

॥ श्रीः ॥

अमृतोदयम्

व्याख्याकारः—

आचार्यः श्रीरामचन्द्रमिश्रः

015,1:8,1
152K4G

चौखम्बा विद्याभवन वाराणसी-३

015, 1:9, 1 7054
152K4G

Gokulanatha
Amritodaya.

7054

JANGAMAWADIMATH VARANASI

• • • • •

[illegible]

प्रकाशक : चौखम्बा विद्याभवन, वाराणसी

मुद्रक : विद्याविलीस प्रेस, वाराणसी

संस्करण : प्रथम, वि० संवत् २०२१

मूल्य **संशोधन मूल्य** १८.००

015.1:8.1

152 K4 G

© The Chowkhamba Vidya Bhawan,
Chowk, Varanasi-1
(INDIA)

1964

Phone : 3076

AGADGURU VISHWARADHYA

A SIMHASAN JNANAMANDIR

LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

Acc. No.7054.....

THE
VIDYABHAWAN SANSKRIT GRANTHAMALA
116

THE
AMRTODAYA
OF
GOKULANĀTHA.

EDITED WITH
THE PRAKĀŚA SANSKRIT AND HINDI
COMMENTARIES AND NOTES

BY
ĀCHĀRYA RĀMCHANDRA MIS'RA
Professor, Government Sanskrit College, Patna.

THE
CHOWKHAMBA VIDYABHAWAN
VARANASI-1

Also can be had from

THE CHOWKHAMBA SANSKRIT SERIES OFFICE

Antiquarian Book-Sellers & Publishers

POST BOX 8, VARANASI-1 (India) PHONE : 3145

समर्पणपत्रम्

“वत्सेति वत्सेति समाह्वयन्तीं
परामृशन्तीं सदयं करेण ।
कालेन नीताममृतत्वमम्ब्रां
ध्यायामि सन्ध्यासु वरेण्यवृत्ताम् ॥”

यदीया कष्टसहनशक्तिरेव ममाध्ययनशक्तिरजायत,

तस्याः

मातुः ‘जयमणि’ देव्याः

करकमलयोः

सादरमुपायनीकरोमि

निजामिमां कृतिम् ,

तदीयः

रामचन्द्रः

अवतरणिका

अथेदमुपक्रम्यते प्रकाशयितुं महामहोपाध्यायगोकुलनाथोपाध्यायकृतममृतोदयं नाम नाटकरत्नं मत्कृतेन प्रकाशव्याख्यानेन समुपबृंहितम् ।

अयं नाटकग्रन्थः सरसताकटिनतयोः साहित्येन न केवलं साहित्येऽपि तु दर्शनेऽपि महतीं प्रतिष्ठामर्जयतीति व्यक्तमेव तत्परिचितिचमत्कृतचित्तानां विचक्षणानां चेतस्सु । यथैवायं ग्रन्थो नाटकीयान् नियमान्प्रतिपालयितुमिव निर्भीयमाणः प्रतिभाति तथैव दार्शनिकतत्त्वसमावेशनायापि क्रियमाणः प्रतीयते । तदनयोर्भूयसा भिन्न-दिग्विभागमाजोः प्रवाहयोरेकत्रबन्धाय यतमानो ग्रन्थकारः प्रयासमांस्थायापि सरल-मुपादानं न्यस्तुं नापारयदिति कठोरताऽपरिहार्यतां गता ।

कटिनस्याप्यस्य ग्रन्थस्य परीक्षार्थं पाठ्यपुस्तकेषु निवेश्यमानतयाऽध्ययना-ध्यापनयोर्महत्काटिन्यं भवतीति मयाध्यापकेन बहुशोऽनुभूतम् । एवमपि स्वान्तः सुखाय ग्रन्थस्य परिशीलने विद्वांसः काठिन्यमनुभवन्तीति मया बहुशः श्रुतं श्रुत-बहुविद्यानामपि विदुषां मुखेभ्य इव मुखेभ्यः ।

तदिदं सर्वं मामत्र कर्मणि प्रावर्त्तयद्यत्परिणामभूतोऽयममृतोदयप्रकाशः । एतस्य प्रकाशस्य संपादने प्रक्रम्यमाणे मयाऽभाग्यवशात्तादृशे स्थाने बाध्यतयाऽस्थीयत यत्र विदुषां साहाय्यस्य का कथा, ग्रन्थानामुपलब्धावपि सागरसन्तरणप्रयासोऽपेक्ष्यतेस्म, न च मम तावद्दैर्यं भगवता सृष्टं येन वर्षदशकमस्य ग्रन्थस्य प्रकाशने विलम्बं नाभावयिष्यम्, अतो विरसं सरसं वा प्रकाशनामकं व्याख्यानमत्र योजयित्वा-प्रकाशयामि श्रीमतो महामहोपाध्यायस्य गोकुलनाथोपाध्यायस्य साहित्यदर्शन-प्रचयपरिचयनप्रयासकिर्मीरितममृतोदयञ्चाम नाटकरत्नमिदम् ।

अस्य ग्रन्थस्य संपादनकाले मया पुस्तकद्वयमाधारीकृतम् । एकम्-निर्णय-सागरमुद्रितम् म. म. गोकुलनाथशर्मणा स्वयंकृतया टिप्पण्या युतम् । द्वितीयञ्च म. म. मुकुन्दझाशर्मकृतसंस्कृतव्याख्यायुतम् ।

तत्र प्रथमं पुस्तकं नितान्ताशुद्धं, सा चाशुद्धिर्न मूलमात्रे किन्तु टिप्पण्यपि तत्रा-शुद्धिबहुला ।

द्वितीयं पुस्तकं शुद्धप्रायं क्वचित्क्वचिदेव खलितम् द्वित्रेषु स्थलेषु त्यक्तमूल-

प्रथमे पुस्तके या टिप्पणी सा द्वितीयेऽपि पुस्तके टीकाकृताऽविकलभावेनान्तरैवनामादिकीर्त्तनं टीकायामुद्धृता । द्वितीयेऽपि पुस्तके योगिप्रवरसत्यनारायण-शर्मभिष्टिप्पण्येका योजिता, या योगतत्त्वान्यनावश्यकान्यपि पाण्डित्यप्रचिकटयिष्येव-वर्णयन्ती प्रतिभासते । म. म. मुकुन्दझावकशीमहोदयानां व्याख्यामूलार्थबोधायो-पकरोतीतिनां प्रतिममाधमर्ण्यं चिरस्थायि ।

एवं सत्यपि संस्करणद्वये किमर्थमयमारम्भ इति प्रश्ने ममेदं वक्तव्यं यत्—

अमृतोदयग्रन्थस्य परीक्षापाठ्यतया तथा दृष्ट्या पाठ्यतां पठतां च कृते प्रागुक्त-पुस्तकद्वयमध्ये किमपि पुस्तकं न सम्पादितं दृश्यते । मूलपुस्तके या टिप्पणी सा केवल-नामतिकठिनानामेव पदार्थानां मूलापेक्षयापि कठिनैः सङ्क्षिप्तैश्च शब्दैः परिचयं प्रद-दाति, तावताऽध्यापकानां कियताञ्चन जायेतापि कियानुपकारः, परं छात्रास्तु ततो नैवोपकृताः स्युः । म० म० मुकुन्दझा महाशयानां टीकां सकृदेव दृष्टप्रकाश-नसरणिः कतिपयैरेव प्राचीनैः सुधीभिः कृतसङ्ग्रहा न सर्वसुलभा । तस्याः पुनर्मुद्रणं शक्यक्रियं न वेति मम न निश्चयः । सत्यपि तस्याष्टीकायाः पुनर्मुद्रणादिना सौलभ्ये तत्र गद्यभागस्य प्रायशोऽव्याख्याततया काठिन्यमंशतोऽवतिष्ठमानमेव समुत्प्रेक्षे । किञ्च हासयुगे यावद्भाषानुवादो न स्यात्तावच्छात्राणामुपकारः सर्वात्मना न भवतीति सर्वं मनसि निधाय ममायं प्रयासः ।

मयाऽत्र नवीने संस्करणे प्रक्रम्यमाणे सर्वप्रथमं पाठशोधनाय प्रयास आस्थितः । प्रायशः पाठस्थिरीकरणे टिप्पणी टीका च बहूपकुर्वतिस्म, कचिदल्लभ्ये तत्सा-हाय्ये शिवस्तुतिनामकं पुस्तकं (यत्रामृतोदयस्य भूयांसः श्लोकाः प्राप्याः) सा-हायकायाकल्पत । अन्ततस्ततोपि संशयेऽनपनुद्यमाने मया वाणीचरणौ शरणीकृतौ । एवं यथामति कृते पाठशोधने ग्रन्थस्य यत्स्वरूपं जातं तत्प्रेक्षावतामक्लेशकरं सदा-नन्दकरं स्यादिति सुमहान् मम विश्वासः ।

पाठशोधनं कृत्वा तत्र प्रकाशनामकं संस्कृतव्याख्यानं गद्यभागस्य पद्यभागस्य वा समभावेन तथा योजितं यथा स्वल्पधियोऽपि यथा बुद्धिवैभवंमर्थमवगच्छेयुः । हिन्दीभाषानुवादोऽपि कचिदुपकुर्यादिति विभाव्याधस्तादवस्थापितः ।

अमृतोदये समस्तदार्शनिकविचारराशेस्तथा माला ग्रथिता विद्यते, यथा यावत्तेषामवसरवशाद्यत्र तत्रागतानां दार्शनिकतत्त्वानां मूलभूतं शास्त्रं न ज्ञायते तावदन्धकारो न सर्वात्मनोऽच्छिद्यते, न च शक्यते सर्वमप्यत्र लघुकाये पुस्तके

निर्देष्टुम् , तथाकरण ग्रन्थान्तरमेव प्रणीतं स्यात् । अथापि तत्र तत्रागतानां दार्शनिकग्रन्थीनां स्फुटीकरणायापेक्षिता ग्रन्थभागाः कचिच्छब्दतः कचिदर्थतश्च मया परिशिष्टभागे निबद्धाः । कचित्परिशिष्टे विशिष्य वक्तव्यमप्युक्तम् ।

ग्रन्थकर्तृविषये वक्तव्यं, ग्रन्थस्य प्रतिपाद्यं विषयजातं, ग्रन्थाध्ययनायापेक्षितं पूर्वाभासं चाहमत्र पुरस्तान्न्यस्तायां पूर्वपीठिकायां मातृभाषया निबद्धवानिति तत्र द्रष्टुमनुरन्धे ।

×

×

×

टीकाकृतमपि कापि मर्यादा भवति, मल्लिनाथटीका लिखन्नेवात्मनो जीवनस्य सार्थक्यमाचकलत्वं, सर्वथोपयुक्तं गर्वं च व्यञ्जत्—

“वाणीं काणमुजीमजीगणदवाशासीच्च वैयासकी-
मन्तस्तन्त्रमरंस्त पन्नगगदीगुम्फेषु चाजागरीत् ।
वाचामाचकलद्रहस्यमखिलं यश्चाक्षपादस्फुरां,
लोकेऽभूद्यदुपज्ञमेव विदुषां सौजन्यजन्यं यशः ॥”

मनुस्मृतेष्टीकां प्रणिनीषुः कुल्लूकभट्टः प्राह—

“मीमांसे बहुसेवितासि सुहृदस्तर्काः समस्ताः स्थ ये
वेदान्ताः परमात्मबोधगुरवो यूयं मयोपासिताः ।
जाता व्याकरणानि बालसखिता युष्माभिरभ्यर्थये,
प्राप्तेऽयं समयो मनूक्तविवृतौ साहाय्यमालम्ब्यताम् ॥”

ममापि राजस आत्मा व्यक्त्यत, त्वमपि टीकाकारोऽसि,

“पदं ते परमाणौ च पदार्थत्वं समं स्थितम् ।”

त्वं किमात्थ प्रसङ्गेऽस्मिन् मौनमसाध्यमजायत, गिरो निरगमन्ः—

वेदान्ता गुरवो मयोपचरिताः, साहित्यविद्ये सखि,
प्राणत्वं गमितासि, लोकचरितस्वान्ते त्वमावेश्यथाः ।
तर्काः सप्रतिभाममप्रणयिनोजाताः स्थ, बाल्यात्पदो-
र्नम्रो व्याकरणास्मिते, गिरि मम द्राग्ध्यानमाधीयताम् ॥
तर्कं तन्त्रगणं च योऽङ्गुलिशिखालीनं व्यधाद् यन्मनो
योगे व्यञ्जनया समं सकलभूवृत्ते तथा प्राभवत् ।

तस्माद् गोकुलनाथशर्मसुधियो लब्धोदये पिच्छले

ग्रन्थेऽस्मिन्नमृतोदये विचरतो बाहुर्मालम्ब्यताम् ॥

यैः सुहृद्भिरिह कर्मणि नियोजितोऽस्मि, यैश्च विद्वद्भिरपेक्षितसाहाय्यप्रदानेनो-
पकृतोऽस्मि, तेभ्यः शुष्कं धन्यवादं प्रदाय नानृणत्वं कामये, तदुपकारगुणसन्दानित
एव स्थातुमिच्छामि ।

×

×

×

यदा मया गोकुलनाथोपाध्यायकृतं—काव्यप्रकाशविवरणं दृष्टं तदा तत्रो-
पन्यस्ताः श्लोकाः अमृतोदयप्रकाशप्रकाशनाय यतमानं मामिङ्गितेन वारयन्त इव
प्रत्यभासन्तः—

“रसस्यान्तर्न मज्जन्ति रसमन्तर्न बिभ्रति ।

पारेपूरमलावूनि गच्छन्ति तरसां बलात् ॥”

सत्यमहं रसस्यान्तरमग्नौ रसमन्तरधारयैश्चालाबुवदुत्कटेच्छातरङ्गेण पारं
प्रयातोऽस्मि ।

“अतीव जर्जरः पोतस्तरणीयो महार्णवः ।

केवलं परिहासाय स ममायमुपक्रमः ॥”

निर्णीता ममावबोधपोतस्य शतच्छिद्रता, अमृतोदयगतार्थराशेस्तथातिविशाल-
सागरसमता, परिहासोऽवश्यमावी । अथापि यथामति मदपेक्षयापि दुर्बलधियामु-
पकाराय कृत एव परिकरः ।

तदत्र—मन्देऽपि साफल्ये कथञ्चिदाश्वस्त एवास्मि, कथमपि भारस्तु निरुद्ध
एव, अतोहमपि तदीयैरेव शब्दैरेतदभिधातुमुत्सहेः—

“लक्ष्मी तडित्पयोदस्य कारुण्यामृतबिन्दुमिः ।

विरराम मरुप्रान्तकान्तास्तरणश्रमः ॥”

×

×

×

चरमे परगुणपरमाणून् पर्वतीकृत्य हृदि विकसतां सतां नित्यक्षमामयतया
दोषैकदृशामसतां तु पुरः क्षमाप्रार्थनाव्यापारस्यापि स्वप्रतारणामात्रपर्यवसायि-
तया क्षमाप्रार्थनामन्तरैव समापयामि स्वामन्तरणिकामिमामिति ।

गुरु-पूर्णमा

सं० २०२१

विदुषामाश्रवः

रामचन्द्रमिश्रः

पूर्वपीठिका

नाटक साहित्यकी प्राचीनता

भारतीय नाटक साहित्य विचारधारा तथा विकासक्रममें मूलतः स्वतन्त्र है, इस बात को अब सभी आलोचक मानने लग गये हैं। वैदिक साहित्यकी समीक्षासे पता चलता है कि वैदिककालमें नाटकके सभी अङ्गों—संवाद, सङ्गीत, नृत्य एवं अभिनयकलाका किसी न किसी रूपमें अस्तित्व था। ऋग्वेदमें यमयमी, उर्वशीपुरूरवा, और सरमापणिके संवादात्मकसूक्तोंमें नाटकीयसंवादका तत्त्ववर्तमान है। सामवेदकी संगीतप्राणता अतिप्रसिद्ध है। आलोचकोंका अनुमान है कि ऐसे संवादही कालान्तरमें परिमार्जित होकर नाटकोंके रूपमें परिणत हुए। रामायण-महाभारतकालमें नाटक का कुछ और स्पष्ट उल्लेख पाया जाता है। विराट पर्वमें रङ्गशालाका स्पष्ट उल्लेख हुआ है। नटशब्दकाभी वहाँ प्रयोग किया गया है जिसका अर्थ श्रीधरस्वामीने 'नवरसामिनयचतुर' किया है। हरिवंशमें रामायणकी कथापर आधारित एक नाटकके खेले जानेका वर्णन आया है। रामायणमेंभी 'नट' 'नर्तक' 'नाटक' 'रङ्गमञ्च' आदिका वर्णन स्थानस्थानपर मिलता है। रामायणमें अभिनेताके अर्थमें 'कुशीलव' शब्दका प्रयोग भी पाया जाता है। महावैयाकरण पाणिनिने 'पाराशर्य शिलालिभ्यां भिन्ननटसूत्रयोः' इस सूत्रमें नट सूत्रशब्दसे नाट्यशास्त्रका स्मरण किया है।

इन सारी बातोंपर ध्यान देनेसे स्पष्ट है कि उनके पूर्वही अनेक नाटक रचे जा चुके होंगे, जिन नाटकोंके बाद इन नटसूत्रोंकी रचना की गई होगी, जिन्हें पाणिनिने स्मरण किया है। लक्ष्यग्रन्थोंको देखकर ही तो लक्ष्यग्रन्थ बनते हैं, अतः नटसूत्रोंसे पूर्व नाटकोंका अस्तित्व अवश्य मानना होगा।

इधर द्वितीय ईसवी सदीपूर्वकी एक प्राचीन नाट्यशाला छोटानागपुरकी पहाड़ियोंमें पाई गई है जो नाट्यशास्त्रमें वर्णित प्रेक्षागृहोंसे मिलती जुलती है। इसतरह हम देखते हैं कि नाटक साहित्यकी फलतः—संस्कृत नाटक साहित्यकी परम्परा अतिप्राचीन है।

प्राचीन पद्धत्यनुसार विचार करनेसेभी नाटक साहित्यकी प्राचीनता सिद्ध होती है। परन्तु अब नाटकशास्त्रमें लिखा है।

महेन्द्रप्रमुखैर्देवैरुक्तः किल पितामहः ।
 क्रीडनीयकमिच्छामो दृश्यं श्रव्यं च यद् भवेत् ॥
 न वेदव्यवहारोऽयं संश्राव्यः शूद्रजातिषु ।
 तस्मात्सृजापरं वेदं पञ्चमं सार्ववर्णिकम् ॥
 एवमस्त्विति तानुक्त्वा देवराजं विसृज्य च ।
 सस्मार चतुरो वेदान् योगमास्थाय तत्त्ववित् ॥
 धर्म्यमर्थ्यं यशस्यं च सोपदेशं ससङ्ग्रहम् ।
 भविष्यतश्च लोकस्य सर्वकर्मानुदर्शकम् ॥
 सर्वशास्त्रार्थसम्पन्नं सर्वशिल्पप्रदर्शकम् ।
 नाट्यसंज्ञमिमं वेदं सेतिहासं करोम्यहम् ॥
 एवं सङ्कल्प्य भगवान् सर्ववेदाननुस्मरन् ।
 नाट्यवेदं ततश्चक्रे चतुर्वेदाङ्गसंभवम् ॥
 जग्राह पाठ्यमृग्वेदान् सामभ्यो गीतमेव च ।
 यजुर्वेदादभिनयान् रसानाथर्वणादपि ॥
 वेदोपवेदैः सम्बद्धो नाट्यवेदो महात्मना ।
 एवं भगवता सृष्टो ब्रह्मणा ललितात्मकम् ॥
 आज्ञापितो विदित्वाहं नाट्यवेदं पितामहात् ।
 पुत्रानध्यापयं योग्यान् प्रयोगं चास्य तत्त्वतः ॥
 एवं प्रयोगे प्रारब्धे दैत्यदानवनाशने ।
 अभवन् क्षुभिताः सर्वे दैत्या ये तत्र सङ्गताः ॥
 देवतानामृषीणाञ्च राजामथ कुटुम्बिनाम् ।
 कृतानुकरणं लोके नाट्यमित्यभिधीयते ॥

‘शारदातनय’ने भी अपने ‘भावप्रकाशन’ नामक प्रसिद्ध ग्रन्थमें लिखा है :—

“कल्पस्यान्ते कदाचित्तु दग्ध्वा लोकान्महेश्वरः ।
 स्वे महिम्नि स्थितः स्वैरं नृत्यन्नानन्दनिर्भरम् ॥
 मनसैवासृजद्विष्णुं ब्रह्माणं च महेश्वरः ।
 नियोगाद् देवदेवस्य ब्रह्मालोकानथासृजत् ॥

दृष्ट्वा स देवदेवस्य पुरावृत्तमथास्मरत् ।
 दिव्यं चारित्रमैशं मे कथमध्यक्षतामियात् ॥
 इति चिन्तापरे तस्मिन्नभ्यंगान्दिश्वरः ।
 स नाट्यवेदमध्याप्य सप्रयोगं चतुर्मुखम् ॥
 उवाच वाक्यं भगवान्नन्दी तच्चिन्तितार्थवित् ।
 नाट्यवेदोपदिष्टानि रूपकाणि च यानि तु ॥
 विधाय तेषामेकं तु रूपकं लक्षणान्वितम् ।
 भरतेषु प्रयोज्यं तत्त्वया सम्यग् विजानता ॥
 तस्मिन् प्रयुक्ते भरतैर्भावाभिनयकोविदैः ।
 प्राक्तनानि च कर्माणि प्रत्यक्षाणि भवन्ति ते ॥
 एवं ब्रुवन्नन्तरधानन्दी स भगवान् प्रभुः ।
 श्रुत्वैतद्वचनं प्रीतो ब्रह्मा देवैः समन्वितः ॥
 ततस्त्रिपुरदाहाख्यं रूपकं सम्यगभ्यधात् ।
 अध्याप्य भरतानेतान् प्रयुङ्गध्वमिति चाब्रवीत् ॥
 ततस्त्रिपुरदाहाख्ये कदाचिद् ब्रह्मसंसदि ।
 प्रयुज्यमाने भरतैर्भावाभिनयकोविदैः ॥
 तदेतत्प्रेक्षमाणस्य मुखेभ्यो ब्रह्मगः क्रमात् ।
 वृत्तिभिः सह चत्वारः शृङ्गाराद्या विनिर्गताः ॥”

उपर्युक्तसमीक्षा तथा उद्धरणोंसे यह असन्दिग्धरूपमें कहा जा सकता है कि संस्कृतनाटक साहित्यने अपने क्रमबद्ध विकासमें दैदिक वाङ्मय, इतिहास एवं पुराणोंसे ही प्रेरणा प्राप्त की है । इसमें भी संदेहका स्थान नहीं है कि संस्कृत-नाटकोंके विकासमें पर्याप्तकाल लगा होगा ।

कुछ पाश्चात्य विद्वानोंका कहना है कि भारतीय नाटकसाहित्य ग्रीकनाटकोंसे प्रभावित है । उनका कहना है कि ‘सिकन्दर’ बड़ा नाटकप्रिय राजा था, उसके मनोरञ्जनार्थ नाटकों का प्रचुर अभिनय हुआ करता था । भारतमें आनेवाले अन्य ग्रीक राजाओंकी सभाओंमें भी नाटकका काफी प्रचार था । इसका प्रभाव संस्कृतनाटकसाहित्यपर पड़ा, किन्तु भारतीय प्रतिभाने ग्रीकनाटकोंके प्रभावको आत्मसात् कर लिया ।

जहाँतक विचारका संबन्ध है, इस बातमें कुछ तथ्य नहीं मालूम पड़ता है । जैसा कि पहले कहा गया है, जब हम भारतीय नाटक साहित्यको वेदोंपर आधारित मानते हैं, तब उसपर ग्रीक नाटकोंके प्रभावकी कल्पना क्यों की जाय ? यदि हम भारतीय नाटकसाहित्यका विकास वेदमूलक मानते हैं तब तो वह स्वतन्त्र भी हो सकता है, उसपर ग्रीकप्रभावकी कल्पना कैसे प्रमाणित हो सकेगी ? ग्रीक-नाटकोंके साथ भारतीयनाटकोंके तुलनात्मक अध्ययनसे भी इनका अवान्तर भेद ही सिद्ध होता है । कुछ लोगोंने भारतीय नाटकोंमें 'जवनिका' शब्दका प्रयोग देखा, उसका शुद्धीकरण करके 'यवनिका' रूपमाना और इसी 'यवनिका' शब्दके बलपर कहना प्रारम्भ कर दिया कि भारतीयनाटकसाहित्य पर यूनान (यवनदेश) का प्रभाव पड़ा है ।

यह कथन भी नितान्त भ्रमपूर्ण है । यवनिका नहीं जवनिका शब्द ही शुद्ध है, वह द्रुतगामी वस्त्रखण्डोंसे बनी होनेके कारण 'जवनिका' कही जाती है । राजशेखरने 'जवनिका' शब्दका प्रयोग किया है, उनके प्राकृतप्रयुक्त 'जवनिका' शब्दका रूपान्तर संस्कृतमें 'यवनिका' बनाकर इन स्वयंभू संस्कृतज्ञोंने यूनानके संबन्धका आविष्कार कर डाला । वस्तुतः 'जवनिका' शब्द है संस्कृतमें तथा प्राकृतमें भी । इस तरहके अज्ञानमूलक तर्ककी और क्या आलोचना की जाय ?

भारतीय रङ्गमञ्चकी व्यवस्थापूर्णता भी यूनानीप्रभावकी चर्चाके विपरीत है । यूनानके नाटक जब खुले आकाशमें खेले जाते थे तब भी भारतका रङ्गमञ्च व्यवस्थित था, जिसका प्रभाव जावा, सुमात्रा प्रभृति देशोंके नाटकोंपर पड़ा ।

संस्कृत नाटकका प्रारम्भ

संस्कृतमें नाटकोंकी संख्या बहुत अधिक नहीं है, परन्तु वह बहुत कम भी नहीं है । शताधिक नाटककार संस्कृतमें गिनाये जा सकते हैं । संस्कृतनाटककारोंमें सर्वप्रथम नाटककार कौन है, यह प्रश्न जटिल है । इसका उत्तर यदि यह दिया जाय कि भास, तो प्रायः इसमें असत्यांशकी कम संभावना है ।

अश्वघोष ही सर्वादिम संस्कृतनाटककार हैं, यह 'लूडरसन' महोदयका कथन है । उन्होंने 'तुर्गान' नगरमें अश्वघोषके तीन नाटक प्राप्त किये, जिनमें एकका नाम—शारिपुत्रप्रकाश है, यह एक अज्ञात नाटक है, इसमें शारिपुत्र मौद्गल्या-

यनके प्रव्रज्याग्रहणका वर्णन है। दूसरा तथा तीसरा नाटक अधूरा है। इन नाटकोंकी भाषा संस्कृत है।

कुछ लोग भासको आदिम नाटककार मानते हैं परन्तु मेरे मनमें यह बात नहीं उतर पाती है। मैं भासके बारेमें उतनी प्राचीनतापर विश्वास नहीं करता हूँ।

कालिदासको सर्वप्रथम नाटककार माननेवाले लोगों की भी कमी नहीं है। यह भी हो सकता है कि कालिदाससे पहले बने नाटक इन दिनों अप्राप्य हो गये हों।

संस्कृतमें नाटक-समृद्धि

संस्कृत भाषामें लिखे गये नाटकोंकी संख्या प्रचुर है, यह बात कही जा चुकी है। केवल संख्याकी दृष्टिसे ही नहीं, नाटकमें अपेक्षित अन्यान्य गुणोंकी दृष्टिसे भी संस्कृत नाटक साहित्यको समृद्ध माना जाता है। जिस प्रकार हमारे भारतवर्षकी समृद्धताकी सूचना व्यास, वाल्मीकि, कालिदास, माघ, श्रीहर्ष आदि कवियोंके काव्योंसे प्राप्त होती है, उसी तरह संस्कृतके नाटक शाकुन्तल, रत्नावली, महावीरचरित, बालरामायण आदि नाटक नितान्त समृद्ध हैं। नाटकोंकी राज-सजा, पात्रोंकी भूषा, स्थानविशेषकी कल्पना, परिस्थितिविशेषकी उपस्थापना आदि बातें ऐसी होती हैं जिनसे समृद्ध नाटक तात्कालिक समाजकी समृद्धिका अनुमान कराने में सहायक होती हैं। इसदृष्टिसे संस्कृतके नाटक नितान्त समृद्ध कहे जा सकते हैं।

संस्कृत नाटकोंके प्रभेद

मैं जहाँ तक समझता हूँ अभिनेय साहित्यका प्रधान अङ्ग नाटकही हैं। कचपि शास्त्रानुसार उनका मुख्य नाम रूपक है—‘रूपारोपात्त रूपकम्’ रूपक शब्द ही सभी अभिनेय काव्योंका परिचायक है, परन्तु आपामर साधारणजन रूपकमात्र को नाटक कह लेते हैं। संस्कृतनिबद्ध अभिनेय साहित्य—

‘नाटकमथ’ प्रकरणं भाणव्यायोगसमवकारडिमाः ।

ईहामृगाङ्गवीथ्यः प्रहसनमिति रूपकाणि दश ॥’

इन दश विभागोंमें विभक्त है, परन्तु इनमें सर्वाधिक समृद्ध नाटकही है, अन्यान्य अङ्गोंपर उतना साहित्य नहीं प्रस्तुत किया गया है जितना नाटक पर ।

नाटकमें शृङ्गार तथा वीररसका प्राधान्य अपेक्षित है—“एक एवं भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा । अङ्गमन्ये रसाः सर्वे” मनके भाव प्रधानतः दो दशामें अधिक आस्वादगोचर होते हैं । उत्वणता = एवं माधुर्य । माधुर्यके आस्वादनार्थ किये गये प्रयास शृङ्गाररस-प्रधान नाटकोंके रूपमें और उत्वणताके आस्वादनार्थ किये गये प्रयास वीररस-प्रधान नाटकोंके रूपमें प्रथित हुए ।

शृङ्गार और वीररसके अतिरिक्त रसको ही नाटकोपयुक्त मानकर प्रवृत्त नाटक प्रवाह इतना प्रबल हुआ कि अन्य करुणादिरस भूलसे गये । एकमात्र भवभूतिने करुणरसके लिये कुछ कहा—परन्तु उनका करुण विश्वविलक्षण करुण था, वह तो करुणको ही केवल रस मानकर करुणकी परिधिको इतना विस्तृत मानने लगे थे कि विप्रलम्भ शृङ्गारका अल्ला अस्तित्व ही नहीं रहने देते थे ।

संस्कृतमें लिखे गये नाटकोंके प्राचीन प्रभेद दो ही थे, शृङ्गार प्रधान अथवा वीर प्रधान, यह बात प्रायः अविवाद है । वादमें चलकर संस्कृतके नाटक कुछ दूसरी दिशाकी ओर भी मुड़े । यद्यपि वह मुड़ना उनके हासका परिचायक हुआ परन्तु वह मुड़े अवश्य ।

पांडितोंने जब देखा कि वीर तथा शृङ्गार पर आधारित नाटकोंमें कुछ नई बात नहीं आ रही है, इतने परिश्रमसे संपादित शास्त्रीय तत्त्व सरलताके साथ जन-मनतक नाटकोंके माध्यमसेही पहुँच सकते हैं, तब उनलोगोंने एक नये प्रकारके नाटकका निर्माण करना आरम्भ किया—जो शास्त्रीयनाटक कहा जा सकता है । इसतरहके शास्त्रीय नाटकोंका निर्माणप्रयास सर्वप्रथम—‘प्रबोधचन्द्रोदय’ नामक नाटकके रूपमें प्रकट हुआ । ‘प्रबोधचन्द्रोदय’ श्रीकृष्णमिश्रकी कृति है ।

प्रतीकात्मक नाटक

गम्भीर दार्शनिक विचारधाराको आधार बनाकर एक मनोरञ्जक नाटक प्रस्तुत करना कठिन है, किन्तु यह सत्य है कि इसतरह की कठिनाईके रहते हुए भी श्री-कृष्णमिश्रकी रचना सफल हुई । श्रीकृष्णमिश्रने मानव आत्माके शाश्वत सङ्घर्षका जो नाटकीय चित्र उपस्थित किया वह वास्तवमें मनोहर हुआ । सैद्धान्तिक दृष्टिसे यह नाटक अद्वैत वेदान्त एवं विष्णु-भक्तिका समन्वयात्मक रूप उपस्थित करता

है, किन्तु कहीं भी दार्शनिक विषयोंके कारण नीरसता नहीं आने पाई है। यद्यपि इस नाटकमें सूक्ष्म भावोंको व्यक्त करनेके लिये उनका मानवीकरण किया गया है, तथापि कथावस्तु सर्वत्र सरस है, बौद्धिक व्यायाम प्रचुर प्रकाशित नहीं है।

किसी भाव विशेष या शास्त्रीयतत्त्व विशेषको गतिशील मनुष्यकी तरह चित्रित करनेके प्रयासमें सफलता प्राप्त करना कठिन कार्य है। परिपक्वशास्त्रीय ज्ञान और प्रौढकवित्वशक्ति यदि वरदानके रूपमें प्राप्त हों, तभी इस दिशामें सफलता प्राप्त हो सकती है। यही कमी रहती है कि इस तरहके नाटकोंमें चित्रित पात्र केवल बुद्धिवेद्य होकरही रह जाते हैं, उनकी काल्पनिक मानवता हमें सहानुभूति प्रकट करनेके लिये बाधित नहीं कर पाती है।

इसतरहके काल्पनिक भावप्रधान या शास्त्रीय तत्त्व प्रधान नाटक जो संस्कृतमें उपलब्ध होते हैं उनकी संख्या बहुत बड़ी नहीं है। छाया नाटक, प्रतीक नाटक, या भावनानाटक जो कहें, इनकी रचना कबसे प्रारम्भ हुई यह भी विचारणीय है। यद्यपि अश्वघोषके द्वारा रचित कही जानेवाली अपूर्ण रूपमें प्राप्त कृतियोंमें अमूर्त-भावों तथा गुणोंका मानवीकरण देखा जाता है परन्तु उन ग्रन्थोंकी इतनी कम मात्रा उपलब्धिमें है कि उसके आधारपर कुछ कह सकना संभव नहीं है।

किसी दार्शनिक सिद्धान्तको नाटकीयरूप देना संभवतः कठिन हो, परन्तु श्रीमद्भागवत (स्कन्ध ४ अ० २५-२८) में पुरञ्जनकी^१ दार्शनिकप्रतीक कथाओं

१. श्रीमद्भागवत चतुर्थ स्कन्धमें २५ से २८ अध्यायतक पुरञ्जन और पुरञ्जनीका वृत्त वर्णित है, वह पुरञ्जन पुरुष एवं पुरञ्जनी बुद्धि ही हैं। देखिये—

‘इत्थं पुरञ्जनं सम्यग्दर्शमानीय विभ्रमैः।

पुरञ्जनी महाराजं रेमे रमयती पतिम्’ ॥

२९ वें अध्यायमें इसका शिवतुण भी वहीं दे दिया गया है :—

पुरुषं पुरञ्जनं विद्याद्यद् व्यनक्त्यात्मनः पुरम्।

‘बुद्धिं तु प्रमदां विद्यात्’ ‘सखाय इन्द्रियगणाः’ ॥

‘सख्यस्तद्वृत्तयः’

वृहद्वलं मनो विद्यादुभयेन्द्रियनायकम्’।

‘पञ्चा-ः पञ्चविषयाः’

इस प्रकार आप देखते हैं कि शास्त्रीयतत्त्वोंको पात्र मानकर काव्यकी सृष्टि

श्रीमद्भागवतमें है।

ने इस दिशामें सङ्केत किया हो—ऐसी संभावनाकी जा सकती है। संस्कृतके विशाल साहित्य भण्डार में इस पुरस्जन वृत्त के समान अन्यान्य वृत्त भी हो सकते हैं। इस तरहकी दार्शनिक पृष्ठभूमिका अवलम्बन पाकर उगने वाले नाटकोंमें सर्वप्रथमरूपमें उपलब्धमान नाटक ‘प्रबोधचन्द्रोदय’ है। प्रबोधचन्द्रोदयके रचयिता श्रीकृष्णमिश्र हैं, तथा रचनाकाल ११ वीं शताब्दी है। दृढ़तापूर्वक यह नहीं कहा जा सकता है कि श्रीकृष्णमिश्र एक प्रचलित परम्पराको आगे बढ़ा रहे थे अथवा नई परम्पराको जन्म दे रहे थे। कुछ भी हो, अमूर्तभावों या शास्त्रीय-तत्त्वोंके मानवीकरणके माध्यमसे एक प्रतीक नाटककी रचनाका आदिम श्रेय श्रीकृष्ण मिश्रको ही है। प्रवाह-विरुद्ध तथा कठिन साध्य होनेके कारण इस तरहके नाटक अधिक संख्यामें नहीं बन सके।

यद्यपि इसतरहके कुछ नाटक बने तथापि इस शैलीका अधिक विकास नहीं हो सका, इस शैलीकी कोई अलग परम्परा कायम नहीं हो सकी। इस दिशामें किये गये प्रयास केवल नवीनताके ही लिये नहीं प्रतीकात्मकताके लिये भी स्तुत्य हैं। इसतरहके नाटकोंके निर्माणमें केवल सहज कवित्व शक्तिसे काम नहीं चलता है, इसके लिये सतर्क बौद्धिक प्रवृत्ति अपेक्षित होती है, उसके बिना जीवनसे असंबद्ध भावोंका स्थानीय मानवीकरण संभव नहीं है।

इस तरहकी रचनाओंमें सबसे बड़ा दोष यह होता है कि वह अमूर्तभाव या शास्त्रीयपदार्थ, जिनका मानवीकरण किया जाता है इतने स्फुटीभूत व्यक्ति बन जाते हैं कि उनका उद्देश्य ही नष्ट हो जाता है, या उनमें इतना कम व्यक्तित्व आ पाता है कि वह केवल जीवनहीन भावमात्र रह जाते हैं। बहुधा वह जीवित-व्यक्तिसे अधिक सैद्धान्तिकसूत्र ही बने रह जाते हैं।

यह ठीक है कि नाट्यशास्त्रीय सिद्धान्तोंके अनुसार ही इनके आकार-प्रकार निर्धारित किये जाते हैं, एवं मान्यनियमोंके पालनका प्रयास भी प्राणपणसे किया जाता है, परन्तु फिरभी कुछ ऐसा लगता है कि सामान्यनाटकों की श्रेणीमें नाम लिखानेके लिये ही यह सब हो रहा है। अधिकतर ऐसे नाटक शास्त्रीय ग्रन्थसे अधिक नाटक नहीं हो पाते हैं।

प्रतीकात्मक नाटक परिमाण

जिन प्रतीकात्मक नाटकोंके सम्बन्धमें हम चर्चा कर रहे थे, उनकी संख्या संस्कृतसाहित्यमें बहुत अधिक नहीं है। उनमें कुछ प्रधान प्रतीकनाटक यह हैं—
१-प्रबोधचन्द्रोदयम्, २-चैतन्यचन्द्रोदयम्, ३-विद्यापरिणयनम्, ४-महामोह-
परामवम्, ५-अमृतोदयम्। यह सभी नाटक अपने विषयमें प्रचुर प्रसिद्ध हैं,
इनके अतिरिक्त भी संस्कृतनियुद्धप्रतीकात्मक नाटक हो सकते हैं।

अमृतोदय नाटक

‘अमृतोदय’ एक प्रतीक नाटक है, जिसमें न्यायादिदर्शनोंके पदार्थ पात्र बनाये गये हैं। यह पांच अङ्कोंका ग्रन्थ है, ‘पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः’ के अन्तर्गत नाटक होनेके लिये पांच अङ्कका होना अपरिहार्य है।
नाटकके लक्षण : —

“नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसंयुतम् ।
विलासघर्षादिगुणवद्भुक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःख - सुदुःख - नानारस - निरन्तरम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः ॥
प्रख्यातं राजर्षिर्धोरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥
एक एव भवेदङ्गी शृङ्गारो वीर एव वा ।
अङ्गमन्ये रसाः सर्वे कार्ये निर्वहणेऽद्भुतम् ॥” (साहित्यदर्पण)

नाटकका यह लक्षण अमृतोदयमें केवल इसी अंशमें घटता है कि अमृतोदय पांच अङ्कोंका है और इसमें शास्त्रीय पदार्थ पात्र बनकर कथोपकथन करते हैं। नायक दिव्य है कि अदिव्य इत्यादिका प्रश्न ही नहीं उठता है क्योंकि नायक तो इसमें आन्दीक्षिकी ही है जो एक शास्त्र है, आप उसे दिव्य कह लें तो अच्छी बात है। सभी रस हैं यह बात भी मान ली जा सकती है। यद्यपि रसके अंशमें प्रबोधचन्द्रोदयको ‘नानारस’ कहा जा सकता है परन्तु अमृतोदयमें ‘रस-
निरन्तरता’का मानना थोड़ा प्रौढिवाद है। नाटक नाम रख देनेसे कोई ग्रन्थ नाटक नहीं हो जाता है। नाटक होनेके लिये उस ग्रन्थमें आनेवाले पात्रोंका

हमारे जीवनसे सन्निकृष्ट होना आवश्यक है। जब हम नाटकमें आनेवाले पात्रोंको अपने मनकी बात कहते सुनते पाते हैं तभी हमको नाटक अधिक आकृष्ट करते हैं, इस दृष्टिकोणसे अमृतोदय नाटक नहीं सिद्ध होता है। उसके पात्रोंमें उतनी सजीवता नहीं आपाह है जितनी अपेक्षित है। उसके पात्र पहले दार्शनिक पदार्थ हैं बादमें प्राणीका रूपधारण करते हैं, उनके द्वारा कही गई बातें पहले दर्शनकी गुत्थियाँ हैं बादमें मानवीयजीवनकी समस्यायें। होना तो यह चाहिये था कि उसके पात्र पहले मानव होते बादमें दार्शनिकतत्त्व, और पहले मानवहृदयकी बातें करते बादमें दार्शनिकतत्त्वकी। परन्तु हुआ है इसके विपरीत। समासोक्ति-रूपक आदि अलङ्कारोंके द्वारा जहाँ तक संभव हुआ है मानव तथा शास्त्रीय तत्त्वका एकीकरण किया गया है, परन्तु उसके द्वारा उपस्थापित चित्र हाड़-मांस से रहित साँचा मात्र बनकर रह गया है, उसमें रंग-रूपकी निखारका बहुत बड़ा अभाव रह गया; उसकी धमनियोंमें उष्ण रक्तका सञ्चार नहीं कराया जा सका है, जिसके अभावमें उसके कथनोपकथनके साथ हमारी आत्माकी तारें नहीं झन-झना पाती हैं, हमारी वृद्धिवृत्ति अवश्य व्यापारित होती है, परन्तु हमारा हृदय उद्वेलित नहीं होता है।

अमृतोदयकी दार्शनिक पृष्ठभूमि

अमृतोदय के लेखक म० म० गोकुलनाथोपाध्याय मूलतः नैयायिक थे, उन्होंने इस ग्रन्थमें न्यायशास्त्रीय मोक्षका स्वरूप तथा उसकी प्राप्तिका उपाय बताया है। ऐसा मालूम पड़ता है कि न्याय विद्याकी सार्थकता बतानेके लिये ही यह ग्रन्थ लिखा गया है। ईश्वरकी सिद्धि, वेदप्रामाण्य, वेदप्रामाण्यमें अनुमानका उपयोग, अनुमानमें अपेक्षित सामग्रीका विचार, उसमें लाभ-नौकरकी चर्चा, आदि सारी बातें इस ग्रन्थमें कही गई हैं। अनुमान खण्डके ऐकान्तिक अध्ययन प्रवाहको मूलशास्त्रीय सिद्धान्तसे दूर जाते देखकर लोगोंके हृदयमें सामान्यतः यह शङ्का उत्पन्न हो सकती है कि यह शास्त्र केवल वागजाल फैलाता है, बालका लाल लीँचता रहता है, इसके द्वारा कुछ पारमार्थिक सिद्धिका साधन संभव नहीं है, म० म० गोकुलनाथके समयमें भी लोगोंके हृदयमें ऐसी शङ्का होती रही होगी, इसका पता उन्हें लगा होगा और वह न्याय शास्त्रकी

आध्यात्मिकसिद्धिके प्रति उपयोगिता बतानेके लिये इस ग्रन्थकी रचनामें प्रवृत्त हुए होंगे। यद्यपि इसके लिये वह 'न्यायविद्याया आध्यात्मिकविद्यात्वम्' या इसी तरहके किसी और नामके ग्रन्थद्वारा भी यह कार्यकर सकते थे, परन्तु उन्होंने सोचा होगा कि नाटकके रूपमें लिखा गया ग्रन्थ अधिक लोकप्रिय हो सकेगा। साधारण संस्कृतज्ञ भी मनोरञ्जनके साथ साथ शास्त्रीय तत्त्वोंका अवगमन कर सकेंगे। नाटकमें आये हुए पदार्थ अधिक स्पष्टताके साथ दर्शकों तथा वाचकोंके हृदयमें उतर सकेंगे। इसी उद्देश्यसे उन्होंने इस अमृतोदय नाटककी रचनाकी होगी।

(क) नैयायिकाभिमतमोक्षोपाय

“प्रमाणप्रमेयसंशयप्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयवतर्कनिर्णयवादजलवितण्डाहेत्वा-
भासच्छब्दजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः” (न्यायसूत्र)

इस गौतमसूत्रके अनुसार तत्त्वज्ञान ही मोक्षका उपाय है।

प्रमाण-प्रमेय आदि सकलपदार्थको तत्त्वतः जाननेसे प्राणीको दुःखसे छुटकारा मिल जाता है वही मोक्ष है।

प्रमेयोंको भी सूत्रकारने स्वयं गिना दिया है।

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थबुद्धिमनःप्रवृत्तिदोषप्रत्यभावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम्”
(न्यायसूत्र)

आत्मासे लेकर अपवर्गतक बारह प्रकारके जो प्रमेय गिनाये गये हैं उनका ज्ञान स्वयं मोक्षका साधन है, और पूर्वोक्त षोडशपदार्थके तत्त्वज्ञानसे मिथ्या-ज्ञानका निरास होता है, और मिथ्याज्ञानके मिट जानेपर तन्मूलक संसार निवृत्त होता है।

तत्त्वतः प्रमेयादिके ज्ञानसे निःश्रेयस प्राप्त होता है यह बात हम वेदसे समझते हैं। वेदका प्रामाण्य अनुमानसे स्थापित होता है और अनुमानमें प्रत्यक्षकी अपेक्षा होती है। वेदप्रामाण्य आप्तोक्त्यरूपहेतुसे अनुमित करना है। अतः प्रत्यक्ष, अनुमान एवं शब्दको प्रमाण मानना ही है। अनुमान भी प्रमाण है। संशयादिकी आवश्यकता अनुमानमें होती है अतः उनका भी उपदेश आवश्यक है।

ऊपर जिन पदार्थोंको प्रमेयके रूपमें गिना आये हैं उनमें शरीरादि एग्यास्ह-
पदार्थ हेयतारूप तत्त्वसे जान लिये जाय तो आत्मा मुक्त हो जाता है ।

आत्माका भोगाधिष्ठान शरीर होता है, भोगसाधन होते हैं इन्द्रिय, भोक्तव्य
होते हैं इन्द्रियार्थ, आन्तर भोगसाधन मन है, प्रवृत्ति पुण्य-पाप है, रागादि दोष
कहे जाते हैं, (जिनके कारण पुनः पुनः शरीर हुआ करता है) रागके कारण
बारबार शरीरका छूटना तथा पुनः होना ही प्रेत्यभाव है, इसी रागके चलते
सुख-दुःख हुआ करते हैं । वस्तुतः विचार करनेपर सुख-दुःख यह दोनों ही
दुःख ही है, इसप्रकार शरीरसे लेकर दुःख पर्यन्त सभी वस्तुओंको हेय
जानना चाहिये, इसी दुःखसे मुक्त आत्मा अपवर्ग है । इसीको स्पष्ट करते हुए
जयन्तभट्टने कहा है :—

“तत्त्वज्ञानेन तेनास्य मिथ्याज्ञानेऽपबाधिते ।
रागद्वेषादयो दोषास्तन्मूलाः क्षयमानुयुः ॥
क्षीणदोषस्य नोदेति प्रवृत्तिः पुण्यपापिका ।
तदभावान्न तत्कार्यं शरीराद्युपजायते ॥
अशरीरश्च नैवात्मा स्पृश्यते दुःखदम्बरैः ।
अशेषदुःखोपरमस्त्वपवर्गोऽभिधीयते” ॥

×

. ×

×

ऊपर हमने कहा है कि सुख भी दुःख ही है उससे भी पिण्ड छुड़ाना है,
इस प्रसङ्गमें भट्ट जयन्तने कहा है :—

“न तद् व्यवसितं पुंसां न तत्कर्म न तद्वचः ।
न तद्भोग्यं समस्तीह यन्न दुःखाय जायते ॥
तत्त्वतश्चिन्त्यमानं हि सर्वं दुःखं विवेकिनः ।
(सुखमपि) विषसम्पृक्तमधुवत्सर्वं दुःखीभवत्यतः ॥
सुखाधिगमलोभेन यतमानो हि पूरुषः ।
सहस्रशालमाप्नोति दुःखमेव तदर्जने ॥
एवं सर्वमिदं दुःखमिति भावयतोऽनिशम् ।
सर्वोपपत्तिस्थानेषु निर्वदोऽस्य प्रवर्तते ॥

निर्विण्णस्य च वैराग्यं विरक्तस्य च देहिनः ।

क्लेशकर्मप्रहाणादिद्वारो निःश्रेयसोदयः ॥”

इस प्रकार सर्वविधदुःखनिवृत्तिको ही नैयायिकोंने मोक्ष कहा है—

“तदत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः ।” न्यायसूत्र १।१।२२

यद्यपि प्रलयकालमें भी दुःखसे छुटकारा मिल जाता है, तब तो उपर्युक्त सूत्रानुसार वह भी मोक्ष कहा जा सकता है ऐसी आशंका यहाँ होती है परन्तु उसका भी उत्तर इसी सूत्रमें दिया गया है, देखिये—‘दुःखविमोक्षोऽपवर्गः’ नहीं कहा, ‘अत्यन्तविमोक्षोऽपवर्गः’ कहा है, आत्यन्तिक दुःखमोक्ष ही अपवर्ग है सीधे दुःखमोक्ष नहीं, अतः प्रलय-मूर्च्छा कालकी दुःखमुक्तिको अपवर्ग नहीं कहा जाता है ।

आत्यन्तिक दुःखविमोक्ष तभी होता है जब सर्वात्मना आत्माके गुण बुद्धि, सुख, दुःख, इच्छा, द्वेष, प्रयत्न, धर्म, अधर्म, एवं संस्कार का निरन्वय उच्छेद हो जाता है, वही अपवर्ग है—देखिये :—

‘यावदात्मगुणाः सर्वे नोच्छिन्ना वासनादयः ।

तावदात्यन्तिकी दुःखव्यावृत्तिर्नावकल्पते ॥

धर्माधर्मनिमित्तो हि संभवः सुखदुःखयोः ।

मूलभूतौ च तावेव स्तम्भौ संसारसङ्गमनः ॥

तदुच्छेदे तु तत्कार्यशरीराद्यनुपप्लवात् ।

नात्मनः सुखदुःखे स्त इत्यसौ मुक्त उच्यते ॥”

ननु तस्यामवस्थायां कीदृगात्माऽवशिष्यते । तदुत्तरमाह—

“स्वरूपैकप्रतिष्ठानः परित्यक्तोऽखिलैर्गुणैः”

×

×

×

मोक्षावस्थामें सुख होता है कि नहीं यह विचार नैयायिकोंको नहीं करना है—वह तो—‘स्वरूपप्रतिष्ठान’ को मोक्ष मानते हैं । आत्माके सुखदुःखबुद्धि आदि आगन्तुक गुण हैं, महत्त्वकी तरह सांसिद्धिक नहीं, अतः नैयायिकल्लोग मोक्षावस्थामें—स्वरूपप्रतिष्ठानकी स्थिति में सुख कैसे मान सकते हैं ।

इसप्रकार हम देखते हैं कि स्वरूप-प्रतिष्ठा ही आत्माका नैयायिकाभिमत अपवर्ग है ।

अन्यान्य मतोंकी पद्धतियाँ बहुत हैं सबका बीजरूपमें उत्तर नैयायिकोंने दिया है ।

×

×

×

अमृतोदयमें आलोचित अन्यान्य मत

गोकुलनायोपाध्यायने अपने अमृतोदय नाटकके पञ्चम अङ्कमें, संक्षेप रूपसे मोक्षके संबन्धमें अन्यान्य मतोंकी आलोचना करते हुए यह दिखलाया है कि अन्यान्यमत श्रुतिको मान्य नहीं हैं । नहीं मान्य होनेका स्वाभिमत कारणभी उन्होंने श्रुतिकी प्रधान सहायिका (प्रामाण्य-व्यवस्थापिका) आन्वीक्षिकीके मुखसे कहला दिया है ।

(१) बुद्धमतने कहा कि विषयोपरागरहित चेतनासन्तानही अपवर्ग है उसकाही अभिषेक कराया जाय ।

इसके उत्तरमें आन्वीक्षिकीने कहा कि तुम्हारा मत नितान्तहेय है क्योंकि तुम नैरात्म्यवादी हो, जो आत्मा ही नहीं मानता है, जिसके आत्माका पता ही नहीं है वह क्या अपवर्गकी बात करेगा, (कथामपि नार्हसि मादृशेन त्वं यरता-वदात्मानमेव न चेतयसे) ।

(२) जैनमत ने कहा कि निर्जसे (तपस्यासे) संवर (पाप-पुण्य) का विघटन हो जायगा, फलतः अष्टविध बन्धनोंके मिटजानेसे जीवको ऊर्ध्वगति-प्राप्ति हो जायगी वही मोक्ष है, मध्यम परिमाण विज्ञानमय जो आत्मा है, उस जीव विहङ्गकी अव्याहत सुखदशा अपर अपवर्ग है, और सततोर्ध्वगति पर अपवर्ग है । इसी प्रकारके अपवर्गका अभिषेक कीजिये ।

इसपर आन्वीक्षिकीको क्रोध हो आया क्योंकि आत्माका मध्यम परिमाण—देह परिमाण होना उपहासास्पद है । अतएव आन्वीक्षिकीने उसे ललकार दिया ।

(३) पाशुपतमत ने कहा कि सर्पगरलधारण आदि अलौकिक कर्म द्वारा निर्लिप्त रहनेवाले एवं अविवेकी पशुओंको पशुपाशसे छुटकारा दिलासकनेवाले विरूपाक्षका सारूप्यही अपवर्ग है, उसकाही अभिषेक हो ।

(४) वैष्णवमत ने कहा कि चूल्हेमें जाय ० कर्मकाण्ड और आग लो विवेकमें, वैकुण्ठसालोक्य ही मोक्ष है, उसका ही अभिषेक हो ।

इन दोनोंको आन्वीक्षिकीने कहा कि आप दोनों ही भ्रान्त हैं, आपने उपासना और भक्तिको ही निःश्रेयसका साधन समझ लिया है, यह भ्रम है । यह उपासना या भक्ति चित्तशुद्धि-जननद्वारा सुदूरभविष्यमें चलकर मोक्षका मार्ग प्रशस्त कर सकती हैं । यह स्वतः अपवर्ग नहीं हैं । विरूपाक्ष सारूप्य अथवा वैकुण्ठसालोक्य स्वर्ग हो सकते हैं, अपवर्ग नहीं ।

(५) मीमांसमत ने कहा कि तत्त्वज्ञानकी क्या आवश्यकता है ? नित्य-नैमित्तिककर्मके अनुष्ठान एवं निषिद्धकर्मके अनुष्ठानसे पापका नाश हो जायगा, काम्यकर्मके त्यागसे पुण्य उत्पन्न ही नहीं होगा, पूर्वोत्पन्न पाप पुण्यका भोगसे नाश हो जायगा, इसप्रकार कर्मसे ही मोक्षहो जायगा, जनक आदिको कर्मसे ही सिद्धि मिली भी थी, अतः इस कर्मजनित अपवर्गका ही अभिषेक हो । इसके उत्तरमें आन्वीक्षिकीने कहा कि कर्म करते रहने पर उसके बन्धनसे छूटना संभव नहीं है, विना ज्ञानके कर्म अवश्य बन्धन बन जायेंगे । तुम निरीश्वरवादिनी हो, अतः स्वतन्त्र हो, जो मुंहमें आता है, बोल देती हो ।

(६) रामानुजमत ने कहा विज्ञानसमुच्चित कर्मसे उत्पन्न आनन्दोपभोग ही अपवर्ग है । ज्ञानसे मोहका नाश हो जायगा, फिर प्रच्छन्न आनन्दकी अभिव्यक्ति होगी ही । वही अपवर्ग अभिषिक्त हो ।

इसके उत्तरमें आन्वीक्षिकीने समझाया कि आनन्दोपभोग शरीरायत्त है अतः वह अपवर्ग नहीं, जीवन्मुक्ति कहा सकता है । इसे अपवर्गकी पूर्वावस्था माना जा सकता है अपवर्ग नहीं ।

(७) शाङ्करमतने कहा कि आनन्दमय परमात्मामें जीवके लयको ही अपवर्ग कहते हैं उसका ही अभिषेक किया जाय ।

इसका उत्तर स्वयं श्रुतिने दिया कि—

‘द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया’ के अनुसार जीव तथा ब्रह्म अपर एवं परब्रह्म हैं, उनमें एकका दूसरेमें लय किस प्रकार होगा ? और इन दोनोंका भेद तो पानीमेंके पत्थरकी तरह कभी विलीन होगा नहीं ।

(८) सांख्ययोगमतने कहा कि बुद्धिवृत्तिके विगत हो जानेसे चितिशक्तिकी स्वरूपप्रतिष्ठा, जो विवेकख्यातिजन्य है, उसका ही अपवर्ग पदपर अभिषेक हो ।

इसके उत्तरमें श्रुतिने कहा कि यह तो केवल आत्माका निष्प्रकारक आलोचन हुआ, यह अपवर्गका वाप हो, तथापि अतिचपल (ज्ञानस्वरूपतया त्रिक्षणावस्थायी) होनेसे इसका अभिषेक नहीं किया जा सकता है ।

इनके अतिरिक्त वैशेषिक, चार्वाक, सोमसिद्धान्त, नामके और तीन दार्शनिकमत ऐसे हैं जिनकी आलोचना अमृतोदयमें की गई है, परन्तु उनकी आलोचना मोक्षस्वरूपमें नहीं, अन्यान्य प्रकरणोंमें की गई है, चार्वाक तथा सोमसिद्धान्तकी आलोचना वेदप्रामाण्यकी स्थापनाके प्रसङ्गमें एवं वैशेषिककी आलोचना शब्दप्रामाण्यके प्रसङ्गमें की गई है ।

अमृतोदयकी कथावस्तु

देहमें रहनेवाला सकलप्रवृत्तिका मूल राग संसारनाटकका सूत्रधार है । वह जमी मोक्षनाटकका अभिनय करनेके लिये तदनुरूप वेषधारण करता है तो आकाशवाणी होती है तुम अब क्या नाच रहा है, तुम्हारे स्थान (देश) पर पहले भी क्लेशगण आक्रमण करते रहे हैं अब तो विरागने ही उनपर धावाबोल दिया है । इस आकाशवाणीको सुनकर वह घबड़ा जाता है और अपने छिपनेके लिये स्थान ढूढ़ने लगता है । उसका साथी उसे बताता है कि वह शान्तिके साथ किसी आश्रममें रहे जब कि उसके आश्रयदाता महाराज महामोहको भी विरागने अपदस्थ कर दिया है, तब रागके लिये यही उपयुक्त होगा । उसी साथीसे रागको यह सूचना भी प्राप्त हो जाती है कि श्रुति मोहका उन्मूलन करके अपवर्गको अद्वैतराज्यपर अभिषिक्त करना चाहती है । राग शान्तिपूर्वक मोक्षामिमुख हो जाता है ।

इसी समय बौद्धसेना श्रुतिकी प्रमिति नामक कन्याका अपहरण करनेके लिये सदलबल आक्रमण करती है, इधरसे आन्वीक्षिकी बौद्धोंके हाथमें पड़ी प्रमितिके उद्धारार्थ प्रस्तुत होती है, श्रुतिकी प्रेरणासे परिवारविद्यार्थे आन्वीक्षिकीका साथ देती हैं ।

[प्रस्तावना]

आन्वीक्षिकी बौद्धोंसे अपह्रियमाण प्रमितिको छुड़ा लाती है, वह श्रुतिको बताती है—मैंने तर्कका प्रयोग किया, परिवारविद्यार्थे आपके अङ्गोंकी रक्षा

करती रहीं, मैंने स्वयं आपके वृद्धपिता पुरुषोत्तमकी रक्षाकी, इसी समय राक्षसी संभावना आकर प्रमितिको निगल जानेका उपक्रम करने लगी जिसे मीमांसाने मारभगाया। दोनों ओर की सेना सन्नद्ध थी। इसी बीचमें काणादीने आकर मुझे कहा कि बौद्धोंसे झगड़ना व्यर्थ है, वह प्रमितिका अपहरण करना चाहते हैं तो करने दो, हमारी श्रुति परामर्श तथा पक्षताकी पुत्री अनुमितिको गोद ले लेगी। मैंने इसका विरोध किया। कापिलीको भी यह बात मली नहीं लगी, वह प्रमितिके उद्धारार्थ आगे बढ़ी, किन्तु उसे शत्रुओंने धेर लिया, कोई त्राता पुरुष उसे नहीं मिला। दोनों सेनाओंमें घोर युद्ध हुआ। हमारे प्रधान योद्धा रहे गोतम, वात्स्यायन, उद्योतकर तथा वाचस्पति। हमने प्रमितिको सुरक्षितरूपमें छुड़ा लिया है। इसपर श्रुतिने आदेश दिया कि प्रमिति पुरुषको अर्पित कर दी जाय। इसके उत्तरमें आन्वीक्षिकीने कहा कि प्रमिति तो पुरुषको अर्पित कर दी गई, परन्तु पुरुष उस पर विश्वास नहीं करता है। श्रुतिने इसके बाद आज्ञा दी कि न्यायपुत्र परामर्शके साथ पक्षताका योग करानेकी आज्ञा कथाको दे दी जाय।

[प्रथम अङ्क]

चेटी एवं कञ्चुकीके कथोपकथनमें कहा जाता है कि पक्षताके प्रति परामर्श अत्यन्त अनुरक्त है, वह साधन-सदनकी भूमिकाएँ लॉघता जा रहा है, तृतीय भूमिकापर उसे पक्षतासे भेंट होती है जब कथा द्वारा पक्षता परामर्शको समर्पितकी जाती है। इसी समय चार्वाकके साथ उदयनके युद्धका हल्ला मचता है। बड़ी सज्जधजके साथ चार्वाककी सेना आती है और अश्वारूढ उदयन उसपर दूट पड़ते हैं। कुमारिल तथा प्रभाकर आकर उदयनको कहते हैं कि माई उदयन, व्यर्थ परिश्रमकर रहे हो ? छोड़ो इस पक्षताको, पक्षताके नहीं रहनेपर भी परामर्श अयोनिजा कन्या अनुमिति पा लेगा। उदयनने उनकी बात टाल दी, कुपित होकर कुमारिल एवं प्रभाकरने पक्षता तथा परामर्शको शाप दे दिया कि भले ही पक्षता परामर्शके संयोगसे गर्भ धारण कर ले, परन्तु सन्ततिके होते ही दम्पति नहीं रह जायेंगे। युद्ध जारी रहा, उदयनने आग्नेयास्त्रके प्रयोगसे शत्रुओंको दग्ध कर दिया। उदयनके अनुयायी वर्द्धमानने सोमसिद्धान्त नामक चार्वाकके

मित्रका अन्त किया । सोससिद्धान्तके समाप्त होते ही कापालिक आदि पाखण्डगण भाग गये ।

[द्वितीय अङ्क]

श्रद्धाने निर्वेदसे पूछा कि लोभ और कामको समाप्त करनेके विषयमें श्रुति कुछ प्रयास कर रही है या नहीं ? इसके उत्तरमें निर्वेदने कहा कि इसी उद्देश्यसे श्रुतिने अपनी पुत्री प्रमिति पुरुषके अधीनकी है । प्रमिति यद्यपि पुरुषके पास चली गई है तथापि पुरुष उसे अकुलीन समझकर उसपर विश्वास नहीं करता है । इसी लिये श्रुतिने आन्वीक्षिकीसे कहा है कि पक्षताको परामर्शसे मिला दो, उनके संयोगसे उत्पन्न अनुमिति जब पुरुषको प्रमिति पर विश्वास करा देगी तब सारे भ्रम दूर हो जायेंगे ।

तदनुसार अनुमितिने पुरुषको समझा दिया कि संसारकी लय तथा उत्पत्तिके कर्त्ता परमात्माके प्रयत्न ही सृष्टि प्रारम्भमें परमाणुमें क्रियाको उत्पन्न करते हैं, उन्हींकी आज्ञा यह वेद है, वह विश्वके कल्याणार्थ प्रस्तुत किया गया है । इसके बाद पुरुष प्रमिति तथा अनुमितिसे युक्त हुआ, अब उसे सिद्धि प्राप्त होगी ।

नियमोंने पुरुषको सिद्धिसे मिला दिया, पुरुषको वस्तुस्थिति का ज्ञान हुआ, वह स्थिर सुख आसन पर बैठकर समाधिस्थ हुआ । सिद्धिको पुरुषके पास जाते देखकर महामोह भाग गया, उसके पुत्र भी उसके पीछे लग गये ।

इस प्रसङ्गमें पतञ्जलिके शिष्य जावालिने जिज्ञासा प्रकटकी कि श्रुति स्वयं जब काम्यकर्मादिका उपदेश करती है तब वह महामोहके साथ इस तरहकी शत्रुता क्यों कर रही है ? इसके उत्तरमें पतञ्जलिने कहा कि यह सारा श्रुतिका प्रपञ्च है, वह अपवर्गको राज्याभिषिक्त करनेके लिये ही इस प्रकार से छलकरती रही है । उसने जो भी प्रवृत्त्युपदेश किया है वह सारा निवृत्तिपरक है । महामोहकी प्रेरणासे पुरुषको मधुमती भूमिका प्रलोभन देती है, परन्तु पुरुष उसपर ध्यान नहीं देता है, वह आगे बढ़ता जाता है ।

[तृतीय अङ्क]

पुरुषकी समाधि-सिद्धि होती है वह आत्माको पहचान लेता है, पुरुषोत्तमके साक्षात्कारसे उसकी आत्मग्रन्थि खुल जाती है, वह जगत्के तत्त्वको पहचानकर

स्वरूप प्रतिष्ठित हो जाता है। वह पुरुषोत्तमसे स्पष्ट कह देता है कि अब मुझ-पर माया नहीं चलेगी, मैं सारी स्थिति समझ गया हूँ। आप संसारके कर्त्ता हैं, आपका शरीर नहीं है, आप निर्गुण हैं। पुरुष सृष्टि स्थिति संहारका वास्तविक-परिचय प्राप्त कर लेता है और वह मुक्तिके द्वारपर उपस्थित हो जाता है।

[चतुर्थ अङ्क]

पुरुष प्रमिति, अनुमिति एवं सिद्धिसे युक्त होनेके कारण समाधिनिष्ठ हो गया है, उसका मोह दूर हो गया है, वह मोक्ष प्राप्त करता है। इसी समय श्रुति अपवर्गको मोक्षपद प्रदान करना चाहती है। बुद्धमार्ग, जैनमार्ग, पाशुपतमार्ग, आदि भिन्न भिन्न प्रस्थान अपने अपने सिद्धान्तके अनुसार स्वीकृत मोक्षको अपवर्ग पदपर अभिषिक्त करनेके लिये श्रुतिके सामने उपस्थित करते हैं, परन्तु श्रुति सभीको अनादृत करके निर्वाण नामक आन्वीक्षिकी-समर्थित मोक्षको अपवर्गपद पर प्रतिष्ठित करती है, और चाहती है कि इस अपवर्ग प्रतिष्ठाको कोई कवि प्रबन्धका रूप प्रदान करे। तदनुसार वह सरस्वतीको याद करती है, सरस्वती आकर कहती है कि यह कार्य विद्यानिधि पीताम्बरके द्वारा अच्छी तरह होता, परन्तु वह तो अब नहीं है, अस्तु, उनके चार पुत्रोंमें गोकुलनाथ नामके एक पुत्र हैं जो इस अपवर्ग प्रतिष्ठाको प्रबन्धके रूपमें प्रस्तुत करेंगे।

[पञ्चम अङ्क]

अमृतोदय के पाँच अङ्क

नाटकोंमें अवान्तर प्रकरणोंको अङ्क कहते हैं, और उनकी संख्या कमसे कम पाँच अवश्य होती है। पाँचसे कम अङ्कोंवाले नाटकको नाटिका कहते हैं नाटक नहीं, नाटकके लिये साफ कहा गया है :—

‘पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्त्तिताः’ संस्कृत नाटक ग्रन्थोंमें अङ्कोंका निर्देश दो तरहसे किया जाता है, अधिकांश लोग केवल यही लिखते हैं कि— ‘प्रथमोङ्कः समाप्तः’ ‘द्वितीयोङ्कः समाप्तः’। कुछ लोग ऐसे भी लिखते हैं— ‘सानन्दरघुनन्दनो नाम पञ्चमोङ्कः समाप्तः’ “कल्याणपञ्चबाणो नाम तृतीयोङ्कः”। द्वितीय प्रकारमें अङ्कगत वस्तुवृत्तका सङ्केत उस अङ्कके नामकरण द्वारा व्यञ्जित किया जाता है। द्वितीय प्रकारके अङ्कोंका नामकरण ‘राजशेखर’

एवं 'मुरारि' आदि नाटककारों ने अपने नाटकोंमें किया है। 'अमृतोदय' प्रणेता गोकुलनाथोपाध्यायने भी अपने नाटकके अङ्कोंका नामकरण करके वस्तुवृत्तका अतिसूक्ष्म संकेत प्रदान किया है। अङ्कोंका ही नहीं, गोकुलनाथोपाध्यायने प्रस्तावनाका भी नामकरण किया है।

'अमृतोदय' की पूर्वपीठिकाका अवतकका भाग पढ़ने वाले पाठकोंको इतना अदृश्य बता सका होगा कि यह एक दार्शनिक तत्त्वकी अभिव्यक्तिके लिये—दार्शनिक शास्त्रार्थको मनोरमशैलीमें पात्रोंकी कल्पनाके आधार पर लोक-हृदयङ्गम करानेके लिये—बनाया गया दार्शनिक नाटक है, अतः इसके अङ्क भी तदनुसार ही विभक्त किये गये हैं जिससे कि उस तत्त्वकी अभिव्यक्तिमें सहायता मिले।

जैसा कि इस नाटकके नामसे स्पष्ट है—इसमें मोक्षके उपायका निर्देश तथा उसके स्वरूप पर होने वाले मतभेदोंका अपाकरण किया गया है, अतः यह नितान्त आवश्यक है कि अङ्कोंका विभाजन भी तदनुकूल ही किया जाय।

इस नाटककी प्रस्तावना तथा अङ्कोंके नाम निम्न रूप है—

१—प्रस्तावना	—	'साधनचतुष्टय-सम्पत्ति'
१—प्रथम अङ्क	—	'श्रवणसम्पत्ति'
२—द्वितीय अङ्क	—	'मननसिद्धि'
३—तृतीय अङ्क	—	'निदिध्यासनधर्मसम्पत्'
४—चतुर्थ अङ्क	—	'आत्मदर्शन'
५—पञ्चम अङ्क	—	'अपवर्गप्रतिष्ठा'

दर्शनका थोड़ा सा भी परिचय रखनेवाले जानते हैं कि मोक्षका मार्ग बताती हुई श्रुति कहती है :—'आत्मा वा अरे श्रोतव्यो मन्तव्यो निदिध्यासितव्यः साक्षात्कर्तव्यः' इसके साथ ही यह भी प्रसिद्ध है :—

“श्रोतव्यः श्रुतिवाक्येभ्यो मन्तव्यश्चोपपत्तिमिः।

मत्त्वा च सततं ध्येय एते दर्शनहेतवः॥”

श्रवणादिमोक्षोपायके पूर्व मोक्षाधिकारी बननेके लिये साधनचतुष्टय-सम्पत्तिका होना अपरिहार्य है। जिस किसीको श्रवण आदिका अधिकार नहीं है, क्योंकि उसका वह प्रयास निश्चितरूपसे व्यर्थ होगा अतः (१) निश्चयानित्यवस्तु-

विवेक' (२) 'इहामुत्र फलभोगविरागः' (३) 'शमदमादि-साधनसम्पत्तेः' (४) 'मुमुक्षुत्व' इन चार साधनोंके होने पर ही श्रवणादिका अधिकार होता है। अमृतोदयनाटककी प्रस्तावनामें 'प्रसरति विषयेषु' इस श्लोकके द्वारा 'नित्या-नित्यवस्तुविवेक' का दिग्दर्शन कराया गया है। तदनन्तर पाखण्डोंद्वारा समर्थित लौकिकभोगोंकी हेयता बता करके 'न लिप्से राहुमार्जारपीतोच्छिष्टं सुधादधि' के द्वारा स्वर्गादि फलके प्रतिभी वैराग्य बताया गया है। 'शमदमादि' तो व्यक्त ही है। मुमुक्षुत्व भी—“श्रुतिवर्णितमस्या (निर्वाणकाष्ठाया) रामणीयकं क्षगमनुभूय पारमाप्त्यामि दुरन्तसमुद्रस्य” से स्पष्ट हो जाता है। इस प्रकार हम देखते हैं कि अमृतोदयकी प्रस्तावनाका 'साधनचतुष्टयसम्पत्ति' यह नाम अत्यन्त सार्थक है।

प्रथम अङ्कका नाम है 'श्रवणसम्पत्ति'। श्रवणका साधन श्रुति है। अतः श्रुतिपर होने वाले आक्षेपोंका निराकरणके लिये प्रधान रूपमें आन्वीक्षिकी तथा सहायक रूपमें अन्यान्य विद्याओंका उपयोग इस अङ्कमें किया गया है। इस प्रकार प्रतिष्ठित श्रुतिके द्वारा श्रवण सम्पन्न होगा। श्रवणसे आत्म-परात्म स्वरूप-ज्ञान लिया जाता है, वह श्रवण तभी कामयाब हो सकता है—जब सुनने वाले पुरुषको उसपर प्रामाण्य ज्ञान हो, इसी बातको रूपकके द्वारा बताया गया है। पुरुषको वेद-प्रामाण्य पर विश्वास नहीं हो रहा है क्योंकि वह पाखण्डों द्वारा कुत्सित हो गया था, आन्वीक्षिकी आदिने उसका खण्डन किया, तब पुरुषको प्रामाण्यपर विश्वास हुआ। इसका रूपक हुआ—श्रुतिकी कन्या प्रमिति पुरुषका विश्वासमाजन इस लिये नहीं हो रही थी कि वह बौद्धादि पाखण्डों द्वारा अपहृत हो गई थी इत्यादि।

इस प्रकार इस अङ्कमें श्रुतिद्वारा श्रवणके होनेसे इसका नाम—'श्रवणसम्पत्ति' उपयुक्त ही है।

द्वितीय अङ्कका नाम 'मननसिद्धि' है। मनन उपपत्तियों द्वारा किया जाता है। उपपत्ति में अनुमानका प्रयोग आवश्यक है, वेदप्रामाण्य स्थापित करनेमें अनुमान नितान्त अपेक्षित है अतः इस अङ्कमें अनुमितिका जन्म होगा, वह पुरुषको समझायेगी, यही उसकी उपपत्ति प्रस्तुत करेगी, जिसके आधार पर श्रवणद्वारा अर्जितज्ञानको स्थिरता प्राप्त होगी। मननका उपयोग श्रवणद्वारा

अर्जित ज्ञानकी दृढ़ता ही तो है। इसीलिये इस अङ्कको मननसिद्धि कहा गया है। इसमें जितने भी विरुद्ध तर्क संभव थे सबका उपन्यास करके खण्डन किया गया है जो मननमें अपेक्षित है।

तृतीय अङ्क 'निदिध्यासनसिद्धि' है, तर्कके आधारपर दृढीभूत ज्ञानको भावनाद्वारा बारबार आवर्तित करना ही निदिध्यासन है, तृतीय अङ्कमें प्राणायामादि साधनोंसे मनको निरुद्ध करके स्वस्थभावसे बैठकर ध्यानका जो मार्ग प्रस्तुत किया गया है, और उसके उपरान्त समाधि ल्हा कर बैठे हुए पुरुषके पास आती हुई सिद्धिका जो वर्णन किया गया है, वह समाधिद्वारा निदिध्यासनका परिचय दे रही है, यही इस अङ्कके नामकरणका रहस्य है।

चतुर्थ अङ्क 'आत्मदर्शन' है। समाधि ल्हाकर निदिध्यासन-परायण मुमुक्षुको नानाविध भौतिक सिद्धियाँ प्रलोभन देती हैं, उनसे बचता हुआ वह आगेकी ओर बढ़ता जाता है तब उसका बोध दृढ होता है। चतुर्थ अङ्कमें पुरुष तथा पुरुषोत्तमके कथोपकथनद्वारा यह दिखला दिया गया है कि निदिध्यासनसिद्धिसम्पन्न वह मुमुक्षुपुरुष ईश्वरके वास्तविक ज्ञानसे युक्त है, उसे अपने रूपका भी वास्तविक ज्ञान है, वह अब अन्तिम बिन्दुपर आ गया है, जहाँ पहुँच जानेपर दुःखातीत रूप प्राप्त हो जाता है। यह नैयायिकों का मोक्ष है अतः उसमें पुरुषका बुद्ध्यादि-गुणसमुदाय उच्छिन्न हो जायगा, उसे परमात्मा आदिका गान नहीं रह जायगा, अतः वह कहता है—“रुचिमय चरमोऽयमञ्जलिस्ते ननु नचिराद् भविता भवानदृश्यः” इसप्रकार वह आत्मदर्शन प्राप्त करता है, अतः यह नाम दिया गया।

पञ्चम अङ्कका नाम 'अपवर्गप्रतिष्ठा' है। श्रवणादि क्रियाकलापके द्वारा जो अपवर्ग प्राप्त होगा, उसके स्वरूपमें विवाद हो सकता है, नानामत नानारूपके अपवर्गोंका समर्थन करते हैं, अतः इस अङ्कमें सभी मतान्तरों द्वारा प्रस्तुत अपवर्गोंकी प्रतिष्ठानुपयुक्तता बताकर न्यायमत-समर्थित अपवर्गकी प्रतिष्ठा करा दी गई है, अतः इसे 'अपवर्गप्रतिष्ठा' नाम दिया गया।

अमृतोदयकी दार्शनिकता

यह स्वयंसिद्ध है कि जब अमृतोदय न्यायाभिमतमुक्तिस्वरूपको प्रकटित करने तथा अन्यान्य दर्शनोंद्वारा प्रकाशित मुक्तिस्वरूपको दूषित करनेके ही लिये लिखा

मानवहृदय रङ्गमञ्चका सहारा नहीं लेना चाहता है, वह ईन तत्त्वोंको जाननेके लिये अपने अध्ययनकक्षको ही अपनाना चाहेगा ।

अमृतोदयमें जो दार्शनिकतत्त्व आये हैं उनमें अधिकांशको तो ग्रन्थकारने नेपथ्यमेंही कहलवाया है, जिससे कुछ पात्रोंके कार्य हलके हो गये हैं परन्तु कहीं कहीं पात्रोंके मुखसे भी दर्शनकी गूढ़ातिगूढ़ बातको निकलते देखकर साधारण पाठक उस पात्रके साथ आत्मीयता स्थापित करनेके मनोरथको पूरा नहीं कर पाता है परामर्शके मुखसे—

“गर्म धत्तां परामर्शसन्निकर्षेण पक्षता ।

अपत्ये जातमात्रे तु दम्पती न भविष्यतः ॥”

यह सुनकर हमारा भावपक्ष चाहे जितना उद्विक्त हो उठे, हमारा दार्शनिक चाहे जितना स्पष्ट अनुमानखण्डीय ज्ञानका आभास पाकर अपनेको आनन्दमन्थर मान ले, परन्तु हमारा मानवहृदय यही कहता रह जायगा कि यह कैसा निर्लज्ज नायक है ? यह कैसा असहृदय पुरुष है जो अपनी प्रेयसीकी विपत्तिकी आशङ्काका भी वर्णन बिना खेद तथा आक्रमणके धड़ल्लेसे करता चला जा रहा है ।

इस प्रकार मैं समझता हूँ कि गोकुलनाथोपाध्यायने अमृतोदयको दार्शनिकतासे इतना अधिक ओतप्रोत कर दिया है कि वह दर्शनका ही ग्रन्थ हो गया है । नाटकीयता तथा काव्यत्व उसका गौणरूप बन गया है । मैं यहाँ यह भी स्पष्ट कर देना चाहता हूँ कि गोकुलनाथोपाध्यायने ऐसा जानकर ही किया है, उनकी अशक्तिसे यह नहीं हुआ है । यदि वह चाहते तो इससे कम दार्शनिकताके साथ भी इस सिद्धान्तका प्रकाशन रङ्गमञ्चके माध्यमसे कर सकते थे, परन्तु उनका उद्दाम पाण्डित्य उन्हें वैसा नहीं करने दे सका । उन्होंने जिस पदार्थको सरल समझा वह उनकी दृष्टिमें सरल हो सकता है परन्तु साधारणजनके लिये कठिन है, यह भी एक बात है जिससे अमृतोदयकी दार्शनिकता और गहरी हो गई है ।

×

×

×

‘अमृतोदय’पर ‘प्रबोधचन्द्रोदय’का प्रभाव

अमृतोदय—से बहुत पूर्वकालमें प्रबोधचन्द्रोदय—की रचना हुई इसमें किसीको मतभेद नहीं है । यह भी सर्वमान्य है कि मोक्षका मार्ग बतानेके लिये तथा

अद्वैतवेदान्त-सिद्ध प्रबोधनामक अपवर्गको प्रामाणिक रूप देनेके लिये ही प्रबोध-चन्द्रोदयकी रचना की गई । हम यह भी मान सकते हैं कि अमृतोदयके निर्माण-कालमें प्रबोधचन्द्रोदय ही ऐसा नाटक था जो मिथिला तथा अन्यत्र सर्वत्र दार्शनिक-पृष्ठभूमिपर अभिनेय साहित्यके परिशीलनकी रुचि रखनेवालोंका मनोरञ्जन कर सकता था । प्रबोधचन्द्रोदयका प्रचार इसलिये भी मिथिलामें अधिक था कि वह वंगदेशवासी विद्वान्की रचना है, वङ्गदेश और मिथिलामें नितान्त शास्त्रीय संबन्ध रहा है जिससे प्रबोधचन्द्रोदयका मिथिलामें अधिक प्रचार रहा होगा । यही प्रबोधचन्द्रोदयका अधिक प्रचार अमृतोदयकी रचनाका प्रेरक हुआ, ऐसा हमारा तर्क है ।

मिथिला उस समय तक न्यायकी मही थी, यहाँके विद्वानोंने न्यायको अपने रक्तसे सींचकर पल्लवित किया था—गौतमसे लेकर गङ्गेशोपाध्यायतक सभी आचार्य यहींके वर-प्रसव थे, उदयन, उद्योतकर, वाचस्पति, दण्डमान सभी यहींके गौरव थे, फिर इसी परम्परामें जन्म लेने वाले महापण्डित उद्भट प्रतिभाके धनी गोकुलनाथोपाध्यायको यह कैसे सख्त होता कि उनकी प्रिय आन्वीक्षिकी विद्याका कोष स्वसिद्धान्तसमर्थक नाटकसे शून्य रहे, जबकि अद्वैतवादीदर्शनका कोष उसके सिद्धान्तके पोषक प्रबोधचन्द्रोदय-सदृश नाटकसे पूर्ण था ।

इसीसे प्रेरित होकर गोकुलनाथोपाध्यायने आन्वीक्षिकीके सिद्धान्तके अनुकूल अपवर्गको प्रामाणिकता प्रदान करनेके लिये अमृतोदयकी रचनाकी । इस स्थितिमें किसी न किसी रूपमें ज्ञात तथा अज्ञात भावसे अमृतोदयके प्रभावका पड़ना स्वाभाविक था ।

सबसे पहला प्रभाव तो नामपर पड़ा है, 'प्रबोधचन्द्रोदय' तथा 'अमृतोदय' इन दोनों में कुछ ऐसा साम्य है जिसका अनुमान सरल ही है ।

दूसरा प्रभाव हम पात्रों के नामपर देखते हैं :—

प्रबोधचन्द्रोदयके—प्रबोध को गोकुलनाथने अपवर्ग या निर्वाण बना दिया है, परन्तु सरस्वती, श्रद्धा, दिगम्बर (जैन), भिन्नु (बौद्ध), कापालिक, शिष्य (जाबालि) आदि पात्र दोनों ग्रन्थोंमें समान हैं । कुछ अंशतक युद्धकी भावना भी प्रबोधचन्द्रोदयका ही प्रभाव है । वस्तुतः इन दोनों ग्रन्थोंकी मिट्टी समान है,

रंग भिन्न हैं। इससे स्पष्ट है कि 'अमृतोदय' पर 'प्रबोधचन्द्रोदय' का प्रभाव पड़ा है।

×

×

×

अमृतोदय का साहित्यिक सौष्ठव

यह कहा जा चुका है कि 'अमृतोदय' एक दार्शनिक नाटक है। दार्शनिक इसलिये कहते हैं कि इसमें दर्शनके तत्त्वोंको समाझानेका भरपूर प्रयास किया गया है, और नाटक इसलिये कहते हैं कि यह भावों, शास्त्रीय पदार्थोंको मानव बनाकर उनके मुख तथा व्यापार आदिसे सरलता एवं सरसताके साथ मानवीयता के संबन्धसे मानव-ग्राह्य रूपमें प्रकाशित किया गया है। इस तरहके नाटकोंमें साहित्यिक सौष्ठव दो प्रकारसे उत्पन्न किया जा सकता है, एक यह कि यथा-समय सन्ध्या, प्रभात एवं यथोचित ऋतु आदिके वर्णनमें स्वतन्त्रता बरतकर, और दूसरा यह कि दार्शनिक तत्त्वोंमें ही रूपक, समासोक्ति, श्लेष आदि अलङ्कारोंका समावेश करके।

अमृतोदयमें भी हम इस तरह का प्रयास स्पष्टरूपमें पाते हैं, प्रथम अङ्कके प्रारम्भमें किया गया शिशिर समयका वर्णन इसी कोटिकी दस्तु है जिसमें कविको पूरी सफलता प्राप्त हुई है।

“निभृतनिलीनां नलिनीं विचिन्वतः पयसि रुचिपतेः पतितः ।

चिरविरहतनुतरेभ्यः करेभ्य इव तीव्रतावल्यः” ॥ १।५

“जाड़ेके दिनोंमें हिमावृता कमलिनी नायिका जलान्तर्हित हो गई है, चिर-विरहकृश सूर्यके कर (किरण) उसे पानीमें टटोल रहे हैं, विरहकृत दुर्बलताके चलते असह्य परिमाण पुराना तीव्रतावल्य उनकरोंसे पानीमें गिर जाता है”।

यहाँ नलिनीके लिये प्रयुक्त 'निभृतनिलीना' पद उसकी मानदशाको और 'चिरविरहतनुतरेभ्यः' पद सूर्यकी अनुरक्तताको व्यञ्जित करके वल्यके गिरनेका औचित्य समर्थित करते हुए हमारे हृदयमें कुछ मानवीय भावनाको व्यक्त करते हैं ॥

पक्षता नायिका परामर्शके स्वप्नसमागमसे अनिरुद्धके प्रति वाणपुत्री उषाकी तरह परामर्शके प्रति उत्पन्न-प्रणया हो रही है, उसकी प्रीति कस्तूरी-गन्धकी तरह

छिपानेपर भी छिप नहीं रही है, कथा सखी उसकी स्थिति उसीसे कहती है :—

‘बाष्पायितस्तिमितलोचनमायतैक-

भ्रूदाम चिन्तयसि किञ्चन काञ्चनाङ्गि ।

स्वेदोदकार्द्रवपुषस्तव रोमहर्षः

शंसत्यसावविरताङ्कुरितान् विकारान् ॥” २।२

आंखोंमें आंसू भरे हैं, वे निर्व्यापार हैं इसीलिये अश्रुप्रवाह नहीं हो रहा है, तनिक भी स्पन्दन होगा, अश्रु बह चलेंगे । एक भ्रू चिन्ताकी मुद्रामें ऊपर उठी है, शरीर सात्विकभाव स्वेदसे पूर्ण है, रोमाञ्च उत्पन्न होते हैं और हृदय में उत्पन्न होने वाले विचारों की सूचना दे जाते हैं ।

सद्यः समुत्पन्नप्रणया अधीरा नवबालाका यह चित्र इतना स्फुट तथा मनोहर है कि कविको धन्यवाद ।

‘सर्वोपनिषदो गावो दोग्धा गोपालनन्दनः ।

पार्थो वत्सः सुधीर्मोक्ता दुग्धं गीतामृतं महत् ॥’

यह बहुत पुराना परम्परित रूपक है, इसीकी भित्तिपर अमृतोदयका यह श्लोक है :—

“जननि, तव पुमर्था एव पादाः प्रथन्ते

प्रथमचरणवद्धो निर्भरं रौमि वत्सः ।

चरमचरणमूलात्प्रसृतां स्तन्यधारा-

ममरगवि, कदा ते मुक्तबन्धः पिवेयम् ॥”

सबसे पहला चमत्कार ‘जननि’ इस संबोधनमें है जो छूटने के लिए व्यग्र वत्सकी दयनीयता व्यक्त करता है, चरमचरणमूलकी अभिव्यञ्जना भी हृदयको आकृष्ट करती है । सबसे बड़ा सुख तो ‘मुक्तबन्धः’ में है । क्या चमत्कार है !

मैं ऊपर कह आया हूँ कि साहित्यिक सौष्टवके लिए रूपकादि अलङ्कारोंकी सहायता ली जाती है, देखिये :—

मम वचनजलानि कर्णशुक्तौ

तव पतितानि गतानि मौक्तिकत्वम् ।

विगुणविबुधितानि लाजबुद्ध्या

रसयतु कुण्डलकुण्डलिप्रकाण्डम् ॥”

कानरूपी सीपमें पड़कर जल तो मुक्ता बन जायेंगे, परन्तु गुणके (सूतके) नहीं रहने पर उनकी माला नहीं बनेगी, उसे खील समझकर कुण्डल बने सर्प चुग लेंगे। रूपक तथा भ्रान्तिमान्के द्वारा बड़ा चमत्कार उत्पन्न किया गया है।

रातके पहले संध्या आती है, सूर्य अस्त होता है, भक्तगण सूर्यार्घ्य देते हैं, सन्ध्यामें राग प्रस्फुटित हो रहा है—मुक्त भक्त अपनी आखिरी अञ्जलि दे रहा है, फिर उसे इस परात्मसूर्यके दर्शन नहीं न होंगे—

“ध्रुवमियमपवर्गरात्रिसन्ध्या भवति यतस्त्वयि निर्भरोऽनुरागः।

रुचिमय चरमोऽयमञ्जलिस्ते ननु न चिराद् भविता भवानदृश्यः ॥” ४।८४

इसी तरह हम देखते हैं कि गोकुलनाथने स्तुतिमें कहीं कहीं बड़ी अच्छी अभिव्यञ्जनाकी है। इसके अतिरिक्त संध्यावर्णनमें भी कविने अच्छा कवित्व व्यक्त किया है :—

“वासश्चभ्रमभिप्रवेष्टुमवनीमर्माविधः श्वाविधो

व्याधान्नव्यधशोणिताक्तशल्लीशालीव पश्चाद्वपुः।”

यह कल्पना तो वास्तवमें बहुत नवीन एवं हृदयग्राहिणी है।

×

×

×

अमृतोदयकी अभिनेयता

अमृतोदय नाटक है तो इसका अभिनय होगा ही, परन्तु वह अभिनय विद्वान्—दर्शनोंके विद्वान् एवं परिनिष्ठतप्रज्ञजनोंको ही आनन्द देगा, साधारण-विद्यजन कुछ नहीं प्राप्त करेंगे। इस नाटकके पात्रोंकी साजसजा भी नितान्त साधारण होगी, उसके द्वारा भी कुछ आनन्दकी सृष्टि नहीं होगी।

इस प्रसङ्गमें मुझे एक बात कहनी है, वह यह है कि संस्कृत साहित्यमें पाठ्यनाटकोंका उपक्रम अमृतोदयने किया है, इसके आगे यदि प्रवाह विच्छिन्न नहीं हुआ तो अन्यान्य पाठ्यनाटक भी बनेंगे। दृश्यके रूपमें अमृतोदय-को अधिक सफलता नहीं मिलेगी। यह दोष कुछ अंशमें अमृतोदय-पूर्ववर्ती प्रतीक नाटकोंमें भी विद्यमान है।

×

×

×

यह अमृतोदय महामहोपाध्याय गोकुलनाथोपाध्यायकी कृति है।

×

×

×

महामहोपाध्याय गोकुलनाथोपाध्यायका देश

महामहोपाध्याय गोकुलनाथोपाध्याय बिहारप्रान्तान्तर्गत मिथिलाके निवासी थे। उन्होंने अमृतोदयके अन्तिम अंशमें जो अपना परिचय दिया है उसमें स्पष्ट कहा है कि वह मिथिलाके निवासी थे—

‘ते तादृशान् प्रसुवते तनयान्विदेहाः’

‘तेषामपि मध्ये माध्यन्दिनचरणगुरवो वत्सवंशवर्द्धनाः फणदहद्विजा एव जानते समाधिजमथच ध्वनिजन्मानमानन्दमेकपदेऽनुभावयितुम्’ ।

‘तत्र वंशे विद्यत एव विद्यानिधिः पीताम्बरः नाम’

‘विद्यानिधेः पीताम्बरस्य चतुर्णां पुत्राणामेकतमो गोकुलनाथो नाम’

ऊपरके उद्धरणोंके देखनेसे स्पष्ट है कि म० म० गोकुलनाथ मिथिलाके निवासी थे। इसीके साथ-साथ यह भी स्पष्ट हो जाता है कि वह मैथिलपञ्जी-प्रसिद्ध फणदहा (फन्नहवार) वंशके गौरव तथा वत्सगोत्रके थे।

उन्होंने जो अमृतोदयमें अपने वंशका परिचय दिया है वह इतना स्पष्ट है कि इसमें कहीं किसी प्रकारकी अटकलवाजीकी आवश्यकता नहीं है। अमृतोदयके अतिरिक्त उनके काव्यप्रकाशकी टीकाकी जो प्राचीन प्रतियां पाई गई हैं: (जिनके आधारपर वह टीका वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालय द्वारा प्रकाशित की गई है) उसमें प्रत्येक उल्लासकी पुष्पिकामें लिखा है—“मैथिल-महामहोपाध्याय-गोकुलनाथोपाध्याय-निर्मिते काव्यप्रकाशविवरणे.....उल्लासः समाप्तः”

यह भी स्पष्टरूपमें प्रमाणित करता है वह मैथिल ब्राह्मण थे। फन्नहवारमूलके मैथिल ब्राह्मणोंका निवास ‘मधुवनी’के समीप ‘मंगरौनी, गाँवमें था तथा अभी भी है। तर्क तथा तन्त्र विद्याके चूडान्तमनीषियोंके निवास होनेका गौरव उस गाँवको प्राप्त है।

यह विषय इतना स्पष्ट तथा अविवाद है कि इस संबन्धमें अधिक लिखना अनावश्यक है।

म. म. गोकुलनाथका समय

म. म. गोकुलनाथोपाध्यायकी कृतियोंमें एक पुस्तक ‘मासमीमांसा’ भी है। पटना विश्वविद्यालयके पुस्तकालयकी हस्तलिखित पुस्तकशालामें ‘मासमीमांसा’की

एक पुरानी खण्डित प्रति संगृहीत है जिसकी पुष्पिकामें लिखा है—“इति महा-
महोपाध्याय-श्रीगोकुलनाथशर्मप्रणीत-मासमीमांसा-परिपूर्णा । शाके १६८० ।
भाद्रकृष्णदशमीचन्द्रेऽखिलदिदं रजनीनाथः” ॥

वर्त्तमान प्रचलित ईसवी सन् तथा शाकेमें ७८ वर्षोंका अन्तर है । अतः
१६८० + ७८ = १७५८ ई० में वह पुस्तक रजनीनाथनामक किसी पण्डित द्वारा
लिखी गई सिद्ध होती है ।

भागलपुर (बिहार)-के व्यास प्रेससे मासमीमांसा छापकर प्रकाशितभी हुई
है, उस मुद्रितपुस्तकके १८ वें पृष्ठमें लिखा है—“अस्मिन्नेवैकत्रिंशदधिकषोडश-
शताङ्किते (१६३१) शककाले वैशाखो मलमासः” इति “तदधुनापि सम्भवत्येव,
सम्प्रति हि शकाब्दा एकत्रिंशदधिकषोडशशती” (१६३१) इससे प्रमाणित
होता है कि म० म० गोकुलनाथने १६३१ शाके तदनुसार १७०९ ईसवीमें ‘मास-
मीमांसा’ नामक ग्रन्थकी रचनाकी थी ।

मासमीमांसाकी रचना महाराज मिथिलेश राघवसिंहके अनुरोधसे की गई
थी, यह भी विद्वत्समाजमें प्रसिद्ध है । इन सब कारणोंसे यह कहा जा सकता है
कि गोकुलनाथोपाध्याय सतरहवीं शताब्दीके परार्ध तथा अठारहवीं शताब्दीके
पूर्वार्द्धमें (ईसवी १६५० के बाद १७५० तकके बीचमें) मिथिलामें थे । पूर्वोक्ति-
निर्णय इसतरह हो जाता है कि उन्होंने ई० १६०९ में ‘मासमीमांसा’ लिखी थी
मासमीमांसाका प्रणयन क्षयवर्ष आदिके निर्णयार्थ ही किया गया था, प्रायः उसके
आसपास क्षयवर्ष पड़ता रहा होगा, मिथिलेशने प्रतिष्ठित पण्डित मानकर म० म०
गोकुलनाथसे उस त्रिषयपर विवेचनापूर्ण निबन्ध लिखनेका अनुरोध किया होगा
और उसकी रक्षाके लिये परिपक्व पाण्डित्यशाली म० म० गोकुलनाथ उपाध्यायने
‘मासमीमांसा’ लिखी होगी, इनसब बातोंपर विचार करनेसे मालूम पड़ता है कि
मासमीमांसाका निर्माण गोकुलनाथकी प्रौढ़ावस्थामें हुआ, अतः उनकी स्थितिको
१६५० ई० के बाद माननेमें कुछ आपत्ति नहीं है । उत्तर अवधिमें प्रमाण-
स्वरूप कहा जा सकता है कि वह ९० वर्षकी अवस्थामें काशीमें स्वर्गवासी हुए
यह प्रसिद्धि है, जिसके साथ पण्डित-परम्परासे यह भी सुना जाता आया है
कि जब वह ९० वर्षकी अवस्थामें स्वर्गवासी हुए तब उनके शिष्य म० म०
रामेश्वरशर्माने एक श्लोक कहा था, जो इस प्रकार है :—

मातर्गोकुलनाथनामकगुरोर्वाग्देवि तुभ्यं नमः

पृच्छामो भवतीं महीतलमिदं त्यक्त्वैव यद्गच्छसि ।

मूलोके वसतिः कृता मम गुरौ स्वर्गे तथा गीष्पतौ

पाताले फणिनायके भगवति प्रौढिः क्व लब्धाधिका ?

इस सायुरक्त किंवदन्तीके आधारपर उत्तर अवधि भी निश्चितप्राय है । इस किंवदन्तीके अतिरिक्त मुझे तो यह भी मालूम पड़ता है कि गोकुलनाथ अवश्य दीर्घायु थे, क्योंकि उनकी रचनाओं की संख्या तथा प्रौढता प्रमाणित करती है कि वह कुछ वर्षोंमें नहीं सम्पन्न हुई है, उसमें एक सुदीर्घ समय लगा है, और इसी आधारपर मैंने गोकुलनाथ की स्थिति की उत्तर अवधि लगभग १७५० ई० मान ली है । संभव है इस पूर्वोत्तर अवधि-निर्धारणमें १० वर्षोंका अन्तर पड़े, परन्तु अधिक अन्तरकी संभावना नहीं है, मांसमीमांसाका ऊपर दिया गया उद्धरण प्रबल प्रमाण है कि वह पूर्वावधिको बहुत आगे नहीं आने दे सकता है, और उत्तरावधि भी कुछ ऐसी ही है कि वह भी स्थिर है जिसका प्रबलप्रमाण गोकुलनाथोपाध्याय को तर्कानुमोदित एवं परम्पराप्राप्त चिरजीवित्व है ।

म० म० गोकुलनाथके पूर्वजादि

म० म० गोकुलनाथोपाध्यायका समय कुछ बहुत पहले नहीं है, उनके समय के विद्वानोंका, यदि वह मैथिल हैं तो, वंशानुक्रम पञ्जीप्रबन्धद्वारा अभ्रान्तरूपमें प्राप्त हो जाता है । इसी आधारपर म० म० गोकुलनाथका वंशवृक्ष प्रकाशित किया है, जिससे पता चलता है कि म० म० गोकुलनाथके वृद्धप्रपितामह म० म० रुचिपति, प्रपितामह हरिहरोपाध्याय, पितामह रामचन्द्रोपाध्याय, एवं पिता म० म० पीताम्बरोपाध्याय थे । उनके पिताकी उपाधि विद्यानिधि भी थी । वंशवृक्ष के आधारमूल पञ्जीप्रबन्धसे स्पष्ट है कि उनके पिता तथा वृद्धप्रपितामह म० म० पदविभूषित थे । बीचके दो पुरुष उपाध्यायमात्र थे । इसको स्वयं म० म० गोकुलनाथने भी एक प्रकारसे स्वीकार किया है । अमृतोदयके पञ्चम अङ्कमें उन्होंने अपने वृद्धप्रपितामह रुचिपति का नाम बड़े गौरवके साथ लिया है :—

“निगमसरसो माने दण्डाः प्रमत्तसरस्वती-

स्वल्पपदनामस्मे हस्तावल्लभनयनयः ।

सुकृतसदनोपादानन्ते भवन्ति भजन्ति ये
रुचिपतिकवेर्वेशस्तम्बप्ररोहकरीरताम्”

अपने पिता विद्यानिधि उपाधिसे भूषित म० म० पीताम्बरके सम्बन्धमें भी
म० म० गोकुलनाथने कहा है—

प्रकृतिगहने तन्त्रे वैशेषिके विवृतिं व्यधा-

दकुरुत चतुर्वर्गव्याख्यामृतानि च भारते ।

भरतवचसां तत्त्वख्यास्यै निबन्धमभाषत

व्यतनुत तथा तिस्रो वाणीविलासकविः कथाः ॥”

“अवितथत्रचोबन्धे चिन्तावशंवदवाङ्मये

विदति निखिला विद्या विद्यानिधौ दिवमीयुषि ।

इयमशरणा वाचां देवी लभेत कमाश्रयं

विदितमथवा कृष्णद्वैपायनो भुवि वर्त्तते ॥”

इस प्रकार हम देखते हैं कि म० म० गोकुलनाथके वृद्धप्रपितामह म० म० रुचिपति थे । संभव है यही रुचिपति मुरारिमिश्रके अनर्घराघव नामक प्रसिद्ध नाटकके प्रसिद्ध टीकाकार हैं । म० म० गोकुलनाथके प्रपितामह तथा पितामह क्रमशः हरिहरोपाध्याय एवं रामचन्द्रोपाध्यायके वैदुष्य आदिका कोई सङ्केत कहीं नहीं मिल रहा है । म० म० गोकुलनाथके पिता म० म० विद्यानिधि पीताम्बर पिता होनेके साथ ही गोकुलनाथके विद्यागुरु भी थे, उन्होंने स्वयं लिखा है—

“अधिगतमुपाध्यायाद्विद्यानिधेरनुचिन्तितम्”

म० म० गोकुलनाथकी माताका नाम ‘उमा’ था, एकावली नामक स्वप्रणीत छन्दोग्रन्थके अन्तमें उन्होंने लिखा है :—

“विद्यानिधिक्षीरधिपारिजातमुमामुतं गोकुलनाथधीरम् ।

एकावलीसङ्घटनानिवेशे न्ययुङ्क्त फत्तेपतिशाहभूपः ॥”

इस श्लोकसे उनके पिताका तथा माताका नाम प्रकट हो जाता है ।

इसीके साथ यह भी गोकुलनाथने स्पष्ट कर दिया है कि वह ४ भाई थे, म० म० त्रिलोचन, म० म० धनञ्जय, म० म० गोकुलनाथ, एवं म० म० जगद्धर । अमृतोदयमें उन्होंने अपने भाइयोंका स्पष्ट उल्लेख कर दिया है—

“यो जन्मतश्च गुणतश्च मतः कनिष्ठः

श्रीमत्रिलोचनकवेश्व धनञ्जयाच्च ।

स श्रीजगद्धरधरातिलकाग्रजन्मा

निर्मास्यति प्रगुणतत्त्वरसं प्रबन्धम् ॥”

इस प्रकार हम देखते हैं कि म० म० गोकुलनाथका वंश नितान्त विद्या-
किमवसम्पन्न है । उनके पुत्र—म० म० रघुनाथ तथा म० म० लक्ष्मीनाथ थे । अभी
भी उनके वंशके लोग मंगरौनीमें हैं ।

म० म० गोकुलनाथके ग्रन्थ

१— रश्मिचक्रम्—	न्यायचिन्तामणिकी टीका
२— आलोकविवरणम्—	पक्षधरकृत न्यायचिन्तामण्यालोक पर टीका
३— दीधितिविद्योतः—	रघुनाथशिरोमणिकृत चिन्तामणिदीधितिकी टीका
४— न्यायसिद्धान्ततत्त्वम्—	
५— दिक्कालनिरूपणम्—	
६— लाघवगौरवरहस्यम्—	
७— कुसुमाञ्जलिविवरणम्—	उदयनाचार्यकृत कुसुमाञ्जलिकी टीका
८— बौद्धाधिकारविवरणम्—	” ” बौद्धाधिकारकी टीका
९— शक्तिवादः—	(गादाधरीभिन्नः नवीनः)
१०— मुक्तिवादः—	(” ”)
*११— पदवाक्यरत्नाकरः—	वाराणसेय-संस्कृत-विश्वविद्यालय-प्रकाशितः ।
१२— खण्डनकुठारः—	(दिनेशभट्टाचार्यद्वारा मिथिलानव्यन्यायेति-
हास नामके ग्रन्थमें—गोकुलनाथकृत रूपमें
निर्दिष्ट)
१३— मिथ्यात्वनिरुक्तिः—	(अद्वैतमतस्थापनपरो ग्रन्थः)
१४— कुण्डकादम्बरी—	(गङ्गामें डूबकर मरी हुई अपनी पुत्री का-
दम्बरीकी स्मृतिरक्षार्थरचित कर्मकाण्ड ग्रन्थ)
१५— कादम्बरीप्रदीपः—	द्वैतनिर्णय टीका । (कादम्बरीस्मारक)

- १६— कादम्बरीकीर्तिश्लोकः— (कादम्बरीस्मारक)
 १७— कादम्बरी-प्रश्नोत्तरमाला— (कादम्बरीस्मारक)
 *१८— काव्यप्रकाशविवरणम्— वाराणसेय सं० वि० वि० द्वारा प्रकाशित
 १९— रसमहार्णवः— (रसनिबन्धः)
 *२०— शिवस्तुतिः (शिवशतकापरनामा) सटीका प्रकाशिता
 २१— अशौचनिर्णयः— (स्मृतिनिबन्धः)
 २२— वृत्ततरङ्गिणी— छन्दोग्रन्थ
 २३— एकावली— ” ”
 २४— शुद्धिविवेकः— स्मृतिनिबन्धः
 *२५— मासमीमांसा— क्षयमास-मलमासादिनिरूपकग्रन्थः
 *२६— सूक्तिमुक्तावली— वाराणसेय सं० वि० वि० द्वारा प्रकाश्यमाना
 २७— मदाल्लसानाटकम्—
 *२८— अमृतोदयनाटकम्— म० म० मुकुन्दशा द्वारा तथा निर्णयसागर
 द्वारा प्रकाशितम्
 २९— आधारार्घ्यभावतत्त्वपरीक्षा ।
 ३०— विशिष्टवैशिष्यबोधः ।

इन ग्रन्थोंमें जो ॐ पुष्पाङ्कित हैं वह प्रकाशित हैं, उनके अतिरिक्त ग्रन्थोंकी चर्चा पदवाक्यरत्नाकरकी भूमिका, मिथिलातत्त्वविमर्श, तीरभुक्तीतिहास, एवं मिथिलानव्यन्यायेतिहास नामक ग्रन्थोंमें हुई है ।

३१—भूयाम्य साधनप्रकरण (पृथ्वी दर्पणाभ है इस सिद्धान्तका समर्थक ग्रन्थ)

इस ग्रन्थकी चर्चा म० म० गोकुलनाथने स्वयं निर्मित अमृतोदय टिप्पणीमें ४ र्थ अङ्कके ५९ वें श्लोकके विवरणमें की है । वह टिप्पणीभी उनकी ही रचना है यह—‘कन्दुकवर्तुला भूमिरिति ज्यौतिषिकाः, तेऽपि मया भूयाम्यसाधनप्रकरणे निराकृताः’ इस लेखसे सिद्ध होता है, इसी टिप्पणीके स्वरससे ‘भूयाम्यसाधन-प्रकरण’ तथा उस टिप्पणीकी एककर्तृकता सिद्ध होती है । इस प्रसङ्गमें कथित टिप्पणी ‘अमृतोदय’ नाटकके निर्णयसागरप्रेससे प्रकाशित १९३५ ई० वाले संस्करणमें छपी है । जिज्ञासुजन उसे देख सकते हैं ।

म. म. गोकुलनाथके पुत्र शिष्य आदि

म. म. मुकुन्दशा वक्शीने जो वंशवृक्ष प्रस्तुत किया है उससे उनके पुत्रोंके विषयमें कुछ नहीं पता चलता है, उनकी भूमिकासे इतनाभर ज्ञात होता है कि उनकी एक कादम्बरीनामकी कन्या गङ्गामें डूब गई थी, जिसके नामको अमर करनेके लिये गोकुलनाथने कुण्डकादम्बरीकी रचना की। इधर गोकुलनाथरचित काव्यप्रकाशविवरण वाराणसेय संस्कृत विश्वविद्यालयने प्रकाशित किया है। उसका सम्पादन कविशेखर श्रीवदरीनाथ ज्ञाने किया है। कविशेखरजीने अपनी भूमिकामें लिखा है कि गोकुलनाथके दो पुत्र थे, म० म० रघुनाथ तथा म० म० लक्ष्मीनाथ। कन्याके सम्बन्धमें उन्होंने भी म० म० मुकुन्दशाकी बात मानी है। कविशेखरजीद्वारा प्रस्तुत वंशवृक्षमेंभी म० म० रघुनाथ एवं महामहोपाध्याय लक्ष्मीनाथके नाम आये हैं।

इसके अतिरिक्त कविशेखरजीने यह भी सूचना दी है कि इनके विद्यार्थियोंमें म० म० रामेश्वर मिश्र मुख्य थे।

इस प्रकार हम देखते हैं कि म० म० गोकुलनाथोपाध्याय योग्य पिताके योग्यपुत्र ही नहीं, योग्यपुत्रके योग्य पिता भी थे।

म० म० गोकुलनाथका राजाश्रय

‘मासमीमांसा’के विषयमें यह किंवदन्ती अतिप्रथित है कि महाराज मिथिलेश राघव सिंहके अनुरोधसे महामहोपाध्याय गोकुलनाथने ‘मासमीमांसा’ नामक ग्रन्थ लिखा था। इससे पता चलता है कि गोकुलनाथको महाराज राघव सिंहका आश्रय प्राप्त था। यह भी कहा जा सकता है कि क्षयमासके संबन्धमें संदेहोंके निवारणार्थ महाराज राघवसिंहने अपने आश्रित पण्डितप्रवर गोकुलनाथोपाध्यायको प्रेरित किया हो।

उत्तरप्रदेशके पश्चिमोत्तर भागमें अवस्थित ‘टिहरीगढ़वाल’ नामका एक राज्य था, वहाँ एक ‘फतेह सिंह’ नामके राजा थे। उनका आश्रय भी म० म० गोकुलनाथको मिला था, यह बात गोकुलनाथ लिखित ‘एकावली’ नामक छन्दो-ग्रन्थसे प्रमाणित है, उसमें लिखा है—

“वृत्तसागररत्नानां सारमुद्धृत्य निर्मिता ।

एकावली ‘फतेशाह’ तव कण्ठे लुठवसौ ॥”

इस प्रकार देखते हैं कि म० म० गोकुलनाथको दो महाराजोंकी छत्रछाया प्राप्त थी । यह भी संभव है कि महाराज राघवसिंहके आश्रयमें रहते हुए म० म० गोकुलनाथोपाध्याय कभी तीर्थयात्रा, राजदरबारदर्शन, निमन्त्रण आदि किसी कारण विशेषसे ‘टिहरी गढ़वाल’ गये हों, और उन्होंने वहाँके तात्कालिक महाराज फतेहसिंहके द्वारा आदृत होकर उनकी गुणग्राहकताके पुरस्कारस्वरूप उनके नामका निर्देश अपनी कृतिमें किया हो ।

महामहोपाध्यायगोकुलनाथका सम्प्रदाय

म. म. गोकुलनाथने अमृतोदयमें जिस परमात्माकी वन्दनाकी है, उससे उनके सम्प्रदायका प्रकाशन नहीं होता है, वह किसी भी सम्प्रदायके कविका मङ्गलश्लोक हो सकता है, वह सार्वजनीन है ।

काव्यप्रकाशके प्रत्येक उल्लासके आदि तथा अन्तमें भी गोकुलनाथने प्रायः देवस्तुतिकी है, जिसमें कृष्ण, दुर्गा, शिव तीनों देवताओंकी वन्दना है, वह भी किसी खासपक्षका पोषक नहीं है, अन्यान्य ग्रन्थोंकी वन्दनायें भी इसी तरह हैं । इन बातों पर ध्यान देने तथा मिथिलाकी प्रचलित परम्परापर विचार करनेसे यह सिद्ध है कि गोकुलनाथोपाध्याय पञ्चदेवोपासक थे जैसे कि अब भी मिथिलाके नैष्ठिक पण्डित हुआ करते हैं । उनकी पूजामें शिव, विष्णु और सूर्य, दुर्गा और गणेश इन पाँचों देवोंका समान स्थान रहता है । आप किसी भी मैथिल नैष्ठिक पण्डितकी पूजापद्धति देखकर इसका निश्चय कर ले सकते हैं ।

म० म० गोकुलनाथोपाध्यायका पाण्डित्य

म० म० गोकुलनाथोपाध्याय यदि एकमात्र अमृतोदय लिखकर ही सन्तोष कर लिये होते, कोई दूसरा ग्रन्थ नहीं लिख गये होते, तथापि उनका अपार पाण्डित्य असन्दिग्धभावसे प्रमाणित हो जाता । अमृतोदयकी सर्वाङ्गपूर्णता उनके प्रगाढ़पाण्डित्यका परिचय देनेके लिये पर्याप्त है । वह साधक जिसने अनुमान-खण्डके पदार्थोंको रङ्गमञ्चपर लाकर खड़ा कर दिया, वह कवि जिसने पक्षताके शरीरको स्वेदाद्रि तथा परामर्शको विरहकातर बना दिया, वह शिल्पी जिसकी

चतुरस्ताने वाणीका अभिरार वर्णन किया, कितना बड़ा चिन्तक तथा शब्दशिल्पी रहा होगा इसकी कल्पना कठिन नहीं है। गोकुलनाथोपाध्यायने तो दर्शन, साहित्य, स्मृति, काव्य, नाटक, कोई भी विषय नहीं छोड़ा है, सभी विषयोंमें ग्रन्थ लिखे हैं और केवल नाम भरके लिये नहीं लिखा है, ऐसा लिखा है जो उस विषयपर चरमकोटि है। न्यायशास्त्रके प्रायः समस्त अङ्गोंको उनकी लेखनीने सनाथ किया है, कुछ इस तरहकी दी है जो अक्षुण्ण मार्ग कहा जा सकता है। कर्मकाण्डमें ऐसे ग्रन्थ लिखे हैं जो उस विषयमें चूडान्त माने जाते हैं, अलङ्कार शास्त्रको वह दिशा प्रदानकी है जो आजतक अदृष्ट थी, कहाँ तक कहा जाय, ज्यौतिषसे संबन्ध रखने वाले विषयों पर भी उनकी रचना शीर्ष स्थान अधिकृत करती है। 'मासमीमांसा'की मर्यादा अपने विषयमें किसी भी ग्रन्थको पीछे छोड़ जाती है। उन्होंने 'भूयाम्यसाधनप्रकरण' लिखकर ज्यौतिष विद्यामें जो नवीन मान्यता कायमकी है वह अद्भुत है।

उनके अन्यान्य शास्त्रीय ज्ञानको भुला देने परभी उनका एकमात्र 'वाक्य-पदीय' उनकी सर्वाङ्गीण विद्वत्ताका परिचय देनेके लिये पर्याप्त है।

उनकी जो रचना प्रकाशमें आई है वह अप्रकाशित रचनाओंकी गम्भीरताका आभास देती है, इस दिशामें प्रयत्न होना चाहिये कि उनके अन्यान्य ग्रन्थ शीघ्र प्रकाशमें आवें, जिन्हें पढ़कर लोग अपनेको धन्य बना सकें।

अन्तमें, मैंने उनके अमृतोदयकी व्याख्या लिखकर उनके पाण्डित्यका जो कदर्थन किया है, उसके लिये मैं उनकी आत्मासे क्षमा चाहता हूँ।

—रामचन्द्रमिश्रः

पात्रपरिचयः

पुरुषपात्र

१. अपवर्ग	—	जिसे श्रुतिने राज्याभिषिक्त किया है ।
२. कञ्चुकी	—	न्यायराजाके दरबारका, प्रतिबन्धनामक ।
३. विदूषक	—	× × ×
४. परामर्श	—	न्यायका पुत्र, पक्षताके संसर्गसे अनुमितिको उत्पन्न करनेवाला ।
५. निर्वेद	—	संसारकी अनित्यता आदिसे उत्पन्न भाव ।
६. पतञ्जलि	—	योगदर्शनके प्रवर्तक ।
७. जावालि	—	पतञ्जलिशिष्य ।
८. महाव्रतकापालिक	—	भैरवभक्त कापालिक ।
९. निर्जर	—	जैनदर्शनोक्तनियम ।
१०. पुरुष	—	जीव मुमुक्षु ।
११. पुरुषोत्तम	—	ईश्वर, जगत्कारण ।
१२. बुद्धमार्ग	—	बुद्धद्वारा उपदिष्ट मुक्तिमार्ग ।
१३. अहंत्सिद्धान्त	—	जैनमत ।
१४. पाशुपतसिद्धान्त	—	शैवदर्शनोक्तमत ।
१५. वैष्णवसिद्धान्त	—	श्रीकृष्णभक्तिशाखाके दर्शनमत ।
१६. कर्मकाण्ड	—	यज्ञादिसे मोक्षवादी सिद्धान्त ।
१७. सांख्ययोग	—	स्वनामख्यात दर्शनमत ।

स्त्रीपात्र

१. श्रुति	—	अपवर्गको राज्याभिषिक्त करनेवाली मुख्य प्रपञ्च-परायणा स्त्री ।
२. आन्वीक्षिकी	—	इसे श्रुति की प्रधान सेनापति कहा जा सकता है । इसने समस्त विरोधियोंको परास्त किया ।

३. चेटी	—	साधनसिद्धि । इसने प्रतिबन्धनामक कञ्चुकीके साथ मिलकर परामर्शको साधनसदनकी तृतीय भूमिका पर पहुँचाया ।
४. कथा	—	जो विप्रतिपत्तिद्वारा पक्षताको प्रेरित करती है ।
५. पक्षता	—	संशय तथा अनुमितीच्छा की अयोनिजा कन्या, जिसके गर्भसे अनुमिति उत्पन्न होगी परामर्शसे । यही अनुमिति पुरुषसे मिलकर उसका प्रमितिपर विश्वास उत्पन्न कराती है ।
६. श्रद्धा	—	जिसके द्वारा पुरुष ज्ञानप्रवृत्त होगा ।
७. विविदिषा	—	ज्ञानसे पूर्व होनेवाली जिज्ञासा ।
८. प्रथमा-सेश्वरमीमांसा—	—	रामानुजमत ।
९. द्वितीया-सेश्वरमीमांसा—	—	शाङ्करमत ।
१०. ब्रह्मविद्या	—	उपनिषद् ।
११. मीमांसा	—	अद्वैतवादी जैमिनिमत ।
१२. सरस्वती	—	विद्याधिष्ठात्री ।

प्रस्तावनामें—

सूत्रधार	—	रागनामक नट । यही संसारका प्रवर्तक है । प्रारम्भमाणमोक्ष नाटकमें इसका आश्रय महामोह उन्मूलित हो गया, इसने शान्तिके आश्रयमें शरण ली ।
नट	—	इसने रागको सारी स्थिति समझा दी ।

॥ श्रीः ॥

अमृतोदयम्

‘प्रकाश’संस्कृत-हिन्दीव्याख्योपेतम्

प्रथमोऽङ्कः

ब्रह्माण्डविन्दुगणवर्षणवारिवाह

वज्रं च मुञ्चसि निषिञ्चसि जीवनं च ।

कज्जलाविलगोपालबालानयनवासतः ।

इव श्यामः श्रियं दिश्यान्मम केशीनिषूदनः ॥ १ ॥

श्रद्धानतेन शिरसा पितरं ‘मधुसूदनम्’ ।

प्रसू ‘जयमणिं’ चाहं प्रणतोऽस्मि पुनः पुनः ॥ २ ॥

गोकुलनाथपरिष्कृतभाषानवबोधवद्धवैमुख्यान् ।

मन्ये कतिचन बालान् प्रोत्साहयिता प्रकाशो मे ॥ ३ ॥

सन्तो गुणेन तुष्यन्ति स नैकान्तेन दुर्लभः ।

दोषाऽत्रिलेऽपि तेनात्र दृक्गातः क्रियतां बुधैः ॥ ४ ॥

अथ समाधिस्थितप्रज्ञो योगिप्रवरो नैयायिकमूर्धन्यो ध्वनिमर्मज्ञश्चोपाध्याय-
गोकुलनाथो जगत्सन्तापादुद्विजमानान् लोकानुद्धिधीर्षुः सरसया नाटकपद्धत्या
तेभ्यो मोक्षोपायमभिधास्यन्नमृतोदयं नाम नाटकं प्रारभमाणः प्रथमं द्वादशपदां
नान्दीं प्रस्तुवँस्तत्र परमात्मस्तुतिरूपं मङ्गलमुपनिबध्नाति—ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डानि
भुवनानि बिन्दवो जलकणास्तेषां गणस्य समुदायस्य वर्षणे वारिवाह मेघ, अनन्त-
ब्रह्माण्डरूपजलविन्दुवर्षणे जलद, त्वं वज्रं प्राणिनामन्तकरं प्रलयरूपं मुञ्चसि अत-

ब्रह्माण्डरूप अपरिमित जलविन्दुओंकी वर्षा करनेवाले मेघ (अनन्त कोटि
ब्रह्माण्डके रचयिता परमात्मनः) आप वज्र भी गिराते हैं और जल भी बरसाते हैं ।

सृष्टं त्वया स्वपरदृष्टिविलोपकष्टं

निर्माण्डुर्महति तवैव विवेकविद्युत् ॥ १ ॥

किंतोपनतमावेनोपस्थापयसि, जीवनं पुनः प्राणधारणं च निषिञ्चसि निषेकद्वारा स्फुट्यसि । त्वया मेघेन सृष्टं स्वपरदृष्टिविलोपकष्टम् दृक्शक्तिलोपरूपं कष्टम् तवैव विवेकविद्युत् विवेकख्यातिरूपा चपला निर्माण्डु दूरीकर्तुर्महति क्षमते । मेघो जलबिन्दून् वर्षति, कदाचिद्ब्रजं पातयति अर्थं जलं वर्षति, मेघेन कृतस्य स्वपरदृक्शक्तिप्रतिबन्धकरस्यान्धकारस्य विनाशो मेघकृतया विद्युतैव जायते, तथैवायमिह मेघत्वेनाव्यवसितः परमात्मा ब्रह्माण्डरूपान् जलबिन्दून् वर्षति; खण्डप्रलयादिरूपं प्राणिसंहारकारणं वज्रं मुञ्चति, अथ पुनः सिसृक्षाप्रेरितो जीवनं सृजति । स्वपरयोर्जीवपरमात्मनोर्दृष्टेरोक्षानुभवस्य विलोपरूपं कष्टमाविद्यकं स एव उत्पादयति, अथ तदीया विवेकख्यातिरूपा विद्युदेव तत्कष्टमपनोदितुं क्षमते इति परमात्मस्तुतिर्मैघरूपकद्वाराऽत्र निबद्धा । अनेन रूपकेण परमात्मनः सृष्टिस्थितिप्रलयकर्तृत्वं प्रतीकितं कृतम्, ब्रह्माण्डबिन्दुगणवर्षणवारिवाहेति सृष्टिः, जीवनं निषिञ्चसीति स्थितिः, वज्रं मुञ्चसीति प्रलयश्च व्यज्यते । एवं—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ती’ति श्रुतिरर्थतः समुपनिबद्धा भवति । अत्र ब्रह्माण्डानां बिन्दुरूपत्वान्नानात्वं तेन च ‘नेह नानास्ति किञ्चन’ इति समर्थितं तेषां क्षणभङ्गुत्वम्, अनन्तब्रह्माण्डाश्रयस्य परमात्मनो भूमरूपतया ‘यो वै भूमा तत्सुखम्’ इति श्रुत्युक्तं सुखरूपत्वम्, सुखस्य चिदेकजातीयत्वाच्चिद्रूपत्वञ्च, एवं पूर्वाद्धोक्तजगज्जन्मस्थितिप्रलयकारणत्वेन कालत्रयानपायित्वात्सत्त्वं चेति संहत्य सच्चिदानन्दरूपत्वं परमात्मन उक्तम् । स्वपरदृष्टिविलोपकष्टं त्वयैव सृष्टमिति नैयायिकदृष्टयोक्तम्, वेदान्तिनां तु नित्याऽविद्या । विवेकविद्युदिति विवेकख्यातिर्विवक्षिता बोध्या । तदुक्तं योगसूत्रे—‘विवेकख्यातिरविप्लवा हानोपायः’ इति ॥ साङ्गं रूपकमलङ्कारः, अत्र

(आप प्रलय भी करते हैं और सृष्टिका पालन भी करते हैं) अपने तथा दूसरोंके नहीं दीखनेका कष्ट-अन्धकार-आपका ही निर्माण है, (आत्मा तथा अनात्माके अविवेकके मूल अज्ञानको आपने ही पैदा किया है) जिसको आपकी विजली ही दूर कर सकती है (जिस अज्ञानको आपका ज्ञान ही दूर कर सकता है) ॥ १ ॥

अपि च—

असकृदुपरमद्भिरङ्कभेदै-

नटगणनिष्क्रमणाद्विविक्तरङ्गः ।

अविदितमुखसन्धिरामुखान्तो

निगमकवेस्तव नाटकप्रबन्धः ॥ २ ॥

परमात्मा मेघत्वेन रूप्यमाणोऽङ्गी, तदभिवर्धितजलबिन्दुरूपतया ब्रह्माण्डानि, प्रलयो वज्रत्वेन, पुनः सृष्टिर्जीवनत्वेन, अज्ञानमन्धकारतया, विवेकख्यातिर्विद्युद्रूपतया रूप्यत इति 'अङ्गिनो यदि साङ्गस्य रूपणं साङ्गमेव तदि'तिसाङ्गरूपकलक्षणसमन्वयः 'उक्तं वसन्ततिलकं तमजा जगौः गः' इति लक्षितं वसन्ततिलकं वृत्तम् । अत्र श्लोके आदौ ब्रह्मशब्द उपात्त इति वर्णगणादिशुद्धिरत्र नातीवोपयुज्यते, तदुक्तम्—

‘देवतावाचकाः शब्दा ये च भद्रादिवाचकाः ।

ते सर्वे नैव निन्द्याः स्युर्लिपितो गणतोऽपि वा ॥’ इति ॥ १ ॥

असकृदिति । (हे परमात्मन्) निगमकवेः वेदप्रणेतुस्तवायं नाटकप्रबन्धः संसारनाटकरूपा कृतिः असकृन् वारंवारम् उपरमद्भिः अवसानं गच्छद्भिः प्रलये समाप्तिं भजद्भिः अङ्कभेदैः सृष्टिव्यापारविशेषैः कथाप्रसङ्गसमाप्तिस्वचकैर्विरामैः हेतुभिः नटगणानां नानाभूमिकास्त्रीकारपूर्वकं जगद्रङ्गस्थले समागच्छतां जीवानां निष्क्रमणात् वृत्तिनिरोधरूपाभिर्गमात् विविक्तरङ्गः विजनीभूतरङ्गमञ्चः, अविदित-मुखसन्धिः बीजोपक्षेपकार्यारम्भाभ्यां मुखसन्धिर्ज्ञायते संसारस्यानादितयाऽत्र मुख-सन्धिरज्ञातः, आमुखान्तः नाटकान्तरे आमुखं प्रस्तावनाऽऽदौ दृश्यतेऽत्र च

और—आप वेद-निर्माता कवि हैं, आपके द्वारा विरचित इस संसाररूप नाटकके अङ्क (सृष्टि) बार बार बदलते हैं, उनके अन्तमें सभी नटों (संसारी जीवों) के निकल जाने से मञ्च (संसार) निर्जन हो जाता है । अन्य नाटकों-में मुखसन्धि होती है परन्तु आपके संसार नाटककी मुखसन्धि (आदिम प्रवृत्ति) का पता नहीं है (क्योंकि संसार-प्रवाह अनादि है) इसमें आमुख (समाधिजन्य सर्वज्ञता स्वरूप प्राप्ति) अन्तमें होता है, जब कि अन्य नाटकोंमें आमुख (प्रस्तावना) आदिमें होता है ॥ २ ॥

किंच ।

न दहति सगरान्वयान्न पादात्

प्रभवति नाप्यलिकादुदेति चक्षुः ।

समाधिलभ्यसार्वज्ञ्यस्वरूपानुभूतिरूपा प्रस्तावनाऽऽमुखमन्ते इति एतादृशः । अत्र श्लोके परमात्मा निगमकवित्वेन रूप्यते संसारश्च तन्निर्मितनाटकप्रबन्धरूपत्वेन । तत्र संसारनाटके नाटकान्तरसाधारण्यं पूर्वाद्धेन प्रतिपादनं तृतीयेन तु पादेन नाटकान्तराद् व्यतिरेकः प्रतिपाद्यः । अन्येष्वपि नाटकेषु अङ्काः असकृदुपरमन्ति कथा-प्रस्तावसौविध्यमनुध्याय कविर्यथाकथाविच्छेदमङ्कान् समापयति, अत्रापि परमात्मकृते संसारनाटकेऽङ्काः सृष्टिव्यापारा असकृदुपरमन्ति प्रलये समाप्नुवन्ति । अन्येष्वपि नाटकेषु अङ्कसमाप्तौ सर्वे नटा रङ्गस्थलादपसरन्ति (“अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्तित” एवंलक्षणत्वादङ्कस्य) तथा च रङ्गरथलं विजनं सञ्जायते, अत्रापि संसारनाटके प्रलये जीवरूपा नटा जगतोऽपसरन्तीति विविक्तता जायते रङ्गस्थलस्य । एतावदत्र संसारनाटके लौकिकनाटकान्तरसाधर्म्यम्, सप्रति व्यतिरेकं प्रदर्शयति—
अविदितेति । अन्येषु लौकिकनाटकेषु मुखसन्धिर्निबध्यते, मुखसन्धिलक्षणं दशरूपके यथा—

“मुखं बीजसमुत्पत्तिर्नार्थरससंभवा” इति ।

किञ्चान्येषु नाटकेषु आमुखमादौ दृश्यते—

‘नटीविदूषको वापि पारिपाश्विक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वते ॥

चित्रैर्वीक्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताच्चेपिमिथिः ।

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाम्ना प्रस्तावनापि सा ॥” इति तल्लक्षणम् ।

अत्र संसारनाटके तु मुखसन्धिपरिज्ञानायापेक्ष्यमाणो बीजोपक्षेपसमय एव न परिज्ञायते संसारस्यानादिप्रवाहवृत्तत्वात्, एवं समाधिपरिपाकभवसार्वज्ञ्यस्वरूपाऽनुभूतिरूपा च प्रस्तावनाऽत्रान्त एव जायत इति बोध्यम् । पुष्पिताग्रावृत्तम् ॥२॥

न दहति । (हे परमात्मन्) मम चक्षुः नेत्रम् सगरान्वयान् सगरसन्तानान् न दहति (अतो नाहं कपिलः), (मम चक्षुः) पादात् चरणदेशात् न प्रभवति

और—पैरी आँखें सगरके पुत्रोंको नहीं जलती हैं (अतः मैं कपिल नहीं हूँ)

न च किमपि शृणोति नेत्रवर्गो

मम कथमस्तु तव स्तवेऽधिकारः ॥ ३ ॥

(नान्द्यन्ते)

नोत्पद्यते (अतो नाहमक्षपादो नाम न्यायदर्शनप्रणेता), (मम चक्षुः) अल-
कात् ललाटतलात् अपि न उदेति प्रकटति (अतो नाहं शिवः), मम नेत्रवर्गः
नयनयुगम् किमपि न शृणोति न आकर्णयति (अतो नहि सर्पराजः शेषनागः)
अस्यां स्थितौ मम साधारणपुरुषस्य तत्र अचिन्त्यवैभवस्य परमात्मनः स्तवे स्तुतौ
अधिकारः समर्थता कथं केन प्रकारेण अस्तु जायताम् । यद्यहं कपिलाक्षपादशिव-
शेषनागान्यतमोऽमविष्यं तदैव तव स्तुतिं कर्तुं प्राभविष्यं न चास्मि तथेति वृथा
मम तव स्तुतौ प्रवृत्तिकथेति भावः । अत्र न दहतीत्यादिकानि विशेषणसमर्पक-
वाक्यानि स्वस्मिन्कपिलाक्षसाधारणकार्यकर्तृत्वनिषेधमुखेन नाहं कपिल इत्याद्यभि-
प्रायगर्भाणीति परिकरो नामालङ्कारः, “अलङ्कारः परिकरः सामिप्राये विशेषणो” इति
तल्लक्षणात् । कपिलो हि तपसि वर्त्तमानः स्वतपोविघ्नमाचरतः सगरसुतानघाक्षीदिति
कथा प्रथते ॥ पुष्पिताग्रैव वृत्तम् ॥ ३ ॥

नान्द्यन्ते इति । कुशीलवानुष्ठिताया नान्द्या अवसाने सूत्रधारो वक्ष्यमाण-
रूपेणाहेत्यग्रेतनेनान्वयः । नान्दीपदव्युत्पत्तिस्तल्लक्षणञ्च, यथाह भरतः—

“नन्दन्ति काव्यानि कवीन्द्रवर्गाः कुशीलवाः पारिषदाश्च सर्वे ।

यस्मादियं सज्जनसिन्धुहंसी तस्मादियं सा कथितेति नान्दी ॥”

“आशीर्नमक्रियारूपः श्लोकः काव्यार्थसूत्रकः ।

नान्दीति कथ्यते पूर्वैः पदैर्द्वादशभिर्युता ॥”

‘पदैर्द्वादशभिर्युता’ इत्यत्रयं पदपदम् —

“श्लोकपादः पदं केचित्सुप्तिङन्तमथापरे ।

परेऽवान्तरवाक्यैकस्वरूपं पदमूचिरे ॥”

मेरी आंख पैर से नहीं पैदा होती हैं (अतः मैं अक्षपाद नहीं हूँ), मेरी आंखें
कुछ भी नहीं सुनती हैं (अतः मैं पतञ्जलि-शेषनाग नहीं हूँ) मैं (इस स्थितिमें)
आपकी स्तुति करनेका अधिकार किस प्रकार पा सकता हूँ ॥ ३ ॥

(नान्दीके बाद)

सूत्रधारः—निर्वर्तित एष प्रत्याहरणादिभिरङ्कैरुपवृंहितः पूर्वरङ्गः । साम्प्रतमवसरो गुरोर्गोकुलनाथस्य गिरां प्रबन्धमभिनेतुम् । उपनतश्चासौ प्रशान्तपरितापोपप्लवः शिशिरमासः । इह हि—

नोद्वेजयन्ति जनतामभिनयकर्मणि न खेदयन्ति नटान् ।

आयामिनः सुषीमा व्यायामसहा निशायामाः ॥ ४ ॥

इति नाट्यप्रदीपोक्तदिशा मित्रार्थकम् । अत्र तु श्लोकपाद एव पदम्, त्रिभिः श्लोकैश्च नान्द्या द्वादशपदता सुपूरा । नान्द्या बहूनि प्रत्याहारावतार-दिक्पालपूजनादीन्यङ्गानि, तानि त्वनावश्यकतया ग्रन्थेषु नोपन्यस्यन्ते, तदुक्तमभिनवगुप्तपादैः—‘प्रत्याहारादेरेकविंशतेरङ्गकलापस्यानुपयुक्तिः’ इति । एतदेव मनसि निधाय वसन्तराजीयेऽभिहितम्—

“यद्यप्यङ्गानि भूयांसि पूर्वरङ्गस्य नाटके ।

तेषामवश्यकर्त्तव्या नान्दी नन्दीश्वरप्रिया ॥” इति ।

प्रत्याहरणावतरणादिभिः—प्रत्याहारोऽवतारो दिक्पालपूजेत्यादीनि यानि नान्द्या अङ्गानि पूर्वमुक्तानि तैः । उपवृंहितः—समृद्धः । नाटकपक्षे ऋटोऽर्थः, तत्त्वपक्षीयार्थस्तु—प्रत्याहरणम्—प्रायणम्—मृत्युः, अवतरणम् पुनर्जन्मग्रहणम् तदादि-मिर्जोवधमैरुपवृंहितः सहितः पूर्वरङ्गः प्रेत्यभावपरम्परास्वरूपः निर्वर्तितः अनुष्ठितः, साम्प्रतं—अवसिते पूर्वरङ्गे । गिरां प्रबन्धम्—वाणीविलासममृतोदयं नाम नाटकम् । उपनतः—उपस्थितः । प्रशान्तपरितापोपप्लवः—शान्तोष्णकरसन्तापोपद्रवः । तत्त्वपक्षे तु सन्तापः सांसारिकस्तापः, शिशिरमासश्च शान्तिमयः कालो बोध्यः ॥

नोद्वेजयन्तीति । (इह हि शिशिरसमये) आयामिनः दैर्घ्यवन्तः सुषीमाः शीतलाः व्यायामसहाः परिश्रमक्षमाः निशायामाः रात्रेः प्रहराः जनताम् दर्शकजन-समुदायम् न उद्वेजयन्ति उष्णताधिक्येन नाटकदर्शनकाले विमनस्कान् न कुर्वन्ति,

सूत्रधार—प्रत्याहरण आदि अङ्गोसे युक्त पूर्वरङ्गका अनुष्ठान कर लिया गया है । अब अवसर है कि गुरुवर गोकुलनाथके नाटकका अभिनय किया जाय । गर्मीके कष्टोंसे रहित यह शिशिरका समय है ।

इसमें—लम्बे तथा शीतल अतएव व्यायामके लिए उपयुक्त रात्रिके प्रहर

अतिमात्रमत्र च स्वदत्ते मधुरातपस्तपस्यदिवसः । यत्र खलु—

निभृतनिलीनां नलिनीं विचिन्वतः पयसि रुचिपतेः पतितः ।

चिरविरहतनुतरेभ्यः करेभ्य इव तीव्रतावलयः ॥ ५ ॥

अभिनयकर्मणि आङ्गिकवाचिकाहार्यसात्त्विकभेदेन चतुर्धा भिद्यमानेऽभिनयरूपे व्यापारे नटान् अभिनयप्रवृत्तान् न खेदयन्ति न क्लेशयन्ति । (तदयमुपयुक्तोऽवसरो गोकुलनाथप्रबन्धमभिनेतुमिति योजना) ग्रीष्मे रात्रावपि सन्तापाधिक्येन जनता क्लिष्टा सती न नाटकरसे प्रणिधानं कर्तुं क्षमते, नटा अपि सन्तापकदर्शिता न पारयन्ति कायिकव्यापारसाध्यं साध्वभिनयमुपस्थापयितुम्, किञ्च ग्रीष्मर्तुनिशातिलघ्नीयसीति कालोऽपि न पर्याप्नोत्यभिनये, सर्वमपीदं प्रतिबन्धकजातमिह शिशिरर्तौ न विद्यते सन्तापाभावात् समयपरिवर्त्तनेन रात्रिदैर्घ्याच्चेति भावः । 'सुषोमः शिशिरो जडः' इति शीतपर्यायेऽमरः ॥ ४ ॥

अतिमात्रम्—अत्यन्तम् । स्वदत्ते—रोचते । मधुरातपः—सुसहत्या मिष्टसूर्यकरनिकरः । तपस्तपस्यदिवसः—तपाः मात्रः तपस्यः फाल्गुनः, तयोर्दिवसः ॥ 'तपा माघेऽथ फाल्गुने । स्यात्तपस्यः' इत्यमरः ॥

निभृतनिलीनामिति । निभृतम् अज्ञातं यथा स्यात्तथा निलीनाम् पयसि निलीय स्थिताम् नलिनीम् कमलिनीम् नायिकाम् विचिन्वतः गवेषयतः रुचिपतेः सूर्यस्य चिरविरहेण बहुकालव्यापिना वियोगेन तनुतरेभ्यः अतिकृशतां गतेभ्यः करेभ्यः किरणोभ्यः हस्तेभ्यश्च तीव्रतावलयः उष्णतारूपां करभूषा पतित इवेत्युत्प्रेक्षा । कस्यापि नायकस्य प्रेयसी यदा मानमाधाय क्वचिन्निलीयते तदा स तामन्वेष्टुं प्रवर्तते, तद्वियोगे कृशतां गताच्च तद्वस्तात् कनकादिवलयः क्वचिन्नपतितोऽपि तेन न ज्ञायते, (दृश्यतां—'कनकवलयभ्रंशरिक्तप्रकोष्ठः' इति मेघदूते) अत्र हि

होते हैं जिनमें न जनता ही नाटक देखनेमें ऊबने लगती है, और न नटोंको ही अभिनय करनेमें खेदका अनुभव होता है ॥ ४ ॥

जिस शिशिर ऋतुमें—

जलमें छिपकर बैठी हुई कमलिनी (मानिनी स्त्री) को टटोलते हुए सूर्यके चिरविरह-दुर्बल करोसे (कर-हाथ एवं किरण) तीव्रतारूप वलय गिर गया है (इसीलिये जाड़में जल उष्ण लगता है) ॥ ५ ॥

(सनिर्वेदम् । आकाशे ।)

अरे निसर्गसुन्दर, निरवसानसौभग, श्लाघनीयोऽसि ।

प्रसरति विषयेषु येषु रागः

परिणमते विरतेषु तेषु शोकः ।

शिशिरत्तौ कमलिनी पयसि निलीना मन्ये मानमाधायैव जले निलीना, तद्वियोगेन क्षीणप्रभोऽजनि तत्प्रेयान् भगवान्भास्करः, स हि पयसि तामन्विष्यति, वियोग-कृशेभ्यश्च तत्करेभ्यस्तीव्रतारूपो वलयो निपतित इव पयसि (अत एव तत्र समये जलान्तरौष्ण्यमनुभूयते) इति तात्पर्यम् ॥ ५ ॥

सनिर्वेदम्—निर्वेदः स्वावमाननम्—वैराग्यम् तेन सह । आकाशे—वियति दृष्टिं बद्ध्वा इति भावः । इदं ह्याकाशभाषितम्—अप्रविष्टपात्रोद्देश्यकत्वादस्य कथनस्य ।

इदमत्र बोध्यम्—प्रस्तावनयाऽत्र साधनचतुष्टयसम्पन्नोऽधिकारी निरूपितः, साधनानि तु नित्यानित्यवस्तुविवेकः, इहामुत्रफलभोगविरागः, शमदमादिसाधन-सम्पत्, मुमुक्षुत्वञ्चेति चत्वारि । ब्रह्म नित्यमन्यदनित्यमित्यौपनिषदाः । पुरुषार्थ-फलेषु मोक्षो नित्यः स्वर्गाद्यनित्यमिति नैयायिकाः ।

तत्रौपनिषदमते—नित्यमानन्दमयमात्मानमुद्दिश्येदं सूत्रधारस्याकाशभाषितम्, न्यायमते तु निर्वाणनामानमपवर्गमुद्दिश्येति विवेकः ॥

निसर्गसुन्दर—स्वभावरमणीय । निरवसानसौभग—अनन्तसौन्दर्य । ब्रह्मणो मोक्षस्य वा रम्यता न सांसारिकपदार्थस्यैव कालप्रयोजनादिपरतन्त्रा नवाऽपायिनी, नित्यवृत्तिघर्माणां नित्यत्वाभ्युपगमात् । इदमेव तत्त्वं मनसि निधायेत्यमुक्तम् । श्लाघनीयः—स्पृहणीयः, स्पृहावीजं च पूर्वोक्तविशेषणद्वयोपात्तम् । अमुमेवार्थं वक्ष्य-माणश्लोकेन प्रपञ्चयिष्यति ।

प्रसरतीति । येषु विषयेषु इन्द्रियार्थेषु रूपरसादिषु स्रग्वनितादिषु च (रमणीयतासमुत्थः) रागः अभिलाषः प्रसरति प्रवर्तते, तेषु विषयेषु विरतेषु

[विरक्तभावसे, आकाशकी ओर देखकर]

अरे स्वभावसुन्दर, तुम्हारी रमणीयता अनन्त है, तुम श्लाघनीय हो ।

जिन सांसारिक विषयोंमें राग उत्पन्न होता है—वह राग—उन विषयोंके

त्वयि रुचिरुचिता नितान्तकान्ते

रुचिपरिपाक शुचामगोचरोऽसि ॥ ६ ॥

अनित्यस्वभावतया विनाशमुगतेषु शोकः परिणमते फलति । तस्मात् नितान्तकान्ते एकान्तरमणीये त्वयि परमात्मनि अपवर्गे वा रुचिः उचिता कर्तुमर्हा, यतस्त्वम् रुचिपरिपाकशुचाम् रागपरिणतिशोकानाम् अगोचरः अविषयः असि । सांसारिकाः सर्वे पदार्था अनित्याः, तेषु रागे प्रसञ्जिते तेषां विषयाणामवसाने जाते स एव रागः शोकरूपतां प्रपद्यतेऽतः परमात्मन्यपवर्गे वा त्वयि रागः कर्तुं योग्यो यतस्त्वयि कृतस्य रागस्य शोकरूपा परिणतिर्न संभवति तव नित्यत्वादिति भावः । अत्र रुचिपरिपाक इति पृथक् सम्बुद्धयन्तमिति केचिदभिप्रयन्ति, तस्य च—रुचेर-मिलाषस्य परिपाकः परिसमाप्तिर्यत्र तथाभूतः, इत्यर्थः, यममिलध्यान्यत्रामिलाषो न चिकीर्ष्यते तादृश इति तत्रैवामिलाषसमाप्तिरभिप्रेता बोध्या । ‘रूपं शब्दो गन्धरसस्पर्शाश्च विषया अभी । गोचरा इन्द्रियार्थाश्च’ इत्यमरः । अत्र श्लोके ‘परिणमते’ इत्यात्मनेपदं चिन्त्यम् । केचित्तु छान्दसत्वेन ‘व्यत्ययो बहुलम्’ इति व्यत्ययेनात्मनेपदमुपपादयन्ति, ते च छन्दोबद्धं सर्वमपि छन्दोऽभिप्रयन्ति न वेदमात्रम् । कविप्रयोगे छान्दसत्वं महाकविभिराहतमेव—तथा च कालिदासः—‘तं तस्थिवांसं नगरोपकण्ठे’ ‘श्रेयांसि सर्वाण्यधिजग्मुषस्ते’ इत्यादिषु क्वसुं प्रायुङ्क्त । महाभाष्यकारस्तु नैतदनुमन्यते—तथा चाह सः—‘छन्दोवत्कवयः प्रयुञ्जते, न चैषेष्टिरस्ति’ इति । वस्तुतस्तु छन्दःशब्दस्य वृत्तमेव मुख्योऽर्थो वेदे तु भाक्तस्त-त्प्रयोगः, तथा च काव्ये वैदिकप्रयोगाः सुखग्राह्या इति ‘परिणमते’ इत्युपपद्यते ॥६॥

[‘अयमह’मित्यारभ्य ‘शोभते’ इत्यन्तेन ग्रन्थेन सर्वत्रान्यत्र वस्तुनि विराग-पूर्वकं मोक्षे राग इति मुमुक्षुत्वस्वरूपमेकं साधनं प्रस्तूयमानं बोध्यम् । एतन्मध्ये ‘न खलु मम कुटुम्बमवलम्बनाय’ ‘पिपतिषुमदशां रुजन्ति वंश्याः’ ‘सतृणमिदं जगदस्ति कालमिच्छुः’ इत्यादिना सन्दर्भेण विरागं द्रढयता मुमुक्षुत्वं पुष्यते ।]

नष्ट हो जानेपर शोकमें बदल जाता है । अतः अत्यन्त रमणीय तुल्य परमात्मानमें ही राग करना उचित है क्योंकि तुम रागके अन्तमें होनेवाले शोकके विषय नहीं होते हो । (परमात्मा नित्य है अतः उसके ऊपर किये गये प्रेमका परिणाम कभी शोक होगा, यह भय नहीं है) ॥ ६ ॥

(परिक्रम्य ।) अयमहं भोः क्षेत्रज्ञनगरवासी मूलमस्मि सर्वस्यारम्भस्य रागो नाम कामरूपो नटः । तस्य ममामृतोदयं नाम नाटकमभिनिनीषतः पूर्वपरिगृहीतभोगभूमिकापरिहारेण विविक्तवेषपरिग्रहमूरीकुर्वन्तु भाव-

क्षेत्रज्ञनगरवासी—क्षेत्रज्ञो जीवस्तस्य नगरं शरीररूपं तत्र वासी, रागो हि शरीरावच्छिन्ने जीवात्मन्येव समवैतीति तस्य क्षेत्रज्ञनगरवासित्वमुच्यते । यद्वा क्षेत्रज्ञ एव नगरं (निवासभूमितया) तत्र वसति तच्छील इत्यर्थः । क्षेत्रज्ञशब्दः आत्मात्मार्थकः, 'क्षेत्रज्ञ-आत्मा पुरुषः' इत्यभिधानचन्द्रिकाकोशः । 'इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते । एतद्यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञमिति तद्विदः ॥' इति गीताऽप्यत्र साक्षिणी । अयमर्थस्तत्त्वपक्षे । नाटकपक्षीयार्थस्तु क्षेत्रज्ञमिति नगर-नाम । राग इत्यपि नटस्य संज्ञैव । सर्वस्यारम्भस्य मूलम्—प्रवृत्तिं प्रति इच्छायाः कारणतया रागस्य सार्वारम्भमूलत्वमुक्तम् । नाटकेऽपि सार्वारम्भा नटायत्ता एव भवन्तीति सुक्षिप्तम् । अभिनिनीषतः—अभिनेतुमिच्छतः । पूर्वपरिगृहीतैति । पूर्वं वैराग्योदयात्पूर्वकाले परिगृहीताः याः भोगभूमिकाः भोगोपयुक्ता वेषास्तासां परिहारेण त्यागेन ।

विविक्तवेषपरिग्रहम्—वैराग्योपयुक्तस्वरूपग्रहणम् । किमपि नाटकमभिनिनीषन्नटो यथोपयुक्तं भूमिकान्तरं गृह्णाति, यथा दृश्यते उत्तररामचरिते—एषोऽस्मि कार्यवशादायोध्यकस्तदानीन्तनश्च संवृत्तः' इति । अत्रापि रागो नाम नटोऽमृतोदयं नाम नाटकमभिनेतुम् प्राचीनां वैषयिकसुखभोगोपयुक्तां भूमिकां परिहाय मोक्षोपयुक्तां भूमिकां धारयति । इदमत्राकृतम्—इतः पूर्वं 'त्वयि रुचिरुचिता नितान्तकान्ते' इत्युक्तं तत्र त्वयित्यस्यात्मनि अपवर्गो वा इत्यर्थ उक्त एव । अपवर्गो इच्छा भविष्यति ततो जीवस्तदर्थं यतिष्यते, अतश्च रागेण तत्र दिशि प्रवर्तितुमुचितम्, इयमेव रागस्य मोक्षवियषत्वं तद्वेषान्तरग्रहणम् । स्पष्टं चेदं मूल एव—पूर्वपरिगृहीतभोगभूमिकेत्यादिनेति ।

उरीकुर्वन्तु—अनुमन्यन्ताम् । भावाः विद्वांसः मिश्रा अधिकरणविज्ञाश्चेति

[थोड़ा चंलकर]

मैं आत्मा रूप नगरका वासी सारी चेष्टाओंका मूल राग नामका स्वेच्छारूप-धारी नट हूँ । आप दर्शनेसे मेरा अनुमान है कि आप सुमे अमृतोदय नाटकका

मिश्राः । (आकाशे) किमात्थ—‘अरे लम्पट’ पुराणनट, किमद्यापि नटसि । पश्य तावदेकधात्रिधैकविंशतिधाशतसहस्रधाव्यूहितविग्रहेण क्लेशगणेन प्रथममथ परमवैरिणा विरागेणाक्रान्तास्तव विषयाः’ इति ।

तयोर्द्वन्द्वः । रागस्य त्रिभुजवेषपरिग्रहो हि विद्वन्मीमांसकानुमतौ सत्यामेव युज्यते, तयोरेव तत्र योग्यत्वादिति भावः ।

‘लम्पट’ इति रागस्य सततं विषयोन्मुखतादर्शनकृतं निन्द्यत्वं द्योतयितुमुक्तम् । ‘पुराणनट’ इति रागस्यानाद्यविद्याप्रसूतत्वेनादित्वं द्योतयति । अद्यापि—सम्प्रत्यपि । यस्य विषयाः परैराक्रान्ताः स यदि नृत्याभिनयमारभते तदा स निन्द्यत एवेति भावोऽद्यापि किं नटसीत्यस्य । एकधा—दुःखत्वजातेरेकतया सर्वदुःखानां तदनुगत्यैकप्रकारकत्वम् । आध्यात्मिकाधिभौतिकाधिदैविकमेदेन त्रिधा च तत् । तत्राध्यात्मिकं दुःखं वातपित्तश्लेष्मणां वैषम्यनिमित्तम्, आधिभौतिकं मानुषपशुपक्षिसरीसृग्स्थावरनिवन्धनम् । आधिदैविकं च यक्षराक्षसपिशाचग्रहाद्या-वेशनिवन्धनम् । एकविंशतिधा—घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि पञ्च, गन्धरसरूप-स्पर्शशब्दाः पञ्च, मनः एकम्, तद्विषयो द्वेषेच्छाप्रयत्नस्वरूप एक एव, प्रात्यक्षिकयो बुद्ध्यः षट्, शरीरम्, सुखम्, दुःखञ्चेति संहत्य दुःखस्यैकविंशतिः प्रकाराः । शतसहस्रधा—शतधा सहस्रधा चेत्यर्थः । शतसहस्रप्रकारता च दुःखस्य प्रातिस्विकं भेदमुपादायोपपाद्या । व्यूहितविग्रहेण—कायव्यूहद्वारा धृतबहुरूपेण । क्लेशगणेन—दुःखनिवहेन (तव भूमयः प्रथममाक्रान्ताः—रागस्य विषयाः पूर्वत एवाभिभूताः) अथ परमवैरिणा विरागेण—इदानीं तव स्वभावशत्रुणा तव विषया आक्रान्ताः । (यस्य विषयः पूर्वमपि शत्रुभिराक्रम्यतेस्म, सम्प्रति च बलवतां शत्रुणाऽऽक्रम्यते तस्य नटनं नितान्तहास्यास्पदमिति किमद्यापि नटतीति पूर्वोक्तं

अभिनय करनेके लिये पूर्व वेषको छोड़कर पवित्र वेषान्तर धारण करनेकी अनुमति दें ।

[आकाशमें]

क्या कहा ? अरे लम्पट, बूढ़ा नट, अब क्या नाचोगे ?

पहले एकरूप, त्रिरूप, एकविंशतिरूप, एवं शत-सहस्ररूप दुःखोंसे तुम्हारे (कामके) विषय आक्रान्त थे, अब तो तुम्हारे परम विरोधी वैराग्यने तुम्हारे विषयों पर आक्रमण कर दिया है ।

(समयमाकाशे ।) हन्त । मम कान्दिशीकस्य कं देशमुपदिशसि । न खलु ममेदानीं कुटुम्बमवलम्बनाय । तथा हि ।

न खलु विघटिताः पुनर्घटन्ते

न च घटिताः स्थिरसंगतं श्रयन्ते ।

पिपतिषुमवशं रुजन्ति वंश्या-

स्तटतरुमाप इवापगागणस्य ॥ ७ ॥

युक्तम् । विरागस्य रागं प्रति स्वाभाविकं शात्रवं तमः प्रति प्रकाशस्येव, विरुद्ध-
स्वभावत्वादुपपन्नम् ।)

समयम्—शत्रुव्यूहनिशमनजन्यभयेन सहेतिक्रियाविशेषणम् ? इदं च वैरा-
ग्यप्राबल्यप्रकाशनविधया मुमुक्षुत्वं प्रति साहायकं बोध्यम् ।

कान्दिशीकस्य—भयद्रुतस्य । (कान्दिशीको भयद्रुत इत्यमरः) कं देशमु-
पदिशसि कुत्र देशे गत्वाहमात्मरक्षां करोमीति । ननु भयकारणेषूपस्थितेषु सामा-
न्यतो लोकः प्रथमं कुटुम्बमाभयते तद्रागोऽपि कुटुम्बमाश्रयतु तत्राह—न खल्विति ।
कुटुम्बेष्वपि विरागाक्रान्तेषु न तान्यपि विश्वस्याश्रयणार्हाणीति तात्पर्यम् । कुटुम्बा-
नामपि विरागाक्रान्ततां प्रपञ्चयिष्यति न खल्वित्यादिनाऽग्निमश्नोकेन ।

न खलु विघटिता इति । विघटिताः प्रायणादिना वियुक्ताः न घटन्ते न
संयुज्यन्ते खलु । घटिताः कुतोऽपि कारणात् मिलिताः स्थिरसङ्गतं चिरस्थायिनीं
सङ्गतिं न श्रयन्ते न भजन्ति । पुत्राद्याः कुटुम्बजना यदि वियुज्यन्ते न पुनर्मिलन्ति,
अथ भाग्यान्मिलन्त्यपि तथापि तत्सङ्गतिश्चिरकालव्यापिनी न जायते, तदिदमेकं

[भयपूर्वक, आकाशकी ओर देखकर]

मैं मयसे कातर हो रहा हूँ, मुझे तुम कहाँ छिपनेकी राय देते हो । मेरे लिये
कुटुम्बका अवलम्बन तो अब ठीक नहीं है, क्योंकि—

जो बिछुड़ते हैं उनसे फिर मेंट नहीं होती है, जो मिलते हैं उनका मिलन
भी चिरस्थायी नहीं होता है । जिस प्रकार तटवर्ती तथा गिरनेकी संभावनासे
अभिभूत वृक्षको नदीका पानी कष्ट देता है उसी तरह मुमुक्षु वृद्धको उसके
वंशज (कट्टकियोंसे) कष्ट दिया करते हैं ॥ ७ ॥

अपि च । भीषयति विद्रुतमनुद्रवति मामेष कूटकर्मन्दी कालः । पश्य—

प्रतिगृहमतिथिर्गृहीतदण्डो

धृतजगदण्डकमण्डलुप्रकाण्डः ।

शुवनभरणपात्रमात्रशेषं

मसृणमिदं जगदत्ति कालमिक्षुः ॥ ८ ॥

तद्विरागकारणमुक्तम् (अनेन कुटुम्बस्य विरागाक्रान्तत्वमंशः समर्थितम्) पिपति-
षुम् आशङ्कितपतनम् मुमूर्षुम् अत एव अवशम् अशक्तेन्द्रियशरीरम् वंश्याः वंश-
जाताः पुत्रादयः तटतरुम् तीरगतं वृक्षम् आपगागणस्य नदीसमूहस्य आपः जलानि
इव रुजन्ति व्यथयन्ति । यथा नदीतीरवर्त्तिनमासन्नपातं च तदं जलवेगाः
निपातयन्ति तथैव वृद्धं मुमूर्षुजनं तद्वंश्याः कटूक्त्या परितापयन्ति, तटतरुपि-
याञ्छजीवनं ता आप आतपात्त्रायते वृद्धोऽपि स्ववंश्यान्यावच्छक्ति विपदो निवा-
रयितुमचेष्टत, वृक्षोपि जलवेगाघातशिथिलमूलतया पिपतिषुरयमपि वृद्धो वयःपरि-
णामान्मुमूर्षुरिति पिपतिषुः बोध्यः । वंश्या वृद्धावस्थायां कटूक्त्या परितापयन्तीति
तान्प्रति विरागस्य व्यञ्जना कृता । उपमाऽलङ्कारः ॥ ७ ॥

भीषयति—भयं प्रापयति । विद्रुतम् भीत्या पलायमानम् । अनुद्रवति—
अनुधावति । कूटकर्मन्दी—कपटसन्न्यासी । कालो मृत्युः । एतेन भृत्युभयादपि
वैराग्यस्य प्ररूढभावो व्यञ्जितः । 'मिक्षुः परिव्राट् कर्मन्दी' इत्यमरः । यथा
कपटसन्न्यासी रूपविशेषप्रदर्शनेन वाग्जालेन चाभिमतसुखप्रदानच्छलेन गृहिणो
वञ्चयित्वा वित्ताद्यपहरति, तथाऽयं कालो दुःखमयसंसारे तत्तद्भोगावसरे सुखदा-
नच्छलेन प्राणिनो विमोह्य प्राणानपहरतीति कालस्य कपटसन्न्यासिरूपत्वं प्रोक्तम् ।

प्रतिगृहमिति—गृहं गृहं प्रतीति प्रतिगृहम् सर्वेषु गृहेषु अतिथिः अनिश्चिता-
गमनकालः अभ्यागतः गृहीतदण्डः त्रिदण्डिमतानुसारिसन्न्यासितया हस्तधृतयष्टिः
धृतो हस्तेऽवलम्बितो जगदण्डकमण्डलुः ब्रह्माण्डरूपजलपात्रं येन तादृशः कालमिक्षुः

मैं भयसे भागा जा रहा हूँ और कपट-सन्न्यासी काल मुझे डरा रहा है ।
देखो—कालरूपी यह मिक्षु दण्ड लेकर प्रत्येक घरमें जाता है इसके हाथमें
ब्रह्माण्डरूप बड़ा सा कमण्डलु लटक रहा है, यह, जो कुछ भी जगत्में मिल जाता
है उसे निःशेष भावसे खा जाता है, केवल जगत् रूप भक्ष्य का पात्र (परमात्मा)
शेष रह जाता है ॥ ८ ॥

(प्रविश्य ।)

नटः—भाव, क्षेत्रज्ञनगरचरमसीमनि क्षणानुभवरमणीयो विविक्त-

मृत्युरूपः सन्न्यासिभिक्तुकः भुवनानां चतुर्दशसंख्यकानां भुवनानां भरणं स्थान-
भूतं पोषकं वा पात्रं ब्रह्म तदेव तन्मात्रं शेषः अवशिष्टं यत्र तथा इदं जगत्
सत्तृणम् तृणमप्यपरित्यज्य साकल्येन अस्ति भक्षयति । यस्यागमनसमयो न नियतः,
यः प्रतिगृहं भ्रमति, येन सम्प्रदायानुशिष्टो दण्डो ध्रियते यश्च कमण्डलूरितनभागं
करे धारयति एतादृशः सन्न्यासी पात्रमात्रमपहाय सकलमपि गृहिभिर्दत्तं सदन्नं
कदन्नं वाऽश्नाति, एवमसौ कालः प्रतिगृहमुपसर्पति सर्वस्यापि तेन नेयत्वात्,
न ज्ञायते च तदागमनकालः, कालो हि दण्डधरः प्रसिद्धः, (अत एव तत्पर्याये
'कालो दण्डधरः श्राद्ध' इत्यमरः) ब्रह्माण्डरूपस्य कमण्डलोस्तद्वस्तावलम्बिता काल-
मीश्वरं मन्यमानानां मते सुप्रतीता । स चायं कालो जगदधिष्ठानं ब्रह्म विहाय
सकलमपि चराचरं जगद्विनाशयति (विनाश एवात्राशनं बोध्यम्) । 'सदेव
सौम्येदमग्र आसीत्' इति श्रुतेः 'अहं कृत्स्नस्य जगतः प्रभवः प्रलयस्तथा' इति
स्मृतेश्च जीवब्रह्मणोर्घटाकाशमहाकाशयोरिव वेदान्तिभिरेकत्वाभ्युपगमाच्च प्रलयं
गतस्य ब्रह्माण्डस्य भुवनभरणपात्ररूपब्रह्ममात्रशेषत्वं युज्यते । यद्यपि सांख्यशास्त्रे
प्रकृतिरपि शेष्यते, तथापि 'यतो वा इमानि भूतानि' इत्यादिश्रुतिषु यतः इति
पञ्चम्याः प्रकृतित्वसमर्थकतया 'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्' इति ब्रह्म-
सूत्रस्वारस्येन च ब्रह्मण एव जगत्कार्यं प्रति प्रकृतित्वं प्रत्यागते तन्मात्रजगतः
प्रलये ब्रह्ममात्रशेषत्वं सूपपाद्यम् । सत्तृणमिति साकल्येऽव्ययीभावः ॥ ८ ॥

[एतावत्पर्यन्तेन सन्दर्भेण नित्यानित्यवस्तुविवेकस्वरूपमाद्यं साधनमुक्तम्]
'भाव' इति नटकृतं सूत्रधारसंबोधनम्, 'भावोऽनुगेन सूत्री च मार्षेत्यनेन सोऽपि
'च' इति दशरूपके । सूत्री सूत्रधारः अनुगेन नटेन पारिपार्श्वकेन तदन्त्येन वा
'भाव' इत्युच्यते, एतेन सूत्रधारेण च सः नटः 'मार्ष' इत्युच्यते इति हि तदर्थः ।
'भावो विद्वान्' इति नाट्यप्रकरणेऽमरः । क्षेत्रज्ञनगरचरमसीमनि—क्षेत्रज्ञो जीव-
स्तस्य नगरं शरीरम् तस्य चरमसीमा च सा यत आरभ्य न शरीरपरिग्रहः, एव-
ञ्चात्र क्षेत्रज्ञनगरचरमसीमपदं मोक्षपूर्वदशापरं बोध्यम् । तत्र क्षेत्रज्ञनगरचरमसी-
मनि—मोक्षपूर्वदशायाम् । क्षणानुभवरमणीयः—निर्व्यापारस्थित्यनुभवरम्यः ।

नट—भाव, क्षेत्रज्ञनगरचरमसीमनि क्षणानुभवरमणीयो विविक्त-
CCO. Jangamwadi Mahavidyalaya, Chikmagalur

विशदोऽयमाश्रमः । शममाश्रित्येह बधान धृतिमुपजापदुःस्थिते देवे महामोहे । विरागाक्रान्तेषु भोगविषयेषु निभृतनिवास एव भावस्य शोभते ।

सूत्रधारः—आः, किमबद्धं प्रलपसि ।

‘निर्व्यापारस्थितौ कालविशेषोत्सवयोः क्षणः’ इत्यमरः । सा चेयं मोक्षपूर्वदशाऽचिरमेव तिष्ठतीत्यपि क्षणानुभवरमणीयपदद्योत्यम् । विविक्तः—निर्जनः गुणकृतमालिन्यशून्यश्च । विशदः शुचिश्चेति विविक्तविशदशब्दयोर्विशेषणयोरपि वैवक्षिकं विशेष्यत्वमग्रिमस्यास्थाय श्वेतरक्तवत्समासः । आश्रमः—जीवन्मुक्तिदशारूपः । आ समन्तात् भ्राम्यन्ति तपसा कायं क्लेशयन्ति यत्र स आश्रमः । इह—आश्रमे । शमम्—शान्तिं विषयवैमुख्यम् । धृतिं बधान—विघ्नेऽपि सति धैर्यं धारय, उपजापदुःस्थिते—भेदजर्जरे । देवे—राजनि मोहे । भोगविषयेषु—सांसारिकमुखसाधनतयाऽभिमतेषु सम्पत्पुत्रादिषु । विरागाक्रान्तेषु—अनित्यताप्रयत्नेन वैराग्यं समर्थयत्सु सत्सु । निभृतनिवासः—संयतेन्द्रियतया क्वचित्कालक्षेपः । अन्योऽपि राजाश्रितो जनः परैरुपजापद्वारा स्वनृपतौ दुःस्थतां गते विषयेषु च तत्सेनाक्रान्तेषु सत्सु क्वचन ग्रामाद्बहिःस्थिते रमणीये शुचावाश्रमे धैर्येण कालं क्षेप्तुमादिश्यते तत्कल्याणकामिना गुर्वादिना, तद्वद्यमपि जीवो मोहे राजनि परकृतोपजापदुःस्थिते तद्विषयेषु विरागाक्रान्तेषु सत्सु मोक्षपूर्वदशारूपदेहचरमसीमनि स्थिते जीवन्मुक्तिलक्षणे निर्व्यापारस्थितिरभ्ये आश्रमे शमपूर्वकं स्थातुमनुरुध्यते रागनाम्ना जीवसुहृदा । ‘निभृतनिवासः’ इति सर्वक्रियाराहित्यरूपोपरतिरूपं साधनाङ्गं निवेद्यम् । ‘आः’ इति नितान्तप्रतिकूलताद्योतकमव्ययम् । असम्बद्धम्—असत्यार्थकम् । प्रलपसि—वदसि । एतच्च कथनं तदुक्ताविश्वासकृतम् ।

रमणीय एकान्त तथा स्वच्छ यह आश्रम विद्यमान है । शान्तिसे आप यहाँ रहें जबतक आपके महाराज महामोह भेद-प्रयोगसे आकुल हैं । जब आपके विषय विरागसे आक्रान्त हो गये हैं, तब आपका एकान्तवास ही भला लगता है ।

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

सूत्रधार—आः, क्या बे-सिर-पैरकी बात करते हो ।

नाद्यापि श्रुतिगोचरः स विषयो यस्मिन्नमुष्य प्रभो-

रादेशः प्रतिहन्यते न स जनो यस्तस्य नास्ते वशे ।

आसंसारमखण्डयौवनतनयोरक्षीणपक्षस्य च

क्षेत्रज्ञक्षितिनायकस्य रिपवः कुत्रोपजापः कुतः ॥९॥

नटः—भाव, एवमान्वीक्षकाः कथयन्ति—

नाद्यापीति । स विषयो देशः न अद्यापि सम्प्रत्यवधि श्रुतिगोचरः श्रुतः यस्मिन् अमुष्य मम प्रभोः महामोहस्य राज्ञः आदेशः आज्ञावचनम् प्रतिहन्यते, विरुध्यते, न सः जनः (श्रुतः) यः तस्य महामोहस्य वशे अधीनतायाम् न आस्ते । आसंसारम् जगद्व्याप्य अखण्डयौवनतनोः अक्षतयुवत्वस्य अक्षतदेहस्य च अक्षीणपक्षस्य अनुपहतसार्थस्य च क्षेत्रज्ञक्षितिनायकस्य जीवरूपभूपालस्य महामोहस्य क्व रिपवः शत्रवः उपजापः परकृतभेदनीतिप्रयोगश्च कुतः ? न ईदृशं स्थानं श्रूयते, यत्र महामोहस्याज्ञा प्रतिषिध्यते, न चैतादृशो जनः श्रूयते यो न तद्वशवर्त्ती, आसंसारम् यौवनदेहयोरक्षततयाऽक्षतपक्षस्य महामोहस्य कुतः शत्रवः असत्सु च शत्रुषु कुतस्तरां तदुपजाप इति नाटकपक्षेऽर्थः । तत्त्वार्थस्तु—सम्प्रत्यवधि परमात्मश्रवणमपि न जातं यस्मिन्सति महामोहप्रसरो निरुध्यते, सर्वोऽपि लोको महामोहवशवर्त्ती, जन्मकालत एव हि महामोहस्य यौवनमखण्डितं पराक्रमते, तत्पक्षश्च रागद्वेषमोहत्रैराशयस्वरूपाऽक्षत एव, तदस्यां स्थितौ कुतो विरागोदयस्य संभवः कुतस्तरां च तद्विषयेषूपजापसंभावेनेति ॥ ९ ॥

आन्वीक्षकाः—आ समन्तादन्वीक्षन्ते वस्तुतत्त्वं गवेषयन्तीत्यान्वीक्षकाश्चराः ।

वह विषय अभी तक नहीं सुना गया जहाँ मेरे प्रभु महामोहका आदेश प्रतिहत हुआ हो, और वह आदमी भी नहीं सुना गया है जो मेरे प्रभु महामोहका वशवर्त्ती नहीं हो । जन्मसे लेकर आजतक जिसका यौवन तथा शरीर अखण्डित रहा है, जिसका पक्ष कभी परास्त नहीं हुआ, उस शरीररूप पृथ्वीके महाराज महामोहके शत्रु कहाँसे आये और उनके प्रति किये जाने वाले भेदप्रयोगकी क्या बात है ? ॥ ९ ॥

नट—भाय, आन्वीक्षिकी जाननेवालोंका (गुप्तचरोंका) कहना है—

विप्राकारे प्रविश्यात्र क्षेत्रज्ञनगरे श्रुतिः ।

सहान्वयं महामोहमुन्मूलयितुमिच्छति ॥ १० ॥

सूत्रधारः—मार्षं, किमुन्मूलितेन महामोहेन प्रयोजनमुपपद्यते श्रुतेः ।

नटः—भाव, नूनमद्वैतसाम्राज्ये श्रुतिरपवर्गमभिषेक्तुमीहते ।

सूत्रधारः—युज्यते साम्राज्यमपवर्गस्य यदि प्रजा रज्यन्ति । न च रोचते करणचक्रविप्रियः पुरुषायापवर्गः ।

एष नाटकपक्षेऽर्थः । तत्पक्षे तु आन्वीक्षिकी न्यायविद्या तद्विद आन्वीक्षकाः ।

विप्राकार इति । विप्राकारे ब्राह्मणशरीरतया प्रथिते विगतपरिखादिप्राकारे च क्षेत्रज्ञनगरे जीवदेहे क्षेत्रज्ञक्षितिनायकस्य पुरे च प्रविश्य श्रुतिः सहान्वयं सवंशम् रागद्वेषादिस्वसन्तानयुतञ्च महामोहम् मिथ्याज्ञानप्रभेदविपर्ययरूपम् तन्नामकं राजानञ्च उन्मूलयितुं मूलेन मिथ्याज्ञानेन सह उत्पादयितुम् इच्छति । यथा कोऽपि शत्रुभूतो राजा प्राकाररहितेऽतश्च सुखप्रवेशे प्रतिपक्षराजनगरे प्रविश्य सवंशं तं राजानमुन्मूलयति, एवं विप्रदेहे क्षेत्रज्ञनगरे प्रविष्टा श्रुतिः रागद्वेषादिभिः पुत्रैरुपेतं महामोहं नाम परिपन्थिनं विनाशयितुमिच्छतीत्यर्थः । 'विप्राकारे' इति श्रुतिप्रवेशयोग्यताद्योतनाय ॥ १० ॥

'मार्ष' इति सूत्रधारकृतं नटसंबोधनम् । 'मारिष' इत्यपि दृश्यते ।

अद्वैतसाम्राज्ये—स्वरूपप्रतिष्ठायाम् । महामोहे विनाशित एव तत्त्वमस्यादि-वाक्यैर्भागत्यागलक्षणाद्वाराऽऽत्मैक्यरूपा स्वरूपप्रतिष्ठाशक्यक्रियेति श्रुतेर्महामोह-विनाशे तात्पर्यम् ।

साम्राज्यम्—राजपदम् । रज्यन्ति—अनुकूलास्तिष्ठन्ति । प्रजाः—पुरुषाः ।

ब्राह्मणाकारधारी शरीररूप नगरमें प्रवेश करके (विना प्राकारके अनावृत नगरमें प्रवेश करके) श्रुति सत्रंश महामोहका विनाश कर देना चाहती है ॥ १० ॥

सूत्रधार—मार्ष, श्रुतिको महामोहके उन्मूलित होनेसे क्या लाभ है ?

नट—अद्वैतसाम्राज्यपर श्रुति अपवर्गका अभिषेक चाहती है ।

सूत्रधार—यदि प्रजा चाहे तो अपवर्गका साम्राज्याभिषेक ठीक है, परन्तु पुरुष अपवर्गको नहीं चाहता है क्योंकि इन्द्रियरूप अनुचरोको अपवर्ग प्रिय नहीं है ।

नटः—भाव, दमेन निगृहीतानि करणचक्राणि । पुरुषोऽपि श्रुतिप्रभया प्रमित्या सङ्गतस्तया विहितमनुतिष्ठति । प्रतिषिद्धं च वर्जयतीत्यर्जयत्यप-
वर्गमार्गसम्बलसम्पदम् ।

सूत्रधारः—मारिष, प्रभवति विधेयेषु सह दुहित्रा प्रमित्या भगवती

करणचक्रविप्रियः—इन्द्रियसमूहस्नेहसौभाग्यहीनः । (अयमर्थः—अपवर्गो हि नाम सकलैन्द्रियकज्ञानरहितस्थितिक इति स इन्द्रियवर्गाय न रोचते, अथ इन्द्रियवर्गाय न रोचत इत्यनेनैव हेतुना पुरुषायपि न रोचेत, तथा च प्रजानुरागस्य संभा-
वना न दृश्यते, तदलं श्रुतेरपवर्गस्याद्वैतसाम्राज्याभिषेकप्रयासेनेत्याशयः)

दमेन—करणचक्रविप्रियत्वं यदपवर्गस्यानुपदमुक्तं तद् बाह्यानामान्तराणा-
ञ्चेन्द्रियाणां विषयप्रसक्तिमूलकं स्यात्तत्र बाह्यानीन्द्रियाणि दमेन निगृहीतानि,
आन्तराणि च शमेनेति करणचक्रविप्रियत्वं न कस्य प्रजानुरागस्य नास्ति संभव
इत्युक्तं भवति । करणचक्रमात्रमेव न निगृहीतमपि तु पुरुषोऽपि प्रजास्थानीयः
प्रतार्यं वशीकृत इत्याह—पुरुषोऽपीति । श्रुतिप्रभवया—वैदिक्या । प्रमित्या—
यथार्थज्ञानेन । तथा—वैदिक्या प्रमित्या । विहितम्—अनुशिष्टम् । अपवर्गमार्ग-
संबलसम्पदम्—मोक्षाधिकारित्वम् । केनापि राज्ञा प्रतिपक्षमभिभूय तत्पुरे स्वायत्ती-
क्रियमाणे प्रजानुरागोऽपेक्ष्यते, अत्र श्रुत्या महामोहमभिभूय जीवदेहे स्वायत्ती-
क्रियमाणे पुरुषानुकूलताऽपेक्ष्यते । सा च प्रजाऽनुरक्तिर्द्विधा सम्पाद्यते—
प्रजासूत्रजापं जनयतां दमेन निग्रहद्वारा, प्रजास्विष्टवस्तुवितरणद्वारा च । अत्रापि
श्रुत्या प्रजास्थानीयस्य पुरुषस्य बुद्धिविप्लवकराणीन्द्रियचक्राणि दमेन निगृहीतानि,
पुरुषश्च इष्टवस्तुमूर्धन्यया शुद्धकुलया प्रमित्या नाम वनितया योजितः, प्रमितिश्च
पुरुषं वशयित्वाऽपवर्गानुकूलतां नीतवतीति प्रजानुरागविषये शङ्कापि वृथेति
अघट्टकार्यः ।

विधेयेषु—वशोषु । दुहित्रा—स्वजन्यया पुत्रीरूपया । प्रभवति—सर्वं कर्तुं समर्था ।

नट—भाव, दमेन इन्द्रियोक्तो वशमे कर लिया है । पुरुष भी श्रुतिकी
कन्या प्रमितिसे युक्त होकर प्रमितिका ही कहा किया करता है, प्रमिति जिसका
निषेध करती है वह कार्य नहीं करता है, इस प्रकार वह अपवर्गके पथका
पथिक बन रहा है ।

सूत्रधार—मारिष, अपने वशवर्ती लोगोपर अपनी कन्या प्रमितिके साथ

श्रुतिः । (सबहुमानमाकाशे ।) भगवति भुवनभावुकभाविनि विश्वनिःश्रेय-
सशरण्ये श्रेयासि श्रुते,

जननि तव पुमर्था एव पादाः प्रथन्ते

प्रथमचरणबद्धो निर्भरं रौमि वत्सः ।

चरमचरणमूलप्रस्तुतां स्तन्यधारा-

ममरगवि कदा ते मुक्तबन्धः पिवेयम् ॥ ११ ॥

सबहुमानम् इति श्रुतिपराक्रमस्मरणेन तदादरोदयसंभवव्यञ्जनाय । भुवन-
भावुकं विश्वकल्याणं भावयति तच्छीले । 'भावुकं भविकं भव्यं कुशलं क्षेममस्त्रियाम्'
इत्यमरः । विश्वनिःश्रेयसशरण्ये—संसारस्य अपवर्गस्य रक्षिके । (अपवर्गरक्षाव्यग्रता
च श्रुतेस्तस्य साम्राज्याभिषेकवेषा प्रतीता) श्रेयासि—प्रशंसायोग्ये ।

जननतीति । अत्र श्लोके चतुर्वर्गफलदा श्रुतिः कामधेनुरूपकेण स्तूयते ।
हे जननि मातः अमरगवि नित्यवाक्स्वरूपे कामधेनो, तव पादाः चरणाः पुमर्थाः
कामार्थधर्ममोक्षरूपाः पुरुषार्था एव प्रथन्ते प्रसिद्धयन्ति, तेषु प्रथमचरणबद्धः
कामासक्त एवाहं वत्सः निर्भरम् अत्यर्थम् रौमि रोदिमि । तत्र कारणमाह—
चरमेति । चरमचरणस्य मोक्षस्य मूलादारम्भस्थलात् परमात्मज्ञानरूपात् प्रस्तुताम्
अनवरतप्रवर्तमानाम् ते तव स्तन्यधाराम् दुग्धधाराम् आनन्दप्रवाहं च अहं
मुक्तबन्धः संसारबन्धरहितो रञ्जुमुक्तश्च कदा पिवेयम् आस्वादयितुं प्रमवेयम् ।
आशंसायामत्र लिङ् । अत्र श्रुतिः कामधेनुः, तस्याश्चरणाः कामार्थधर्ममोक्षाख्याः
पुरुषार्थाः, तत्र प्रथमचरणे कामे बद्धो वत्सो जीवः, बन्धनरञ्जुः कर्मपरम्परा, चरम-
चरणो मोक्षः, तन्मूलरूपस्तनदेशोऽपि परमात्मज्ञानम्, स्तन्यधारा चानन्दप्रवाहः,

श्रुतिका प्रमुख है, (आदरके साथ—आकाशकी ओर लक्ष्यकरके) संसारके
कल्याणको करनेवाली, मोक्षप्रदे, कल्याणमयि, श्रुते ।

मातः, तुम्हारे (काम, अर्थ, धर्म, मोक्ष) चार चरण पुरुषार्थरूप जगत्में
प्रसिद्ध हैं जिनमें प्रथम चरण (काम) में बंधा हुआ मैं वत्स बेजार होकर
रो रहा हूँ, मातः, तुम्हारे अन्तिम चरण (मोक्ष) की जड़से प्रस्तुत होने वाली
दूधकी धाराकी पान में बन्धनमुक्त होकर कब कब सकूँगा ॥ ११ ॥

(नेपथ्ये ।)

हन्त भोः सुगतशासनाध्वनीनाः, पर्यवष्टभ्यतामिदं क्षेत्रज्ञनगरम् ।

बन्धमुक्तिः संसारनिवृत्तिरिति रूपकपरम्परा । 'मातृजङ्घा हि वत्सस्य स्तम्भीभवति बन्धने' इत्युक्तदिशा प्रथमे मुखदिगवस्थिते चरणे बद्धो वत्सो बहु रौति, तस्याशंसतिष्ठति यदहं चरमचरणमूलात्प्रस्रुतां स्तन्यधारां कदा बन्धमुक्तः पास्यामि, तथैवायं जीवः कामे बद्धः प्रकामं रोदिति सततं परमात्मज्ञानरूपान्मोक्षमूलात्प्रवहमानानामानन्दमधुधारां पातुमाशंसतीति तात्पर्यम् । यथा चरमचरणमुपगतस्य वत्सस्य स्तन्यपानं तज्जनिता तृप्तिश्च जायते, प्रथमचरणबद्धनायां तु बन्धनरोदनादिरुपद्रुःखपरम्परैव, तथैव मोक्षलग्नस्यैव पुरुषस्य स्वरूपलाभजा कृतकृत्यता जायते, कामाद्यासक्तौ तु जन्ममरणनरकादिभीतिरेवेति हृदयम् ॥ ११ ॥

[अतः परं साधनचतुष्टये द्वितीयः इहामुत्रफलभोगविरागः प्रपञ्चनीयः, स च विरागो द्वेषरूपो गुणः न तु रागाभावः, शास्त्राधिकास्तिदशायां रागाभावस्यासम्भवात्, भोगेषु द्वेषस्तु दुरन्तताप्रत्ययेन जनयितुं शक्यते, सा च दुरन्तताऽप्रमाणदर्शनसिद्धपुरुषार्थानासतासम्बन्धादुपपादनीया । अतः पाखण्डदर्शनस्वरूपविवेचनानन्तरमेव भोगानां तन्मतानुबन्धं शक्नोत्युपपादयितुमिति ग्रन्थकृदत्र पाखण्डदर्शनस्वरूपमुपपादयति—नेपथ्ये इत्यदिना । नाटकपक्षे सर्वेऽप्यमी विविधसेनापतयः, तत्त्वपक्षे तु पाखण्डदर्शनप्रणेतारः]

सुगतशासनाध्वनीनाः—बौद्धमतावलम्बिनः । अत्रेदं बोध्यम्—प्रतिपत्तिभेदाद्विनेयबुद्धिवैभवेदाद्वा बुद्धस्य चत्वारोऽपि शिष्याः पृथक् पृथक् स्वमतं प्रचारयामासुः—ते च सौत्रान्तिको योगाचारो माध्यमिको वैभाषिकश्चेति ख्याताः ।

पर्यवष्टभ्यताम्—सर्वतो निरुष्ट्यताम्, (येन जीव इतः पलायितुं (संसार-

[नेपथ्यमें]

अजी बौद्धमतके अनुसरण करने वालो, इस क्षेत्रज्ञनगरको चारो तरफसे घेर लो । मध्यमार्गसे चलने वाले सैनिक (माध्यमिक) शत्रुओंके विज्ञानरूप (धन) छीनलें, शत्रुओंको परास्त करनेके लिये सावधानता करनेवाले (योगाचारी) आकार-पराक्रम कुशलतासे बाह्यवस्तुओंको गुप्त कर दें । चार्वाकलोक सारी अर्थसम्पत्ति—जो परोक्ष हो—अपहृत करलें, जैसे सूर्य अन्धकार अपहृत कर लेता है । भिन्न तरह

अपहरन्तु परेषां विज्ञानमपि मध्यममार्गेण संचरमाणाः । विलुम्पन्तु बहिर्विषयमाकारपराक्रमकुशलाः परपरिभवाय योगमावरन्तः । परोक्षमर्थे-
तिमिरमुष्णत्विष इव मुष्णन्तु लोकायतव्यवहारिणः । स्वार्थदर्शनमपि परेषामपलपन्तु सूत्रान्तसंस्कृतबुद्ध्यः । विकल्पगोचरादर्थमपनयन्तु स्वलक्ष-
णममी विभाषामाषणप्रवीणाः । निखिलमपि प्रपञ्चमात्मसात्कुर्वन्तु

दात्मानमुद्धर्तुं) न शक्नुयात् । अन्येऽपि सैनिका विजेयस्य भूपतेर्नगरमव-
रुन्धन्ति । मध्यममार्गेण सञ्चरमाणाः—माध्यमिका नाम बौद्धभेदाः । माध्यमिका-
स्तावन्न केवलमर्थानपि तु विज्ञानमपि शून्यमार्तिष्ठन्ते । अत एव ते विज्ञानाप-
हरणाय प्रवर्त्यन्ते । नाटकपक्षे तु—मध्यममार्गेण मध्यकक्षया संचरमाणाः सैनिकाः
परेषां शत्रूणां विज्ञानमप्यपहरन्तु तान् किं कर्त्तव्यतामूढतां नयन्तु ।

योगमाचरन्तः—योगाचारसंज्ञया प्रसिद्धा बौद्धभेदाः । योगाचारा हि
विज्ञानमेव परमार्थसत्, विज्ञानभिन्नमन्यदसत् इति मन्यमाना विज्ञानस्यैव नील-
पीतादिकमाकारमङ्गीकुर्वन्ति, अत एवात्र ते आकारपराक्रमकुशला उक्ताः ।
नाटकपक्षे तु आकारानुरूपे पराक्रमप्रकाशने दक्षा इत्यर्थः । अत्र मते बहिर्विषया-
पलापः स्फुटः । योगमाचरन्तः—ध्यानपराः परपराभवयुक्तिचिन्तानिरता वा ।
नाटके तु योगम् सैन्यसन्नहनमाचरन्त इत्यर्थः ।

लोकायतव्यवहारिणः—चार्वाकाः, तन्मतं हि लोके आयातम् सरलत्वात् ।
यथा उष्णत्विषः सूर्यकराः तिमिरं समापयन्ति, तथा परोक्षमर्थमपलपन्तु चार्वाक-
मतानुगा इत्यर्थः । प्रत्यक्षमेव प्रमाणमभ्युपगच्छतां मते परोक्षोऽर्थो न स्वीकरणीय
इति स्फुटमेव । नाटकपक्षे तु गुप्तस्थितमपि शत्रुघनमपहरन्तिवत्यर्थः ।

सूत्रान्तसंस्कृतबुद्ध्यः—सूत्रान्तिका नाम बौद्धभेदाः । एते हि बौद्धभेदा
ज्ञानाकारानुमेयो विषयो नालोचनस्यापि गोचरः, किन्तु ज्ञानाकारनिष्पादक इति
स्वीकुर्वन्ति । नाटकपक्षे तु सूत्रान्तं चौरदर्शनं तत्र संस्कृतबुद्ध्यः परिनिष्ठितमतयः
परेषां स्वार्थदर्शनम् आत्मसम्पत्पर्यवेक्षणम् अपि अपलपन्तु इत्यर्थः ।

विभाषामाषणप्रवीणाः—वैभाषिकाः नाम बौद्धप्रभेदाः, विकल्पगोचरादर्थ-
मपनयन्तु—स्वलक्षणस्य वस्तुनो निर्विकल्पप्रत्यक्षगोचरतामेवाङ्गीकुर्वन्ति वैभाषिका

स्ते बार्ते करने वाले (वैभाषिक) सन्दिग्धवस्तुओंको लेलें । शत्रुओंके स्वार्थ-
दर्शन (निजी धन) को भी सूत्रान्तिक लोग हरलें । पञ्चस्कन्ध-सिद्धान्त समस्त

पञ्चस्कन्धाः । क्षणमात्रमतिमात्रसूक्ष्मः प्राणितु भवतां दृष्टिमार्गेऽपवर्गः ।
संभावनावशे प्रवतु श्रुतेर्दुहिता प्रमातर्नाम ।

न सविकल्पप्रत्यक्षगोचरतामिति विकल्पगोचरादर्थमपनेतुमादिश्यन्ते । नाटकपक्षे
तु—विरुद्धभाषाभाषणनिपुणाः नानाविधभ्रमजनकोत्तिप्रवीणाः सैनिकाः विकल्प-
गोचरात् सन्दिग्धस्थानादर्थं धनम् अपनयन्तु हरन्तु इत्यर्थः ।

पञ्च स्कन्धाः—बौद्धैः स्वीकृताः रूपस्कन्ध, विज्ञानस्कन्ध, वेदनास्कन्ध, संज्ञा-
स्कन्ध, संस्कारस्कन्धनामकाः पञ्च स्कन्धाः । निखिलमपि प्रपञ्चम्—समस्तमपि
संसारम् । आत्मसात्कुर्वन्तु—स्ववशं नयन्तु । एतेष्वेव सकलप्रपञ्चान्तर्भाव इति
मनसि निधाय तथोक्तम्, नाटकपक्षेऽपि स्पष्टोऽर्थः । क्षणमात्रमिति । क्षणमेव क्षण-
मात्रम्—अतिमात्रसूक्ष्मः—सूक्ष्मदेहतोपि सूक्ष्मः । अपवर्गः प्राणितु—कथञ्चि-
द्वर्त्तताम्, एतेनापवर्गं प्रत्यनास्था व्यञ्जिता । नाटकपक्षे तु प्रतिपक्षोऽपवर्गो
नितरां क्लेशप्रदानेन कृशतां गमितः क्वचित्प्राणितु, तथासौ जीवग्राहं गृह्यतामिति
तात्पर्यम् । संभावनेति । बौद्धमते शब्दो न प्रमाणमपि तु संभावनामात्रोत्थापक
इति मन्यते, तेन वैदिकी प्रमितिः संभावनापारवश्यं नीयतामित्यादिश्यते । स्त्रियो-
नियुहीताया अपि स्त्रीजनरक्ष्यता—राजनैतिकाचारप्रथिता, सीतादिकायास्त्रिजटादि-
रक्ष्यतानिदर्शनैः प्रत्याख्या ।

इत्थमत्र बोध्यम्—बौद्धमतं चार्वाकमतं चात्राप्रामाणिकदर्शनत्वेन निर्दिष्टम्,
अन्यानि नास्तिकदर्शनानि जैनरस्त्रेश्वरसोमसिद्धान्तादीनि नोक्तानि, प्रधानमल्ल-
निबर्हणन्यायेन तयोरेव प्राधान्येन विरोध्यत्वात्ताभ्यामेव मुक्तौ आत्मस्वरूपे च
प्रबलप्रतिपक्षभावेनोपस्थानात् । तत्र बौद्धानां मते पञ्चस्कन्धातिरिक्त आत्म-
नाभ्युपगम्यते, सविषयेन्द्रियाणि रूपस्कन्धः, अहमहमित्यात्मविज्ञानसन्ततिर्विज्ञान-
स्कन्धः, सुखाद्यनुभवो वेदनास्कन्धः, मनुष्यः पशुरित्येवंनामविशिष्टा सविकल्पिका
प्रतीतिः संज्ञास्कन्धः, रागद्वेषमोहधर्माधर्माः संस्कारस्कन्धः । तत्र विज्ञानस्कन्ध-
श्चित्तम् (तदेवास्मेति कथ्यते) इतरे स्कन्धाश्चेत्ताः । तदेतेषां समुदाय आध्या-
त्मिकः सर्वव्यवहारोपपादकश्च ।

संसारको स्वाधीन करलें । अत्यन्त क्षीण होकर क्षणिकरूपमें अपवर्गको आप-
अपनी दृष्टिके सामने जिलाये रखिये । श्रुतिकी पुत्री प्रमिति संभावनाके
वशमें रख दी जाय ।

नटः—भाव, एष महामोहसाधनाग्रणीः सुगतागमः श्रुतिदुहितरं प्रमितिमपहर्तुमारभते । तदपसरावस्तावत् ।

सूत्रधारः—मारिष, स्वपरविवेकविकलस्य पूर्वापरभूविभागविबोध-विधुरस्य मे का संसरणचर्चा । (अनुध्याय । सहर्षम् । आकाशे ।) भगवन्

क्षित्यप्तेजोवायुपरमाणवः । कठिनस्निग्धतैजसचलनस्वभावाः क्षित्यादिस्वरूपेण समुद्यन्ति । क्षित्यादिभूतचतुष्टयं विषयेन्द्रियात्मकं, भौतिकश्च परमाणुसमुदाय एव नावयव्यन्तरम्, अयमेव स्कन्धपरमाणुसमुदायरूपो बौद्धमतसारभूतः । माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवैशेषिकाणां सत्यापि बहुविषयसाम्येऽस्ति परस्परं भेदः, तत्र माध्यमिका विज्ञानं न मन्यन्ते, योगाचाराश्च बाह्यार्थमपलपन्तो विज्ञानं स्वीकुर्वते, सौत्रान्तिका अपरोक्षस्यान्यर्थस्य ज्ञानाकारतामातिष्ठन्ते, वैशेषिकाश्च तद्विपरीताः । बौद्धानां शब्दो न प्रमाणं किन्तु संभावनामात्रोत्थापक इति मतम् ।

चार्वाकास्तु केवलं प्रत्यक्षमेव प्रमाणं मन्यमानाः परोक्षं वस्तुनैव स्वीकुर्वन्तीति प्रसिद्धमेव ।

महामोहसाधनाग्रणीः—महामोहस्य सहायकेषु प्रधानभूतः । सुगतागमः—बौद्धमतम् । श्रुतिदुहितरं प्रमितिम्—वैदिकीं प्रामां । (अयमर्थः—बौद्धाः शब्दं प्रमाणं न मन्यन्ते, केवलं प्रत्यक्षमनुमानञ्चेति प्रमाणद्वयमेव स्वीकुर्वन्ते, तेन शब्द-रूपायां श्रुतावपि तेषां प्रमात्वमतिर्नास्ति, तस्मात्तेऽत्र श्रुतिदुहितृप्रमित्यपहर्तृ-तयोक्ताः) अपसरावः—इतोऽन्यत्र गच्छावः, अशक्तस्य अन्याथ्यकार्यदर्शनपरिहार-स्थौचित्यप्राप्तत्वादिदमन्याय्यं प्रमितिघर्षणं यथा न पश्येव तथाऽन्यत्र गच्छाव इत्यर्थः ।

स्वपरविवेकविकलस्य—को निजः कः परश्चेत्यनवधारयतः । पूर्वापरभूविभाग-

नट—भाव, महामोहके प्रधान सैनिक बौद्धमत श्रुतिकी कन्या प्रमिति का अपहरण कर रहे हैं, अतः हम यहाँसे भाग चलें ।

सूत्रधार—अब मुझे स्व-पर का ज्ञान नहीं है, मैं अपनी तथा दूसरेकी भूमिके विभागको नहीं देख रहा हूँ, अब मेरे हटने (जन्मग्रहण) की क्या बात करते हो । (अर्थात् स्व-पर के—सहर्ष—आकाश की ओर लक्ष्यकरके) हे

अद्वितीयवैभव पुरुषोत्तम, कुतो मम प्रतिभटाः । कुतस्तरां त्रासः । तथा हि ।

रिपुरपकुरुते निहन्ति हन्ता

भवति मयं च पृथग्दृशो द्वितीयात् ।

विधुरस्य—का पूर्वा (सम्प्रत्यधुषिता) का चापरा (परतोधिवासायेष्यमाणा) भूस्तस्या विभागे विबोधविधुरस्य अज्ञानवतः । का संसरणचर्चा—अपसरणकथा कीदृशी ? यः स्वपरविवेकहितः पूर्वापरभूविभागविषयकज्ञानरहितश्च तस्य ममापसरणं कथं शक्यसम्पादनमिति तात्पर्यम् । अयमर्थो नाटकपक्षीयः ।

तत्त्वार्थस्तु—स्वपरविवेकविकलस्य—स्वस्मिन्नात्मनि परस्यानात्मनो देहादेर्यो विवेकः अध्यासस्तेन त्रिकलस्य रहितस्य—देहाभिमानशून्यस्य, पूर्वापरभूविभागविबोधविधुरस्य—पूर्वाभूर्नाम—यदा चित्तं प्रक्षीणमोहावरणं रजोमात्रानुविद्धं वर्त्तते तदा धर्मज्ञानवैराग्यैश्वर्योपगं भवति, तदा च साधकः कर्मानुष्ठातुमाग्रहीभवति, सा इयं भूमिका । अपरभूर्नाम—तदेव चित्तं यदा रजोमात्रामलापेतं धर्ममेघध्यानोपगं भवति तदा साधकः सत्त्वपुरुषान्यताख्यातिमाप्य हेयोपादेयरहिततया कर्मसन्न्यासी जायते, सा इयं भूमिका तयोर्भूमिकयोर्यो विभागः पार्थक्यम्, तद्विबोधवैधुर्यनाम—‘यस्त्वात्मरतिरेव स्यादात्मतृप्तश्च मानवः । नैव तस्य कृतेनार्थो नाकृतेनेह कश्चन ॥’ इति गीतोक्तदिशा विवेकख्यातिस्तामागतस्य । का संसरणचर्चा—नास्ति संसारकथा, संसारनिदानस्याज्ञानस्य निवृत्तेरिति ।

अनुध्याय—ध्यानं चिन्ता, पूर्वोक्तवाक्यकथनानन्तरं चिन्तयित्वा ।

अद्वितीयवैभव—अप्रतिमैश्वर्यशालिन्, त्रासः—भयम् । (अनेनापि संसरणस्यातकालत्वं कथितम्) ।

रिपुरपकुरुत इति । पृथग्दृशः भेदबुद्धेः पुरुषस्य रिपुः शत्रुः अपकुरुते अपकारं करोति, हन्ता निहन्ति, द्वितीयात् अन्यतश्च मयं भवति, (सर्वमपीदं शत्रु-

अद्वितीय वैभवशाली पुरुषोत्तम, अब मेरे प्रतिभट कहां रहे, अतः भय किससे हो ! शत्रु अपकार करता है, हन्ता मारता है, भेदज्ञान रहने पर दूसरेसे भय हुआ करता है, संसारस्वरूप तुझ परमात्मामें मेरी बुद्धि लीन हो रही

त्वयि शुवनमये निविष्टबुद्धे-

न मम रिपुर्न भयं न च द्वितीयः ॥ १२ ॥

अपि च ।

नित्ये विभौ मयि निसर्गशुचौ शरीर-

तादात्म्यबन्धमवरोपितवांस्त्वमासीः ।

द्वैतोऽज्झिते त्वयि परापरवस्त्वभेद-

मारोप्य निर्वृतिमुपैमि चिरादिदानीम् ॥ १३ ॥

सत्त्वापकारघातभयादिकं भेदबुद्धिमूलकम्) मम तु शुवनमये विश्वरूपे त्वयि निविष्टबुद्धेः ऐक्यज्ञानवतः न रिपुः, न भयं, न च द्वितीयः (तत्कुतो मम प्रतिभटाः, कुतस्तरां च त्रासः !) 'द्वितीयाद्वै भयं भवति' इति श्रुत्या द्वितीयसत्तायामेव भयस्य संभवः, सर्वस्वरूपेण परमात्मनाऽभेदबुद्धिं गतस्य तु मम द्वितीयो नैवास्तीति स्वत एव भयादिसंभावनानिवृत्तिरिति भावः ॥ १२ ॥

नित्ये विभाविति । हे पुरुषोत्तम, त्वं नित्ये अनादिनिधने विभौ व्यापके निसर्गशुचौ स्वभावशुद्धे मयि शरीरेण देहेन तादात्म्यम् एकत्वम् एव बन्धः बन्धनं (मोक्षप्रतिबन्धकतया) अवरोपितवान् अविद्यावशादध्यस्तवान् आसीः, अहमपि द्वैतोऽज्झिते सर्वात्मनि त्वयि परापराणां कारणकार्यात्मकानां सर्वविधानामपि वस्तूनाम् अभेदम् तादात्म्यमारोप्य अध्यस्य इदानीम् अविद्यापगमसमये चिरात् बहुकालस्य कृते निर्वृतिं ब्रह्माद्वैतसुखम् उपैमि अधिगच्छामि । 'कृते च प्रतिकर्तव्यमेष धर्मः सनातनः' भवान् पुरुषोत्तमो मयि शरीरतादात्म्यमारोपितवानासीत्—नित्यस्य विमोः स्वभावशुचेरपि मम शरीराद्यभेदबुद्धिं जनितवानासीत्, तत्प्रतिक्रियायै

है, अतः मुझे द्वितीय कोई नहीं दीखता है फिर मेरा शत्रु मय किससे हो ? ॥ १२ ॥

मैं नित्य व्यापक तथा स्वभावतः पवित्रथा, आपने मुझमें शरीराभेदका अध्यास किया—आपकी अविद्याने मुझे देहाध्यास करनेको प्रेरित किया, अब मैं अद्वैतशाली आपमें सभी परापर वस्तुओंको आरोपित करके—सर्वात्मकताका आरोपकके सत्ताके लिये आपन्ति प्राप्त करने आरंभ रहा हूँ ॥ १३ ॥

नटः—भाव, क एष पुरुषोत्तमो यमाक्रोशसि ।

सूत्रधारः—नन्वेष वाङ्मनसयोरगोचरोऽपि

ब्रह्माण्डविन्दुतिलजालवहो विहीनः

सर्वेन्द्रियैर्विकलकर्मशरीरबन्धः ।

अहमपीदानीमविद्यापगमकाले सर्वस्वरूपे त्वयि कारणकार्यात्मकस्यास्य परिदृश्य-
मानस्याखिलस्यापि प्रपञ्चस्याभेदमारोप्य-सर्वात्मकत्वेन त्वां विज्ञाय चिरस्य कृते
ब्रह्मात्मताप्रत्ययप्रभवमानन्दमनुविन्दामीत्याशयः । अत्र परापरवस्त्वभेदम्' इत्य-
नेन प्रसङ्गादद्वैतभावनैव भयसामान्यविनाशाय जायते न त्वपसरणादिकमिति सूच-
यन्नेव पताकास्थानकेन भाविनं ब्रह्माद्वैतबोधं सूचयति । पूर्वं यत्—'अपसराव-
स्तावत्' इत्युक्तं, तदुत्तरप्रसङ्गे इदमुक्तमिति ध्येयम् ॥ १३ ॥

आक्रोशसि—पूर्वोक्तरूपेण साधित्वेपं कथयसि । अविद्यमानस्याक्रोशः श्रम-
मात्रफलको न चात्र पुरुषोत्तमो नाम कोऽप्यस्ति तत्किमिति तदाक्रोशेन स्वमा-
यासयसीति पर्यनुयोगस्याशयः ।

वाङ्मनसयोः—वचनस्य मनसश्च । वाक् च मनश्चेति वाङ्मनसे तयोः,
द्वन्द्वे कृते 'अचतुरविचतुर' इत्यादिनाऽच् समासान्तः । अगोचरः—अविषयः ।
(यद्यप्यसौ वाङ्मनसयोरगोचर इति कथ्यते, तथाप्यसावस्ति ममापरोक्ष इति
युज्यत एवाक्रोश इति प्राक्तनपर्यनुयोगस्य समाधिरुक्तः ।)

ब्रह्माण्डविन्द्वति । ब्रह्माण्डानि जगन्ति एव विन्दवः अतिस्वल्पतया कणाः
त एव तिलजालानि वृद्धशरीरे जायमानानि तिलकाकृतिश्यामचिह्नानि तेषां
वहो धारयिता, सर्वेन्द्रियैः विहीनः क्षीणदृगादीन्द्रियशक्तिः, विकलः अविद्यमानः
कर्मशरीरयोर्वन्धो यस्य तादृशः वृद्धो हि कर्म कर्तुमशक्तः शरीरमपि तस्य शिथिल-
मिति तथोक्तः, परमात्मापि कर्मरहितः शरीरहीनः, सर्वेन्द्रियविकलश्चेति प्रसिद्धमेव ।

नट—भाव, यह पुरुषोत्तम कौन है जिसे आप कोस रहे हैं !

सूत्रधार—यह पुरुषोत्तम बाणी तथा मनका विषय नहीं है, तथापि—
ब्रह्माण्डविन्दुस्वरूप तिलोंसे युक्त, समस्त इन्द्रियगणसे हीन, कर्मक्षम-शरीरसे
रहित, यह पुरुषोत्तमरूप विश्वका प्रपितामह श्रुतिके द्वारा बताये गये मार्गसे

हृद्देश्म मे प्रविशति श्रुतिदेशितेन

मार्गेण कोऽपि जगतीप्रपितामहोऽसौ ॥ १४ ॥

नटः—ननु भाव, वचसामगोचरं वस्तु वचसैव श्लाघमानो व्याहृति-
मपि न चेतयसे ।

सूत्रधारः—अयमसाविह व्याहृतिपरिहारः ।

साकाङ्क्षास्तत्परास्तं प्रियमपि मनसा साकमप्राप्य मार्गाद्

असौ जगतीप्रपितामहः कोऽपि श्रुतिदेशितेन श्रुत्युक्तेन मार्गेण तात्पर्यवृत्त्या मे मम
हृद्देश्म चित्तरूपं सदनं प्रविशति, यथा कोपि वार्द्धकसंज्ञाततिलगणाक्षिततनुरपगत-
करणशट्पत्रः श्लथशरीरोऽकर्मण्यश्च प्रपितामहकोटिको वृद्धः कयापि पुत्र्यादिक्रयाऽ-
ङ्गुलिग्रहणपूर्वकं निर्दिश्यमानवर्त्मा स्वीयं परकीयं वा सदनमुपसर्पति, तथाऽयमपि
अनन्तब्रह्माण्डवाहीन्द्रियसामान्यशून्यः शरीरकर्मसम्पर्कविरहितश्च पुरुषोत्तमः श्रुत्यु-
क्तात्पर्यवृत्त्या मम हृदयमन्तरतीति भावः ॥ १४ ॥

वचसामगोचरम्—वागविषयम्, 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह'
इत्युक्तदिशा वचसा प्रकाशयितुमशक्यम् । वस्तु—पुरुषोत्तमरूपम् । श्लाघमानः—
प्रशंसन् ।

व्याहृतिम्—विरोधम् । चेतयसे—जानासि पश्यसि ।

व्याहृतिपरिहारः—विरोधनिवृत्तिः । वचसा प्रकाशयितुमशक्यस्य कथं स्तुति-
विषयतेति यस्त्वया व्याघात उद्भावितस्तस्य निवृत्तिर्वक्ष्यमाणविधया जायत
इत्याशयः ।

साकाङ्क्षा इति । आकाङ्क्षा पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभा-

मेरे हृदयरूप घरमें प्रवेशकर रहा है । (समस्त शरीरमें तिलचिह्नसे पूर्ण,
वार्धक्यवश इन्द्रियविकल तथा अक्षमशरीर वृद्धपुरुष किसी बालिकाद्वारा
बताये गये मार्ग से घरमें आता है) ॥ १४ ॥

नट—भाव, आप जिसे वाणीका अविषय कहते हैं उसीका अपनी वाणीद्वारा
वर्णनभी करते हैं, क्या आप इस विरोधको नहीं समझते हैं ?

सूत्रधार—विरोधके छुटनेका यह प्रकार है :—

आकाङ्क्षा तथा तात्पर्यसे युक्त वाणी अपने प्रिय पुरुषोत्तमसे मिलनेके लिये

वाचो ब.ढं निवृत्ताः कुलगुरुषु गिरा वारयत्स्वागमेषु ।
 किंतु स्वेनैव कामादभिसरति परः पुरुषो वाचमेनां
 सन्नासन्नासु सीमस्वपि निममगणस्तं हि न द्रष्टुमीष्टे ॥१५॥

वक्ता, तथा सहिताः, तत्पराः तात्पर्यवृत्तियुताश्च वाचः शब्दाः, प्रियं प्राप्तुमि-
 ष्यमाणं बुबोधयिष्यमाणम् अपि तं पुरुषोत्तमम् मनसा साकम् सह अप्राप्य कुल-
 गुरुषु वाणीकुलवृद्धेषु आगमेषु वेदेषु गिरा स्ववाण्या वारयत्सु निषेधत्सु सत्सु वाढं
 कामं मार्गात् निवृत्ताः विरताः, किन्तु परः पुरुषः कामात् 'एको हि बहु स्यां
 प्रजायेय' इतीच्छावशात् स्वेनैव स्वयम् एव एनां वाचम् अभिसरति प्राप्नोति,
 आसन्नासु समीपस्थासु सीमसु उपनिषद्द्रूपासु सन् वर्त्तमानः अपि नियमगणः महा-
 वाक्यसमूहः तं पुरुषोत्तमं वाचमभिसरन्तं हि न द्रष्टुमीष्टे प्रभवति । आकाङ्क्षा-
 तात्पर्ययोर्निबध्यमानयोर्योग्यतापि सामर्थ्यादुन्नेया, तथा सत्येव प्रियत्वसंभवात् ।
 आकाङ्क्षायोग्यतातात्पर्यशालिन्योऽपि वाचः कामयमानाः सत्योऽपि परमात्मानं
 न प्रकाशयन्ति, कुलगुरुणा वेदेन नेतिनेतीतिगिरा वारणात्, ततश्च ता मनसा
 नपुंसकेन मार्गे सहायतया स्वीकृतेन सहैव मार्गाबिर्वर्त्तन्ते, किन्तु परमात्मा स्वयमेव
 सिद्धश्चावशाद् गुणवत्तया युज्यमानः सन्नेनां वाचमभिसरति, तथा च सति वेद-
 सीमसूपनिषत्सु वर्त्तमानोऽपि नियमगणो महावाक्यसमूहस्तं पुरुषोत्तमं न पश्यतीति ।
 अत्र श्लोके समाशोक्त्या श्लेषोत्थापितया वाचि नायिकाव्यवहारः पुरुषोत्तमे च
 नायिकाव्यवहार आरोपितो बोध्यः । साकाङ्क्षाः सामिलाषाः तत्पराः पुरुषोत्तम-
 परायणाश्च वाचो नायिकाः मनोरूपं वर्षवरं सहायकमादाय पुरुषोत्तमं प्राप्तुं
 चलिताः, परन्तु कुलगुरुणाऽऽगमेन वाण्या द्वारभूतया वार्यमाणाः सत्यो मार्गादेव
 निवृत्ताः (यतो वाचो निर्वर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह) (तदेवं वार्यन्तां वाचः)
 परन्तु पुरुषः परः कामात् रागोद्रेकवशात् (सिद्धश्चावशाच्च) स्वयमेव (सगुणतां
 गतः सन्) वाचमभिसरति, तथा च सति समीपस्थासूपनिषद्द्रूपासु सीम सुस्थितोऽपि
 मनको अपने साथ लेकर चली, परन्तु वाणीकुलके वृद्ध आगमोने उसे 'नेति नेति'
 कहकर रोक लिया, वह मार्गसे ही लौट आई, अब कामनासे प्रेरित वह परमपुरुष
 स्वयं वाणीसे मिलने आ रहा है, समीपवर्त्ती सीमा (उपनिषद्) में रहनेवाले
 नियमगण उस परपुरुषको देख भी नहीं सकते हैं (रोकनेकी बात ही क्या है) ॥१५॥

(नेपथ्ये ।)

अरे वाचाट नटबटो, हताशया श्रुत्या विप्रलब्धः किमलीकमालपसि ।

तथा हि सिद्धः पुरुषोऽपि पञ्चस्कन्धान्विना नात्र शरीरेकोशे ।

मानद्वयागोचरवस्तुनस्तु सिद्धिविदूरे पुरुषोत्तमस्य ॥ १६ ॥

नियमगणो नाम महावाक्यराशिस्तं परं पूरुषमभिसरन्तं द्रष्टुमपि न पायति दूरे तद्वारणकथेत्यर्थः । सर्वत्रिधवागादिमतया वेदानां कुलगुरुत्वम्, 'गिरा वारयत्सु' इत्यत्र गिरा इत्यस्य परपुरुषमभिसर्तुमुद्यतां स्वकुलजां वृद्धः कस्याश्चित्त्रिया एव मुखेन वारयितुं चेष्टते, तथा व्यवहारोऽपि, इति व्यञ्जयितुमुपयोगः । अन्योऽपि प्रगल्भः कामुकः स्वप्रेयसीमभिसरन्तीं तत्सम्बन्धिभिर्वीर्यमाणां माकर्ण्य स्वयमभिसरतीति व्यवहारसिद्धं परमात्मन्यपि सगुणतावशाद् वाग्विषयतामुग्राच्छ्रित्यावेदितम् । वस्तुतोऽभिमते साक्षात्कारात्मके ब्रह्मबोधे शब्दस्यासामर्थ्यमात्रं श्रुत्या बोध्यते, भगवदनुग्रहवशात्तु तद्विषये लौकिकवाचोऽपि सम्भवन्ति किं पुनरलौकिकवाचः । स्वेच्छावशादेकोऽहं बहु स्याम् इति सगुणतां भजमाने परमात्मनि वाङ्मनसयोर्विषयता संभाव्यत इति परमार्थः । यथा पुरुषोत्तममभिसरन्तीं वाचमागमो वारयति तथा वाचमभिसरन्तं पुरुषोत्तमागमो न वारयति, पुरुषोत्तमदर्शने निगमस्यासामर्थ्यादिति सरलः काव्यानुगतोऽर्थः ॥ १५ ॥

वाचाट—बहु निन्द्यं च भाषमाण, नटबटो इति साधित्वेपं सम्बोधनम्, हताशया—अभाग्यग्रस्तया दुष्टया वा । विप्रलब्धः—परमात्मस्वरूपविषये वञ्चितः । अलीकम्—मिथ्या । अलीकालापित्वमुपपादयिष्यति—तथाहीत्यादिना श्लोकेन ।

तथाहीति । तथाहि अत्र शरीरकोशे कोशवदावरके अस्मिन् देहे पञ्च

[नेपथ्यमें]

अरे बेकारवातें करनेवाला नटवालक, तुमको अमागी श्रुतिने ठग लिया है, इसी लिये तुम इस तरह की झूठी बातें कर रहा है । देखो—

इस शरीरमें रहनेवाला प्रत्यक्षप्रमाणसे सिद्ध पुरुषभी जब पञ्चस्कन्धके अतिरिक्त कुछ नहीं है, तब प्रत्यक्ष तथा अनुमान रूप दोनों प्रमाणोंसे परवर्ती उस पुरुषोत्तमकी सिद्धि तो बहुत दूर है ॥ १६ ॥

सूत्रधारः—अये, कुपित इव सुगतागमः शब्दायते । तदपहाय महामोहपरिवारपाखण्डगणाधिष्ठानदुर्विपाकमैहिकभोगभूमिमाश्रयाम्यद्वैतनिर्वृत्तां निर्वाणकाष्ठाम् ।

स्कन्धान् रूप-विज्ञान-वेदना-संज्ञा-संस्कारस्कन्धान् नाम पञ्चस्कन्धान् अतिरिच्य पुरुषः जीवोऽपि न सिद्धः प्रमाणीकृत्य साधितः, (अस्यां स्थितौ) मानद्वयागोचर-वस्तुनः प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणद्वयाविषयस्य पुरुषोत्तमस्य तु सिद्धिर्विदूरे अतिदूरे (वर्तते) यो हि पुरुषः प्रत्यक्षानुमानयोगोचरः स एव यदि पञ्चस्कन्धातिरिक्ततया साधयितुं न शक्यते तदा प्रत्यक्षानुमानरूपप्रमाणद्वयागोचरस्य पुरुषोत्तमस्य सिद्धिरतितमां दूरवर्त्तिनीति पुरुषोत्तमविषये त्वं श्रुत्या विप्रलब्धोऽसीति भावः । बौद्धैः पञ्चस्कन्धातिरिक्ततया जीवो नाम्युपगम्यते किन्तु तत्सङ्घातस्वरूप एव जीवो मन्यते इति पूर्वमुपपादितम्, शिशुपालवधेऽपि 'सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्ग स्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्यो नास्ति मन्त्रो महीभृताम्' ॥ इति श्लोके जीवस्य स्कन्धपञ्चकस्वरूपतोक्ता ॥ १६ ॥

कुपितः—धृतकोपः । सुगतागमः—बुद्धोपजीवितर्कगणः । शब्दायते—वदति । तत्—तस्मात् (कुपितासुगतागमादात्मानं त्रातुम्) । महामोहेति । महामोहस्य भेदस्य परिवारभूताः पोषकाः ये पाखण्डगणाः द्वेषमोहादयस्तेषाम् अधिष्ठानेन आश्रयभूतेन अन्तःकरणेन दृष्टः दुर्विपाकः परिणतिः यस्यास्तादृशीम् । ऐहिकभोग-भूमिम्—इहभोगसाधनम् देहाध्यासम् । अपहाय—दिसृज्य । अद्वैतनिर्वृत्ताम्—ऐक्यबोधरचिताम् । निर्वाणकाष्ठाम्—मोक्षदिशम् । आश्रयामि—शरणीकरोमि । कुपितं गर्जन्तं च रिपुमासन्नमालोक्य लोको भूमिमेकां परित्यज्य परां भूमिमवलम्बते, तदयमपि कुपितं सुगतागममालोक्य ततः स्वं त्रातुमन्यत्र गियासतीति नाटके, तत्त्वार्थस्तु लौकिका भोगा एव पाखण्डैः पुरुषार्थतया प्रोच्यन्ते ते च भेदपोषकद्वेष-मोहादिभिः सङ्कीर्णा अन्तःकरणदृष्टदुष्टपरिणामाश्च तथा बन्धजनकतया हेया इति निर्वाणकाष्ठायां वैराग्ये प्रवृत्तिरुपयुज्यत इति ।

सूत्रधार—अरे, यह तो क्रुद्ध बौद्धमत बोल रहा है, अतः अब मैं मोहके परिवार पाखण्डगणसे युक्त इस ऐहिकभोग-भूमिकासे दूर हटकर अद्वैत-सिद्ध निर्वाण-दिशाके आश्रयमें चला जाता हूँ ।

नटः—भाव, रागकर्मप्रसादितदेवतोपनीताः पौरुषातिशयसाधिता वा क्लेशश्लेशास्पृष्टाः परत्र भोगभूमय एव सेव्यन्ताम्, किमपस्तृत्य शून्याश्रयणेन ।

सूत्रधारः— सारिष, विमर्शविरसो विषयतर्षापकर्षाय न

रागकर्मेति । रागकर्मणा सकामकर्मणा प्रसादिताः प्रसन्नतां नीताः याः देवताः ताभिः उपनीताः समुपस्थापिताः, पौरुषातिशयेन पुरुषनिष्ठेन अतिशयेन पुण्याख्येन साधिताः प्रापिताः । क्लेशश्लेशास्पृष्टाः—क्लेशमात्रयापि रहिताः । परत्र—स्वर्गादौ । भोगभूमयः—भोगाय कल्पिता दिव्यदेहाः । अपस्तृत्य—पलाय्य । शून्याश्रयणेन किम्—मोक्षरूपस्याविदितसुखदुःखतया शून्यस्य स्थानस्याश्रयणेन नास्ति किमपि फलम् । रागोऽयं सुगतागमभीतो निर्वाणकाष्ठामाश्रयितुमिच्छति, तं नटः स्वर्गादि-सुखामिमुखतां नेतुमिदमाह । तत्र पारलौकिके स्वर्गादौ जननीये देवताप्रीतिरेव यज्ञव्यापार इति वेदान्तमतेन रागकर्मप्रसादितदेवतोपनीतत्वमुच्यते स्वर्गसुखोपयुक्त-दिव्यदेहस्य । पुरुषनिष्ठोऽतिशयो धर्माख्यो यज्ञव्यापार इति मीमांसकमतेन तु पौरुषातिशयसाधितत्वमुक्तम् । ‘क्लेशश्लेशास्पृष्टाः’ इति ‘यत्न दुःखेन संभिन्नं तत्सुखं स्वःपदास्पदम्’ इति स्वर्गलक्षणानुद्धानेनोक्तम् । सति सुखमये स्थाने सुगमे स्वस्वार्थमपि शून्यस्थानोपगमनं मूढतामेव गमयेत् ‘उपनतमवधीरयन्त्यभव्याः’, इति ‘अविरुद्धसुखत्यागी पशुरेव न संशयः’ इति च लोकोक्तेः । अत ईदृशी उक्ति-नीटकपत्ते । तत्त्वपक्षे तु रागस्य वैदिकपुरुषत्वादानुश्रविको भोगो न हेय इत्ययमा-क्षेप इति बोध्यम् ।

विमर्शेति । दैवतप्रसादोपनतो भोगो विमर्शविरसः (अतश्च) विषयतर्षाप-कर्षाय न क्षमते । दैवतप्रसादेन यज्ञादिव्यापारेणोपनतः प्रापितः भोगः स्वर्गादि-सुखम् विमर्शविरसः विचारे क्रियमाणे स्वादहीनः, तस्यापि क्षयित्वात्, तथा च भ्रतिः—‘तद्यथेह कर्मजितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यजितो लोकः क्षीयते’

नट—भाव, सकामकर्मसे आराधित देवताद्वारा उपस्थापित, अथवा पुरुषगत अतिशयसे प्राप्त क्लेशरहित स्वर्गभोगरूप भूमिकाही आश्रय लीजिये, भागकर शून्यका आश्रय क्यों ले रहे हैं ।

सूत्रधार—मार्ग, विचारनेसे विरस यह दैवतप्रसादसे उपस्थापित स्वर्गभोग

क्षमते दैवतप्रसादोपनतो भोगः । तथा हि ।

याज्यैराज्यमुपाकृतं शिखिमुखेनास्वाद्य तन्निष्क्रयं
क्षीराब्धेर्नवनीतविन्दुममरा यच्छन्ति कालान्तरे ।
तं पीत्वा जननीपयोधरघटारुत्रस्य वा तर्जनी-
मूलप्रस्रवणात्पयांसि तृषितः पातुं जनो धावति ॥१७॥

इति । सांख्यकारिकायामपि स्वर्गस्य क्षयित्वमुच्यते—‘दृष्टवदानुश्रविकः स ह्यविशुद्धि-
क्षयातिशययुक्तः’ इति । विमर्शविरसत्वादेव हेतोः स्वर्गादिः विषयतर्षापकर्षाय—
विषयतृष्णां शमयितुम् । न क्षमते—न शक्नोति । भोगस्य भोगान्तरेच्छोत्सादक-
तया स्वर्गभोग इन्द्रत्वोपभोगेच्छां जनयेत्, इन्द्रत्वोपभोगश्च प्राजापत्योपभोगेच्छां
जनयेदिति विषयतृष्णा कदापि स्वर्गभोगेन न शक्यते शमयितुम्—‘न जातु कामः
कामानामुपभोगेन शाम्यति । हविषा कृष्णवर्मैव भूय एवाभिर्द्धते ॥’ इत्युक्तं ।

याज्यैराज्यमिति । अमराः देवाः याज्यैः याजनीर्ययजमानैः उपाकृतम्
मन्त्रवद्भर्मसंस्कृतम् आज्यम् हवनीयम् घृतम् शिखिमुखेन अग्नौ देवानां मुख-
मित्युक्तदिशा मुखस्वरूपेण वह्निना आस्वाद्य उपभुज्य कालान्तरे परतः तन्निष्क्रयम्
तत्प्रतिफलरूपम् क्षीराब्धेर्नवनीतविन्दुम् क्षीरसागरमन्यनोपलब्धममृतम् यच्छन्ति
स्वर्गभोग्यतयोपहरन्ति, जनो लोकः तम् यज्ञप्रतिफलतया प्राप्तममृतम् पीत्वा तृषितः
पुनर्जाततृषः जननीपयोधरघटात् मातृस्तनकलशात् पुत्रस्य तर्जनीमूलप्रस्रवणात् पयः
स्तन्यं जलं च तानि पयांसि पातुम् धावति । जनो देवान् यज्ञे घृताहुत्या धिनोति,
तृप्ताश्च ते स्वर्गभोग्यममृतमुपहरन्ति, तत्पीत्वापि जनो मातृस्तन्यं पुत्रतर्पणप्राप्यजलं
च पिपासति । मातृस्तन्यपिपासा पुनर्जन्मसूचिका, तर्जनीमूलजलपिपासा च मरण-
सूचिका, तेन प्रेत्यभावपरम्परानुगततया स्वर्गो हेय इति व्यञ्जितम् । तर्जनीमूलतो
जलस्रावणं ‘पित्र्यं तीर्थं तयोरधः’ इति स्मृतिसमर्थितम् ॥ १७ ॥

विषयतृषाको घटा नहीं सकता है, क्योंकि :—यजमान द्वारा होमर्म अर्पित
घृतराशिको अग्निरूप मुखके माध्यमसे आस्वादित करके देवगण जिस क्षीरसागरसे
उत्पन्न अमृतकी बूंदको देते हैं, उसे पीलेनेके बाद भी लोग माताके स्तनसे दूध
तथा पुत्रकी तर्जनीके मूलरूप झरनेसे पानी पीनेको दौड़ते ही हैं । [स्वर्ग
भोगके बाद भी जन्म-मृत्युकी परम्परा बनी ही रह जाती है] ॥ १७ ॥

आपि च ।

मुहुर्भिहिरतप्तेन सोमपात्रेण संभृतम् ।

न लिप्से राहुमार्जारपीतोच्छिष्टां सुधादधि ॥ १८ ॥

नटः—तथाप्यपरिचितचरी निर्वाणकाष्ठेति कथमेनामाश्रयितुमीदृशे ।

सूत्रधारः—श्रुतिवर्णितमस्या रामणीयकं क्षणमनुभूय पारमाप्स्यामि दुरन्तसमुद्रस्य ।

मुहुर्भिहरेति । मिहिरतप्तेन सूर्यसन्तापितेन सोमपात्रेण चन्द्रात्मना भाजनेन संभृतम् धृतम् राहुरूपस्य मार्जारस्य विडालस्य पीतोच्छिष्टं समास्वादितान्निविष्टम् सुधादधि अमृतरूपं दधि मुहुः पुनः न लिप्स नाभिलष्यामि । चन्द्रमण्डलममृत-पिण्डमिति पौराणिकीं प्रलिङ्गमनुरुध्येयमुक्तिः । मिहिरतसपात्रवृत्तितया दध्नो द्रष्टव्याऽऽकारतया पानयोग्यता । स्वादराहित्यध्वनिश्च पानेच्छाऽन्विषयत्वमूलम् । अतश्च स्वर्गस्याकाम्यतया दुःखाभावरूपोऽपवर्ग एवाश्रयणार्ह इति व्यक्तम् ॥ १८ ॥

अपरिचितचरी—कदापि न परिचिता, अभावरूपतयाऽपरिचितत्वमाक्षिप्यते, तथा च भवति परेषां श्लोकः—“दुःखाभावोऽपि नावेद्यः पुरुषार्थतयेष्यते । नहि मूर्च्छाद्यवस्थार्थं प्रवृत्तो दृश्यते सुधी ॥” ‘अवेद्यः’ इत्यपरिचितत्वार्थकः । निर्वाण-काष्ठा—मोक्षदिक् एनाम्—निर्वाणकाष्ठाम् । अपरिचितकाष्ठाश्रयणस्य मयभूमि-ताऽभिहिता—‘भीतिरपरिचितभूमौ’ इति । अतश्च तदाश्रयणकैमर्थ्यप्रश्नः ।

श्रुतिवर्णितम्—वेदबोधितम् । अग्न्याः—निर्वाणकाष्ठायाः । रामणीयकम्—हृद्यत्वम् । दुरन्तसमुद्रस्य—परिणामभयङ्करस्यास्य संसारस्य । इदमत्र तत्त्वम्—भवता मोक्षोऽवेद्यतयाऽक्षिप्तस्तत्र वेदनं परोक्षमपरोक्षं वाऽपेक्षितम्, आद्ये विद्यते

और—सूर्यकी किरणोंसे तपाये गये इस चन्द्ररूपपात्रमें स्थित सुधारूप दही मैं नहीं पीना चाहता हूँ क्योंकि यह राहुरूप मार्जारका उच्छिष्ट है ॥ १८ ॥

नट—फिर भी निर्वाण-दिशा अपरिचित है, आप उसका आश्रय क्यों लेना चाहते हैं ?

सूत्रधार—वेदवर्णित उसकी रामणीयताका क्षणभर अनुभव कर लेनेके बाद ही मैं इस दुरन्त सागरके पार चला जाऊँगा ।

(नेपथ्ये ।)

अरे भरतवंशदुर्मग, का नाम श्रुतिः । अयमहमस्या हताशाया
हरामि दुष्टदारिकां प्रमितिम् ।

सूत्रधारः—(संभ्रमम् ।) हन्त, हता श्रुतेः प्रमितिः सुगतागमेन ।
(नेपथ्ये ।)

हा नाथ, कथमुपेक्षसे । किं वा

प्रभवति मतये पदप्रबन्धो

न तव निरत्ययनित्यचेतनस्य ।

एव भौतो मोक्षबोधः, अन्त्ये वर्त्तमानापि मुक्तिरचिरं मुक्तेरनुभूयत एव । तदेवात्र
श्रुतिवर्णितमित्यनेन प्रतिपादयितुमिष्टं बोध्यम् ।

नेपथ्ये—‘कुशीलवकुटुम्बस्य गृहं नेपथ्यमुच्यते’ इति तत्रादृश्यपात्रके स्थाने,
भरतवंशदुर्मग—नीचनट । अहम्—सुगतागमः । प्रमितिम्—वेदप्रामाण्यम्,
वेदप्रामाण्येऽपहृते तदुक्तौ विश्वासानौचित्येन तद्बोधिते मोक्षस्वरूपेऽनाश्वासोदया-
दपरिचितत्वप्रत्यवस्थाने सति तस्य पुनरप्यनाश्रयणीयताप्रसक्तिः, बौद्धा हि वेदप्रा-
माण्यं न स्वीकुर्वन्तीति प्रतिपादितमन्यत्र—“अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्म-
गुण्ठनम् । बुद्धिपौषहीनानां जीविका धातुनिर्मिता” ॥ इति ।

किंवा—अथवा । (त्वं नोपेक्षसे, किंतु मदीयपरिदेवं नावागच्छसि, इति
पक्षान्तरम्) ।

प्रभवतीति । हे असुरारे दैत्यसूदन, निरत्यया अविनाशिनी नित्या अजन्त्या

[नेपथ्यमें]

अरे नीचनट, यह श्रुति कौन है ? मैं इस अमागी श्रुतिकी पुत्री प्रमितिका
अपहरण कर रहा हूँ ।

सूत्रधार—(घबड़ाहटके साथ) हाय, श्रुतिपुत्री प्रमितिको बौद्धमत अपहृत
करके लिये जा रहे हैं ।

[नेपथ्यमें]

७ हा नाथ, आप हमारी उपेक्षा क्यों कर रहे हैं ? अथवा—

आपका नैतन्य (ज्ञान) अविनाशी एवं अजन्म—नित्य है, अतः शब्दों

न भजसि करुणामतोऽसुरारे

मम कृपणैः परिदेवितप्रपञ्चैः ॥ १९ ॥

अलमथवा भवन्तं प्रति वाचोयुक्त्या

अभिलषितमथानुचिन्तितं यो

हृदयगुहानिहितः शृणोत्यकर्णः ।

च चेतना यस्य तादृशस्य तव मतये बोधाय पदप्रबन्धो वाक्यजातं न प्रभवति समर्थतां श्रयति, अतः अस्मादेव कारणात् कृपणैः दीनाक्षरैः मम परिदेवितप्रपञ्चैः रोदनपूर्वकभाषणैः करुणां न भजसि न दयसे । यदि तव बोधो जन्यः स्यात्तदा मद्बुदितानि श्रुत्वा तव दयाऽवश्यमुदियात्, नित्यबोधतया तव न जन्यो बोधः, अतो मम कृपणानि परिदेवितानि श्रुतवतोऽपि तव करुणा नोदेतीति नितान्तस्वाभाविकमित्यर्थः । परिदेवितेन शब्दप्रयोगास्मकेन करुणा वाक्यार्थ-बुद्धिजननद्वारैव जन्यते, तव तु बुद्धिरजन्या न वचनशतेनापि जनयितुं शक्येति तात्पर्यम् ॥ १९ ॥

अभिलषितमिति । यः हृदयगुहायाम् निहितः श्रयितः (हृदयस्थितः) अत एव अभिलषितम् कामनाविषयतां गतम् अनुचिन्तितं ध्यातश्च अकर्णः (सन्नपि) शृणोति, तम् अमुम् त्रय्याः वेदवाचो भुजङ्गमुपपत्तिं सर्पश्च अवचनं सन्तमपि वाग्मिनम् वाक्पटुम् बोधयितुं स्वाशयं ज्ञापयितुं त्रयी (एव) प्रभवति । योऽसौ परमात्मा हृदयस्थित इति काम्यमानं चिन्त्यमानं च सर्वमप्यकर्णः सन्नपि शृणोति, स हि भुजङ्गस्य एव बोधयितुं शक्यते तस्य तद्वचसेव प्रत्येयत्वात् । अकर्णः शृणोतीति चक्षुःश्रवस्त्वेन सर्पता समर्थिता । 'अवचनमपि वाग्मिनम्'

द्वारा वह उत्पन्न नहीं किया जा सकता है । मेरा विलाप शब्दरूप है वह आपके ज्ञानको (जो नित्य है) उत्पन्न नहीं कर पाता है । हे असुरारे, इसी-कारणसे आप मेरी करुण पुकारपर भी द्रवित नहीं हो रहे हैं ॥ १९ ॥

अथवा—आपके प्रति वचनका प्रयोग व्यर्थ है ।

जो हृदयरूप गुहामें वर्त्तमान रहकर, विना कानके ही सारी अभिलषित तथा चिन्तित वस्तुओंको सुना करता है (ऐसे) आप त्रयी (वेद) के

तममुमवचनं च वाग्मनं च

प्रभवति मन्त्रयितुं त्रयीभुजङ्गम् ॥ २० ॥

सूत्रधारः—इयमसौ परैरर्पाह्वयमाणप्राणा प्रमितिशरणशरण्यचरणं
पुरुषाणामुत्तमं त्रातारमाक्रोशति ।

(नेपथ्ये ।)

अचिन्तनीयानि तव स्वन्तदुःखान्तसर्गप्रलयविलसितानि ।

निगमवनवनस्पते प्रसूषे

कति जगदण्डमयान्युदुम्बराणि ।

इति—परमेश्वरस्याचिन्त्यसामर्थ्यताज्ञोतनाय । ‘अकर्णः’ इति—‘पश्यत्यन्तः
स शृणोत्यकर्णः’ इति श्रुतिमर्थितमुक्तम् । भुजङ्गमपि त्रयी मन्त्रयितुं मन्त्रेणानुक्-
लयितुं शक्नोति । अतो यो भुजङ्गः केवलं स्वोपभोग्यया त्रया एव वशस्तं प्रत्यक्षं
वाचोयुक्तयेति पूर्वोक्तं समर्थितं बोध्यम् ॥ २० ॥

परैः—शत्रुभिः सुगतागमैः । अपह्वयमाणप्राणा—प्राणग्राहमभिभूयमाना ।
अशरणा—रक्षकहीना ।

स्वन्तेति । स्वन्तानि सुखावधानानि दुरन्तानि दुःखावसानानि च सर्गप्रलययोः
सृष्टिसंहारयोर्विलसितानि विलासाः । अचिन्तनीयानि—चिन्तयितुमशक्यानि ।

निगमवनेति । निगमो वेद एव वनं दुर्गमं स्थानं तत्र वनस्पते अपुष्प
अथापि फलप्रदवृक्ष, वेदवनस्थितोदुम्बरतरो, जगदण्डमयानि ब्रह्माण्डस्वरूपाणि

भुजङ्ग (जार प्रिय) हैं, आपको वचनके बिना भी वाग्मिता उपलब्ध है, आपको
वही श्रुति (त्रयी) मन्त्रणा दे सकती है (दूसरीकी बातें आप नहीं सुन
सकते हैं) ॥ २० ॥

सूत्रधार—यह प्रमिति अशरण होकर शरणागतरक्षक पुरुषोत्तमको पुकार
रही है, प्रमितिके प्राण ले रहे हैं यह शत्रु ।

[नेपथ्यमें]

आपके यह परिणामरमणीय तथा परिणामभीषण सृष्टि और प्रलयके विलास
अचिन्तनीय हैं ।

आर वेदरूप वनके वह उदुम्बर वृक्ष हैं जो अदृश्य ब्रह्माण्डरूप उदुम्बर

दधति बहलजन्तुजालमन्तः

पुनरपि तानि लयं त्वयि प्रयान्ति ॥ २१ ॥

सूत्रधारः—इयमसावगणितदुर्हितव्यसनशोकवैशसा श्रुतिरुपश्लोक्यति लोकोत्तरपुरुषम् ।

(नेपथ्ये ।)

अरे रे प्रमाणमानिनि, तदियं तावन्न भवसि ।

कति अविज्ञातसंख्यानि बहूनि उदुम्बराणि तन्नामकानि फलानि सृष्टे उत्पादयसि । तानि त्वया प्रसृतानि ब्रह्माण्डरूपाण्युदुम्बरफलानि अन्तः स्वाम्यन्तरभागे बहलजन्तु-जालम् बहुसंख्यं प्राणिचयं दधति धारयन्ति सन्ति पुनरपि त्वयि परमात्मनि लयं प्रयान्ति लीयन्ते । यथा वनस्थित उदुम्बरतरुः सबहूनि फलानि सूते येषु फलोष्प-न्तर्भागे बहवो जन्तवो मशकाग्निष्ठान्ति तानि च फलानि तत्रैव लीयन्ते, हे वेद-प्रतिपाद्यपरमात्मन्, त्वं तथैव ब्रह्माण्डरूपाणि उदुम्बरफलानि जनयसि येषु ब्रह्माण्डेषु नानाप्राणिनो वसन्ति, तानि च ब्रह्माण्डानि चरमे त्वय्येव लीयन्त इत्यनेन परमात्मनः—‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यभिसंविशन्ति’ इति श्रौतं लक्षणमुक्तम् । ‘वानस्पत्यः फलेः पुष्पात्तैरपुष्पा-द्जनस्पतिः’ इत्यमरः । इतः पूर्वतने श्लोके ‘प्रभवति मन्त्रयितुं त्रयी भुक्कम्’ इत्युक्तं, तदनुसृत्य वेदमुखेनात्र परमात्मोक्त इति परमार्थः । परम्परितरूपकमलङ्कारः ॥ २१ ॥

अगणितदुर्हितव्यसनवैशसा—दुर्हितः प्रमितः व्यसनं सुगतागमकृतमपहरण-मेव व्यसनम् दुःखम् तदेव वैशसं वधमगणयन्ती । उपश्लोक्यति—स्तौति ।

प्रमाणमानिनि—आत्मानं प्रमाणं मन्यमाने (श्रुते) इयं तावन्न भवसि—

फलोंको उत्पन्न करता है । उन फलोके अम्यन्तर भागमें बहुत जीवजन्तु निवास करते हैं, और (प्रलयकाल) अन्तमें वह फल (ब्रह्माण्ड) आप (उदुम्बर वृक्ष ईश्वर) में ही लीन हो जाते हैं ॥ २१ ॥

सूत्रधार—यह श्रुति अपनी पुत्रीके व्यसनरूपकप्रपर विना ध्यान दिये हुए लोकोत्तर पुरुषकी स्तुतिमें संलग्न है ।

[नेपथ्यमें]

अरी ओ अपनेको प्रमाण समझनेवाली श्रुते, अभी तुम समाप्त की जा रही हो ।

सूत्रधारः— अयं तावदनृतव्याघातपुनरुक्तनामा सुगतागमाग्रणीरप्रमाणधर्मगणः श्रुतिमभिधावति ।

इयं त्वं मया विपाद्यसे । अनृतव्याघातपुनरुक्तत्वदोषैर्बौद्धाः वेदस्याप्रामाण्यं साधयन्तीति हृदये कृत्वेयमुक्तिः ।

अनृतेत्यादि । अनृतव्याघातपुनरुक्तनामा दोषगणो वेदस्य प्रामाण्यं नाशयितुं तदभिमुखमागच्छति, स चायं दोषगणः पाखण्डधर्मादृतः । तथा चाहुर्बौद्धाः—“ननु नाद्यापि वेदस्य प्रामाण्यं सुस्थवत्स्थितम् । स्वदेहसंभवैरेव दोषैरनृततादिभिः॥” इति । अनृतादिभिरित्यनेन अनृतव्याघातपुनरुक्तत्वाख्यास्त्रयो दोषाः अप्रामाण्यसाधनाय प्रयोक्तुमिष्यमाणा बोध्याः । तत्रानृतत्वं द्विधा साध्यते—असंवादेन विसंवादेन च, असंवादो नाम यत्कथ्यते तन्न मिलति, विसंवादो नाम यत्कथ्यते तद्विपरीतं प्राप्यते इति । तथा च ‘चित्रया यजेत पशुकामः’ ‘पुत्रकामः पुत्रेष्ट्या यजेत’ इत आभूयते न चेष्ट्यनन्तरमपि पुत्रपश्वादिफलमुपलभ्यते । (इत्यसंवादो नामानृतभेदः) विसंवादोऽपि क्वचिद् दृश्यते, यथा—प्रमीते यजमाने पात्रचयाख्यं कर्मोपदिश्यैवमादिदेश वेदः ‘स पृष यज्ञायुधी यजमानोऽङ्गसा स्वर्गं लोकं याती’ति । तत्रैष इति तावदात्मनो निर्देशः क्लृष्ट एव परोक्षत्वात्, स्पष्टकपालादियज्ञायुधसंबन्धाभावाच्च, कायस्त्वेष निर्दिश्यते स न स्वर्गं यातीति तद्विपरीतमस्मीभावोपलम्भादिति विसंवादः (अनृतभेदः) तदेवमनृतकथनादप्रमाणं वेदः । व्याघातोऽपि वै दृश्यते—‘उदिते जुहोति, अनुदिते जुहोति, समयाधृषिते जुहोति’ इति होमकालत्रयमपि विधाय निन्दार्थं वादैस्तदेव निषेधति—‘इयावो वा अस्याहुतिमभ्यवहरति य उदिते जुहोति, शबलो वा अस्याहुतिमभ्यवहरति योऽनुदिते जुहोति, श्यामशत्रलावस्याहुतिमभ्यवहरतो यः समयाधृषिते जुहोति’ इति । तस्मात् परस्परविरुद्धार्थोपदेशलक्षणाद् व्याघातादप्रमाणं वेदः । पौनरुक्त्यमपि दृश्यते वेदे—‘त्रिः प्रथमामन्वाह त्रिरुत्तमाम्’ इत्यभ्यासचोदनायां प्रथमोत्तमयोः सामिधेन्योस्त्रिर्वचनात्पौनरुक्त्यम् । सकृदनुवचनेन तत्प्रयोजनसम्पत्तेरनर्थकं त्रिर्वचनम् । तदेवं संहत्यानृतव्याघातपुनरुक्तदोषकलुषितत्वादप्रमाणं वेद इति तेषामाशयः ।

सूत्रधार—अनृत, व्याघात, पुनरुक्त नाम बाला मिथ्याधर्मगण बौद्धमत-सेनानीके रूपमें श्रुतिको खदेड़ रहा है ।

(नेपथ्ये ।)

गृहीत तर्कोः प्राणग्राहमसीषामागमद्रुहां गणम् ।

सूत्रधारः—इयमान्वीक्षिकी तर्कैः सह परनिप्रहायावतरति, यामुपजीवन्ति निजनिजनिःश्रेयससाधनायेतरास्तिलो वार्तात्रयीदण्डनीतयो विद्याः ।

अपवर्गः पुमर्थानां प्रमाणं तत्त्वसंपदाम् ।

आन्वीक्षिकी च विद्यानां चतुर्वर्गशिरोमणिः ॥ २२ ॥

तावदेव पुरुषो विधिनियोगवशंवदो यावदेनामान्वीक्षिकीं नोपास्ते ।

आगमद्रुहाम्—वेदप्रामाण्यविरोधद्वारा वेदविरोधिनाम् ।

परनिप्रहाय—शत्रुपराभवाय । निजनिजेति । वार्त्ताविद्याया निःश्रेयसं कृष्यादिः, त्रय्या निःश्रेयसं स्वर्गः, दण्डनीतेः निःश्रेयसञ्च—स्वाम्यमात्यसुहृत्कोशराष्ट्रदुर्गबलस्वरूपसत्ताङ्गराजसम्पत् । सर्वत्रान्वीक्षिक्या उपयोगः न्यायवार्त्तिकातात्पर्ये द्रष्टव्यः ।

अपवर्ग इति । पुमर्थानां पुरुषार्थतया ख्यातानां कामार्थधर्ममोक्षानाम् (मध्ये) अपवर्गः, प्रमाणम् प्रमितिः प्रमाता, प्रमेयमिति । तत्त्वसम्पच्चतुर्वर्गे प्रमाणम्, विद्यानाम् आन्वीक्षिकी त्रयो वार्त्ता दण्डनीतिरिति चतसृषु विद्यासु आन्वीक्षिकी च चतुर्वर्गात्मिकासु शिरोमणिः प्रधानमिति ॥ २२ ॥

विधिनियोगवशंवदः—ब्रह्मण आज्ञाया वशवर्त्ती भाग्याधीनो वा ।

[नेपथ्यम्]

तर्को, इन वेदविरोधियोंके गणको जीवित रूपमें पकड़ो ।

सूत्रधार—यह आन्वीक्षिकी तर्कोंके साथ शत्रुओंको परास्त करनेके लिये (युद्ध क्षेत्रमें) उतर रही है । इसके पीछे वार्त्ता, त्रयी, दण्डनीतिरूप तीन विद्यायें हैं जो अपना भला चाहती हैं ।

जिसप्रकार पुरुषार्थोंमें अपवर्ग प्रधान है, (प्रमेय, प्रमिति, प्रमाता, प्रमाण स्वरूप) तत्त्वसंपत्तमें प्रमाणप्रधान है, उसीतरह विद्याओंमें आन्वीक्षिकी प्रधान है, वह चतुर्वर्ग-शिरोमणि है ॥ २२ ॥

पुरुष तभी तक ब्रह्माकी आज्ञाका वशवर्त्ती रहता है जबतक वह आन्वीक्षिकी की उपासना नहीं करता है—

मिलति नयनमक्षपादपाद-

प्रणिपतनेन ललाटमीम्नि यस्य ।

विधिरपि पुरुषस्य तस्य भाले

लिखितुमदृष्टन् पि कुतः क्षमेत ॥ २३ ॥

(नेपथ्ये ।)

अरे रे परिचारविद्याः, सर्वा अपि यूयमनुयान प्रमथमभ्यभित्रीणा-

मिलतीति० । यस्य पुरुषस्य ललाटसीम्नि भालदेशे अक्षपादस्य तदाख्यस्य न्यायदर्शनप्रणेतुः पादप्रणिपतनेन चरणप्रणिपातेन हेतुना नयनम् (अक्षपाद-चरणवृत्तिनयनेन) मिलति संश्लिष्यति, तस्य पुरुषस्य भाले ललाटदेशे 'विधि-ब्रह्मा माग्यमपि वा अदृष्टलिपिम् अदृष्टसंज्ञकं लेखं लिखितुं कथं क्षमेत न क्षमेतेत्यर्थः, पादगतनयनेन ललाटस्य मिलने चक्षुषा दृश्यमाना लिपिः दृष्टत्वादेव च्यवेतेति तात्पर्यम् । केचित्तु—अस्य श्लोकस्य योगपक्षीयमर्थमित्थं वर्णयन्ति—'नास्ति क्षपा रात्रिः दैनन्दिनप्रलयो यस्यासावक्षयः भूादिस्वः पर्यन्तत्रिलोकान्तान्तवर्त्ती सूर्यः तमत्ति विनाशयतीत्यक्षपादः—'अभावं पौरुषं प्राहुः कालमेके यतोऽभयम्' इत्यादिस्मृत्युक्तपञ्चशतितत्त्वात्मकः कालः परपुरुषांशः, सः 'पादोऽस्य विश्वा-भूतानि' इति श्रुत्युक्तसंभूतरूपपादे यग्य स महाविराट् पुरुषोत्तमः अक्षपाद-पादः, तस्य प्रणिपतनेन ध्यानोपहारेण यस्य नयनं ललाटसीम्नि अविमुक्तपदवाच्य-भ्रूमध्ये मिलति अवलोकनसतताभ्यासेन भ्रूमध्ये लग्नं जायते, तस्य भाले विधिः कर्त्तव्याकर्त्तव्यरूपशास्त्रीयविधिरपि अदृष्टलिपिम् अपूर्वसंज्ञकमक्षरत्रयं लिखितुं कथं क्षमेत । प्रोक्तपुरुषस्य विहितनिषिद्धकर्मणी शुभाशुभफलभोगं निष्पादयितुं न प्रभवतः, योगोऽविमुक्तमेदिनां ज्ञानसाक्षात्कारप्रसिद्धेरुक्तत्वात् ।' इति ॥ २३ ॥

परिवारविद्याः—मीमांसादीनीति वेदाश्रितानि शास्त्राणि । अभ्यभित्रीणाम्—

अक्षपादके चरणोर्मे सिर मुकान्तके कारण जिसके ललाटकी सीमामें (अक्षपाद-के पैरवाले) नयन मिलजाते हैं, भला ब्रह्मा भी उसके भालमें अदृष्टलिपि लिखनेमें कैसे समर्थ हो सकेगा । (उसके ललाटमें जो कुछ लिखाजायगा वह तो नयनके पासरहनेसे दृष्ट लिपि ही हो जायगी) ॥ २३ ॥

[नेपथ्यमें]

अरे परिवार-विद्याओ, तुम सब वत्सा आयुष्मती आन्वीक्षिकीके साथ

मायुष्मती वत्सामान्वीक्षकीम्

सूत्रधारः—श्रुतिनिदेशसमनन्तरममूरभ्यमित्रं परापतन्ति तर्कनासीरा
विद्याः । तदितः साधयावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति साधनचतुष्टयसंपत्तिर्नाम प्रस्तावना ।

शत्रुमुद्दिश्य कृतप्रस्थानाम् ।

अमूरः—परिवारविद्याः । अभ्यमित्रम्—अमित्रं शत्रुमभिमुखीकृत्य । तर्कः
नासीरं सेनामुखम् यासान्ताः—तर्कनासीराः तर्कपुरोगमाः, 'सेनामुखं तु नासीरम्'
इति हलायुधः ।

जाओ, वह शत्रुका सामना करने जा रही है ।

सूत्रधार—श्रुतिकी आज्ञासे सारी तर्कप्रमुख परिवार-विद्यायें शत्रुपर धावा
बोलने जा रही हैं । हम भी यहाँ से चलें ।

[दोनोंका प्रस्थान]

[साधन-चतुष्टय-सम्पत्ति नामक प्रस्तावना समाप्त]

(ततः प्रविशति श्रुतिरान्वीक्षिकी च ।)

आन्वीक्षिकी—भगवति, दिष्ट्या वर्धसे द्विषन्निग्रहेण दुहितृप्रत्या-
हरणेन च ।

श्रुतिः—वत्से, कथमुत्सिक्तविक्रमाः परे परिभूताः, कथमभ्युपापद्यत
वत्सा प्रमितिः ।

आन्वीक्षिकी—भगवति, मन्त्रिसृष्टेन तर्कगणेन बाध्यमानेष्वनृतव्याघा-
तपुनरुक्तेषु, भवदवयवावनव्यासक्तासु परिवारविद्यासु, परेषां नृशंस-
प्रहारेभ्यश्चानेन जनेन परिपाल्यमाने निरिन्द्रियविकलतनौ तव पितरि

‘भगवति’ इति संबोधनं श्रुत्याः । द्विषन्निग्रहेण—शत्रुपराजयेन । दुहितृप्रत्या-
हरणेन—तव दुहिता प्रमितिर्नाम या बौद्धैरपद्धताभवत्तस्याः पुनः प्रत्यानयनेन च
(भाग्यं तव समेषमानं वर्तते) ।

उत्सिक्तविक्रमाः—दर्पयुक्तबलाः सदर्पा बलिनश्चेत्यर्थः । परे—मम शत्रवः ।
अभ्युपापद्यत—विपद उद्धृता । अभ्युपपत्तिर्विपदुद्धार इति गोकुलनाथः स्वयमेव
टिप्पण्यामाहम् ।

मन्त्रिसृष्टेन—मया आन्वीक्षिक्या निसृष्टेन प्रेरितेन । बाध्यमानेषु—खण्ड्य-
मानेषु । अनृतव्याघातपुनरुक्तेषु—इमानेव दोषान्प्रदर्श्य परे श्रुतिदुहितरं प्रमिति-
मपाहरन्त, अमीषां खण्डनं तर्कैः कृतम् ।

भवदवयवावनव्यासक्तासु—भवत्याः श्रुतेः अवयवानां शिक्षादिषडङ्गानामवने
रक्षणे व्यासक्तासु तत्परासु । परिवारविद्यासु—मीमांसाप्रभृतिषु विद्यासु । नृशंस-

[श्रुति तथा आन्वीक्षिकीका प्रवेश]

आन्वीक्षिकी—भगवति, यह आपका भाग्योदय है कि आपके शत्रु
पराजित हो गये हैं और आपकी पुत्री प्रमिति लौटा लाई गई है ।

श्रुति—वत्से, दर्पपराक्रमशाली शत्रुगण किसप्रकार पराजित हो गये ? और
वत्सा प्रमितिका उद्धार किस प्रकार हुआ ?

आन्वीक्षिकी—भगवति, मेरे तर्कगणने अनृत, व्याघात तथा पुनरुक्तको
बाधित किया, परिवार-विद्यायें आपके अवयवों की रक्षामें तत्पर रहीं, मैंने
शत्रुओंके क्रूरप्रहारोंसे इन्द्रिय तथा शरीर से विकल आपके पिता पुरुषकी रक्षा की,

पुरुषे, कुतोऽप्यतर्कितोपनता मिथ्यादृष्टेरात्मसंभवा संभावना नाम । विकट-
दंष्ट्राकोटिद्वयसंकटेन करतालसंकलितालीकादृहासधूमायितधूसरिताकाशेन
तरलतरतडित्काण्डकडारलोचनाचिरचिंतस्फुलिङ्गितदिगङ्गनेनानेन असि-
तुमारेभे प्रमितिम् ।

श्रुतिः—वत्से, तदात्वे वर्तमाना किमभाषत वत्सा ।

प्रहारेभ्यः—निर्दयाघातेभ्यः । अनेन—मल्लक्षणेन जनेन । अत्र स्वनामाग्रहणेन
नम्रताध्वनिः । निरिन्द्रियविकलतनौ—वृद्धतया क्षीणेन्द्रियशक्त्यवसमर्थदेहे च ।
तत्त्वार्थस्तु परमात्मनः करणगणविहीनतयाऽशरीरतया चोपपाद्यः । तव पितरि-
श्रुतेर्जनके । अतर्कितोपनता—अविभावितागमना । मिथ्यादृष्टेः—नास्तिकतायाः ।
'मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता' इत्यमरः । आत्मसंभवा—पुत्री । संभावना—नास्तिकानां
बौद्धानां मते शब्दो न प्रमाणं किन्तु संभावनामात्रोत्थापक इति । निश्चयः,
तदेव मनसि निधायात्र संभावना मिथ्यादृष्टेरात्मजा कथिता । संभावनास्वरूपादिकं
सर्वमपि काल्पनिकमेव । विकटेति । विकटं भीषणं दंष्ट्राकोटिद्वयम् दन्तपङ्क्ति-
द्वितयं तेन संकटेन परिपूर्णम् । करतालैः हस्तद्वयाघातजन्यैः शब्दैः सङ्कलिताः
ये अलीकादृहासाः । मिथ्याहसितानि तैर्धूमायितः अत एव धूसरितः ईषद्वलतां-
गतः आकाशो येन तथोक्तेन । तरलेति । तरलतरम् अतिशयनपलं यत्तडित्काण्डं
विद्युद्गणस्तद्वत्कडारे पिङ्गलवर्णे ये लोचने नयने तयोरर्चिर्भिः ज्वालाभिः अर्चितानि
शोभितानि अथ च स्फुलिङ्गितानि सज्जाताग्निकणानि दिगङ्गनानां दिग्बधूनामा-
ननानि येन तथोक्तेन । आननेन—मुखेन । 'प्रमितिं असितुमारेभे' इति
नाटकपक्षीयोऽर्थः । अनादिरलीकार्यविषयिणी वासनासन्ततिर्मिथ्यादृष्टिस्तत्प्रभवाः
असंख्ययोनयस्तास्वेका संभावनोभयकोटिगोचरा, सैव सर्वमपि शब्दप्रमितिकर्तव्यं
व्यवहारं जनयतीति बौद्धमतमिति टिप्पणे गोकुलनाथः स्वयमेव तत्त्वार्थमुक्तवान् ।

वत्से इति आन्वीक्षिकीसंबोधनम् । तदात्वे—तस्यां स्थितौ । वत्सा—प्रमितिः ।

इसी समय किसी ओरसे मिथ्यादृष्टिकी पुत्री संभावना वहाँ आ गई, वह
अपने भयङ्कर दन्तपङ्क्तियोंसे व्याप्त करतालसे मिलित अदृहास द्वारा दिशाओं
तथा आकाशको धूसर बनानेवाले, एवं स्थिर विद्युल्लताकी तरह पिङ्गलवर्ण नेत्र
क्रान्तिसे दिशाओंको पूर्ण करनेवाले मुखसे प्रमितिको निगलने लगी ।

श्रुति—उस स्थितिमें हमारी वत्सा प्रमितिने क्या कहा ?

आन्वीक्षिकी—तदा पुनः प्रकर्षापकर्षपिशुनेन वचनेनाधिचिक्षेय पुरुषो-
त्तममेव प्रमातिः । तथा हि—

विषमनिगपकाननान्तशाखा—

ततिषु निलीय परान्निरीक्षमाणः ।

परिणतिविदलज्जगत्कपित्थ—

ग्रसनकपे सुचिरान्निरूपितोऽसि ॥ २४ ॥

प्रकर्षापकर्षपिशुनेन—प्रशंसां निन्दां च व्यञ्जयता । प्रशंसाऽन्तर्हिता निन्दा
च स्फुटा । अधिचिक्षेप—निनिन्द ।

विषमेति । परिणतिविदलज्जगत्कपित्थग्रसनकपे, परिणतौ परिपाकदशायां
विदलत् स्फुटीभवत् यत् कपित्थं नाम फलं तस्य ग्रसने भक्षणे कपे, (परिणताववसाने
विदलतः विलयं गच्छतो जगतो ग्रसने तत्पर इति तु तत्त्वार्थः) विषमो दुष्प्रवेशो
यो निगमस्तदेव वनं तस्यान्ते (उपनिषदि) शिखरे च याः शाखाततयः विटपाः
उपनिषद्भेदाश्च तासु निलीय आत्मानं प्रच्छाद्य परान् स्वमिन्नान् जीवान्
निरीक्षमाणः पश्यन् त्वं सुचिरात् बहुकालात् परतः निरूपितः अनुमानैः साधितः
दृष्टश्चासि । यथा भयानके वने तरुशाख सु निलीय स्थितः परान्पश्यन् पक्ककपि-
त्थग्रसनप्रवृत्तश्च कपिर्बहुकालावधानेन परिलक्ष्यते तथैवावसाननश्यद्विश्वसंहर्त्ता वेद-
निगूढश्च परमात्मा चिरकालेनानुमानेन साधित इति तात्पर्यम् । अनुमानाद्या-
कारश्चान्यत्रात्रैव प्रकाशे द्रष्टव्यः ॥ २४ ॥

आन्वीक्षिकी—उस समय प्रमितिने प्रशंसा तथा निन्दाकी सूचना देने-
वाले वचनों द्वारा पुरुषोत्तमको धिक्कार दिया । प्रमितिने कहा—

हे पुरुषोत्तम, आप भयानक वेद-वनकी झाड़ीमें छिपकर दूसरोंको देखते
रहनेवाला, एवं परिणाममें गिरजानेवाले ससाररूप कपित्थफलके भक्षक वानर
हैं, यह मुझे अब मालूम पड़ा है, (आपका यह वानररूप अभी दीखा
है) ॥ २४ ॥

अपि च ।

द्रुहिण भवनपद्मबीजमाला—

मणिपरिवर्तनतत्परात्मनस्ते ।

असितुमखिलमेव जन्तुजातं

विजनयतो विदिता विडालवृत्तिः ॥ २५ ॥

श्रुतिः—ततः ।

आन्वीक्षिकी—ततोऽम्माकं नासीरपरिसरे पूरयन्निव रोदमोविवरमुत्प-

द्रुहिणेति । द्रुहिणस्य ब्रह्मणो भवनं प्रभवस्थानभूतं यत्पद्मं विष्णुनाभिकमलं तस्य बीजैः कमलाक्षैः निर्माताया मालाया मणीनां गुटिकानां परिवर्त्तने अङ्गुल्यग्रेण सञ्चारणे तत्परात्मनः आसक्तचेतसस्तव पुरुषोत्तमस्य अखिलमेव जन्तुजातं सांसारिकजीवनिवहं असितुं भक्षयितुं संदत्तुं विजनयतः (उत्पादयतः) एकान्तं रचयतश्च तव विडालवृत्तिः मार्जारव्यवहारः । विदिता ज्ञाता मयेति शेषः । यथा मार्जारः परजन्तुवञ्चनाय छद्मना धृतायाः मालायाः मणीन् परिवर्त्तयन् जन्तुजातं असितुमेव जनयति कामयते चैकान्तं तथा त्वमपि ब्रह्मभवनस्वरूपविष्णुनाभिकमल-बीजकृतमालाया मणीन् परिवर्त्तयन्—अनेकान् विष्णून् ततोऽपि बहुसंख्यकान् ब्रह्मणश्च जनयन् संसारमपि संहरसि । जगतः पुरुषोत्तमजन्यत्वेऽपि तद्भक्षयता तत्संहारता विडालवृत्तित्वसमर्थनाय । विडालो यथा स्वेन जनितं शावकमश्नाति तथा त्वमपि स्वजन्यं जगत् संहरसि, एकान्तं च यथासौ मूषिकादिजन्तुजातग्रासाय रचयति, तथा पुरुषोत्तमोऽपि संहाराय प्रयस्यतीति तुलना ॥ २५ ॥

नासीरपरिसरे—सेनामुखपर्यन्तभुवि । ‘सेनामुखं तु नासीरम्’ इति ‘पर्यन्तभूः परिसरः’ इति चामरः । रोदसोः—द्यावापृथिव्योः । विवरम्—अन्तर्गलम् । पूर-

और—ब्रह्माके निवासभूत कमलके बीजकी मालाके मनकोका आप फेरते रहते हैं और सांसारिक जन्तुओंको निगल जानेके लिये आप एकान्त ढूँढ़ते रहते हैं, यह आपकी विडालवृत्ति मुझे विदित है ॥ २५ ॥

श्रुति—इसके बाद क्या हुआ ?

आन्वीक्षिकी—इसके बाद हमारी सेनाके आगे सनाहके डङ्के बजने लगे,

तितपतितनक्षत्रलाजविकिरणाकुलदिककुमारीकदम्बकिर्मीरिताम्बराजिरो जर्जरितमूलकुजाचलकुलकन्दुकक्रीडनाकुलया मुहुरवनतोन्नतया प्रतिपदमवनिवनितया वितायमानधूलिपाटीपटवासपटलो निर्भरभयचक्षितदिककुञ्जरत्यक्तगुरुतरभूगोलभारभुग्नभोगिमल्लभोगाभोगभङ्गुरभुवनः ससंभ्रमभ्रश्यदैरावतवृंहितोपवृंहितो दध्वान सेनासंनहनदुन्दुभिः । येन स्म जनितविष्मयेन

यन् व्याप्नुवन् । उत्पतितेति । उत्पतिताश्च ते पतिताश्च ये नक्षत्ररूपा लाजाः भृष्टघान्यानि तेषां विकिरणे विक्षेपे आकुलं व्यग्रं यद्विकुमारीणां कदम्बं समूहस्तेन किर्मीरितं विचित्रवर्णम् अम्बराजिरम् आकाशाङ्गनं येन तथोक्तः । 'चित्रं किर्मीर-
कल्माषशबलैताश्च कर्बुरे' 'स्त्रियां तु संहतिवृन्दे निकुरम्बं कदम्बकम्' 'अङ्गनं चत्वरजिरे' इति सर्वत्रामरः । जर्जरितेति । जर्जरितानि शब्दाघातवशात् शिथिलीभूतानि मूलानि येषां तादृशा ये अष्टौ कुलाचलाः कुलपर्वतास्तेषां कुलेन समूहेन यत्कन्दुकक्रीडनं तत्राकुलया व्यस्तयाऽत एव मुहुः अवनतोन्नतया भारातिशयवशात्कदाचिन्नमन्त्या कदाचिदुन्नमन्त्या चेत्यर्थः । अत्रनिवनितया पृथ्वीस्वरूपया महिलया प्रतिपदं सर्वत्र स्थाने वितायमानं विस्तार्यमाणं धूलिरूपं पाटीरपटवासपटलम् चन्दनचूर्णसमूहो येन तथाभूतः । निर्भरमयेन अत्यर्थमीत्या चक्रताः ये दिक्कुञ्जराः दिग्गाजास्तैस्त्यक्तो यो गुरुतरो भूगोलस्तस्य भारेण भुग्नोऽवनतो यो भोगिमल्लस्य सर्पराजस्य भोगविस्तारः फणमण्डलं तेन भङ्गुरम् नश्यत् भुवनं येन तादृशः । ससंभ्रमम् सम्भ्रमेण सह भ्रश्यन् स्खलन् यः ऐरावतः गजराजस्तस्य वृंहितेन गर्जितेन उपवृंहितः वृद्धिं नीतः सेनासंनहनदुन्दुभिः सैन्यसज्जासूचकं वाद्यम्

उनके शब्दसे आकाश तथा पृथ्वीका अन्तराल भर गया, आकाशके अङ्गणमें दिशारूप बालिकायें उड़ उड़कर गिरनेवाले नक्षत्ररूप खील बिखरने लगीं, मूलसे उखड़े हुए कुलाचलरूप कन्दुकोंसे क्रीड़ा करनेवाली पृथ्वीस्वरूपनायिका गिरती पड़ती हुई सर्वत्र धूलिस्वरूप चन्दनचूर्ण बिखरने लगी, अत्यन्त भयभीत दिग्गजोंने पृथ्वीका भार उतार फेंका वह भार भी शेषके फणों पर ही आपड़ा, शेषनागके फणभारकी अधिकतासे मुकनेलगे जिससे पृथ्वी टूटने लगी । घबड़ाहटमें गिरते हुए ऐरावतने गर्जना की जिससे वह डंकेका शब्द और बढ़ाया ।

जनतास्मयधस्मरेण करणहारकेण कोणाभिधातमूर्च्छितमरुदुद्धूयमान-
विमानाध्वनीनेन विध्वनता ध्मायमाने ।

प्रसभनिविशमानकालसर्प-

प्रतिहतनिर्गमने खगोलनीडे ।

दध्वान शब्दं करोतिस्म । विजयार्थं प्रस्थितानां सैनिकानां शुभमाशंसन्त्यः कुल-
बालिकास्तदुपरि लाजान्विकिरन्तीति प्रसिद्धिः । अत्र दिक्कुमारिका विजययात्रा-
प्रस्थितासु सेनासु दुन्दुभिश्चन्दाघातात् पतन्ति नक्षत्राणि लाजरूपाणि विकिरन्ति,
तद्विकिरणव्यग्रामिश्च तामिरम्बरदेशश्चित्रीकृत इत्यर्थः । कन्दुकक्रीडनव्यग्रो लोको
नतोन्नतो भवति, दुन्दुभिश्चन्दाघातशिथिलमूलाः कुलाचलाः कन्दुकसमतां गता-
स्तैः क्रीडन्ती अवनमन्ती उन्नमन्ती च धरा वनिता धूलीस्वरूपं चन्दनचूर्णं
परितो विस्तारयतीति 'पटल' इत्यन्तस्य विशेषणस्यार्थः । भयेन चकितो दिक्कुञ्जर-
गणो भुवनं त्यजति ततश्च भाराधिक्ये शेषनागफणाः अवनता भवन्ति तेन घरणी भङ्गुरतां
भजते इति 'भुवन' इत्यन्तस्य विशेषणस्यार्थः । येन स्मेत्यादि । जनितविस्मयेन—
आश्चर्यकरेण । जनतास्मयधस्मरेण—लोकानां मदस्य विनाशकेन (सद्यो मृत्यु-
भयसंज्ञननद्वारा लोकानां मदमपनयता) करणहारकेण—श्रवणादीन्द्रियसामर्थ्य-
हरेण । कोणस्य वादनदण्डस्य अभिधातेन ताडनेन मूर्च्छिताः प्रवृद्धाः ये मरुतः
वायवस्तैरुद्धूयमानाः मार्गादुपरि प्राप्यमाणाः विमानाध्वनीनाः व्योमयानपथिका
येन ताडशेन । निध्वनता—शब्दायमानेन । (सेनासन्नाहदुन्दुभिना इति विशेष्यं
ध्यातव्यम्) ध्मायमाने—महता शब्देन पूर्यमाणे ('खगोलनीडे' इत्यग्रिमश्लोक-
स्थेनान्वयः) ।

प्रसभनिविशमानेति । प्रसभं हठेन निविशमानः अन्तः प्रविशन् यः काल-

वह शब्द लोगोको आश्चर्यमें डालकर उनके (गाम्भीर्य) गर्व एवं इन्द्रियोंका
अपहरण करने लगा । वादनदण्डके आघातसे बढ़ने वाली वायुसे आकाशचारी
प्राणी उड़ाये जाने लगे, उस भीषण शब्दसे—

खगोलरूप नीड़ व्याप्त हो गया, मृत्पुरुष काला सांप उसमें पैठ गया
जिसके उपस्थित हो जाने पर भागना संभव नहीं हुआ, फलतः उस खगोलनीड़के

बहुविधगतयो विविक्तजाया-

सुतजननी तनवः खगा भ्रमन्ति ॥ २६ ॥

अपि च तदानीं

कोणाहतिध्वनितदुन्दुभिभिद्यमान-

रूपः सर्पः तेन प्रनिहतं प्रनिवृद्धं निर्गमनं बहिर्भावो यस्मात् तादृशे तथोक्ते सति खगोलनीडे ब्रह्माण्डरूपे कुलाये बहुविधगतयः नानाप्रकारसञ्चाराः खगाः ग्रहाः पक्षिणश्च (उभयेषामपि वियत्सञ्चारित्वाविशेषात्) विविक्ताः पृथग्भूताः जाया स्त्री सुताः पुत्राः जनन्यः मातरः तनवः स्वदेहाश्च येषां तादृशाः सन्तः परिभ्रमन्ति । सेनासन्नाहदुन्दुभिजातेन महता शब्देन धूममाणे खगोले कालस्य मृत्योः सद्यः समुपस्थिततया ग्रहाः ये वार्षिकमासिकपाक्षिकादिनानागतीर्धारयन्ति, ते इतस्ततः श्रुतितास्तेषु कियतां स्त्री वियुक्ता, (यथा चन्द्रस्य स्त्रियो नक्षत्ररूपाः क्वचिदन्यत्र क्षिप्ततया वियुक्ताः) कियतां सुता वियुक्ताः (यथा सूर्यस्य सुतः शनिः चन्द्रस्य सुतो बुधश्च वियुक्तौ) कियतां माता वियुक्ता (यथा मङ्गलस्य माता मही ततो वियुक्ता) कियतां च स्वदेहा एव वियुक्ताः (यथा राहुकेतोरन्योन्यतनू वियुक्ते जाते) तदेवं प्रलयकालिक दृश्यं तेन शब्देन खगोले समुपस्थापितम् । तन्नैव च सेनासन्नाहदुन्दुभिना चकितः कालसर्पः क्वचन पक्षिनीडे प्रविष्टः, तेन च तस्य तत्र प्रवेशेन नानाविधगतयः पक्षिणः पलाय्य गन्तुमक्षमा जाताः, भयेनेतस्ततश्च सञ्चारिणस्ते जायया सुतैर्जनन्याऽन्ततः स्ववपुषा च वियुक्ता जाता इत्याशयः । अत्र कुष्णसर्पोपस्थानीडमध्ये विकलभ्रमत्पतगवृत्तान्ततादात्म्येन प्रलयकालावरुद्धे खगोले विकलभ्रमद्ग्रहगणवृत्तान्तस्तुलनामानीय वर्णितो बोध्यः । दुन्दुभिः शब्दस्य प्रचण्डता तु पारमार्थिकी व्यञ्जनां विभक्तिः ॥ २६ ॥

कोणाहतिध्वनितेति । कोणस्य वादनदण्डस्य आहत्या आघातेन ध्वनितः

ग्रहरूप पक्षीगण अपनी माता, स्त्री, पुत्र और अन्ततः अपने शरीरसे वियुक्त-होकर इतस्ततः घूमने लगे । (ग्रहों में मङ्गलग्रहकी माता पृथ्वी, चन्द्रमाकी स्त्रियाँ तारे, चन्द्रमाका पुत्र बुध, एवं राहुका शरीर केतु वियुक्त हुए) ॥ २६ ॥

और उस समय में—

‘वादनदण्डके आघातसे ध्वनितहोने वाले डङ्केकी आवाजसे फूटे हुए

ब्रह्माण्डखण्डयुगझरतालजालैः ।

जृम्भालकालललनालपनाट्टहास-

मित्रैर्ननर्त जगदन्तसटः कृतान्तः ॥ २७ ॥

श्रुतिः—ततः किमारभन्त परे ।

आन्वीक्षिकी—ततः सर्वे चार्वाकसौत्रान्तिकवैभाषिकवैनाशिकयोगा-
चारमाध्यमिकप्रभृतयः सुगतागमसेनापतयः 'इतः कीर्तिः, इतो ज्ञानश्रीः,
ततो दिङ्नागः' इति समन्तादस्मद्बलं परिवेष्ट्यांबभूवुः ।

शब्दायितो यो दुन्दुभिर्वाद्यभेदस्तेन मिद्यमानं द्विधाभवत् ब्रह्माण्डखण्डयुगं तद्रूपस्य
झरस्य वाद्यभेदस्य तालजालैः तालसमूहैः जगदन्तनटः प्रलये नटनशीलः
कृतान्तः यमः जृम्भालं जृम्भितं यत्कालस्य ललनायाः महाकालवध्वाः लपनं
मुखं तदट्टहासस्य भयङ्करहसितस्य मित्रैः तत्सदृशैः पूर्वोक्तैस्तालजालैर्ननर्त ।
कोणाघातेन शब्दायमानस्य दुन्दुभेः शब्देन विदीर्णे ब्रह्माण्डे यत्खण्डद्वयमजायत
तद्धि झरवाद्योपमं जातं तच्छब्दस्तत्तालजालत्वेनोक्तः, स हि शब्दः जृम्भा-
विदारितमुखस्य महाकालस्य वध्वा अट्टहासेन तुलितस्तादृशशब्दपूर्वकश्च तदा
यमोऽनृत्यदिति महाभीषणत्वं ध्वनेरुक्तम् । झर' इति 'झांझ'संज्ञया प्रथितो
वाद्यभेदः । 'वाद्यप्रभेदा डमरुमड्डुडिण्डिमझराराः' इत्यमरः ॥ २७ ॥

किमारभन्त परे—किञ्चेष्टाः शत्रवो जाताः ?

चार्वाकेति । एषां परिचयोऽन्यत्रोक्तः । कीर्तिः—धर्मकीर्तिः । अस्मद्बलम्—
अस्माकं सैन्यम् । परिवेष्ट्यांबभूवुः—परिवृतवन्तः ।

ब्रह्माण्डके दोनों खण्डरूप झांझोको—जो जृम्भा-विदारित कालवधूके मुखके
अट्टहासके समान मालूम पड़ते थे—पीट पीटकर—संसारके अवसानकालमें नाचा
जानेवाला कृतान्तनृत्य करने लगा ॥ २७ ॥

श्रुति—इसके बाद शत्रुओंने क्या किया ?

आन्वीक्षिकी—इसके बाद चार्वाक, सौत्रान्तिक, वैभाषिक, वैनाशिक,
योगाचार, माध्यमिक प्रभृति बौद्धमतके सेनापतिगण, इधर धर्मकीर्ति, इधर
ज्ञानश्री, उधर दिङ्नाग, इसतरहसे चारों ओर हमारी सेनाको घेरने लगे ।

श्रुतिः—हन्त, दुर्वारबला वैरिणः ।

आन्वीक्षिकी—अथ सेनाकोणादन्तिकमागत्य काणादीसंहिता माम-
मन्त्रयत्—‘सखि गौतमि, शाम्यतु सुगतागमेन सह वैरम्, परित्यज्यता-
मियं श्रोती प्रमितिः, अस्तु भगवत्याः श्रुतेरपत्यकृतिका पक्षतापरामर्शयोरपत्य-

सेनाकोणात्—सेनैकदेशतः । अन्तिकम्—समीपम् । काणादीसंहिता—वैशेषिक-
विद्या ।

सुगतागमेन—बौद्धदर्शनेन सह । वैरं शाम्यतु—विरोधो निवर्त्तताम् । अपत्य-
कृतिका—कृत्रिमापत्यम् । पक्षतापरामर्शयोरपत्यम्—ताभ्यां जन्या । इदमत्र बोध्यम्,
आन्वीक्षिकी बौद्धमतविरोधिनी तद्विरोधे कारणम्—बौद्धमते श्रुतेः प्रमितेः (श्रुति-
प्रामाण्यस्य) हरणम् (अस्वीकृतिः) एतदर्थमेव युद्धं प्रवर्त्तते यत्रोभयोः पक्षयोः
सैनिकाः सन्नद्धाः । भीता सती वैशेषिकविद्या प्रधानसेनापतित्वं धारयन्ती (बौद्ध-
मतं विशिष्य खण्डयन्ती) तामान्वीक्षिकीमाह—व्यर्थमिदमायोधनम्, निवर्त्ततां
बौद्धैः सह वैरं भवत्याः, यदि तैर्हता प्रमितिस्तदा का क्षतिः, अनुमितिर्नाम
पक्षतापरामर्शजन्या कन्या श्रुतेः कृत्रिमापत्यतां प्राप्यताम् इति नाटकपक्षे ।
तत्त्वार्थस्तु—अनुमानविद्ययैव शब्दस्य प्रामाण्यं न स्वातन्त्र्येण, तदुक्तम्—‘शब्दो-
पमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते । अनुमानगतार्थत्वादिति वैशेषिकं मतम् ॥’

श्रुति—हाय, शत्रुओंकी सैन्यशक्ति तो अपार थी ।

आन्वीक्षिकी—इसके बाद सेनाके एक भागसे आकर वैशेषिक विद्याने
सुझसे कहा—सखि गौतमि, बौद्धमतके साथ हमें विरोध छोड़ देना चाहिये,
जाने दो इस श्रुतिकी पुत्री प्रमितिको । न होगा तो श्रुति पक्षता और परामर्श-
की पुत्री अनुमितिको गोद ले लेंगी । इसके उत्तरमें मैंने कहा—यह तुम ठीक
नहीं कह रही हो, पहली बात यह है, कि श्रुतिको इसकी योग्यता है इसीका
निश्चय नहीं है, और वह दूसरेकी सन्तानको गोद लेना चाहती भी नहीं है ।
दूसरी बात है कि यदि हम इससमय प्रमितिकी उपेक्षा कर देते हैं तो हमारे
दुश्मनोंका हौसला बढ़ जायगा, और हमारे शत्रु ऐसी चाल चलेंगे जिससे
पक्षताकी पुत्री अनुमितिकी उत्पत्ति ही रुक जायेगी, अथवा उत्पन्न होकर भी वह
लुप्त हो जायेगी ।

अनुमितिनोम' इति । ततो मया मन्त्रितम्—'असमञ्जसमिदमुदाहरसि । प्रथमं योग्यतैवात्र न श्रुतेरवधार्यते । नाकाङ्क्षति परापत्यग्रहणं तादृशो जनः । अपि चैवमस्माभिरुपेक्षिते श्रुतेरपत्यव्यसने जितनकाशिभिः परैः परिक्षतप्रसवा पाक्षतेयो दारिकापि न जायेत, जातापि वा बिलुप्येत' इति ।

श्रुतिः—नूनमल्पप्रमाणतया विभेति परेभ्यो वत्सा काश्यपी ।

एवञ्च वैशेषिक्या विद्यया शब्दस्य पृथक्प्रामाण्यमस्वीकृत्य बौद्धैर्हतायाः प्रमितेः परित्यागं प्रति रुचिः प्रकटीकृता, अनुमितिश्च श्रुतेः कृत्रिमापत्यतां भजतामिति च शब्दस्यानुमानविधया प्रामाण्यं स्वीकृत्य प्रकाशितमिति ।

मया—आन्वीक्षिक्या । असमञ्जसम्—अयुक्तम् । उदाहरसि—कथयसि ।

योग्यतैवेति । योग्यतायां सत्यामेव श्रुतेरवकाशो नान्यथा, इतरथा ग्रावाणः 'प्लवन्ते' इत्यपि प्रमाणं स्यात्, एवं च वाक्यार्थगर्भयोग्यताया लिङ्गविशेषस्यानिर्णयान्न तल्लिङ्गकमनुमानम्, अतो नावधार्यते योग्यतेत्युक्तम् । नाकाङ्क्षतीति च पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वरूपाकाङ्क्षा शब्दस्य पृथक्प्रामाण्ये सत्येव घटते, इत्यभिप्रायकम्, अतः श्रुतिः प्रमितिं विहायानुमितिमङ्गोक्तुमशक्तेत्याशयः, अत एवान्वीक्षिक्या काणाद्युक्तेरसमञ्जसत्वमुक्तम् ।

अपत्यव्यसने—अपत्यरूपायाः प्रमितेः बौद्धेः कृते हरणे । उपेक्षिते—अप्रतिकृते सति । जितकाशिभिः—आत्मानं विजयिनं मन्यमानैः । परिक्षतप्रसवा—बाधितोत्पत्तिः । अयमाशयः—यदि त्वन्मतमनुसृत्यास्माभिः श्रुतेः प्रामाण्यं प्रत्यौदासीन्यमाश्रीयते तस्या अनुमितिं नाम कृत्रिमापत्यं चानुमोद्यते (अर्थात् अनुमानविधया शब्दस्य प्रामाण्यं स्वीक्रियते न स्वतः शब्दप्रामाण्यं मन्यते) तदा ते बौद्धाः शब्दस्यानुमानान्तर्भावेऽनुमानमप्यलौकिकप्रत्यक्षान्तर्भूतं कथयितुं प्रवृत्ताः स्युः । अनुमितिप्रसवमेव प्रतिबन्धीयुर्जातामपि वा तामनुमितिमपहरेयुरिति कथं न स्यान्नैव तात्पर्यम् । अतस्त्वदुक्तमसमञ्जसं, युद्धमेवात्र प्रातकालमुचितं चेति भावः । अल्पप्रमाणतया—द्विप्रमाणतया लघुकायतया (कायलाघवमपि प्रमाणद्वितयमात्रस्वीकृतिमूलकमेव) ।

आन्वीक्षिकी—ततः कोपकपिलकपोला कापिली प्रमितिमभ्युपपद्यमाना मध्येमार्गमवरुध्य परैः पराभूता न कंचन प्रतिकर्तारं पुरुषमलभत, प्रत्युत विकारमभजत प्रकृतेः ।

श्रुतिः—वत्से आङ्गिरसि, त्वया प्रतिपालितः प्राणिति प्रकृतिदुर्बलो विद्यागणः ।

कोपकपिलकपोला—वैशेषिकी विद्या किमिति तथा भाषते ? किमर्थं शब्दस्य पृथक्प्रामाण्यं नाङ्गीकरोतीति क्रोधरक्तानना । सांख्यविद्या—‘दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात् । त्रिविधं प्रमाणमिष्टम्’ इति सांख्यकारिकादिशा स्वयंशब्दस्य स्वातन्त्र्येण प्रामाण्यं स्वीकरोत्यत एव च वैशेषिकीं प्रति तत्कोप उपपद्यते । प्रमितिमभ्युपपद्यमाना—बौद्धापहाररूपाया विपद उद्धरन्ती । प्रतिकर्तारं पुरुषं नालभत—परैर्मध्येमार्गमवरुध्य पराभूयमाना सांख्यविद्या कमपि त्रातारं नाप्तवतीति नाटकपक्षे । तच्चे तु—सांख्ये कर्त्ता पुरुषो नाङ्गीक्रियत इति । एवं त्रातुरभावे सां सांख्यविद्या प्रकृतेर्विकारम्—मूलप्रकृतेर्विकृतिं जगत् अभजत इति । तथा चोक्तं सांख्यकारिकायाम्—

‘प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात्पञ्चभ्यः पञ्चभूतानि’ ॥ इति ।

आङ्गिरसि—गौतमि, (इदं श्रुतिकृतमान्वीक्षिक्याः संबोधनम्) त्वया प्रतिपालितः—भक्षितः । प्राणिति—जीवति । तथा चोक्तं न्यायभाष्ये—

सेयमान्वीक्षिकी—

‘प्रदीपः सर्वविद्यानामुपायः सर्वकर्मणाम् ।

आधारः सर्वधर्माणां विद्योद्देशे प्रकीर्त्तिता ॥’ इति ।

आन्वीक्षिकी—इसके बाद कोपरक्तमुखी सांख्यविद्या प्रमितिके उद्धारके लिये आगे बढ़ी, परन्तु बीचमें ही शत्रुओंने उसे घेर लिया, कोई पुरुष उसको त्राणके लिये नहीं मिला, वह प्रकृति-विकारसे युक्त हो गई ।

श्रुति—वत्से आन्वीक्षिकि, स्वभावतः दुर्बल यह परिवार-विद्याका समुदाय तुम्हारे ही द्वारा रक्षित होनेसे जी रहा है ।

आन्वीक्षिकी—भगवति, त्वदुपजीवनधनाः परपरिमर्दनाय प्रगल्भन्ते
परिवारविद्याः ।

जडवपुषि शुचित्वमादधाति

प्रतिफलितो मयि ते प्रमाणभावः ।

दलयति तिमिरं निशासु भानो-

स्तुहिनकरप्रतिबिम्बितः प्रकाशः ॥ २८ ॥

त्वदुपजीवनधनाः—त्वामुपजीवनस्यः, त्वदाश्रिताः । परपरिमर्दनाय—शत्रुपरा-
भवाय । प्रगल्भन्ते—साहसं बध्नन्ति । (अहमपि परिवारविद्यास्वन्यतमेति ममापि
न स्वतः परपराजये क्षमता किन्तु त्वदाश्रिततयैवेति नम्रता व्यञ्जिता । वेदविरु-
द्धैस्तु तर्केन शक्यते परपराजयः—‘वेदशास्त्राविरोधिना । यस्तर्केणानुसंधते’
इति स्मृतेः ॥

जडवपुषीति—जडवपुषि जडात्मनि (स्वतःप्रमाणताविधुरे) मयि प्रति-
फलितः मुकुर इव प्रतिबिम्बितस्ते श्रुतेः प्रमाणभावः प्रामाण्यम् (प्रमाणविद्यासु)
शुचित्वम् प्रमाणभावम् आदधाति उत्पादयति, तत्र निदर्शनमाह—दलयतीति ।
तुहिनकरे शीतद्युतौ प्रतिबिम्बितः प्रतिफलितः भानोः सूर्यस्य प्रकाशः निशासु
रात्रिषु तिमिरं तमो दलयति विनाशयति । चन्द्रो हि जडात्मकः स्वस्मिन्प्रति-
फलन्तं सूर्यस्य प्रकाशमासाद्य प्रकाशमानः निशा अपि वितमस्काः करोति तद्व-
जडा स्वतोऽप्रमाणाप्यान्वीक्षिकी श्रुतिप्रामाण्येन स्वस्मिन् प्रतिफलता प्रामाण्य-
शालिनी भूत्वा अन्याः परिवारविद्याः प्रकाशयति । ‘चन्द्रो हि जडात्मकः जलात्मकः
सूर्यप्रकाशेनैव प्रकाशत’ इत्युक्तं सिद्धान्तशिरोमणौ मास्कराचार्येण—‘तरणिकिरणसङ्गा-
देश पानीयपिण्डो दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति’ इति, अत्र सूर्यस्थानीया
श्रुतिः, आन्वीक्षिकीस्थानीयश्चन्द्रः परिवारविद्याश्च निशास्थानीया बोध्याः ॥ २८ ॥

आन्वीक्षिकी—भगवति, परिवार-विद्यार्थे जो शत्रुको परास्त करनेकी
घृष्टता करती हैं उसमें तुम्हारा सहारा ही कारण है । जडस्वरूप मृक्ष आन्वीक्षिकीमें
प्रतिबिम्बित होनेवाला तुम्हारा प्रामाण्य ही मुझको भी प्रामाण्य प्रदान करता
है । रातमें चन्द्रमा पर पड़ने वाली सूर्यकी किरणें ही अन्धकारका नश
करती हैं ॥ २८॥

श्रुतिः—ततः किमासीत् ।

आन्वीक्षिकी—ततः प्रबलतर्कप्रभाकरकरसंपर्ककर्कशा कर्मतन्त्रमन्त्रणमां-
ला मीमांसा प्रममाथ संभावनाम्, प्रमितिं च परकरादाच्छिद्यात्मसाद-
करोत्, अधिकरणप्रसाधनैश्च संचस्कार ।

श्रुतिः—साधु । परपुरुषविद्वेषिणी सतीनामग्रणीरेषा दुहिता जैमिनेः ।

आन्वीक्षिकी—संस्कुर्वती प्रमितिमसौ मीमांसा कार्यानुबन्धविधुरानस्याः

प्रबलेति ।—प्रबलस्तर्को यस्य स चासौ प्रभाकरः मीमांसकैकदेशी गुरुमत-
प्रवर्त्तकः सूर्यश्च तस्य करो हस्तः किरणश्च तेन कर्कशाऽन्यानभिभाव्या । कर्मतन्त्रा-
णां कर्मकाण्डानां मन्त्रणे विचारे मांशला बलवती । ‘बलवान् मांशलोऽसलः’
इत्यमरः । संभावनाम्—पूर्ववर्णितस्वरूपाम् मिथ्यादृष्टेरात्मसंभवाम् अनुमित्यैव
शब्दप्रमितिं गतार्थयन्तीम् अतः प्रमितिं ग्रसितुं व्यात्तमुखीति पूर्वमुक्ताम् ।
प्रममाथ—प्रतिवृत्तवती । आत्मसात्—स्वाधीनाम् । अधिकरणप्रसाधनैः—इन्द्रिया-
दीनि अधिकृत्य प्रसाधनक्रियाभिः । तत्त्वपक्षे—अधिकरणानि—पञ्चाङ्गन्यायास्तेषां
प्रसाधनैः विषयादिनिर्देशपुरस्सरं दर्शनैः । संचस्कार—संस्कारमकरोत् ।

परपुरुषविद्वेषिणी—मीमांसायाः परमात्मानङ्गीकर्तृतयाः परपुरुषविद्वेषः, जारा-
गामिता तु नाटकपक्षे । अत एव सतीत्वम्, नाटके सतीत्वं सत्कर्मपरायणत्वम् ।

कार्यानुबन्धविधुरान्—कार्यसम्बन्धरहितान् । ‘कार्ये विधिरिति प्राभाकराः’
इति स्मरणात् विध्यर्थकलिङ्गोत्तव्यान्यतमरहितानां सिद्धार्थानां न प्रामाण्यमिति
प्रभाकरमतम् । अयमर्थः—‘ग्रावाणः प्लवन्ते’ ‘वनस्पतयः सत्रमासत’ ‘प्रजापति-
रात्मनो वषामुदच्छिनत्’ इत्यादिकाः वेदगिरो वाधितार्थपतिपादकतया वेदस्य
सर्वथा मत्तप्रलपितत्वाशङ्कयाऽप्रामाण्यमाविर्भावयन्ति तत्र कार्यान्विते स्वार्थे पदानां

श्रुति—इसके बाद क्या हुआ ?

आन्वीक्षिकी—इसके बाद प्रबल तर्कशाली प्रभाकरके संपर्कसे बड़ कर्म-
काण्ड-प्रकाशक मीमांसाने संभावनाका खण्डन कर दिया, शत्रुओंसे छीनकर
प्रमितिको अपने हाथ में कर लिया और अधिकरणों द्वारा उसका प्रसाधन किया ।

श्रुति—ठीक है । वह मीमांसा सदासे परपुरुषविद्वेषिणी तथा सती है ।

आन्वीक्षिकी—प्रमितिको संस्कृत करती हुई उस मीमांसाने (विध्यर्थशून्य

प्रतीकानुपच्छेत्तुमारेभे । तामवारयद् बादरायणी विद्या, भयचकितलोचनानि च पुराणानि परिपालयाम्बभूव ।

श्रुतिः—अथ धर्मसंहिताः किमारभन्त ।

आन्वीक्षिकी—ताः खलु 'नित्यपुनरुक्तवचनाभिर्युष्माभिः किमिव प्रयोजनम्' इति मीमांसया निर्भर्त्सिताः, 'भवन्ति भवत्योऽपि प्रमाणम्' इति मयाश्वासिता धृतिमलभन्त ।

शक्तिरिति प्रभाकरमतेन कार्यताबोधकलिङ्गाद्यभावादासां वाक्यार्थबोधजनकतैव नास्ति, केवलं पारायणोऽदृष्टमात्रमासां प्रयोजनमिति । उच्छेत्तुम्—पृथक्कर्तुम् (केवलाददृष्टफलकतया स्थापयितुम्) प्रतीकान्—ग्रावाणः प्लवन्ते इत्यादिकानंशान् ।

बादरायणी—व्यासप्रोक्ता विद्या ब्रह्मविद्या । सा हि सिद्धार्थानुपनिषद्भागानपि प्रामाण्यं स्वीकुरुते । भयचकितलोचनानि—प्रभाकरमतानुसारेण स्वाप्रामाण्यशङ्कया भीतानि । पुराणानि प्रतिपालयाम्बभूव—उपनिषदां सिद्धार्थानामपि प्रामाण्यं समर्थयन्ती बादरायणी विद्या तुल्यन्यायात् सिद्धार्थानां पुराणानामपि प्रामाण्यं स्थापयित्वा तेषामप्रामाण्यशङ्कोदितं भयमवारयदिति भावः ।

नित्यपुनरुक्तवचनाभिः—नित्येन वेदेन पुनरुक्तं वचनं यासां तादृशीभिः, वेदोक्तमेवार्थमभिदधतीभिः । युष्माभिः—स्मृतिभिः । नाटकपक्षे नित्यं पुनरुक्तवचनाभिरिति स्फुट एवार्थः । मया—आन्वीक्षिक्या । स्मृतिभिर्वाक्यार्थे बोधिते तदाश्वासाय उत्सन्नानां वेदभागानामनुमानमिति नैयायिकमतम्, तन्मतानुसारं भवन्ति स्मृतयोऽपि प्रमाणमिति बोधनमेव तदाश्वासनम् ।

वेदभागोंको अप्रामाणिक कह दिया) प्रमितिके अकार्यक प्रतीकोंको काटना चाहा, बादरायणी विद्याने मीमांसाको वैसा करनेसे रोका, और घबड़ाये हुए पुराणोंकी रक्षा की ।

श्रुति—और धर्मसंहिताओंने क्या किया ?

आन्वीक्षिकी—मीमांसाने धर्मसंहिताओंको यह कहकर फटकार दिया कि जब तुम लोग नित्य वेदके द्वारा कहे गये अर्थोंको ही कहती हो तो तुम्हारी क्या आवश्यकता है ? इसपर मैंने धर्मसंहिताओंको यह कहकर आश्वासन दिया कि तुम्हारी भी प्रामाणिकता है । मेरे आश्वासनसे उन्हें धैर्य प्राप्त हुआ ।

श्रुतिः—ततस्ततः ।

आन्वीक्षिकी—अथ पर्यवष्टभ्य माम् , अभी सुगतागमसेनापतयो निरन्तरमखिलदिङ्मुखेभ्यो निरन्तराभिः शस्त्रवृष्टिभिरनवकाशबद्धमण्डला व्यवाकिरन् । ततश्च

अन्योन्यव्यतिघट्टनानलकणाक्रूराः करेभ्यो द्विषां

संहत्यैकपदे पतन्ति परितो याः स्मायुधश्रेणयः ।

बाणैस्तासरेणुपुञ्जपदवीमानीय सोऽयं जनो

रक्षामण्डलमात्मनो व्यरचयन्भूमण्डले पांसुभिः ॥२९॥

पर्यवष्टभ्य — परितोऽवरुध्य । अखिलदिङ्मुखेभ्यः— सर्वाभ्यो दिग्भ्यः । निरस्ताभिः— क्षिताभिः । निरवकाशबद्धमण्डलाः—निरन्तरभावेन समन्ततःस्थिताः । व्यवाकिरन् — समन्तादान्छादितवन्तः ।

अन्योन्येति । अन्योन्यम् परस्परम् व्यवघट्टनेन सङ्घर्षेण (जनिताः) अनलकणाः वह्निस्फुलिङ्गाः तैः क्रूराः भयङ्कराः या आयुधश्रेणयः शस्त्रसमूहाः संहत्य मिलित्वा एकपदे युगपत् द्विषां शत्रूणां करेभ्यः परितः समन्तात् सर्वतः पतन्तिस्म, ताः आयुधश्रेणीः सोऽयं मल्लक्षणो जनः बाणैः स्वक्षिप्तैः शरैः त्रसरेणुपुञ्जपदवीम् त्रुटिपुञ्जस्वरूपताम् आनीय प्रापय्य (तद्रूपैः) पांसुभिः धूलीभिः भूमण्डले आत्मनो रक्षामण्डलम् मण्डलाकारं स्वरक्षणं व्यरचयत् कृतवान् । शत्रवोऽग्निकणमुचः परस्परसंहतान् यान् बाणान् सर्वाभ्यो दिग्भ्यः प्राक्षिपन्तान्बाणानेवाहं खण्डशः कृत्वा धूलिभावमानीय तैरेव समन्ततो विकीर्णैरात्मनो रक्षार्थं धूलिमण्डलं कृतवानिति ॥ २९ ॥

श्रुति—इसके बाद क्या हुआ ?

आन्वीक्षिकी—इसके बाद बौद्धमतके सेनापतियोंने मुझे सभी ओरसे घेरकर निरन्तर बाणवृष्टिके द्वारा मण्डलाकार रूपमें आवृत कर दिया, इसके बाद—

परस्पर टकरानेसे अग्निकणकी सृष्टि करनेवाले जो अस्त्रगण शत्रुओंके हाथोंसे छूटकर मेरे चारों तरफ गिरते थे उन्हें (चूर्ण करके) त्रसरेणुका पद प्राप्त कराके उन्हींसे मैंने अपनी रक्षाके लिये धूलिमण्डलकी सृष्टि कर ली ॥ २९ ॥

श्रुतिः—ततस्ततः ।

आन्वीक्षिकी—ततः प्रावर्तत तुमुलमायोधनम् । केऽपि तातगौतमप्रयुक्त-
सूत्रपाशवद्धाः, केचन वत्सवात्स्यायनभाषणतर्जिताः, केचिदुद्द्योतकरव-
चोविवरणत्रस्ताः, कतिचन वाचस्पतिना प्रसह्य पराभूताः, परे परितः
पलायन्त समरभूमेः उन्मोचिता चाखण्डकलेवरा प्रमितिः । इतः परमा-
दिशतु भवती किमनेन जनेनोपपादनीयमिति ।

श्रुतिः—प्रतिपादय प्रमितिं पुरुषाय ।

आन्वीक्षिकी—वाढं प्रतिपादिता, न पुनरेनां श्रद्धधाति पुरुषः ।

श्रुतिः—(स्वगतम् ।) कथं न श्रद्धधाति । भवतु तावदेवम् । (प्रका-
शम् ।) वत्से गौतमि, न्यायतनयः परामर्शो यथा युज्यते तथा पक्षतया तथा

गौतमः—न्यायप्रणेता सूत्रकारः । वात्स्यायनो न्यायभाष्यप्रणेता । उद्द्योतकरः
न्यायवार्त्तिकरचयिता । वाचस्पतिः—न्यायवार्त्तिकतात्पर्यप्रणेता । अखण्ड-
कलेवरा—अक्षतशरीरा । सर्वात्मना श्रुतिप्रामाण्यं स्थापितमित्यर्थः । प्रतिपादय—
समर्पय ।

एनाम्—प्रमितिम् । न श्रद्धधाति—अस्यां विश्वासं न रक्षति । प्रमितावप्रा-
माण्यसंशयं करोतीत्यर्थः ।

न्यायतनयः—पञ्चावयववाक्यजन्या । कथा प्रस्तूयताम्—कथा तदर्थं सज्जी-

श्रुति—इसके बाद क्या हुआ ?

आन्वीक्षिकी—इसके बाद बड़ा घोर युद्ध हुआ, किसीको तात गौतमने
सूत्रोके पाशसे बांधा, किसीको वात्स्यायनने अपने भाषणसे डराया, किसीको
उद्द्योतकरने अपने विवरणसे त्रस्त किया, कुछको वाचस्पतिने परास्त किया ।
इसतरह सभी युद्धक्षेत्रसे भाग खड़े हुए, वत्सा प्रमिति अक्षत रूपमें मुक्त कर ली
गई । अब आप कहें कि मैं आपकी और क्या सेवा करूँ !

श्रुति—प्रमितिको पुरुषके पास पहुँचा दो ।

आन्वीक्षिकी—प्रमितिको पुरुषके पास पहुँचा दिया है, लेकिन पुरुष
प्रमितिपर विश्वास नहीं कर रहा है ।

श्रुति—(स्वातु) क्यों नहीं विश्वास करता है ? अच्छा, इसतरह किया

कथा प्रस्तूयताम् ।

(नेपथ्ये ।)

होउ जणाणं हरिसो लहउ पिअं पक्खअं परामरिसो ।

फिट्ठउ मणे अमरिसो पुरिसो ओवग्गसंपअं लहउ ॥ ३० ॥

(भवतु जनानां हर्षो लभतां प्रियां पक्षतां परामर्शः ।

अपैतु मनस्यमर्षः पुरुषोऽपवर्गसंपदं लभताम् ॥)

आन्वीक्षिकी—इदं वादकथायाः पक्षतापरामर्शसंगमप्रतिज्ञावचनसमुब-
दन्ति व्योमचराणि भूतानि ।

क्रियताम्, कथैव हि पक्षतापरामर्शयोर्घटने क्षमेतेति तस्याः प्रवर्तनमादिश्यमानं बोध्यम् ।

[अत्र श्रुतिव्यापारो बीजम्, आन्वीक्षिकीव्यापार आरम्भः, ताभ्यां प्रथमो मुखसन्धिः । स प्रथमेन प्रमितिपुरुषसङ्गमरूपेण फलेन परिपूर्णः । अथ बिन्दुप्रयत्नाभ्यां प्रतिमुखसन्धिरारम्भ्यते, तत्र 'अवान्तरार्थविच्छेदे बिन्दुरच्छेदकारणम्' इति लक्षितः श्रुतेरभद्रामलक्षालनायानुमितिपुरुषसङ्गमानुकूलो व्यापारः । स हि—न्याय-
तनयः पक्षतया यथा युज्यते' इत्यादिनोक्तः । प्रयत्नस्तु आन्वीक्षिकीप्रेरितकथा-
व्यापारः]

भवत्विति । कथाऽऽन्वीक्षिक्या प्रेरिता पक्षतापरामर्शयोः सङ्गतिसङ्कल्प-
मुच्चारयति पद्येनानेन । मनस्यमर्षः—अप्रामाण्यसंशयरूपः, प्रमितौ विश्वासो
जायतामिति 'अपैतु मनस्यमर्षः' इत्यस्यार्थः । अन्यत्सष्टम् ॥ ३० ॥

व्योमचराणि भूतानि—आकाशचारिणः प्राणिनः । अनुवदन्ति—आवर्त्त-
यन्ति ।

जाय । (प्रकट) वत्से गौतमि, न्यायपुत्र परामर्शके साथ पक्षताका संयोग हो इस
कार्यके लिये कथाको तय्यार कर दो ।

[नेपथ्यमें]

लोगोंमें हर्ष बढे, परामर्शको पक्षतारूप स्त्री प्राप्त हो, लोगोंके मनसे अमर्ष
दूर हो और लोग अपवर्ग प्राप्त करें ॥ ३० ॥

आन्वीक्षिकी—यह—पक्षता और परामर्शके मिलनके संबन्धमें कथा द्वारा की
गई प्रतिज्ञाको आकाशचारी प्राणी बुद्धिवादी रहे हैं ।

श्रुतिः—बाढम् । अनुमन्यामहे ।

शचीव शक्रं गिरिजेव शंकरं निशेव चन्द्रं कमलेव माधवम् ।
सरस्वतीव त्रिजगत्पितामहं पतिं परामर्शमुपैतु पक्षता ॥ ३१ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति श्रवणसंपत्तिर्नाम प्रथमोऽङ्कः ।

शचीवेति । मालोपमया पक्षतापरामर्शयोः परस्परानुकूलता काम्यमाना
बोध्या ॥ ३१ ॥

मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते अमृतोदय'प्रकाशे'
प्रथमाङ्क'प्रकाशः' ।

श्रुति—अच्छी बात है । मैं अनुमति देती हूँ ।

जैसे शचीने शक्रको, पार्वतीने शङ्करको, रात्रिने चन्द्रमाको, लक्ष्मीने विष्णुको
और सरस्वतीने ब्रह्माको पतिरूपमें प्राप्त किया उसी तरह पक्षता भी परामर्शको
पतिरूपमें प्राप्त करे ॥ ३१ ॥

[सबका प्रस्थान]

[श्रवणसम्पत्तिरूप प्रथम अङ्क समाप्त]

द्वितीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति कञ्चुकी ।)

कञ्चुकी—जराजर्जरितकलेवरस्य किमीदृशस्य जनस्य जीवितेन ।

निर्धौतः पलितेन यद्यपि मुखे कालक्रमात्कालिमा
मोहान्धस्य तथापि मे मसिमसौ लोभः पुनर्लिम्पति ।

आनाभेरपवर्जितेन चिबुकं यष्टौ श्रमान्न्यस्यता

कुब्जेन त्रिपदः पशुः शिशुजनत्रासाय सृष्टो मया ॥१॥

कञ्चुकी—अन्तःपुरचरो वृद्धो विप्रो गुणगणान्वितः । सर्वकार्यार्थकुशलः कञ्चु-
कीत्यभिधीयते ॥' इति लक्षितः । अयं चान्तःपुररक्षको भवति ।

जराजर्जरितकलेवरस्य—वार्धक्यक्षीणदेहस्य । ईदृशस्य—कर्मानर्हस्य मादृशस्य ।
जीवितेन—जीवनेन । नास्ति किमपि फलं जीर्णवपुषो मादृशस्य जीवनेन, जीवनस्य
कार्यार्थत्वादित्यर्थः ।

निर्धौत इति । यद्यपि कालक्रमात् वयःपरिणामरूपसमयप्रभावात् पलितेन
केशादिगतेन घावल्येन कालिमा—श्यामता निर्धौतः निःशेषभावेन क्षालितः,
तथापि असौ लोभः विषयस्पृहा मोहान्धस्य मोहग्रस्तस्य मे मम मुखे मसि कालिम-
साधनं लिम्पति (वृद्धोऽप्यहं लोभग्रहीततया तरुणमिवात्मानं दर्शयितुं प्रयस्या-
मीति वार्धकेन शुक्लीकृतेऽपि केशादौ लोभः पुनर्मसिमिव लेपयित्वा तरुणमिव
दिदर्शयिषतीति तात्पर्यम्) आनामेः नाभिदेशपर्यन्तम् अपवर्जितेन आकृष्टेन
नतवपुषा श्रमाद् वार्धक्यकृतात्लेदात् चिबुकं यष्टौ दण्डे न्यस्यता स्थापयता मया
(कुब्जतां गच्छता दण्डधरेण च सता) शिशुजनत्रासाय बालकानां हृदि भयं
जनयितुं त्रिपदः पादत्रयचारी पशुः सृष्टः रचितः । यष्टिरेकः पादः पादौ च द्वौ

[कञ्चुकी का प्रवेश]

कञ्चुकी—वार्धक्य-शियिल-शरीर मुझ जैसे आदमीके जीनेसे क्या लाभ ?
यद्यपि समयक्रमसे सुखकी कालिमा (केशकृत) बालोंकी सफेदीसे समाप्त हो

(परिक्रम्य ।)

ओः, कथयत कवेदानीं कुमारः परामर्शः ।

(प्रविश्य ।)

चेटी—अज्ज पतिबन्ध, वन्दामि । (आर्यं प्रतिबन्ध, वन्दे ।)

कञ्चुकी—भवति साधनसिद्धे, परिपन्थिभिरप्रघृष्ट्या भव । कथय कवेदानीं कुमारः ।

चेटी—केण कारणेण दुण्ढिज्जइ कुमारो । (केन कारणेनान्विष्यते कुमारः ।)

कञ्चुकी—भवति, आदिष्टोऽस्मि देवेन न्यायेन—यथा त्वरन्ते

स्वीयाविति पादत्रयसञ्चारी भवन्नहं शिशूनां भयङ्करः कोपि त्रिपादः पशुरिव प्रतीये इत्याशयः ॥ १ ॥

प्रतिबन्ध इति कञ्चुकिनाम । 'प्रतिबन्धो व्याप्तिः' इति तु तत्त्वपक्षे । परिपन्थिभिः—शत्रुभिः । अप्रघृष्ट्या—अजेया ।

त्वरन्ते—औत्सुक्यं प्रकटयन्ति । मम—न्यायस्य । अवयवाः—प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि । कुमारस्य परामर्शस्य परिमर्षाय आश्लेषाय । यथा पितुरङ्गानि स्वपुत्राश्लेषाय त्वरन्ते तथा न्यायस्य पितुरङ्गानि प्रतिज्ञादीनि परामर्श-

गई है तथापि मोहान्ध होनेसे हमारे चेहरे पर लोभने कालिख पोत दी है । कमरके झुक जानेसे मैं दाढ़ी लाठीपर टेककर चलता हूँ तब ऐसा लगता है मानो ब्रह्माने बच्चोंको डरानेके लिये मुझे त्रिपद पशु बनाया है ॥ १ ॥

[चलकर]

अरी यह तो बताओ—इस समय कुमार परामर्श कहाँ हैं ?

[प्रवेश करके]

चेटी—आर्यं प्रतिबन्ध, प्रणाम करती हूँ ।

कञ्चुकी—साधनसिद्धे, तुम शत्रुओंसे अजेय होओ । यह तो बताओ इस समय कुमार कहाँ हैं ?

चेटी—आप कुमारका अन्वेषण क्यों कर रहे हैं ?

कञ्चुकी—साधनसिद्धे, महाराज न्यायने मुझसे कहा है—'मेरे अवयव

ममावयवाः कुमारपरामर्शपरिमर्षाय । तन्निरूपय साधनसदनभूमिकासु कतमामधितिष्ठतीति ।

चेटी—मग्रे कखु पट्टमभूमिआअठविदो विअ भूमिआरोहणे तुमं पढीच्छइ कुमारो । (मया खलु प्रथमभूमिकास्थापित (१) इव भूमिकारोहणे त्वां प्रतीच्छति कुमारः ।)

कञ्चुकी—ननु त्वमिदानीं क प्रस्थितासि ।

चेटी—अज्ज, उक्कण्ठाइमिअस्स कुमारस्स कदे भिसिणीदलाइं मुणालि-आओ आहरेअम् । (आर्य, उत्कण्ठादूनस्य कुमारस्य कृते विसिनीदलानि मृणालीआहर्तुम् ।)

कञ्चुकी—भवति, किमुत्कण्ठाकारणमायुष्मतः कुमारस्य ।

स्यालिङ्गनायौत्सुक्यं प्रकाशयन्तीत्यर्थः । साधनसदनभूमिकासु—साधनं हेतुस्तस्य सदनभूमिकास्तिस्रः—१-लिङ्गसाक्षात्कारः, २-व्याप्तिस्मरणम्, ३-तृतीयलिङ्गपरामर्शः इति तासु कतमां भूमिकाम् अधितिष्ठति, कस्यां भूमिकायां वर्त्तते इति प्रश्नाशयः ॥

प्रस्थिता—चलिता ।

उत्कण्ठादूनस्य—औत्सुक्येन सन्ताप्यमानस्य । विसिनीदलानि—शैत्योपपादकानि कमलपत्राणि । मृणालिकाः—कमलनालानि । आहर्तुम्—आनेतुम् । प्रस्थिताऽस्मीति योजनया वाक्यपूर्तिरुपपादनीया ।

कुमार परामर्शको देखनेके लिये व्यग्र हो रहे हैं, अतः पता लगाओ कि कुमार परामर्श इससमय साधनसदन की किस भूमिका (महल) पर हैं ?

चेटी—मैंने कुमारको प्रथम भूमिका (महलपर) पहुँचा दिया है वह आगेकी भूमिकापर चढ़नेके लिये तुम्हारी प्रतीक्षामें हैं ।

कञ्चुकी—तुम इस समय किन्नर चली हो !

चेटी—आर्य, उत्कण्ठासे खिन्न कुमारके लिये कमलके पत्ते तथा मृणालदण्ड लाने जा रही हूँ ।

कञ्चुकी—साधनसिद्धे, आयुष्मान् कुमारकी उत्कण्ठाका क्या कारण है—

चेटी—या किर पक्खदा णाम दिव्वदारिआ कुमारस्स पुरदो कहाहिं पत्थुआ आसि, सा एव्व अस्स उक्कण्ठाणिबन्धणम् । (या किल पक्षता नाम दिव्यदारिका कुमारस्य पुरतः कथाभिः प्रस्तुतासीत्, सैवास्त्योत्कण्ठानिबन्धनम् ।)

कञ्चुकी—परामर्शपरिग्रहाय बलवदुत्कण्ठमाना पक्षतापि पक्षद्वारेण प्रविश्य साधनसदनस्य तृतीयां भूमिकामधितिष्ठतीति मम प्रथमा कथा कथयति स्म ।

दिव्यदारिका—अलौकिकसुन्दरी कन्या । कथाभिः—वादजल्पवितण्डानामभिः ।

अथवा—पञ्चावयववाक्यैरिति कथाभिरित्यस्यार्थः, अत्र पक्षे तिसृणामपि कथानामेष्वेव पञ्चावयववाक्येषु समन्वितत्वं बोध्यम् । प्रस्तुता—कथामुखेन वर्णिता पक्षतानामकदिव्यदारिकायाः प्रस्तावः कथाभिः कृत इत्यत्र नाटकीयोऽर्थः स्फुट एव, तत्त्वार्थस्तु—विरुद्धार्थकवाक्यद्वयोच्चारणमेव विप्रतिपत्तिः, यथा शब्दोऽनित्यः कार्यत्वाद् घटवत्, नित्यः शब्दः श्रावणत्वात् शब्दत्ववत्, इति वाक्यद्वयश्रवणेन साध्यसन्देहरूपा पक्षता जायते, शब्दोऽनित्यो नित्यो वा इति । एवं साधारणधर्मज्ञानादसाधारणधर्मज्ञानान्च संशय उत्पद्यते । तदेवं कथा विप्रतिपत्तिमुखेन पक्षतामुपपादयति, तदेव कथाकृतं पक्षताया उपपादनमत्र पक्षतायाः प्रस्तावो बोध्यः । इति ।

परामर्शपरिग्रहाय—परामर्शसङ्गमाय । बलवदुत्कण्ठमाना—अत्युत्कण्ठिता । पक्षद्वारेण अमुख्यमार्गेण । सन्दिग्धसाध्यवान्पक्ष इति लक्षितेन पक्षरूपेण पथा च ।

प्रथमा कथा—वादजल्पवितण्डासु कथास्वाद्या वादकथा । 'तत्त्वबुभुक्षोः कथावादः' इति हि तल्लक्षणम् ।

तृतीयां भूमिकाम्—तृतीयलिङ्गपरामर्शम् । परस्परनिर्भरानुरागे—अन्योन्य-

चेटी—कथाओंने कुमारके आगे पक्षता नामकी जिस दिव्य कन्याका प्रस्ताव किया था, वही कुमारकी उत्कण्ठाका कारण बन रही है ।

कञ्चुकी—परामर्शस मिलनेके लिये अत्यन्त उत्कण्ठित पक्षता बगलके मार्गसे साधनसदनकी तीसरी भूमिका (महल) पर पहुँच गई है, यह बात पहली कथा मुझसे कह रही थी ।

चेटी—अज्ज, एरिसे परोप्परणिब्भराणुराप केरिसो पक्खदापरामरिसाणं समागमविलम्बो । (आर्य, ईदृशे परस्परनिर्भरानुरागे क्रीदशः पक्षतापरामर्शयोः समागमविलम्बः ।)

कञ्चुकी—भवति, साधनसदनस्य तृतीयभूमिकामारोहतः परामर्शस्य करावलम्बाय त्वमहं च मिलितौ प्रभवावः । न च परामर्शसविधे त्वमम च मेलकं सहन्ते साधनाभासाः । पश्य । मदभिमुखमभिधावत्युपाधिपुरःसरः सव्यभिचारविरुद्धगणः । हन्तुमीदृशे त्वाममूरसिद्धयः । परामर्शमेष कुण्ठयितुमुत्कण्ठते प्रकरणसमः । सिद्धिरेषा तिरोधित्सति पक्षताम् । पक्षतागर्भबाधनाय बाधगणो निर्भरमवतिष्ठते ।

चेटी—ता अम्हे अमिलिदा ज्जेव साहेम भत्तुणो कज्जम् । किं क्खु

गाढप्रेमणि । समागमविलम्बः—मिलने विलम्बः । त्वम्—अहञ्च—त्वम् चेटी, अहं कञ्चुकी इति नाटके, तत्त्वे तु चेटी साधनसिद्धिः कञ्चुकीप्रतिबन्धः (व्याप्तिः) । तृतीयलङ्घपरामर्शे व्याप्तिविशिष्टे पक्षधर्मता भासते इत्यभिप्रायेणैयमुक्तिः । मेलकम्—मिलनसाधनम् किमपि । साधनाभासाः—सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिता नाम पञ्च हेत्वाभासाः ।

असिद्धयः—आश्रयासिद्धिः, व्याप्यत्वासिद्धिः स्वरूपासिद्धिनामानस्ति सौऽसिद्धयः ।

चेटी—आर्य, ईदृश अन्योन्यानुरागके रहते हुए पक्षता तथा परामर्शके मिलनमें विलम्ब क्या है ?

कञ्चुकी—साधनसदनकी तृतीय भूमिकापर आरोहण करनेवाले कुमारको करावलम्बन देनेमें हम और तुम सम्मिलित रूपमें ही समर्थ हो सकते हैं । यह हेत्वाभास परामर्श के आगे हमारे तथा तुम्हारे मिलनके ही प्रतिकूल हो रहे हैं । देखो—यह उपाधियोंको साथ करके सव्यभिचार तथा विरुद्ध मेरी ओर दौड़ता है । असिद्धियाँ तुम्हें मारनेकी चेष्टा करती हैं । प्रकरणसम परामर्शको कुण्ठित कर देना चाहता है । सिद्धि पक्षताको गुम कर देना चाहती है । बाधगण पक्षताके गर्भको ही रोकनेपर तुल जाते हैं ।

चेटी—यदि ऐसी स्थिति है तो हम दोनों बिना मिले ही स्वामीका कार्य सम्पादित करें, हमारे मिलनका क्या प्रयोजन है ?

मिलिदेहि अम्हेहि । (ततो वयममिलिता एव साधयामो भर्तुः कार्यम् । किं खलु मिलिताभ्यामावाभ्याम् ।)

कञ्चुकी—ननु भीमांसया मन्त्र्यमाणोऽप्यर्थः प्रतिषिद्धोऽयमान्वीक्षक्या भगवत्या । संवटितपरिवारार्पितभरा हि प्रभवो लघुना शरीरेण प्रभवन्ति कृत्येषु, ननु विघटमानपरिजनदुर्गृहीतभारगौरवप्रस्तद्विधाकृतात्मान इति ।

चेटी—जस्थ साहणवरुहेसे तुमं वट्टसि, तत्थ णत्थि मे ओआसो त्ति दुल्लहो तुम्हाण मेलओ । (यत्र साधनग्रहोद्देशे त्वं वर्तसे, तत्र नास्ति मेऽवकाशः)

मन्त्र्यमाणः—कथ्यमानः । अयमर्थः—आवयोः पृथक्कार्यकरणम् । आन्वीक्षिक्या—न्यायविद्यया । “अन्यत्र हेतौ पक्षधर्मता, अन्यत्र च व्याप्तेर्ज्ञानमनुमितिहेतुः, ज्ञानद्वयसाधारणी च परामर्शस्य कारणतेति” मीमांसकानां मतेन न्यायमतस्य विरोधोऽत्र मतभेदो मीमांसाऽऽन्वीक्षिक्योर्मतभेदः । इदमत्र बोध्यम्—यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं ततो धूपो वह्निव्याप्य इति व्याप्तिस्मरणं भवति, तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितिदर्शनाद् व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि ज्ञानं न सर्वत्र कारणं किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकज्ञानत्वेनैव कारणत्वम्, आवश्यकत्वात्, विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानकल्पने गौरवाच्च इति मीमांसकाः । नैयायिकास्तु—तद्विरुद्धानाः—व्याप्यतावच्छेदकज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेर्लक्षणवाच्च व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वमाहुः । लाघवमेवात्र विरोधे कारणं तत्सूचयति—सङ्घटितेत्यादिना । विशिष्टपरामर्शस्य कारणत्वे शरीरलाघवम्, इतरथा ज्ञानद्वयस्य कारणत्वे गौरवमिति सूचितम् ॥

अवकाशः—प्रवेशावसरः ।

कञ्चुकी—मीमांसाने ऐसी बात कही थी, परन्तु भगवती आन्वीक्षिकीने इसका विरोध किया । सम्मिलित परिवार पर भार डालकर प्रभु लोग हल्के शरीरसे कार्यमें समर्थ होते हैं; परिवार विघटित रहे, वह ठीकसे भार नहीं सँभाले, भारके गौरवसे ग्रस्त होकर अपनेको द्विधा समझते हुए प्रभु लोग कार्यमें समर्थ नहीं होते ।

चेटी—जिस साधनग्रहमें तुम हो, वहाँ मेरे लिये स्थान नहीं है, फिर तुम्हारे साथ हमको मिलानेवाला दुर्लभ ही है ।

इति दुर्लभो युष्माकं मेलकः ।)

कञ्चुकी—घटयिष्यत्यावामेकत्र प्रदेशे सामान्यलक्षणा नाम दूर-
दर्शिनी । सर्वथा स्वस्ति नः करिष्यन्त्यान्वीक्षिकीप्रेरितास्तर्काः । इत्येहि ।
साधयावः ।

(इति निष्क्रान्तौ ।)

इति मिश्रविष्कम्भकः ।

सामान्यलक्षणा—इदानीं चन्दनं घ्रातवतो दिनान्तरे चन्दने नीयमाने
सुरभि चन्दनं नयतीति बुद्धौ प्राग् गृहीतं सौरभं दिषयीकारयन्ती तन्नामिका
दूरदर्शिनी—महानसे पूर्वं गृहीतस्य वह्निसहचरितस्य धूमस्य पवते दर्शने धूमे वह्नि-
व्याप्यतां स्मारयन्त्याः सामान्यलक्षणाया दूरदर्शिनीश्चमुन्नीयोक्तम् ।

मिश्रविष्कम्भकः—अङ्कशेषकथांशानां भूतानां भाविनामपि । सङ्क्षेपेण समस्ता-
नां विष्कम्भः सूचनारमकः ॥ विरसोऽनुचितस्तत्र सूच्यः स्याद्वस्तुविस्तरः । शुद्धो
मिश्रस्तु स द्वेधा मध्यपात्रप्रयोजितः ॥ शुद्धो भवति, मिश्रस्तु मध्यनीचप्रयोजितः ।
प्रधानादपरं मध्यं, नायकादेरुदात्तत्राक् ॥ नीचं स्यादनुदात्तोच्चेर्विना परिजनादि-
कम् । इति मिश्रविष्कम्भकस्य परिचयः । उदात्तोक्तिः—संस्कृतभाषा । अनुदा-
त्तोक्तिः—प्राकृतभाषा । तदयं विष्कम्भकः—व्याप्तिपक्षधर्मतयोरैकाधिकरण्यग्रहे
सत्यपि पक्षता संभवति, सामान्यलक्षणया सर्वोपसंहारेण व्याप्तिग्रहेऽपि पक्षे साध्य-
सम्बन्धाग्रहसंभवादिति तत्त्वपक्षः सूचितः ॥

कञ्चुकी—सामान्यलक्षणा बड़ी दूरदर्शिनी है, वह तुमको और हमको
एक जगह मिला देगी । आन्वीक्षिकी द्वारा प्रेरित तर्कगण सभी प्रकारसे हमारा
कल्याण करेंगे । आओ, हम चलें ।

[दोनोंका प्रस्थान]

(मिश्रविष्कम्भक समाप्त)

(ततः प्रविशति कथा पक्षता च ।)

कथा—अयि, कमवि तवान्तरं प्रकारमुपलक्षयामि ।

बाष्पायितस्तिमितलोचनमायतैक-

भ्रूदाम चिन्तयसि किंचन काञ्चनाङ्गि ।

स्वेदोदकाद्रवपुष्पस्तव रोमहर्षः

शंसत्यसावविरताङ्कुरितान्विकारान् ॥ २ ॥

ततः—कथाव्यापारानन्तरम् । (अत्र कथाव्यापारेणोत्पन्ने तृतीयलिङ्गपरा-
मर्शे पक्षता घटते इति तत्त्वार्थः सूचितः) ।

आन्तरम्—मानसिकम् । प्रकारम्—भेदम् । (भिन्नां मनोदशाम्)
उपलक्षयामि तर्कयामि ।

बाष्पायितेति—हे काञ्चनाङ्गि सुवर्णवर्णसर्वशरीरावयवे, बाष्पायिते अश्रुपूर्णे
स्तिमिते निश्चले च लोचने यत्र तादृशमिति क्रियाविशेषणम्, आयतं दीर्घतां
गतम् एकं भ्रूदाम एका भ्रूलता यत्र तथा चेत्यपरं क्रियाविशेषणम्, तदिदं त्वं
कञ्चन पुरुषविशेषं चिन्तयसि भावयसि । स्वेदोदकाद्रवपुष्पः—सात्विकमावात्मक-
घर्मजलप्लुतशरीरायास्तव रोमहर्षः सततमुद्यन् रोमाञ्चः अविरताङ्कुरितान् निरन्तरं
जायमानान् विकारान् मनोभावान् शंसति आवेदयति । अश्रुपूर्णान्यां नयनाभ्यां
रोमाञ्चितेन वपुषा च तव हृदये किमपि प्रियं पुमांसमुद्दिश्य जायमाना भावप्रेरिता
चिन्तना व्यक्तीभवतीत्याशयः ॥ २ ॥

(कथाके साथ पक्षताका प्रवेश)

कथा—तुम्हारा लक्षण कुछ दूसरी तरहका देख रही हूँ । हे सुवर्णवर्ण,
अश्रुपूर्ण नयन निश्चल हो रहे हैं, एक भ्रूलता कुछ निश्चित मालूम पड़ रही है,
येसा लगता है जैसे तुम् कुछ चिन्ता कर रही हो । पसीनेसे तर इस तुम्हारे
शरीरमें उत्पन्न होता हुआ यह रोमाञ्च अविरत उत्पन्न होनेवाले विकारोंकी सूचना
दे रहे हैं ॥ २ ॥

पक्षता—भगवद्, तुह पुरओ चिअ तह तेण विप्रलम्भएण जणेण अविणअं पाविआ वञ्चिआ अ । किं भणहु मन्दभाइणी । असेसदो ण्णा-दवुत्तन्ता वि किं पुच्छसि । (भगवति, तव पुरत एव तथा तेन विप्रलम्भकेन जनेनाविनयं प्रापिता वञ्चिता च । किं भणतु मन्दभागिनी । अशेषतो ज्ञातवृत्तान्तापि किं पृच्छसि ।)

कथा—अयि सरले, स्तोकमपि न स्मरामि केनाविनीतेन कथं वञ्चितासि ।

पक्षता—अलाहि भगवद्, एण तुए मन्तिस्सम् । तइआ वखु ते अविणअव्ववसाइणं जणं बलामोडिअ वम्महव्ववहारेसु व्वावारेसि । एण्हि भणसि ण संभवाम को सो जणो त्ति । (अलाहि भगवति, न त्वया मन्त्रयिष्ये । तदा खलु तमविनयव्यवसायिनं जनं बलात्कृत्य मन्मथव्यवहारेषु व्यापारयसि । इदानीं भणसि न संभवामि कः स जन इति ।)

विप्रलम्भकेन—वञ्चकेन । अविनयम्—हृदये सकामताकृतं चाञ्चल्यम् । अशेषतो ज्ञातवृत्तान्ता—सकलवृत्तज्ञा ।

स्तोकम्—अल्पम् । अविनीतेन—दुर्व्यवहारिणा ।

अलाहि—‘अपसर इत्यर्थे प्राकृतो निपातः । मन्त्रयिष्ये—वातां करिष्ये ।

बलात्कृत्य—बलात्तया कर्त्तुं प्रवर्त्य । मन्मथव्यवहारेषु—कामव्यापारेषु ।

व्यापारयसि—प्रवृत्तित्वयसि ।

पक्षता—भगवति, तुम्हारे सामने ही उस अविनीत जनने मेरे हृदयमें अविनयकी सृष्टि की, पीछे उसने ही धोखा दिया ।

मैं अमागी क्या बताऊं ? तुम सारी बातें जानती हो, फिर पूछती क्या हो ?

कथा—अरी भोली, मुझे तो कुछ भी याद नहीं है किसने तुम्हें अविनीत बनाया और धोखा दिया ।

पक्षता—क्या कहती हो भगवती ? उस समय तो तुम उस अविनीत पुरुषको काम-व्यापारके लिये प्रेरित कर रही थी, और अब कहती हो कि “वह कौन था ?” (मैं नहीं समझ पा रही हूँ ।) मैं तुमसे नहीं बोलती ।

कथा—अयि, शपामि यदि कोऽपि मया दुर्विनयं व्यापारितः ।
नूनमसि संकल्पेन स्वप्नेन वा कमपि वृत्तान्तव्यतिकरमनुभाविता ।

पक्षता—(चिरमनुष्याय ।) ता होज्ज । एसो सविणए विणअहरो
बुत्तन्तो । (तद्भवेत् । एष स्वप्ने विनयहरो वृत्तान्तः ।)

कथा—कथय वत्से, कीदृशः ।

पक्षता—अज्ज सिविणन्तरे एमअवणणलिण'कूललआहरप्पाब्भारे तुह
पासे किंपि मन्तअन्तो एसो जणो तुए दिण्णसण्णेण णिहुअमेन्तेण केणवि
तत्कालमणहरेण जणेण बलामोडिअ वित्थरन्तेहि बाहूहि गहिओ परिच्चन्तो
अ । (अद्य स्वप्नान्तरे प्रमदवननलिनीकूललतागृहप्राग्भारे तव पार्श्वे किमपि मन्त्र-
यमाण एष जनस्त्वया दत्तसंज्ञेन निभृतमात्रेण केनापि तत्कालमनोहरेण जनेन
बलात्कृत्य विस्तरद्भयां बाहुभ्यां गृहीतः परित्यक्तश्च ।)

‘अयि शपे’ इत्यादेर्गद्यस्यायमर्थः—अहं शपथपूर्वकं कथयामि न मया कोपि
पुरुषः त्वया सह मन्मथव्यापारान्कृत् प्रेरितः इति ।

सङ्कल्पेन—मनोभावेन । वृत्तान्तव्यतिकरम्—तादृशवृत्तसंबन्धम् ।

तद् भवेत्—इदं सम्भवति—यन्मया स्वप्ने सङ्कल्पे वा तादृशः कोऽपि दुर्विनय-
व्यवहारी पुरुषो दृष्टः स्यादित्यर्थः ।

प्रमदवननलिनीकूललतागृहप्राग्भारे—उद्यानसरोवरतीरवर्त्तिकुञ्जपुरोदेशे । एष

कथा—मैं शपथपूर्वक कहती हूँ, मैंने किसीको अविनयके लिये नहीं प्रेरित
किया । निश्चय ही तुमने स्वप्न या संकल्पमें इन सारी बातोंका अनुभव
किया है ।

पक्षता—(बहुत देर तक सोचकर) यह हो सकता है कि मैंने स्वप्नमें
इस अविनयवाली घटना का अनुभव किया हो ।

कथा—वत्से, यह तो बताओ कि क्या बात है ?

पक्षता—आज स्वप्नमें मैं तुम्हारे अन्तःपुरकी पुष्करिणीके तटपर वर्तमान
लतागृहके सामने खड़ी थी, तुमने इशारे से कहा, वह व्यक्ति धीरेधीरे आया,
उस समय वह बड़ा सुन्दर लग रहा था, उसने दोनों हाथ फैलाकर मुझे
पकड़कर छोड़ दिया ।

कथा— नूनमनेन मया बहुशः प्रस्तुतेन न्यायतनयेनान्ववायविशुद्धेन परामर्शेन स्वप्ने संगतासि । स्थाने युवयोरनुरागः ।

पक्षता—भगवद्, विशमाइ दशाइ वट्टामि ।

जइ ठाइ देइ विअणं जइ दुट्ठइ झत्ति कट्टए जीअम् ।

सहविसमगाढगेण्ठी कण्ठे वडिओ पणअपासो ॥ ३ ॥

(भगवति, विषमायां दशायां वत्ते ।

यदि तिष्ठति ददाति वेदनां यदि त्रुट्यति झटिति कर्षति जीवम् ।

समविषमगाढग्रन्थिः कण्ठे पतितः प्रणयपाशः ॥)

जनः—अहम् । दत्तसंज्ञेन—इङ्गितप्रेरितेन । निभृतमागतेन—प्रच्छन्नरूपेण समीपमागतवता । तत्कालमनोहरेण—दर्शनमात्रेण हृदयं हरता । विस्तरदम्याम्—प्रसारिताम्याम् । गृहीतः—आलिङ्गितः ॥

मया—कथया । बहुशः प्रस्तुतेन—अनेकधा कृतचर्चेन न्यायतनयेन—न्यायजन्येन । अन्ववायविशुद्धेन—जन्मप्रभृति निर्दोषेण सत्कुलप्रसूतेन च । युवयोः—तव तस्य च (पक्षतायाः परामर्शस्य च) स्थाने—युक्तः (तुल्यगुणतया युज्यते युवयोरनुराग इत्यर्थः) । विषमायाम्—कठिनायाम् ।

यदि तिष्ठतीति—यद्ययं प्रणयपाशः प्रीतिरज्जुबन्धः तिष्ठति तदा वेदनां व्यथां करोति जनयति, अथ त्रुट्यति नश्यति तदा जीवं कर्षति प्राणानपहरति । एतादृशोऽयं प्रणयपाशः समविषमगाढग्रन्थिः समः एकरूपवर्त्ती विषमः कदाचिद् वर्द्धितः कदाचिद् हसितश्च गाढः ग्रन्थिर्वन्धनं यस्य तादृशः कण्ठे पतितः, अतोऽहमतीव विषमायां दशायां वत्ते इत्याशयः ॥ ३ ॥

कथा—जिसके विषयमें मैं अनेक बार कह चुकी हूँ, वही है यह शुद्धवंशोत्पन्न न्यायपुत्र परामर्श, जिसके साथ तुम सपनेमें मिल चुकी हो । तुम दोनोंका परस्पर प्रेम उचित है ।

पक्षता—भगवति, मैं बड़ी कठिन स्थितिसे गुजर रही हूँ । सम तथा विषम ग्रन्थिसे युक्त यह प्रणयका पाश गलेमें लटक गया है, वह यदि “वह है वो कष्ट देता है, और यदि दूरता है वो तुरन्त प्रण लेता है ॥ ३ ॥”

कथा—चिरं धारय जीवितम् । अनुभवविष्यसि प्रियसमागमम् ।

पक्षता—(संस्कृतमाश्रित्य ।) भगवति, सुचिरविरहबाधादुर्दिने प्रिय-
संगमसुखाऽचिरद्युतयोऽपि न रोचन्ते । पश्य

ज्वलति सुलभं चित्रा चन्द्रातपे शलभायितं
दहति सुभगो देहः प्रौढे पुरोपवनानिले ।

किसलयशिलातले शक्यं विपोथयितुं वपु-

र्दयितविरहव्याधेर्वाधां चिरं सहते जनः ॥ ४ ॥

धारय जीवितम्—चिरं जीव ।

सुचिरविरहबाधादुर्दिने—चिरकालिकवियोगरूपे मेवाच्छन्ते दिवसे । प्रिय-
संगमसुखाऽचिरद्युतयः—प्रियमिलनसंभावनारूपा विद्युतः । (किञ्चित्कालस्था-
यिनि मेघाडम्बरे एव यथा विद्युतः शोभां पुष्पान्त न तथा चिरानुवर्त्तिनि,
तद्वद् अल्पकालिके वियोग एवाशाः रोचन्ते न चिरकालिके तस्मिन्निति भावः) ।

ज्वलतीति—चित्राचन्द्रातपे चित्रानक्षत्रगतविधुदीधितौ (चित्रानक्षत्रस्य
साधारणतया शरदि निपातात् शरच्चन्द्रकान्तावित्यर्थः फलति) (केचित्तु चित्रा-
चन्द्रातपे इत्यस्य चैत्रमासिकचन्द्ररुचौ इति इत्यर्थं वदन्ति, तदन्ये च चैत्रसूर्यरश्मौ
इति अर्थमाहुस्तदुभयं न विचारसहम्) शलभायितम् शलभवदाचरितं सुलभम्
सरलम् (अतीवतरां दाहके शारदशशघरातपे निपत्य बह्वौ शलभवत् प्राणत्यागोऽ-
तिसरलक्रिय इत्याशयः) पुरोपवनानिले उद्यानागतवायौ प्रौढे प्रवृद्धे दहति
दाहकतां गते च सति तत्र देहः सुहवः सुखेन होतुं शक्यः । (उद्यानवायौ
दाहके वर्त्तमाने तत्र कायो होतुं शक्य इत्यर्थः) किसलयशिलातले किसलयै-

कथा—बहुत दिनों तक जीती रहो, तुमको अवश्य प्रियसमागम प्राप्त
होगा ।

पक्षता—(संस्कृत का आश्रयण करके) भगवति, चिरकालिकवियोग
रूप मेघाच्छन्न दिनमें प्रियमिलनकी आशारूप विजलियाँ भी मली नहीं लगाती
हैं । देखिये—

चित्रा नक्षत्रके चन्द्रातपमें शलभकी तरह प्राणविसर्जन सरल है, उपवनकी
मुल्लसानेवाली इस वायुरूप अग्निमें शरीरका होम कर देना भी साध्य है,

कथा—ननु चिरकालिकोऽपि प्रियसंगमश्चिरमपत्योत्पत्तिमुखेन परमाभ्युदयाय कल्पते ।

(ततः प्रविशति परामर्शो विदूषकश्च)

विदूषकः—एसा सा साहणप्पासाअस्स तइआ भूमिआ । णं आरोहव पिअवअस्सो । (एषा सा साधनप्रासादस्य तृतीया भूमिका । नन्वाहरोहतु प्रिय वयस्यः ।)

परामर्शः—वयस्य, रमणीयतमोऽयमुद्देशः । इह हि

ऐक्यं गतासु नभसा स्फटिकाश्मखण्ड-

सोपानपङ्क्तिषु विलोचनवञ्चिकासु ।

श्छन्ना शिला किसलयशिला तस्याः तल्पे शयनीये वपुः शरीरं विपोथयितुं चूर्णयितुं शक्यम् । (एवं विरहव्यथाशान्तेर्बहुभूपायेषु सत्सु) जनः लोकः वृथा व्यर्थमेव दयितविरहव्याधेर्बाधां प्रियवियोगकष्टं सहते । वियोगे प्राणत्यागस्य सुखसाध्यतया व्यर्थं कष्टसहनमिति भावः ॥ ४ ॥

चिरकालिकः—सुबहुकालोत्पन्नः । अपत्योत्पत्तिमुखेन—अनुमितिरूपकन्या-जन्मजन्येनानन्देन । परमाभ्युदयाय—महते श्रेयसे । कल्पते—जायते ।

रमणीयतमः—नितान्तरम्यः । उद्देशः—स्थानम् (तथा च स्थानरूपार्थे उद्देशशब्दप्रयोगः—‘उद्देशोऽयं सरसकदलीश्रेणिशोभातिशायी’ साहित्यदर्पणे ।

ऐक्यमिति—नभसा आकाशेन सह ऐक्यं गतासु अभिन्नतां गतवतीषु

पञ्चवक्त्री इस शिलोपम शय्यापर गिरकर शरीरको चूर्णकर देना भी संभव है, फिर वियोगीजन व्यर्थ ही वियोगव्यथाको सहते रहते हैं ॥ ४ ॥

कथा—चिरकाल पर होने वाला भी प्रियमिलन सन्तानोत्पत्तिके द्वारा सुदीर्घकालके लिये सुखप्रद होनेसे कल्याणकर होता है ।

[परामर्श तथा विदूषकका प्रवेश]

विदूषक—यही है वह साधनसदन की तृतीय भूमिका, आप इसपर आरोहण करें ।

परामर्श—वयस्य, यह स्थानतो बहुत सुन्दर है । यहाँ पर—

स्फटिक मणिके टुकड़ोंसे बनी हुई सीढ़ियोंकी परम्परायें स्वच्छताके कारण

व्योम्नि ब्रजाम्यहमधोमुखलम्बमान-

च्छायामनुष्यचरणेषु पदानि दत्त्वा ॥ ५ ॥

अपि च ।

अग्रे चलत्यभिमुखं सहचारिपाश्र्वं

पश्चात्पराङ्मुखमधश्च विलम्बमानम् ।

एकस्य मे मणिमयीषु निशान्तमौध-

सोपानभित्तिषु वपुर्बहुतामुपैति ॥ ६ ॥

(आकाशे मिलितासु) स्फटिकाश्मखण्डसोपानपङ्क्तिषु स्फटिकमणीनां खण्डैः कृतासु आरोहणपरम्परासु (आकाशसाम्यात्पृथगादृश्यमानतया) विलोचनवञ्चिकासु नेत्र-प्रतारणपरायणासु सतीषु अहं अधोमुखलम्बमानाः ये छायामनुष्याः मणिमयकु-ट्टिमप्रतिफलिता ममैव मनुष्याकृतयश्छायाः तेषां चरणेषु पदानि दत्त्वा व्योम्नि आकाशे चरामि । यथाऽन्योऽपि अज्ञायमाने कर्मणि पूर्वसञ्चारिजनपदसञ्चरणचिह्नेषु चरणौ विन्यस्यन् गच्छति तथैवार्हमह स्फटिकमणिनिर्मितासु स्वच्छतयाऽऽकाशा-त्पृथगप्रतीयमानासु सोपानपरम्परासु लोचनं वञ्चयितुं प्रवर्त्तमानासु अधोमुखीभूय प्रतिफलन्तीनां (सोपानानां बहुत्वेन) भूयसीनां स्वच्छायानां चरणेषु चरणमर्प-यन्सञ्चरामीत्यर्थः । सोपानानां व्योमामेदे सोपानसञ्चारोऽपि व्योमसञ्चार एवेति भावः ॥ ५ ॥

अग्रे चलतीति । मणिमयीषु स्फटिकमणिनिर्मितासु निशान्तसौधसोपान-

आकाशमें मिल गई हैं जो नयनोंको धोखा दे रही हैं, (उनपर पैर रखते समय मुझे ऐसा लगता है कि) नीचे की ओर मुलकर लटकते हुए छाया-पुरुषोंके चरणचिह्नों पर पैर रखता हुआ मैं आकाशमें चल रहा हूँ ॥ ५ ॥

और—मैं अकेला हूँ, अन्तःपुरकी इन मणिमय सोपान-परम्पराओं पर चल रहा हूँ, सोपान-परम्परा पर प्रतिबिम्बित होनेके कारण बहुरूप होकर मेरा एक रूप आगे चल रहा है एक साथ चल रहा है, एक बगल में चल रहा है, एक पीछे है, एक पीठ की ओर है; और एक अधोमुख है, ऐसा प्रतीत हो रहा है कि मेरे बहुतसे शरीर हो गये हों ॥ ६ ॥

पक्षता—भगवद्, संवदद् सिविणए सुदस्स सहस्स सरसंयोओ ।
ता जाणे सो विवअ भगवद्, पत्थुओ जणो इमं देसमनुसरद् । ता अम्हे
कुड्डन्तरिआ ठामो । (भगवति, संवदति स्वप्ने श्रुतस्य शब्दस्य स्वरसंयोगः ।
तज्जाने स एव भगवति, प्रस्तुतो जन इमं देशमनुसरति । तदावां कुड्ड्यान्तरिते
तिष्ठावः ।

(इति तथा कुरुतः ।)

विदूषकः—णं आसणपरिग्रहं काउण पत्थुअकहासेसं वण्णोदु वअस्सो ।
(नन्वासनपरिग्रहं कृत्वा प्रस्तुतकथाशेषं वर्णयतु वयस्यः ।

(इत्थुमौ तथा कुरुतः ।)

भित्तिषु गृह्णारोहणश्रेणीषु (बहुसंख्यकश्रेणीषु सर्वत्र प्रतिबिम्बसंक्रान्त्यां जायमानायाम्) एकस्य मे मम वपुः शरीरं बहुताम् नानाभावम् उपैति भजते, तथा हि
अग्रे चलति, अभिमुखम् चलति पार्श्वे सहचारि, पश्चात् पराङ्मुखं चलति अधः च
विलम्बमानम् । अत्र अग्र-सम्मुख-पार्श्व-पश्चात्-स्थितासु सोपानपरम्परासु प्रतिबिम्बा-
नां चरणेन स्वस्य वपुष एव भेदेन सर्वत्र सञ्चरणं प्रतिभातीति भावः । 'सौधोऽस्त्री
राजसदनम्' 'निशान्तपस्त्यसदनम्' इति चोभयत्रामरः ॥ ६ ॥

संवदति—तुल्यतां श्रयति । यादृशः स्वरो मया तस्य पुरुषस्य श्रुतस्तादृश
एवास्यापि स्वर इत्यर्थः । भवत्प्रस्तुतः—त्वया कृतचर्चः (भवत्या प्रस्तुत इति विग्रहे
'सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः' इति पुंवत्त्वम् ॥ कुड्ड्यान्तरिते—भित्तिव्यवहिते ।

आसनपरिग्रहं कृत्वा—कुत्राप्यासने उपविश्य प्रस्तुतकथाशेषम्—वर्ण्यमान-
कथावशिष्टांशम् ।

का प्रवृत्तिः—का वार्त्ता ? तदनन्तरं किं जातमिति जिज्ञासा ॥

पक्षता—भगवति, स्वप्नमें मेरे द्वारा सुने गये स्वरसे इसका स्वर मिल
रहा है । मालूम पड़ता है वही आदमी यह आ रहा है जिसके विषयमें
आपने चर्चा की थी । अतः हम दोनों दीवाल की ओटमें हो जायें ॥

[दोनों दीवाल की ओटमें हो जाती हैं]

विदूषक—वयस्य, आप आसनपर बैठकर प्रस्तुत कथाके शेषका वर्णन करें,

[दोनों आसन ग्रहण करते हैं]

विदूषकः—तदो का पउत्ती । (ततः का प्रवृत्तिः ।)

परामर्शः—ततस्तद्दर्शनक्षणमारभ्य ।

टङ्कोत्कीर्णा त्वचि, विलिखिता नेत्रपत्रे, निषिक्ता
स्वान्ते, स्यूता वचसि, निचिता पार्श्वतः पृष्ठतश्च ।
धारारूढा हरिति पुरतः काचसद्मेव काचि-

न्नानाभूत्वा वरतनुरिह प्रायशः प्राविशन्माम् ॥ ७ ॥

टङ्कोत्कीर्णा इति । त्वचि त्वचादेशे टङ्केन पाषाणदारणेन उत्कीर्णा खचित्ता इव, नेत्रपत्रे विलिखिता चित्रिता इव, स्वान्ते हृद्देशे निषिक्ता गूढं स्थापिता इव वचसि वस्यूता सूचीद्वारा संबन्धिता इव, पार्श्वतः पार्श्वदेशे पृष्ठतः पृष्ठदेशे च निचिता व्याप्ता इव एवं हरिति दिशायां धारारूढा चक्रयन्त्रारूढा इव नानाभूत्वा बहुरूपतां गमिता सा वरतनुः सुन्दरी पुरतः पुरो वर्त्तमानं काचगृहम् माम् प्रायशः प्राविशत् प्रायः प्रविष्टेत्युत्प्रेक्षा । त्वचि टङ्कोत्कीर्णेति सर्वदा तत्स्पर्शस्मरणम्, नेत्रपत्रे विलिखितेति सर्वदा तद्रूपावलोकनम्, स्वान्ते निषिक्तेति सर्वदा तत्स्मरणम्, वचसि स्यूतेति सर्वदा तद्विषयव्याहारः, पार्श्वतः पृष्ठतश्च निचितेति सर्वतस्तदुपस्थितिः प्रतीतिः, हरिति धारारूढेति सर्वासु दिशासु तदवलोकनमित्यादि विरहोत्कण्ठाकृतं भावाविष्टत्वं सूच्यते । काचसद्मेत्युपमया—यथा काचगृहे एकस्यापि पुरःस्थितस्य नानारूपाणि भासन्ते तथैव मयि तस्याष्टङ्कोत्कीर्णतयादीन्यनेकानि रूपाणि भासन्त इति ज्ञायते 'टङ्कः पाषाणदारणः' इत्यमरः ॥ ७ ॥

विदूषक—उसके बाद क्या हुआ ?

परामर्श—उसके उस दर्शनके समयसे ही—

जैसे सीसेके घरमें एक ही व्यक्तिके प्रवेश करनेपर नाना रूपमें वह दीखता है, उसी तरह वह सुन्दरी—त्वचामें गाड़ दी गई की तरह, आंखोंमें चित्रित कर दी गई की तरह, हृदयमें ढाल दी गई की तरह, वाणीमें सी दी गई की तरह, आगे और पीछे बैठा दी गई की तरह नाना रूपमें धारारूढी होकर मेरे हृदयमें प्रवेश कर गई है ॥ ७ ॥

पक्षता—(अपवार्य । सास्यम् ।) भवइ, कए वि गहिअहिअओ एसो जणो । (भगवति, कयापि गृहीतहृदय एष जनः ।)

विदूषकः—अस्स, तदो तदो । (वयस्य, ततस्ततः ।)

परामर्शः—

प्रथमं निपपात या समग्रा

मयि दृष्टिर्वलदम्बुजायताक्ष्याः ।

न चचाल कथंचिदप्यमुष्याः

स्मरबाणैरिव क्रीलितस्त्रिभागः ॥ ८ ॥

पक्षता—(अपवार्य ।) एव्वं परकलत्तप्पसत्तहिअए अस्सिंज जणे तुअ वज्जणेण णिहितचिन्ताए मम णवरं मरणं व्जेव्व परिणअम् । (एवं

कयापि गृहीतहृदयः—कस्यामप्यन्यस्यां वनितायामासक्तमनाः ।

प्रथममिति । वलदम्बुजायताक्ष्याः विकसत्कमलतुल्यविशाललोचनायाः या समग्रा सम्पूर्णा दृष्टिः मयि मनुपरि निपपात, अमुष्याः दृष्टेः त्रिभागः तृतीयो भागः कटाक्षः स्मरबाणैः क्रीलितः गाढं निखात इव न चचाल मम हृदयात् न निश्चकाम यथा क्वापि पतितः कोऽपि पदार्थः केनापि वस्तुना निखातः सन् ततो न चलति तथैव मयि निपतितस्तदीयः कटाक्षः कामबाणेन क्रीलितः सन् सदा मदीये हृदये वर्तत एव, नाहं तं विस्मरामीति भावः । क्रीलित इवेति चलनाभावे हेतुरप्रेक्षितो बोध्यः ॥ ८ ॥

पक्षता—(छिपाकर, क्रोधके साथ) भगवति, यह आदमी किसी स्त्री पर आसक्त है ।

विदूषक—वयस्य, फिर क्या हुआ ?

परामर्श—विकसित कमलके समान दीर्घनयनों वाली उस सुन्दरी की जो दृष्टि पहली बार मेरे ऊपर पड़ी, उसका थोड़ा हिस्सा कामबाणोंसे हृदयमें गाड़ दिया गया, अतः वह दृष्टि मेरे हृदयसे किसी प्रकार नहीं निकल सकी ॥ ८ ॥

पक्षता—(छिपाकर) इस प्रकार दूसरी स्त्री पर आसक्त इस पुरुष पर

परकलत्रप्रसक्तहृदयेऽस्मिञ्जने तव वचनेन निहितचिन्ताया मम केवलं मरणमेव परिणतम् ।)

कथा—अविदितकथाशेषा किमुत्ताम्यसि ।

विदूषकः—वयस्य, तस्मिन् अवसरे तए किं पि किञ्च भणिञ्च वा ।

(वयस्य, तस्मिन् अवसरे तथा किमपि कृतं भणितं वा ।)

परामर्शः—वयस्य,

स्तम्भेन कर्मणि तनोः स्थगितेऽपि काम-

काष्ठां परामधिरुहतरां वरोरुः ।

गीर्गद्गदेन यदपि ग्लपिता तथापि

वाचामगोचरमवोचत लोचनान्तः ॥ ९ ॥

परकलत्रप्रसक्तहृदये—अन्यवनितासक्तचित्ते । निहितचिन्तायाः—हृदयं सम्पित्तवत्याः । परिणतम्—फलितम् ।

अविदितकथाशेषा—कथाया अवशिष्टं भागमजानती ।

स्तम्भेनेति । वरोरुः सुन्दरजघना सुन्दरी सा, स्तम्भेन सात्त्विकभावान्यतमेन तनोः देहस्य कर्मणि चलादिकार्ये स्थगिते रुद्धे सत्यपि परां सर्वातिशायिनीम् कामकाष्ठां कन्दर्पदशाम् (कामुकताम्) अधिरुह प्राप्ता । यदपि यद्यपि गीः तदीया वाणी गद्गदेन स्वरभङ्गेन ग्लपिता निरुद्धा तथापि लोचनान्तः नेत्रत्रिकोण-भागः वाचामगोचरम् वचसा प्रकाशयितुमशक्यं किमपि भावतत्त्वम् अवोचत उक्तवान् । श्लथेनापि वपुषा कामकाष्ठाधिरुहणमिति कारणविरहे कार्यनिवेदना-

मैंने तुम्हारे वचन पर विश्वास करके स्नेह किया, जिसका परिणाम मरण ही होगा ।

कथा—कहानीके अन्तको बिना सुने ही तुम क्यों अधीर हो रही हो ? ।

विदूषक—वयस्य, उसने उस अवसर पर कुछ किया या कुछ कहा ?

परामर्श—वयस्य, स्तम्भरूप सात्त्विक भावके उदित हो जानेसे शारीरिक चेष्टा बन्द हो गई, तथापि वह सुन्दरी कामकी पराकाष्ठापर पहुँच गई, यद्यपि कण्ठके गद्गद हो जानेके कारण वाणी अवरुद्ध थी तथापि नेत्रके कोणने वह बात कह दी जिसे वाणी कभी नहीं बतल सकती थी ॥ ९ ॥

पक्षता—(अपवार्य ।) भञ्जवद्, पणिवडामि तुह पाआणम् । एरिस-
दुत्विणीअजणगहिअहिअआ क्खणं पि ण जीविअं महेमि । अणुमणस्व
मम् । परिच्चइस्सं दाव इदं सरीरम् । दुल्लहो क्खु इमस्सि जम्भस्सि
परकलत्तप्पसत्तहिअओ जणो । (भगवति, प्रणिपतामि तव पादयोः । ईदृश-
दुर्विनीतजनगृहीतहृदया क्षणमपि न जीवितुमिच्छामि । अनुमन्यस्व माम् । परि-
त्यक्ष्यामि तावदेतच्छरीरम् । दुर्लभः खल्वस्मिज्जन्मनि परकलत्रप्रसक्तहृदयो जनः ।

विदूषकः—तदो । (ततः ।)

परामर्शः—ततश्च

कथाकथितरूपानुरूपामेनां विलोकयन् ।

प्रभातमङ्गलध्वानैर्धिग्जनोऽयमजागरीत् ॥ १० ॥

द्विभावना । अत्र श्लोके स्तम्भो गद्गदभावश्च सात्त्विकभानौ निबद्धौ, सात्त्विकभा-
वाश्चोक्ता यथा :—“स्तम्भः स्वेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरमङ्गोऽथ वेपथुः । वैशर्प्यमभ्र
प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विका मताः ॥” स्वरमङ्ग एव गद्गदभावः ॥ ९ ॥

प्रणिपतामि—पतामि—प्रणमामि । ईदृशदुर्विनीतजनगृहीतहृदया—एतादृशेन
अन्यवनिताप्रसक्तेन जनेन (सह) गृहीतहृदया—कृतप्रणया । अनुमन्यस्व—
आज्ञापय । परकलत्रप्रसक्तहृदयः—अन्यवनितासक्तः । दुर्लभः—दुरवापः
(कष्टलभ्यप्रेमा)

कथेति । कथाकथितरूपानुरूपाम् यादृशं कथया तद्रूपं वर्णितं तादृशमेव
रूपं धारयन्तीम् एनाम् (मनसि मम स्थितां मम प्रियाम्) विलोकयन् पश्यन्

पक्षता—(छिपाकर) भगवति, मैं आपके पैरों पड़ती हूँ, ऐसे अविनीत
दुष्ट व्यक्तिपर प्रेम करके अब मैं क्षणभर भी नहीं जीना चाहती हूँ । आप
अनुमति दें, मैं अपना यह शरीर छोड़ूंगी । जो दूसरी स्त्री पर आसक्त है वह
पुरुष इस जन्ममें अब मुझे नहीं मिल सकता है ।

विदूषक—इसके बाद ?

परामर्श—इसके अनन्तर—कथाके द्वारा कहे गये रूपके अनुरूप इस
सुन्दरीको मैं देख ही रहा था, तब तक प्रातःकालिक मङ्गलवाद्य की ध्वनिसे
मैं जाग गया ॥ १० ॥

कथा—अयि चपले, शृणु तावत्त्वामाश्रित्य निशास्वप्रवृत्तान्तमुदाहर-
त्यायुष्मान्परामर्शः ।

पक्षता—(अपवार्य ।) भगवद्, एहि विपरिणतो मे संसारो । येहिं
सुखन्तेहिं आसिं दद्धा हिमेण भिसिणि व्व निव्वावअन्ति ते विवअ पिअ-
वअणा मं संभविज्जन्ता । (भगवति, इदानीं विपरिणतो मे संसारः । यैः
श्रयमाणैरासन्दग्धा हिमेन विसिनीव निर्वापयन्ति तान्येव प्रियंवचनानि मां
स्मर्यमाणा ।)

परामर्शः—वयस्य, अवलम्बस्व माम् । तिरयति चेतनां प्रियजनकथा-
प्रसङ्गोत्थितो मोहः । (इति मूर्च्छति ।)

अयं मल्लक्षणः जनः प्रभातमङ्गलध्वानैः प्राभातिकमङ्गलसूचकवाद्यशब्दैः अजागरीत्
विनिद्रो जातः, तदस्य जागरणं धिक्, तादृशप्रियरूपप्रियाविलोकनावसरापहार-
कृतमेवात्र जागरणस्य धिक्कृतिपात्रत्वमिति बोध्यम् ॥ १० ॥

चपले—चञ्चले । (अर्धवृत्तान्तश्रवणेनैवान्यासक्तद्वयं प्रियं तर्कयन्त्याः
पक्षतायास्त्वरितप्रवृत्तिकृतयाऽत्र कथया चञ्चलेति कथनाद् भर्त्सना कृतेति
बोध्यम् ।)

विपरिणतः—विरुद्धरूपतां गतः । (यं प्रियमहमन्यासक्तं संभाव्य प्राणांस्त्य-
क्तुमिच्छामकृषि स एव मम प्रियो ममैव विषये तथा कथयन्नासीदिति ज्ञात्वा
चिरं जिजीविषामि तस्नेहार्थिनीति विपरीततां गतो मे संसार इत्यर्थः)

तिरयति—बुद्ध्यति । प्रियजनकथाप्रसङ्गोत्थितः—स्निग्धजनसम्बन्धिन्या वार्त्त-
योत्पन्नः, साम्प्रतम्-अधुना । साम्प्रतम्-युक्तम् । (आकर्षति—परामर्शसंकाशं
गन्तुं गृहीत्वा प्रेरयति) ।

कथा—अरी चञ्चले, सुनले, अयुष्मान् परामर्शं तुम्हारे ही संबन्धमे रानि-
स्वप्न की बात कह रहे हैं ।

पक्षता—(छिपाकर) भगवती, इस समय मेरा संसार बदल गया है,
जिन बातों से मैं हिमपातसे कमलिनीकी तरह दग्ध होती जा रही थी, वही
प्रिय की बातें मुझे शान्ति दे रही हैं, जब कि मैं उन्हें याद करती हूँ ॥

परामर्श—वयस्य, पकड़ लो मुझको, प्रियजन की कथाके स्मरणसे उत्पन्न
मोह मेरी चेतना को छुप्त करती जा रही है ।

कथा—संप्रति सांप्रतं तवोपसर्तुम् । (इति पक्षतामाकर्षति ।)

पक्षता—(उपसृत्य परामर्शस्य ललाटे हस्तं दत्त्वा ।) बुद्धस्व महाभाग, न युज्यते ते मोहः । (बुध्यस्व महाभाग, न युज्यते ते मोहः ।)

परामर्शः—(संज्ञा लब्ध्वा ।) भगवति, नमस्ते । स्वागतमस्मै नूतना-
तिथये जनाय ।

कथा—अद्य भगवतीभ्यां श्रुत्यान्वीक्षिकीभ्यामादिष्टया अया सकल-
वाङ्मयसाम्राज्यसुभगस्य स्वीकृतप्रमाणसमवायस्य न्यायस्य प्रथमपुत्राय
गोतमगोत्राय तुभ्यमयोनिजन्मा संशयानुमितसयोरपत्यकृतिका पक्षता नाम
कन्यका प्रतिपाद्यते ।

बुध्यस्व—चैतन्यं प्राप्नुहि ।

आदिष्टया—आज्ञतया । सकलवाङ्मयसाम्राज्यसुभगस्य—समस्तेऽपि वचन-
निबद्धे साम्राज्ये रम्यवपुषः । स्वीकृतप्रमाणसमवायस्य—प्रमाणसमवायं चतुर्विधं
प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दस्वरूपं प्रमाणगणं स्वीकुर्वतः । अथवा प्रमाणानि पूर्वोक्तानि
समवायं नाम संबन्धविशेषं चाद्रियमाणस्य । गोतमगोत्राय—न्यायस्य गोतमप्रणी-
ततया न्यायजन्मनः परामर्शस्य गोतमगोत्रत्वमुक्तम् । अपत्यकृतिका—कृत्रिममपत्यम् ।
प्रतिपाद्यते—दीयते ।

कथा—अब उचित है कि तुम परामर्शके पास जाओ (पक्षता को
खींचती है)

पक्षता—(समीप जाकर, परामर्श का ललाट छूकर) महानुभाव, जागिये,
आपका यह मोह अनावश्यक है ।

परामर्श—(होश में आकर) भगवति नमस्ते, स्वागत है इस नये
अतिथिका !

कथा—भगवती श्रुति तथा आन्वीक्षिकी की आज्ञासे आज मैं समस्तवाणी-
राज्यसे सुभग, प्रमाणसमवायको स्वीकार करनेवाले, न्यायके प्रथम पुत्र,
गोतम गोत्र परामर्श (आप) को यह अयोनिजा तथा संशय एवं अनुमिता की
गोद ली गई कन्या पक्षता सौंप रही हूँ ।

परामर्शः—स्वस्ति । प्रतिगृहीतोऽयमार्याप्रसादः ।

विदूषकः—कथं बम्हणो इमो न परमणं भोजिओ ण सोत्थिवाअणं पढिवादिओ । (कथं ब्राह्मणोऽयं न परमान्नं भोजितो न स्वस्तिवादं प्रतिपादितः ।)

(सर्वे स्मयन्ते ।)

(नेपथ्ये कलकलः ।)

विदूषकः—कोस एसो कप्पन्तवडन्तघण्णडाघोरणिगधोसघघरभोसणो घरणिभारुद्धरणुद्धरमहावराहघोणाघुरीघुगघुराइअगहिओ बहिरिअसअल-
जीअलोओ लोआलोअन्तमहिवेदुणभइरओ दुन्दुही ताढीअदि । (किमि-
त्येष कल्पान्तघटमानघनघटाघोरनिर्घोषघर्घरभीषणः घरणिभारोद्धरणोद्धरमहावराह-

आर्याप्रसादः—आर्यायाः भगवत्याः पूज्यायाः प्रसादः अनुग्रहः (कृपापूर्वकं दीयमाना पक्षता मया स्वीकृतेति भावः ।)

ब्राह्मणः—मल्लक्षणो विप्रः । परमान्नम्-पायसम् । स्वस्तिवादं प्रतिपादितः-
स्वस्तिवाचनार्थं द्रव्यादिना सत्कृतः । (विवाहे सम्पाद्ये ब्राह्मणानां भोजनं स्वस्ति-
वाचनार्थं तेभ्यो यथासामर्थ्यं द्रव्यदानं च प्रथते, तदत्र पक्षतापरामर्शयोर्विवाहे
न कृतमिति तदाशयः)

स्मयन्ते—ईषत् (शिष्टभावेन) हसन्ति । हासश्चात्र विदूषकोक्तिप्रयोज्यः ।

कल्पान्तेति । कल्पान्ते प्रलयप्रारम्भकाले घटमाना वर्धमाना या घनघटा

परामर्शः—अच्छी बात है, आपका यह अनुग्रह मुझे शिरोधार्य है ।

विदूषकः—क्यों, मुझ (ब्राह्मण) को इसने न परमान्न खिलाया न मुझे
स्वस्तिवाचन कराया (और विवाह सम्पन्न !)

[सब हँसते हैं]

[नेपथ्यमें कलकल]

विदूषक—यह कैसा डक्का बजरहा है जिसका शब्द प्रलयकालमें उठने
वाली घनघटाके गर्जनकी तरह भीषण, पृथ्वीके उद्धारमें व्यस्त महावराह-
की नासाके अग्रभागसे पैदाहोनेवाले शब्दसे तुलित, समस्त विश्वको बधिग
कर देनेवाला, एवं मुझे सर्वान्न पृथ्वीमण्डलको पूर्ण करने वाला है ।

घोणाघुरीधुर्धुरायितगभीरो बधिरितसकलजीवलोको लोकालोकन्तमहीवेषनभरितमैवो
दुन्दुभिस्ताड्यते ।)

कथा—ननु समासन्नमिदमुदग्रसर्वाङ्गदुर्वारतरं चार्वाकबलम् । पश्य ।

माद्यदर्पान्धगन्धद्विपघटितघटाबन्धमास्कन्द्य बन्ध-

प्रेङ्खन्पर्याणपर्याकुलतुरगबलक्रुष्टहेषाविशेषम् ।

एतत्सूत्रप्रतोदाहृतहयचलितस्यन्दनोद्धातघाटी-

धावत्पादातपादक्षुभितगति समस्येति पारक्यचक्रम् ॥११॥

मेघमण्डली तस्या यो घोरो भीषणः निर्घोषः शब्दः स इव घर्घरः तदनुकृतिकशब्द-
करोऽत एव भीषणः भयङ्कर इत्येकं ताड्यमानदुन्दुभिर्विशेषणम् । धरणिमारस्य
पृथ्वीमण्डलस्य उद्धरणाय उपरि नयनाय उद्धुरः उद्यतो यो महावराहः वराहा-
वतारधरो विष्णुः तस्य घोणा नासिका तस्याः धुरी अग्रभागस्तस्या धुर्धुरायितं
शब्दायितविशेषस्तद्वत् गभीरः इदमपरं ताड्यमानदुन्दुभिर्विशेषणम् । बधिरित-
सकलजीवलोकः—सकलस्यापि प्राणिवर्गस्य शब्दान्तरश्रवणशामर्थ्यमपहरन् । लोका-
लोकान्तायाः सुमेरुपर्यन्ताया मह्याः पृथिव्याः वेषनेन व्यापनेन भरितः दीर्घमू-
तोऽत एव मैवः भयङ्करः ॥

समासन्नम्—समीपमायातम् । उदग्रैः उन्नतैः सम्पन्नैरित्यर्थः, सर्वैरङ्गैर्हस्य-
श्वरयपदातिरूपैश्चतुर्भिः सेनाऽङ्गैः दुर्वारतरम् अतिदुःखवाध्यनिवारणम् ।

माद्यदिति । माद्यन्तः मदमत्ताः अत एव दर्पान्धा अतिदर्पशालिनो ये
गन्धद्विपाः राज्ञां विजयस्य साधनभूताः महादन्तिनः तैः घटितः निर्मितः घटा-
बन्धो मण्डलाकृतिहस्तिसन्निवेशो यत्र तादृशम् । पुनश्च आस्कन्धम् स्कन्धदेशावधि
बन्धेन प्रेङ्खन्ति दृढनिबद्धतया शोभमानानि यानि पर्याणानि पृष्ठास्तरणानि तैः
पर्याकुलस्य अग्रेसरतां प्राप्तुमधीरस्य तुरगबलस्य अश्वसैन्यस्य हेषाविशेषो भिन्न-
प्रकारको युद्धकालमात्रश्रव्यः शब्दो यत्र तादृशम् ।

सूतानां सारथीनाम् प्रतोदैः अश्वदमकैः (कशाभिः) आहताः ताडिता ये

कथा—समी अङ्गोर्मे अजेय यह चार्वाक-सैन्य समीप आ रहा है ।
देखो मदमत्त-लड़ाकू हाथियों की घटासे परिपूर्ण कन्धों से बंधे हुए जीनके

परामर्शः—(निरूप्य । सहर्षम् ।) तथा निमित्तानि सूचयन्ति यदाचरेण नश्यत्यसौ सेनेति । पश्य ।

ऊर्ध्वं धावन्ति मूर्धस्खलितभटशिरस्त्राणनिष्पिष्टशस्त्र-
श्रेणीसंसर्गदूरज्वलदहनकणप्लुष्यमाणाः पताकाः ।
उत्पातोल्कानिपातव्यतिकरवशतो विष्वगावर्तमाना
निर्मान्ति भ्रान्तियोगादपरमिव रवेरम्बरे विम्बवर्गम् ॥ १२ ॥

इयाः रथाश्चास्तैः चलितानां स्यन्दनानां रथानाम् उद्घातैः निम्नोन्नतदेशप्रतिघातैः
या घाटी आक्रमणं तेन धावन्तो ये पादाताः पादचारिणो भटाः तेषां पादैः
क्षुमिता भयचकिता गतियत्र तादृशं पारक्यचक्रम् परकीयसैन्यबलम् समभ्येति
समायाति । 'अभ्यवस्कन्दनं त्वभ्यासादनम्' इत्यमरः । छलादाक्रमणमिति
तदाशयः ॥ ११ ॥

निमित्तानि—शकुनानि । अत्र पताकादाहलक्षणमशकुनमस्याः सेनाया
अचिरेण भाविनं विनाशं सूचयतीति वक्ष्यत्यप्रेतनेन श्लोकेन ॥

ऊर्ध्वं धावन्तीति । मूर्धम्यः मस्तकदेशेभ्यः खलितानि अधःपतितानि
शिरस्त्राणानि मस्तकप्रहारनिवारणार्थानि लौहरचितानि शीर्षण्यानि तैः निरन्तरं
पिष्टानाम् आहतानां शस्त्रश्रेणीनाम् आयुधानाम् संसर्गेण दूरज्वलः अधिकप्रभो यो
दहनः वह्निस्तस्य कणैः स्फुलिङ्गैः प्लुष्यमाणाः दह्यमानाः पताकाः ऊर्ध्वं धावन्ति
वायुप्रेरिताग्निज्वालावशादुपरि गच्छन्ति, (अपि च) उत्पातस्य प्राणिनाममङ्गलं

बन्धनोत्से व्याकुल अश्वोक्ती हिनहिनादृष्टे मुखरित, रथवाहकके चाबुक
से आहत होकर चल निकलने वाले अश्वोंद्वारा वाहित रथोंसे निर्मित शून्य
स्थानमें तेजीके साथ दौड़नेवाले पादचारी सैन्यसे क्षुभित यह शत्रुओंका सैन्य
इधर ही आ रहा है ॥ ११ ॥

परामर्श—(देखकर—सहर्ष) लक्षण ऐसे दीखते हैं कि यह सेना शीघ्र ही
नष्ट होगी । देखिये—

सैनिकोंके माथेसे गिरने वाले शिरस्त्राण (लौहमय) परस्पर टकराते हैं—
जिससे पैदा होकर अग्निकण पताकाओंकी जगह ले लेते हैं, जलती हुई

पक्षता—को कबु एसो सरअचन्दचन्द्रिकासोहणसरीरेण तुरपण परव-
लाहिमुहं पक्षटो । (कः खल्वेष शरच्चन्द्रचन्द्रिकाशोभनशरीरेण तुरगेण परबलामि-
मुखं प्रवृत्तः ।)

कथा—नूनमसौ न्यायनिबन्धप्रणेता विद्वानुदयनो निर्दयं परेषु प्रहर्तु-
मभिधावति । (निरुप्य ।) अहो न्यायविद्वदुदयनाधिष्ठितस्य शीतकर-

सूचयतः उल्कानिपातस्य व्यतिकरः संबन्धः तद्वशतः तद्द्वारा विष्वक् सर्वतः आवर्त-
मानाः भ्रमन्त्यः सत्यः भ्रान्तियोगात् सर्वतो भ्रमणवशात् अम्बरे आकाशे अपरम्
द्वितीयम् रवेः सूर्यस्य बिम्बवर्गम् मण्डलसमूहम् निर्मान्ति जनयन्ति दर्शयन्तीति
पर्यवसितम् । इवेत्युपप्रेक्षा । संभ्रमेणागच्छतां सैनिकानां लौहघटितानि शिरस्त्राणानि
पतन्ति, तानि च शस्त्रैराहन्यमानानि सन्ति बहिष्कणमुद्रमन्ति, तैर्बाहिष्कणैः पताका
वस्त्रखण्डा दह्यन्ते, दह्यमानाश्च ते पताकावस्त्रखण्डा उल्कानिपातैः सम्बद्धा वायु-
वशादाकाशे भ्रमन्तश्च रवेरपरेषां मण्डलानां शङ्कां दर्शकानां मनसु प्रादुर्भा-
यन्तीति भावार्थः । भ्रान्तिमान्स्फुटोऽलङ्कारः इवशब्देनोत्प्रेक्षा चेति द्वयोः सङ्करः ।
'लवलेशकणागवः' 'सर्वतो विष्वगित्यपि' इत्युभयत्रामरः ॥ १२ ॥

शरच्चन्द्रचन्द्रिकाशोभनशरीरेण—शरदशशघरघवलद्युतिना वपुषा ।

परबलामिमुखम्—आगच्छच्छत्रुसैन्यसम्मुखम् । प्रवृत्तः—प्रस्थितः ॥

न्यायनिबन्धप्रणेता—न्यायशास्त्रीयाणां ग्रन्थानां कुसुमाञ्जल्यादीनां प्रणेता
रचयिता । परेषु प्रहरति—शत्रूणामुपरि प्रहारं करोति । अन्येषां विरुद्धमतानां
तत्तदाचार्याणां मतानि खण्डयतीति तात्पर्यम् ।

शीतकरश्चेतस्य—चन्द्रघवलस्य । प्लुतगतिपाटवम्—शीघ्रगामिताचातुर्यम् ।

पताकायें औत्पातिक उल्कापातके द्वारा आकाशमें चारो ओर घूमा करती
हैं जिससे आकाशमें अन्यान्य सूर्यबिम्बोंकी सृष्टि सी हो रही है ॥ १२ ॥

पक्षता—शरद् ऋतुकी चन्द्रिकाके समान स्वच्छ शरीर अश्वपर आलुङ्ग
यह कौन शत्रुसैन्यकी ओर बढ़ रहा है !

कथा—यह है न्यायग्रन्थोंके निर्माता उदयन, जो शत्रुओंपर निर्दय
प्रहारकर रहे हैं । (देखकर) नैयमिक उदयन द्वारा अधिष्ठित और

श्वेतस्याश्वस्य प्लुतगतिपाटवम् ।

क्षमापृष्ठे खुरलक्षणेन पदवीमालच्य शिक्षां गतेः

काङ्क्षन्तोऽनुसरन्ति धूलिमलिना दूरादमी वायवः ।

तस्माल्लोचनवञ्चनोऽयमवनौ पादं न दत्ते प्लुतै-

र्विम्बार्धाङ्कपरम्परामिव लिखत्याकाशमित्तौ हयः ॥ १३ ॥

अपि च ।

क्षमापृष्ठे इति । क्षमापृष्ठे भुवि खुरलक्षणेन खुरचिह्नद्वारा पदवीम् अश्वगमन-
मार्गम् आलक्ष्य तर्कयित्वा गतेः गमनस्य शिक्षाम् अश्वसकाशात् अध्ययनं काङ्क्षन्तः
अभिलष्यन्तः धूलिमलिनाः पृथ्वीरब्जोधूसराः अमी वायवः अनुसरन्ति तमश्वमनु-
धावन्ति, तस्मात् लोचनवञ्चनः वायोर्दृशोः प्रतारणनिपुणः अयम् उदयनाधि-
ष्ठितोऽश्वः भवनौ पृथिव्यां पादं न दत्ते चरणं न स्थापयति, (किन्तु) प्लुतैः
शीघ्रोच्छलनैः आकाशमित्तौ गगनकुड्ये विम्बार्धाङ्कपरम्पराम् विम्बार्धरूपां
चिह्नावलीम् लिखतीव । अयमाशयः—यथा कोऽपि कुत्रचन विद्यायामतिप्रवीणः
स्वां विद्यां गोपयित्वा स्वमात्रवेद्यां रक्षयितुं यैर्व्यापारैः सा प्रकाशिता स्यादिति
संभाव्यते तान् व्यापारान्नैव करोति, कृत्वापि वा तच्चिह्नानि लुम्पति, तद्विद्याज्ञान-
लालसानां तदभिसन्धिपराणां च जनानां लोचनानि वञ्चयति, तद्वदयमुदयना-
धिष्ठितोऽश्वः वायोरप्यधिकतीव्रगतिः कदाचिद्वायुर्मम गतिवेगं शिक्षितुं पृथ्वीपृष्ठे
मच्चरणपातचिह्नानि दृष्ट्वा मामनुसरेदतः पृथिव्यां चरणमेव न धत्ते, केवलमाकाशे
एव भ्रमति, आकाशे भ्रमतश्च तस्य कान्तयोऽतितीव्रया गत्याऽऽकाशे प्रसरन्ति,
येन मण्डलीभूतास्तत्कान्तयो विम्बार्धरूपामङ्कपरम्परामिव सृजन्ति, तदयं स्वविद्या-
रहस्यगोपकविद्वद्वृत्तान्तोऽश्वे तज्जज्ञासुशिष्यवृत्तान्तश्च वायावारोपित इति वायोर-
प्यधिकशीघ्रगामी उदयनाश्वोऽयमिति तात्पर्यार्थः ॥ १३ ॥

चन्द्रमाक्षी तरह स्वच्छ इस अश्वकी शीघ्रगामता आश्चर्यजनक है ।

(अगर मैं पृथ्वीपर चलूंगा तब) पृथ्वीपर मेरे खुरोके चिह्न देखकर धूलि-
मलिन यह वायु गति-शिक्षाके लिये मेरा अनुसरण करेगी, इसीलिये उस वायु-
की आखोंको वञ्चित करने वाला यह अश्व पृथ्वीपर पैर ही नहीं रखता है,
केवल आकाश-मित्तिपर विम्बार्ध-परम्पराकी सृष्टि करता जा रहा है ॥ १३ ॥

काष्ठान्तसंघटितदूरविलम्बमान-

मार्तण्डरश्मिवलयानवलम्बमानः ।

गामस्पृशन्नपि दधन्नतिमुन्नतिं च

हिन्दोलयेव तुरगो रमते प्लुतेषु ॥ १४ ॥

परामर्शः—अहो धावितलाघवमुदयनहयस्य ।

विच्छिन्नाममुनैव यावदवनौ भानुः प्रभां पातयेत्

प्रायस्तावदयं रयेण तुरगो गव्यूतिमुल्लङ्घते ।

काष्ठान्तेति । काष्ठान्ते दिगन्ते सङ्घटितान् बद्धान् दूरविलम्बमानान् अति-
दूरपर्यन्तं लम्बमानान् मार्तण्डरश्मिवलयान् सूर्यकिरणमण्डलानि (प्रग्रहसमूहानिति
ध्वन्यते) अवलम्बमानः आश्रयन् (अयम् उदयनाधिष्ठितः) तुरगः अश्वः गाम्
मुवम् अस्पृशन् अपि नतिम् अधोदेशसम्पर्कम् उन्नतिम् ऊर्ध्वदेशसम्पर्कं च दधत्
धारयन् प्लुतेषु शीघ्रगतिभेदेषु हिन्दोलया तदाख्याप्रसिद्धया क्रीडया रमते क्रीडति
यथा कश्चित् हिन्दोलारूढो जनः दूरलम्बितान्प्रग्रहान् अवलम्बमानः सन् कदा-
चिदुच्चैर्गच्छति कदाचिच्च नीचैरायाति, तद्वदयमश्वो दिगन्तलम्बमानान् सूर्य-
रश्मीनाश्रयन् कदाचिदूर्ध्वं याति कदाचिदधश्चागच्छति गतिवेगवशादिति भावः ।
अत्र हिन्दोलारूढजनवृत्तान्तः शीघ्रगामिन्यश्चेऽध्यारोपितो बोध्यः । 'दिशस्तु
ककुभः काष्ठाः' 'आम्कन्दितां धौरितकं रेचितं वल्गितं प्लुतम् । गतयोऽभूः पञ्च'
इति चाश्वोपक्रमेऽमरः । "पूर्वापरोन्नमनतः क्रमादारोपणं प्लुतम्" इति चामर-
टीका ॥ १४ ॥

विच्छिन्नमिति । भानुः सूर्यः अमुना उदयनाधिष्ठितेन एव तुरगेण अश्वेन

और—दिशाओंकी छोर पर बँधी हुई लटकनेवाली सूर्यकी किरण-
स्वरूप रसियोंको पकड़कर विना पृथ्वीका स्पर्श किये ही ऊपर-नीचे आता हुआ
यह अश्व द्रुतगतिरूप भूलेपर भूल रहा है ॥ १४ ॥

परामर्श—उदयनके अश्वकी द्रुतगामिता तो आश्चर्यजनक है :—

इसी अश्वके द्वारा विच्छिन्न होनेवाली अपनी प्रभाको सूर्य जब तक
पृथ्वी तक पहुँचावे इतनी ही देरमें यह अश्व दो कोश चला जाता है ।

ग्रामीणा जनता नितान्तचकिता दूराश्रिते चक्षुषी ।
निक्षिप्य क्षणमीक्षते पथि हयच्छायामयीं विद्युतम् ॥ १५ ॥

अपि चायमुदयनः—

अमुना हयवेगेन क्षणोत्तीर्णाध्वविस्तरः ।

समभिव्याहृतं वेत्ति नानाजनपदाक्षरम् ॥ १६ ॥

विच्छिन्नाम् भूसम्बन्धविरहं प्रापिताम् प्रभाम् कान्तिं यावत्, यावता कालेन अवनी पृथिव्यां पातयेत् तावदयं तुरगः रथेन वेगेन प्रायः गम्युतिमात्रं क्रोशयुगम् लङ्घते उल्लङ्घ्य गच्छति ग्रामीणा जनता जनपदलोकः नितान्तचकिता अस्याश्रयिता सती दूराश्रिते सुदूरप्रसारिते लोचने चक्षुषी नेत्रे निक्षिप्य पातयित्वा पथि मार्गे हयच्छा-यामयीं तुरगकान्तिस्वरूपं विद्युतं विद्युल्लताम् ईक्षते पश्यति । यत्राश्वशरीरं तत्र च्छाया जायतेऽतस्तत्र सूर्यप्रभा च्छिन्नेव जायते तत्र प्रभाहीने देशे यावत्सूर्यः पुनः स्त्रां प्रभां पातयेत्तावत्तैवातिसूक्ष्मेण कालेनायमुदयनाश्वः क्रोशद्वयं क्रामति, तमिममतिज्वनं द्रष्टुकामा ग्रामीणा जनता दूरप्रसारिते नयने निक्षिप्यापि मार्गे हयच्छा-यामयीं विद्युतमेव केवलामीक्षते नतु वस्तुतोऽश्वस्य देहमीक्षते तस्य सुदूरगतत्वा-दिति मात्रः । सूर्यकरापेक्षयापि हयस्य तीव्रगतितया वर्णनादतिशयोक्ति-रियम् ॥ १५ ॥

अमुनेति । अमुना स्फुटानुमेयेन हयवेगेन अश्वस्य शीघ्रगामितया क्षणेन अतिस्पष्टकालेन उत्तीर्णः लङ्घितः अध्वविस्तरः मार्गायामो येन तादृशः (अयमुदयनः) नानाजनपदाक्षरम् बहुविधदेशनामवर्णनम् समभिव्याहृतम् एकतां गतम् वेत्ति । अतिज्वनाश्वयायी अयमुदयनः क्षणमात्रेण विशालं वरमं लङ्घयतीति तद्वर्त्मपतितानां वङ्ग-कलिङ्गसुधन-मथुरादिनानाजनपदानां नामान्यपि पूर्णरूपेण ज्ञातुमवसरं न लभते, सर्वेषामपि वर्त्मपतितानां देशानामादिमानि नामाक्षराण्येव

ग्रामीण जनता आश्रयित होकर दूरतक आंखोंको फेंककर भी थोड़ी देरके लिये मार्गमें घोड़ेकी कान्तिसे बनी बिजली भरको ही देखपाती है ॥ १५ ॥

और—यह उदयन घोड़ेकी शीघ्रगामितासे क्षणभरमें मार्गविस्तारको पार करके नानादेशोंके नामाक्षरोंकी एक ही सार जानते हैं ॥ १६ ॥

आश्चर्यम् ।

यो वेगतो गतो दूरमध्वानमुदलङ्घत ।

पश्चादनुसरत्येषा हेषा तस्यैव वाजिनः ॥ १७ ॥

कथा—कथमगणयित्वा शस्त्रवृष्टिमेव—

उदयनतुषारधामा लोकं सहजं निजं परित्यज्य ।

यावदवगच्छति तादृशे देशा अतिक्रमन्त्येवातो द्रुतगामितातिशयेन बहूनामेव देशानां नामान्यसौ सहैव जानातीति भावः । अत्र नानादेशाक्षरज्ञानेन तत्तद्-भाषासु पाली-प्राकृतादिषु लिखितानां तत्तन्नास्तिकादिग्रन्थानां ज्ञानमप्युदयनस्यासीदिति ध्वन्यते, तथा सति तत्पञ्चज्ञानद्वारा तन्निराससमर्थतापि प्रतिभातीति बोध्यम् ॥ १६ ॥

यो वेगेनेति । यो वाजी वेगेन गतः रथेणोत्तरदेशं संक्रान्तः दूरमध्वानम् विस्तृतं वर्मं अलङ्घत, तस्यैव वेगेन गतस्य वाजिनः एषा श्रयमाणा हेषा अश्वशब्दः पश्चादनुसरति अग्रतो यायिनं तमश्वमनुधावतीत्यर्थः । हेषां कुर्वन्नश्वः पुरः सरतीति प्रसिद्धिः, अत्र हेषां पश्चादत्रस्थाप्याश्वस्याग्रे गत्युत्प्रेक्षया शब्दादपि शीघ्रगामित्वमश्वस्याभिधीयमानं ध्वनयत्यतिशयोक्तिम् ॥ 'अश्वानां हेषा हेषा च निःस्वनः' इति शाश्वतामरौ ॥ १७ ॥

अगणयित्वा—अविभाव्य । शस्त्रवृष्टिम्—शस्त्रप्रपातम् । पतन्तमपि शस्त्रराशिं तुणवदवमत्येत्यर्थः ।

उदयनेति । उदयनः उदयनाचार्य एव तुषारधामा शीतकरश्चन्द्रः सहजं स्वाभाविकं निजं लोकं स्वान्वासदेशं परित्यज्य विहाय कलाराशेः स्वीयतेजःसमूहस्य प्रतिपदम् सर्वेषु स्थानेषु अनुवृद्धये प्रकर्षाय परचक्ररविम् शत्रुमण्डलरूपं सूर्यं प्रविशति सङ्क्रामति । ज्योतिषाधारेण चन्द्रस्य कलावृद्धिः सूर्यकृता स्वीक्रियते, ततश्च यथा चन्द्रः (प्रतिपदमनु—प्रतिपदं तिथिमनुलक्ष्य) सूर्यं स्वकलाराशेः वृद्धये

आश्चर्यं है, जो अश्व वेगसे सुदूरमार्गको पार कर चुका है, उसी अश्वकी यह हिनहिनाहट उसके पीछे दौड़ी जा रही है ॥ १७ ॥

कथा—शस्त्रवृष्टि की चिन्ता को भूलकर—

यह उदयनस्वर्णचक्रमां परित्यज्य लोकं परलोकं

प्रविशति परचक्ररविं प्रतिपदमनुवृद्धये कलाराशेः ॥ १८ ॥

परामर्शः—परितः पतदस्त्रवर्षमिषुधारया वारयन्नयमुदयनो हयरयव-
शात्तथा भ्रमणिकामातनोति यथा ।

भूमौ तुरङ्गममयं गगने मुखेन्दु-

ज्योत्स्नामयं नतधनुर्मयमन्तराले ।

आशासु सायकमयं तदिति क्रमेण

चत्वारि चक्षुषि चकासति मण्डलानि ॥ १९ ॥

प्रविशति, तथायमुदयनः सर्वत्र स्वीयविद्यात्रैश्वर्यरूपकलाराशेरभिवृद्धये अतिदृष्टशत्रु-
चक्रं परामर्शितुं प्रविशतीत्यर्थः, अत्रोदयनस्य तुषारधामत्वोक्त्या तदीयकररूपाणां
तत्सिद्धान्तानां जगत्सन्तापनिवर्तनक्षमताव्यञ्जनत्रिधया स्वच्छास्त्रत्वेन ग्राह्यत्वम्
परचक्रस्य रवित्वोक्त्या च तत्सिद्धान्तानां पुमर्थासाधकतया सन्तापप्रदायित्वेन
परिवर्जनीयत्वं प्रति चेद्धितं कृतम् । परचक्रस्य रवित्वोक्त्या प्रचलत्वं प्रतीयमानं
तत्पराजेतुरुदयनस्यैव परमार्थतः प्राबल्यमभिव्यञ्जयति, विजेतव्योत्कर्षवर्णनस्य
विजेतव्योत्कर्षवर्णनपर्यवसायित्वादिति बोध्यम् । रूपकमलङ्कारः ॥ १८ ॥

परितः—समन्ततः । पतत्—निपतनशीलम् । इषुधारया—बाणप्रक्षेपद्वारा ।
वारयन्—निषेधन् । हयरयवशात्—अश्ववेगप्रभावात् । भ्रमणिकाम्—चङ्क्रमणम् ।
समन्ततः पततः परप्रहरणप्रकरस्य निवारणायाजस्तं बाणान् वर्षन्नुदयनस्तथा
भ्राम्यति यथाश्वारूढोऽसौ चत्वारि मण्डलानि दृशोऽग्रे समुपस्थापयति । तदेव
मण्डलचतुष्टयमुपपादयिष्यति भूमौ तुरङ्गममयमित्यादिनोत्तरश्लोकेन ॥

भूमौ तुरङ्गमेति । भूमौ पृथिवीपृष्ठे तुरङ्गममयम् अश्वस्वरूपम्, गगने आ-
काशदेशे मुखेन्दुज्योत्स्नामयम् मुखचन्द्रिकास्वरूपम्, अन्तराले पृथ्वीगगनयोर्मध्य-
भागे नतधनुर्मयम् सप्रत्यञ्चचापस्वरूपम्, आशासु दिशासु सायकमयं बाणस्वरूपं

सूर्यमण्डलमें प्रवेश कर रहा है जिससे उसकी कलाका वृद्धि होगी ॥ १८ ॥

परामर्श—चारों ओर गिरने वाली अस्त्रवृष्टिको बाणोंकी धारासे रोकता
हुआ यह उदयन अश्वकी द्रुतगामितासे इसतरह चक्कर मार रहा है कि—

पृथ्वीपर-अश्वमय, आकाशमें मुखचन्द्र-चन्द्रिकामय, पृथ्वी तथा आकाशके

कथा—इमौ किल कुमारिलप्रभाकरौ परान्पराभवन्तमुदयनमनुसृत्य मन्त्रयेते—‘भ्रातरुदयन, किमात्मानमायासयसि। हरन्तु पक्षतां किञ्च खण्डयन्तु परे परामर्शम्। ननु द्विधाविभक्ततनुरप्यसौ पक्षतया धर्मदारै-

तदिति तदेवं क्रमेण चक्षुषि दृष्टौ चत्वारि मण्डलानि प्रोक्तरूपाणि चकासति प्रति-
भान्ति। भूमौ तीव्रया गत्या भ्रमणिकामाचरतोऽश्वस्य तेजो मण्डलाकारं दृश्यते,
आकाशे तदश्वमारूढस्योदयनस्य मुख्य्योतिरालोक्यते, भूगगनयोश्चान्तराले चक्री-
कृतस्य चापस्य तेजो दीप्यते, दिशासु च बाणमयं दीप्तं तेजः प्रकाशते, तदिति
क्रमशः पश्यतां जनानां दृष्टौ चत्वारि अश्वमुखधनुर्वर्णतेजोमण्डलानि प्रतिभासन्त
इति तात्पर्यम्। ‘चकासति’ इति दीप्त्यर्थाच्च षासतेर्लटि प्रथमपुरुषबहुवचने
रूपम् ॥ १९ ॥

कुमारिलप्रभाकरौ—माट्टमतप्रवर्त्तको मीमांसकधुर्यः कुमारिलः, प्रभाकरस्तदी-
यशिष्यो गुरुमतप्रवर्त्तको मीमांसकैकदेशी च। परान्—शत्रून् विरुद्धमतानुगान्।
परामभवन्तम्—खण्डयन्तम्। आयासयसि—खेदं गमयसि।

खण्डयन्तु—खण्डशः कुर्वन्तु। अयमाशयः—मीमांसकाः पक्षतां न स्वीकुर्वन्ति,
ते हि त्रिनैव पक्षतामनुमितिमभ्युपगच्छन्ति, परामर्शस्य च खण्डद्वयं कृत्वा ताभ्या-
मेव खण्डाभ्याम् ज्ञानद्वयस्वरूपाभ्यां सर्वत्रापि कार्यं निर्वह्यन्ति। व्यातिविशिष्ट-
पक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः इति हि नैयायिकानां परामर्शस्वरूपम्, वह्निव्याप्य-
धूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्श इति च प्रादेशिकं तदुदाहरणम्, तत्र
मीमांसकाः—धूमो वह्निव्याप्यः इत्येकम् धूमवांश्च पर्वतः इत्यपरमिति ज्ञानद्वयमेव
अनुमितिसाधनं स्वीकुर्वन्ते, तदेवात्र कुमारिलप्रभाकरयोरभिमतमुदयनाय ताभ्यां

बीचमें तने हुए धनुर्मय, एवं दिशाओंमें बाणमय—इसप्रकार चारतरहके
मण्डल आँख के सामने आते हैं ॥ ॥ १९ ॥

कथा—वह कुमारिल तथा प्रभाकर शत्रुओंके पराजयमें संलग्न उदयनके
प'स जाकर कहते हैं कि भाई उदयन, क्यों अपनेको क्लेश दे रहे हो? ये
शत्रु ले जाय पक्षताको, परामर्शके दो टुकड़े कर दें। परामर्शकी देहके दो
टुकड़े हो जानेपर भी पक्षतास्वरूप पत्नीके नहीं रहनेपर भी वह अयोनिजा-
क्रिया अनुमितिको उत्पन्न कर सकता है।

विनापि प्रभवति जनयितुमयोनिजां निजामनुमितिम्' इति ।

पक्षता—अहो कुटिलतत्त्वमिमाणम् । (अहो कुटिलत्वमनयोः ।)

विदूषकः—भगवद्, भिआमि इमासुं । तदो पक्खदं कत्थ अवाहिण्ण
त्थले ठवेमि । (भगवति, विभेम्याम्याम् । ततः पक्षतां क्वचिदप्यबाधिते स्थले
स्थापयामि ।) [इति पक्षतया सह निष्क्रान्तः ।]

परामर्शः—इमौ कुमारिलप्रभाकरौ स्मितपूर्वमुदयनेनावधीरितौ कोप-

निवेदितम्, परामर्शस्य खण्डनं द्विधाकरणमेव, पक्षतायाश्च हरणमस्वीकरणम् ।
द्विधा विभक्ततनुः—द्विधाकृतदेहः । नैयायिकाः परामर्शस्य यमेकमाकारमामनन्ति,
तमेवाकारं मीमांसकाः खण्डद्वये परिणमय्यानुमितिसाधकं ज्ञानद्वयं स्वीकुर्वन्ते,
तदेवात्र द्विधाविभक्ततनुत्वेन विवक्षितम् । पक्षतया धर्मदारैर्त्रिणापि—विनापि पक्षता-
स्वीकारमिति बोध्यम् । जनयितुं प्रभवति—उत्पादयितुं क्षमते । अयोनिजाम्—
विनैव मातृकुक्षिमुत्पत्तियोग्याम् (श्रूयते हि सीतायाः धरण्या द्रौपद्याश्चाग्निकुण्डा-
दुत्पत्तिरित्ययोनिजोत्पत्तिः शक्यसमर्थना)

कुटिलत्वम्—खलता । कुमारिलप्रभाकरौ आस्तिकदर्शनानुगामितया उदयनस्य
सपक्षौ सन्तावपि प्रवृत्तमाने परैर्युद्धे परामर्शद्विधाखण्डनं पक्षताहरणं च स्वीकर्तुं मनु-
रन्धानाववश्यमेव कौटिल्यमाचरत इति तथोक्तम्, अन्योपि लौकिकयुद्धे सपक्षतया
स्थितो जनः प्रवृत्ते युद्धे विवादास्पदभूमेः परित्यागं स्वपक्षीययोधखण्डनं च
स्वीकर्त्तुं कुतोपि कारणवशादनुबन्धन् कुटिलतथोच्यते ॥ अनयोः—कुमारिलप्रभा-
करयोः । आभ्याम्—कुमारिलप्रभाकराभ्याम् ।

स्मितपूर्वम्—सहासम् । अवधीरितौ—तिरस्कृतौ । स्मितपूर्वकतिरस्कृत्यात्यन्ता-
नवधेयवचनता व्यज्यते । कोपकपिलाननौ—क्रोधरक्तमुखौ ।

पक्षता—आश्चर्यजनक है इनकी कुटिलता ।

विदूषक—भगवति, मुझे इनका भय है । इसलिये मैं पक्षताको किसी
निर्बाधस्थानमें रखना चाहता हूँ ।

(पक्षताके साथ विदूषकका प्रस्थान)

परामर्श—कुमारिल तथा प्रभाकरको ओर विहँसकर उदयनने उन

कपिलाननो भूत्वा मां सदारं शपतः—

‘गर्भं धत्तां परामर्शसंनिकर्षेण पक्षता ।

अपत्ये जातमात्रे तु दम्पती न भविष्यतः ॥ २० ॥

कथा—अहो दुराचारयोरनयोर्दारुणानि दुरन्तवचनानि ।

परामर्शः—भगवति, तथाविधापत्यवदनदर्शनकृतार्थयोरावयोः क्षणमात्र-
मपि प्राणनं परमनिःश्रेयसाय ।

सदारम्—पक्षतया दारैः सहितम् । माम्—परामर्शम् ।

गर्भं धत्तामिति । पक्षता सिषाधयिषाविग्रहविशिष्टसिद्धयभावरूपा स्त्री
परामर्शसन्निकर्षेण परामर्शाख्यस्य व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानरूपस्य पुंसः संबन्धेन
संयोगेन गर्भं धत्ताम् अनुमित्युत्पादकतां प्राप्नोतु, परन्तु अपत्येऽनुमितिरूपायां
सन्ततौ जातमात्रे उत्पन्नमात्रे सति दम्पती पक्षतापरामर्शरूपौ जायापती न भविष्यतः
विनङ्क्ष्यतः । अनुमितौ जातायां सिद्धयभावस्य निवृत्त्या पक्षना विनश्यति, ततश्च
परामर्शोपि विनश्यति । इति न्यायमतमेतेन शापरूपतया वर्णितम् ॥ २० ॥

दुराचारयोः—दुष्टव्यवहारयोः । दारुणानि—भीषणानि । दुरन्तवचनानि मरणा-
शंसितया दुष्टानि अक्षराणि ।

तथाविधापत्यदर्शनकृतार्थयोः—तथाविधस्य अयोनिजस्य अपत्यस्य अनुमिति-
रूपस्य कन्यासन्तानस्य दर्शनेन कृतार्थयोः प्राप्तजनमफलयोः । आवयोः पक्षता-
परामर्शयोः । क्षणमात्रम्—एकं क्षणं यावत् । प्राणनम्—जीवनधारणम् । परमनिः-

दोनोका अनादर कर दिया, इसपर वे दोनों क्रोधसे रक्तमुग्ध हो उठे,
और उन्होंने हम तथा हमारी स्त्रीको शाप दे दिया—

परामर्शके संसर्गको पाकर पक्षता गर्भधारण करले, परन्तु अपत्यके पैदा
होते ही दम्पति—पक्षता तथा परामर्श नहीं रहेंगे, इन दोनोंका अन्त हो
जायगा ॥ २० ॥

कथा—आश्चर्यजनक है इनकी दुष्टता तथा अत्यन्त दारुण है इनके वचन ।

परामर्श—भगवति, उसतरहकी सन्तानके मूलको देखनेके बाद क्षणमात्रके
लिये भी हमारा जीवन परमकल्याणकर है ।

(नेपथ्ये कलकलः ।)

कथा—हा, छिमेतत् । जगदवसानदिवसोदित्वरदिवाकरप्रकरकरचक्र-
निष्कथनकदर्थितमिव युगविगमवर्धमानवडवावीतिहोत्रहेतिलिख्यमानमिव
धूर्जटिललाटलोचनपुटपच्यमानमिव जनजातमकाण्डचण्डिमापन्नशुष्मोष्मणा
कृच्छ्रं प्राणिति । (प्रणिधाय ।) नूनमुदयनेन परेषां क्षुद्राणामुपद्रवमसह-
मानेनोदीरितमिदमाग्नेयमस्त्रम् ।

श्रेयसाय—महते कल्याणाय । परामर्शे ज्ञानभेदः, स हि एकस्मिन् क्षणे उत्पद्य
द्वितीयक्षणे स्थित्वा तृतीयक्षणे नश्येदिति मनसिकृत्य क्षणमात्रमपि प्राणनमुक्तम् ।

जगदवसानेति । जगतः अवसानदिवसे प्रलयदिने उदित्वराः उदिताः ये
दिवाकरप्रकराः द्वादश सूर्याः तेषां द्वादशसंख्यकानां सूर्याणां करचक्रेण तेजःसमुदयेन
यत् निष्कथनं सन्तापनं तेन कदर्थितं पीडितम् इव । (इदमेकं दक्ष्यमाणस्य जनजात-
मित्यस्य विशेषणम्) युगविगमे युगान्ते वर्धमानस्य वडवावीतिहोत्रस्य वडवानलस्य
हेतिभिः परम्परामिः लिख्यमानम् आस्वाद्यमानम् दह्यमानम् इव (इदमपरं तद्वि-
शेषणम्) धूर्जटेः शिखरस्य ललाटलोचनपुटेन नेत्रवह्निज्वालाया पच्यमानम् इव
(इदमपि तस्यैव विशेषणम्) जनजातम्—लोकसमूहः । अकाण्डे असमये चण्डि-
मापन्नः प्रचण्डतां गतो यः शुष्मा अग्निः तस्य ऊष्मणा तापेन । कृच्छ्रं प्राणिति-
कष्टं जीवति । (प्रणिधाय—ध्यानदृष्ट्या विभाव्य) नूनम्—निश्चयेन । परेषाम्—
शत्रुभूतानाम् चार्त्ताकादीनाम् । क्षुद्राणाम्—नीचानाम् । उपद्रवम्—व्यावाकप्रयोग-
रूपम् । असहमानेन—गोडुमपारयता । उदीरितम्—प्रयुक्तम् । लोकस्य प्राणान्
कष्टे पातयन्नयं सन्तापः किंकृत इति पूर्वं प्रकटीकृतायाश्चिन्तायाः समाधानाय

[नेपथ्यमे कलकल]

कथा—हाय, यह क्या हुआ ? प्रलयकालमें उगनेवाले दिवाकर-
समुदायके किरणसमूह द्वारा झुलसा हुआ सा, प्रलयमें वर्द्धमान वडवानलसे
दह्यमान सा, महादेवकी नेत्रज्वालासे पकड़ा, संसारका लोकसमुदाय
असमयमें ही प्रचण्डताको प्राप्त अग्निकी गर्मीसे कष्टमय जीवन बिता रहा है ।
(ध्यान करके) निश्चय ही उदयनने क्षुद्र शत्रुओंके उपद्रवोंके असह्य हो जाने-
पर यह आग्नेय अस्त्र छोड़ा है (उसीकी यह गर्मी है)

परामर्शः—अहो, दहनक्रियालाघवमुदयनोदीरिताग्नेयशस्त्रानलस्य ।
तथा हि—

सेनेति धूमपटलीति हुताश्वोथी-

त्यङ्गारराजिरिति भस्मपरम्परेति ।

दृष्टिविचित्रमतिमादधती विहाय

वस्तुक्रमं युगपदुल्लिखति प्रकारान् ॥ २१ ॥

ध्यानोपनीतमिदमुत्तरम्—उदयनेन शत्रून् पराभवितुं यदाग्नेयास्त्रं प्रयुक्तं तस्यैव
ज्वालाया जगत्कदर्थितमिव जायत इत्यर्थः । ‘वीतिहोत्रो धनञ्जयः’ इत्यग्निपर्या-
येऽमरः । ‘बर्हिः शुष्मा कृष्णः त्मर्षी’ इत्यपि अग्निपर्यायेऽमरः ।

जातम्—सामान्यम् समूहः, ‘जातिर्जातञ्च सामान्यम्’ इत्यमरः ॥

अहो—आश्चर्यम् । दहनक्रियालाघवम्—दाहकृतानैपुण्यम् । उदयनोदीरिता-
ग्नेयशस्त्रस्य—उदयनप्रयुक्तस्य आग्नेयास्त्रस्य । उदयनप्रयुक्ताग्नेयास्त्रस्य दहन-
क्रियानैपुण्यमेव दर्शयितुमग्रेतनं श्लोकं वक्ष्यति ।

सेनेति । (पूर्वं) सेना परकीयं सैन्यम् इति । (तदनन्तरम्) धूमपटली
धूमराशिः इति (ततश्च) अङ्गारराजिः ज्वलदङ्गारपरम्परा इति (ततश्च)
भस्मपरम्परा भसितसमूहः इति एवं प्रकारेण विचित्रमतिम् एकत्रैव वस्तुनि भिन्न-
प्रकारां बुद्धिपरम्पराम् आदधती विभ्राणा दृष्टिः दर्शकजनदृक् वस्तुक्रमं विहाय वा-
स्तविकीं वस्तुसत्तां परित्यज्य युगपत् एककालेन प्रकारान् प्रतीतिभेदान् उल्लिखति
प्रकाशयति । एकस्मिन्नेव क्षणे सेनासन्निवेशदेशे पात्यमाना दृष्टिः प्रथमं सेनामात्म-
गोचरीकुरुते, तदनन्तरं तत्क्षणमेव दाहे प्रवृत्ते धूमपटलीमवगाहते ततश्च तत्रैव
क्षणे वह्निमालामालोकते ततश्च तस्मिन्नेव क्षणेऽङ्गारराजिमध्यक्षयति, अथ तथैव
तत्रैव क्षणे भस्मपरम्परामीक्षते, एवमेकत्रैव क्षणे नानावस्तुसम्बन्धस्याशक्यक्रियतया
सा दृष्टिर्वस्तुक्रमं विहाय प्रतीतिभेदानेव केवलानुपस्थापयतीति भावः । दृष्टिः यस्मि-

परामर्शः—आश्चर्य-जनक है यह उदयनके द्वारा चलायेगये आग्नेय अस्त्र-
की शीघ्रकारिता ।

सेना, धूमपरम्परा, अग्निराशि फिर अङ्गारराजि इस प्रकार विचित्ररूपमें

(नेपथ्ये ।)

अरे दुरात्मन्, अयं न भवसि ।

कथा—अयमसावुदयनेन दग्धे सकलवने समरमवतरन्नेक एव—

चार्वाकाणां सार्वभौमः समग्रा-

मुर्वी क्रामन्नर्वता कर्बुरेण ।

सर्वैर्वन्द्यैर्विक्रमैर्वीरवर्गं

खर्वीकुर्वन्नेति दुर्वीरगर्वः ॥ २२ ॥

न्नेव क्षणे सेनायां निपतति तस्मिन्नेव क्षणे तस्याः सेनायाः पञ्चापि सेनाधूम-
पटली-हुताशवीथीपुञ्जीभूताङ्गारचयमस्मरम्परारूपाः अवस्था युगपदुत्पद्यन्ते, तत्तत्र
दृष्टिः पञ्चापि वस्तूनि पृथक् पृथक् उपस्थापयितुमशक्यमाना केवलं पञ्च प्रतीति-
भेदानेवोपस्थापयतीति रहस्यम् ॥ २१ ॥

अयं न भवसि—अयं मया हन्यसे (अतो न जीवशीत्यर्थः) इदं चार्वाकस्यो-
दयनमुद्दिश्य कोपपूर्वकं वचनम् । चार्वाकस्य कोपश्च स्वपक्षसैन्यसंहारदर्शनकृतः ।

सकलवले—समस्ते सैनिकगणे । समरमवतरन्—युद्धभूमौ समागच्छन् ।
एकः—सहायकान्तररहितः ।

चार्वाकाणामिति । चार्वाकाणाम् नास्तिकभेदानाम् सार्वभौमः सम्राट्
कर्बुरेण चित्रवर्णशालिना अर्वता अश्वेन समग्राम् समस्ताम् उर्वी पृथ्वीम् क्रामन्
सञ्चरमाणः सर्वैः वन्द्यैः प्रशंसनीयैः विक्रमैः पराक्रमप्रभेदैः वीरवर्गम् शूरसमुदयं
खर्वीकुर्वन् लघूकुर्वन् दुर्वीरगर्वः अदम्येन दर्पेण युक्तः एति रणभुवमागच्छति ।

देखनेवाली दशकोकी आंखें वस्तुक्रमको छोड़कर केवल प्रकारका ही उल्लेख
करती हैं ॥ २१ ॥

[नेपथ्यमे]

अरे दुरात्मा, अभी अभी तुम्हारा अन्त हो रहा है ।

कथा—उदयनके द्वारा समस्त सैन्यके दग्ध हो जानेपर एकाकी चार्वाक
युद्ध क्षेत्रमें उतर रहा है—

यह चार्वाकोका राजा चितकवरे अश्वपर चढ़कर समूची पृथ्वीका

परामर्शः—हा, कथमापतन्नव चार्वाकवीरोऽयमुदयनकरनुन्नशरभिन्नवर्मा प्राणानपहाय पतितः ।

खलः पाटच्चरीं वृत्तिमवसानेऽपि नोज्झति ।

असावसूनां व्रजतामादत्ते पञ्चताधनम् ॥ २३ ॥

समस्तेषु स्वोपजीविषु नास्तिकमतेषु परास्तेषु सत्सु प्रधानभूतश्चार्वाकः शास्त्रार्थ-
सङ्गरायोदयनमाह्वयमानः समरभुवमायातीत्यर्थः चार्वाकसिद्धान्तसंक्षेपो यथा—

“अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः ।

चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥

किष्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।

अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।

मम देहोऽयमित्युक्तिः संभवेदौपचारिकी ॥

यावज्जीवं सुखं जीवेनास्ति मृत्योरगोचरः ।

मस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ? ॥

अग्निरुष्णो जलं शीतं शीतस्पर्शस्तथाऽनिलः ।

केनेदं चित्रितं तस्मात्स्वभावात्तद्व्यवस्थितिः” ॥ २२ ॥

आपतन्—समरभूमिमागच्छन् । उदयनेति । उदयनस्य तदाख्यस्य चार्वाक-
शत्रोः करेण हस्तेन नुनैः प्रेरितैः क्षिप्तैर्वाणैर्मिन्नं विदारितं वर्म कवचं यस्य तथा-
भूतः । क्वचित् पुस्तके ‘मिन्नमर्मा’ इति पठ्यते, तत्र मर्मं हृदयम् ।

खल इति । खलः दुष्टस्वभावोऽसौ चार्वाकः अवसाने अन्तिमायामवस्था-
यामपि पाटच्चरीं वृत्तिम् चौर्यवृत्तिम् नोज्झति न त्यजति (यतः) व्रजताम् देह-

चक्रर काटता हुआ, सारे पराक्रमसे वीरोको पराजित करता हुआ अतिगर्वसे
पूर्णहोकर आरहा है ॥ २२ ॥

परामर्श—हाय, चार्वाकवीर आते ही उदयनके हाथसे छूटे हुए वाणसे
मर्ममें आहत होकर प्राणोको छोड़ चला ।

यह दुष्ट मरनेके समयमें भी अपनी लुटेरेकी वृत्तिसे वाज नहीं आ

कथा—श्लाघनीयोऽयमीदृशः शूरस्य प्रतिशूरशरशीर्णस्य शरीरक्षयः ।
तथा हि—

गृध्रैरुद्धूयमाने क्षरदसृगुदके पक्षपालीजलार्द्रा-
स्तोमे स्तोमावदातद्युतिभृति यशसा तायमाने विताने ।

मपहाय गच्छताम् प्राणानाम् शरीरान्तःसञ्चारिणां वायूनाम् पञ्चताधनम् पञ्चसंख्य-
कत्वरूपां सम्पदम् आदत्ते गृह्णाति । म्रियमाणोऽप्ययं चार्वाको दुष्टस्वभावतया
परधनापहारं न त्यजति, यतो गच्छतामेषां प्राणानां पञ्चसंख्यकतामादाय स्वयं
पञ्चतावान् (मृतो) भवति, प्राणानां पञ्चता पञ्चसंख्यकता चार्वाकेण स्वीया कृता
स्वयमसौ पञ्चत्वं गत इति भावः । तत्त्वार्थस्तु चार्वाकः प्राणानामेकविधत्वमा-
तिष्ठते नास्तिकदर्शनवरञ्चविधत्वमिति प्राणानां पञ्चविधत्वमसौ दुष्टतया हरतीति ।
'चौरैकागारिकस्तेन दस्युतस्करमोषकाः । प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटञ्चरमलिभ्युच्चाः ॥'
इत्यमरः ॥ २३ ॥

ईदृशः—रणे जायमानः । प्रतिशूरशरशीर्णस्य—प्रतिपक्षवीरबाणशतस्य ।
शरीरक्षयः—देहपातः ।

गृध्रैरिति । गृध्रैः स्वनामख्यातैः पक्षिमिः क्षरत् पतत् असृक् शोणितमेव
उदकं जलं यतस्तादृशे पक्षपालयः पक्षप्रान्ताः एव जलद्राः तालव्यजनानि तासां
स्तोमे समूहे उद्धूयमाने सञ्चार्यमाणे सति, सोमः चन्द्रस्तद्वदवदातां शुद्धां द्युतिं
कान्तिं विभर्तीति सोमावदातद्युतिभृत् तादृशे विताने चन्द्रिकाख्ये वाससि यशसा
कीर्त्या वितायमाने विस्तार्यमाणे सति, असौ चार्वाकोऽर्वाभुजङ्गः चार्वाकनामा भुवः
उपपत्तिः संविभक्तः प्रकटीभूतः अनुरागः रुधिररक्तिमा अनुरागश्च यस्यास्तादृशीम्
रहा है, देखिये—जाते हुए प्राणोंकी पञ्चता (पञ्चसंख्या) रूप सम्पत्तिको यह

(स्वाधीन बनाके—स्वयं पञ्चत्व प्राप्त करके) हड़प लेना चाहता है ॥ २३ ॥

कथा—इस बहादुरका प्रतिपक्षी बहादुरके बाणों द्वारा इस प्रकार मारा-
जाना प्रशंसनीय है ।

गृध्रगण खूनसे आर्द्र पक्षोंको जलार्द्र तालव्यजनकी जगह चला रहे हैं,
चन्द्रमाकी तरह स्वच्छ यशकी चांदनी तनी हुई है, इस स्थितिमें पृथ्वीका

चार्वाकोर्वीभुजङ्गः समरभुवमसौ संविमक्तानुरागा-

मङ्गेनालिङ्ग्य निद्रां निरवधिमधुना सेवते वीरतल्पे ॥२४॥

परामर्शः—भगवति, जानामि चार्वाकमरुदाय सांप्रतमुदयनमसौ विश्वम्भरा कामयते ।

कथा—एवंविधप्रकृतिरेव कुलपांसुला काश्यपी कस्य परिचयं प्रमाणयति ।

समरभुवम् युद्धभूमिरूपां वनिताम् अङ्गेन स्वीयवपुषा आलिङ्ग्य आश्लिष्य वीरतल्पे वीरशय्यायां युद्धक्षेत्रे अधुना निरवधि कदाप्यवसानमगमिष्यन्तीम् निद्राम् मृत्युरूपां सेवते । यथा कश्चित्कामुकः कस्यां चिद्वनितायामासक्तः स्वभृत्यान् जलाप्लावितं व्यजनं सञ्चारयितुमादिश्य अपरेण भृत्येन च वितानं स्वच्छं शीतातपाद्य-पसारणाय विस्तार्य सुखदायां शय्यायां स्वप्रेयसीमाश्लिष्य स्वपिति तथायं चार्वाको नाम पृथिव्या भुजङ्गः पृथैः रक्तजलाप्लाविते पक्षरूपे व्यजने सञ्चार्यमाणे रणनिहिततया स्वच्छयशोरूपे धवले विताने च तायमाने रुधिररक्ततया प्रकटितरागां पृथिवीं नाम प्रेयसीमाश्लिष्य समरभूरूपवीरशय्यायां निरवधि निद्रामाश्रयतीत्यर्थः । रूपकसङ्कीर्णा समासोक्तिरलङ्कारः । ‘रुधिरैऽसृग्लोहितासरक्तक्षतज-शोणितम्’ इति, ‘धवित्रं तालवृन्तं स्यादुत्क्षिप्तव्यजनं च तत् । जलेनार्द्रं जलाद्रां स्यात् इति चामरवैजयन्त्यौ ॥ २४ ॥

विश्वम्भरा—पृथिवी ।

एवंविधप्रकृतिः—ईदृशस्वभावा । कुलपांसुला—कुलमालिन्यकरी व्यभिचारिणी । काश्यपी—पृथिवी । परिचयम्—प्राक्तनं सम्बन्धम् । प्रमाणयति—रक्षति ।

प्रेमी यह चार्वाक अनुराग (रक्त) की लालीसे भरी अपनी युद्धभूमि रूप प्रियाका अपने समस्त अङ्गोंसे आलिङ्गन करके इस वीरतल्प (रणभूमि) में सदाके लिये सो रहा है ॥ २४ ॥

परामर्शः—भगवति, मुझे मालूम पड़ता है कि यह पृथ्वी अब चार्वाकको छोड़कर उदयनको चाहने लगी है ।

कथा—यही इस पृथ्वीका स्वभाव है, इसने अपने वंशको कलङ्कित किया है, वताओ इसने कब किसके परिचयकी रक्षा की है ? ।

पश्यैषा नरकप्रसूर्वसुमती गर्जद्गग्रामणी-

पर्जन्यच्युतदानवारिसमरप्रावृण्णिशीथे पुनः ।

बद्धाश्लेषमपास्य वीरशयने निद्रान्तमेकं पतिं

को जानात्वभिसृत्य गच्छति कया गत्या परं कामुकम् ॥ २५ ॥

परामर्शः—क एष नाम न्यायाचार्यमुदयनं मूलराज्येऽभिषिञ्चति ।

पश्यैषेति । एषा नरकप्रसूः नरकासुरमाता वसुमती पृथिवी गर्जन्तः शब्दाय-
मानाः ये गजग्रामण्यः गजराजास्तद्रूपेभ्यः पर्जन्येभ्यो मेघेभ्यः च्युतानि पतितानि
दानवारि दानजलानि यत्र तादृशे समरप्रावृण्णिशीथे युद्धरूपवर्षर्तुमध्यरात्रे पुनः
विशिष्य वीरशयने वीरशय्यायां सङ्ग्रामभूमौ निद्रान्तं शयानम् बद्धाश्लेषम् कृत-
गाढालिङ्गनञ्च एकं प्राक्तनम् पतिम् अपास्य त्यक्त्वा परम् अन्यम् कामुकम् उप-
पतिम् कया गत्या अभिसृत्य गच्छति इति को जानातु ? अयमर्थः—यथा
काचित्कुलटा दुरपत्यजनकतया घृणाभूमिश्च स्त्री गर्जद्घनायां प्रवृत्तवर्षायाञ्च वर्षर्तु-
रात्रौ शय्यायां सुखशयितं गाढमाश्लिष्यन्तं च पतिं परित्यज्य कमप्युपपतिं केनापि
गुप्तेन प्रकारेणामिसरति तद्वदियमपि नरकासुरप्रसूधरणी मदस्त्राविषु गजेषु गर्जन्तु
युद्धरूपे निशीथे विशिष्य वीरशयनरूपायां समरभुवि शयानं धरणीं तामेवाश्लिष्यन्तं
च प्राक्तनं पतिं परित्यज्य परं कामुकं विजेतारं नृपं कया गत्याऽमिसरतीति को
जानातु ? कथमिव ज्ञायतां तदीयं तद्रहस्यं तस्या नितान्तदुष्टस्वभावत्वादिति
भावः ॥ अत्र कुलटारमणीवृत्तान्तो धरण्यामारोप्यमागः स्वदत्ते ॥ २५ ॥

मूलराज्ये—प्रतिष्ठाराजपदे । प्रकाशप्रणेता वर्द्धमानः प्रकाशं नाम उदयन-
कृतकुसुमाञ्जलिग्रन्थस्य टीकां प्रणीयोदयनं प्रतिष्ठायामारोपितवानिति मनसि-
कृत्यायं प्रश्नः ।

नरकासुरकी जननी यह पृथिवी गरजते हुए गजराजरूप मेघके दानजलरूप
जलकी वर्षा करते रहने पर, युद्धरूप बरसातकी रातमें आलिङ्गनसंलग्न एक-
पतिको वीरशयनपर सोते छोड़कर—कौन जानता है—किस गतिसे दूसरे कामुकके
पास चली जाती है ॥ २५ ॥

परामर्श—यह कौन उदयनाचार्यको मूल राज्यपर अभिषिक्त कर रहा ?

कथा—एष परिशिष्टप्रकाशकवयिता बुधो वर्धमानः । तं किल चार्वाकस्य बन्धुरतिनृशंसः सोमसिद्धान्तः समरायाह्वयते ।

परामर्शः—इन्त, आहूतकुपितो वर्धमानो मण्डलाग्रमुद्यम्य सोमसिद्धान्तमभिधावति ।

कथा—वत्स, पश्य—

स्कन्धे व्यापारयन्नस्य कृपाणमुपवीतवत् ।

वर्धमानो द्विजवरः संस्करोतीव वैरिणम् ॥ २६ ॥

परिशिष्टप्रकाशकवयिता—कुसुमाञ्जलिपरिशिष्टप्रकाशनामकग्रन्थस्य रचयिता । वर्धमानः—गङ्गेशोपाध्यायसुतो वर्द्धमानोपाध्यायः । चार्वाकस्य बन्धुः—चार्वाकस्य यः सिद्धान्तः तादृशमेव सिद्धान्तं प्रचारयन् सोमसिद्धान्तोऽत्र चार्वाकबन्धुतयोक्तः, सोमसिद्धान्तानां चार्वाकसमानसिद्धान्तप्रचारपरता च—वादिविनोदे बौद्धाधिकारटीकायाञ्च शङ्करमिश्रस्य “सोमसिद्धान्तोऽपि चार्वाकरीत्या सङ्गमनीयः” इत्युक्त्या सिद्धयति । अतिनृशंसः—अतिक्रूरः । समराय—युद्धार्थम् । आह्वयते—स्पर्द्धयाऽऽकारयति । आहूतकुपितः—युद्धार्थमाहूयमानतया क्रुद्धः । मण्डलाग्रम्—खड्गम् । उद्यम्य—उत्तोल्य ।

स्कन्धे इति । अस्य सोमसिद्धान्तनामकस्य रिपोः स्कन्धे अंसदेशे कृपाणं खड्गम् उपवीतवत् यज्ञसूत्रवत् व्यापारयन् स्थापयन् (खड्गेन सोमसिद्धान्तं खण्डयन्) द्विजवरो वर्धमानः वैरिणं शत्रुं सोमसिद्धान्तम् संस्करोति उपनयनसंस्कारं प्रापयतीव । अत्र संस्कर्त्तुं वर्धमानस्य द्विजवर इति विशेषणं संस्कारकर्तृत्वयोग्यता-

कथा—यह परिशिष्ट प्रकाशके निर्माता वर्द्धमानोपाध्याय हैं, उन्हें भी यह चार्वाकका भाई अतिक्रूर सोमसिद्धान्त युद्धके लिये ललकार रहा है ।

परामर्श—ललकार सुनते ही वर्द्धमान तलवार लेकर सोमसिद्धान्तका पीछा कर रहे हैं ।

कथा—वत्स देखो—

सोमसिद्धान्तके कन्धे पर यज्ञोपवीतकी तरह तलवार डाल कर यह द्विजवर वर्द्धमान शत्रुका संस्कार सा कर रहे हैं ॥ २६ ॥

परामर्शः—नूनमसावस्य पाखण्डाखण्डलस्य ।

कण्ठे गृह्णाति, वक्षो विमृशति, वलते पार्श्वतो, मध्यभागे
श्लिष्यत्यूरुं रुणद्धि, प्रणिपतति पदे वर्धमानासिवल्ली ।

इत्थं व्यक्तानुरागाप्यनुनयविमुखे सोमतन्त्रस्य पत्या-
वुत्पत्य स्वर्वधूटी प्रणयिनि धरणौ लज्जया मञ्जतीयम् ॥ २७ ॥

व्यञ्जनाय इवपदं च तेन खड्गपातद्वारा संस्कारे प्रक्रम्यमाणेऽपि वास्तविकम-
संस्कृतत्वं गमयति ॥ २६ ॥

पाखण्डाखण्डलस्य—नास्तिकराजस्य (नास्तिकानामिन्द्रस्य) ।

कण्ठे गृह्णातीति । इयम् वर्द्धमानासिवल्ली वर्द्धमाननामकस्याचार्यस्य
कृपाणलता कण्ठे गृह्णाति कण्ठमाश्लिष्यति, वक्षो विमृशति उरोदेशं परामृशति,
पार्श्वतः पार्श्वदेशे वलते भ्राम्यति, मध्यभागे कटिप्रदेशे श्लिष्यति आलिङ्गति, ऊरुं
जङ्घां रुणद्धि आवृणोति, पदे प्रणिपतति चरणे प्रणमति, इत्थं पूर्वोक्तप्रकारेण व्य-
क्तानुरागा प्रकटीकृतप्रणयापि (वर्द्धमानासिवल्ली) सोमतन्त्रस्य पत्यौ सोम-
सिद्धान्ताचार्येऽनुनयविमुखे प्रतिकूलव्यवहारपरे उत्पत्य पृथ्वीप्रदेशादुत्प्लुत्य स्व-
र्वधूटी प्रणयिनि दिव्याङ्गनाकामुके सति लज्जया प्रियजनानादरकृतया त्रपया धरणौ
पृथिव्यां मञ्जति निलीयते । यथा काचन रमणी स्वप्रेयांसं कण्ठे गृहीत्वा तद्वक्षो
विमृश्य, तत्पार्श्वे भ्रान्त्वा, तदूरुमावृत्य, तत्कटिं समाश्लिष्य, तत्पादयोः पतित्वा,
च प्रसादयति, एवं प्रेयस्या प्रसाद्यमानोऽपि प्रेयान्यदा तदनुनयमनाहत्य
स्थानान्तरे स्थितायां कस्यांचनान्यस्यां नायिकायां प्रेम बध्नाति, तदा सा प्रेयसी
प्रेयःकृतानादरलज्जितत्वाद् भुवं प्रवेष्टुं कामयते, तद्वदियं वर्द्धमानासिवल्ली सोमतन्त्र-

परामर्शः—वर्द्धमानकी यह तलवार पाखण्डोके राजा इस सोमसिद्धान्तके
गलेसे लगती है, छाती छूती है, बगलमें जाती है । मध्यभागका आलिङ्गन करती
है, जङ्घाको रोकती है, और चरणों पर गिरती है, इस प्रकार अनुराग प्रकट
करके भी जब वह देखती है कि सोमसिद्धान्त रूप उसका प्रियतम उसके प्रति
अनुराग-विमुख ही बना है, प्रस्युत देवाङ्गनाका प्रणयी हो रहा है तब
वह तलवार उछलकर लाजसे पृथ्वीमें गड़ जाती है ॥ २७ ॥

अपि च ।

प्रौढच्छेदोच्छलितो व्योमगतः सोमतन्त्रकायार्धः ।

रूढैकबाहुराहुभ्रान्त्या मिहिरं विभीषयति ॥ २८ ॥

कथा—दृढासिप्रहारपतिते सोमसिद्धान्ते कापालिकनीललोहितमहा-

सिद्धान्तस्य कण्ठे वक्षसि पार्श्वयोर्मध्यदेशे जङ्घयोः पादयोश्च पतित्वा प्रकटीकृतशो-
णितरागा च जाता, अथापि सोमसिद्धान्तः खण्डितदेहः सन् भुवं विहाय स्वर्गं
गच्छत्तत्र प्राप्यायां दिव्ययोषित्यनुरागं प्रकटयतीति लज्जितेव साऽसिवक्त्री घरणीं-
प्रविशतीति भावः । छेद्यच्छेदनात्परं खड्गस्य घरणीप्रवेशोक्त्या प्रहारे प्रौढता
व्यज्यते । अत्रानुरागवत्या दयितानादृतायाश्च वनिताया वृत्तान्तो वर्द्धमानासि-
वल्क्यामारोप्यमाणश्चमत्करोति । समासोक्तिरलङ्कारः सा चात्र लिङ्गव्यवहारोभय-
साम्यकृता । स्वर्धूटी—स्वर्गाया युवतिः, वधूटचिरण्टशब्दौ यौवनवाचिनौ ॥ २७ ॥

प्रौढच्छेदेति । प्रौढच्छेदेन दृढहस्तप्रहारकृतेन द्विधाकरणेन उच्छलितः
उपरिक्षिप्तः अत एव व्योमगतः आकाशवर्त्ती सोमतन्त्रस्य कायार्धः तिर्यक्छिन्न-
शरीरार्धभागः रूढ उत्पन्नः एको बाहुयस्य तादृशस्य राहोः भ्रान्त्या भ्रममुत्पाद्य
मिहिरं सूर्यं विभीषयति भयं प्रापयति । दृढेनासिप्रहारेण तिर्यक्छिद्यमानः सोमतन्त्रस्य
कायार्धभाग उपरि उच्छलन् व्योम गाहते, व्योमगतश्चासौ कायार्धः एकेन बाहुना
युक्तया रूढैकबाहुराहुभ्रमं जनयन् सूर्यस्य भयं जनयति, यो राहुर्बाहुराहित्येऽपि
सूर्यमग्रसीत्सोऽधुनैकेन बाहुना युक्तः सूर्यस्य कां दशामुपपादयेदिति भयबीजं
तस्य । स्कन्धे दृढे तिर्यक्प्रहारे जाते छिन्ने एकत्रभागे ऊर्ध्वरूपे एको हस्तस्तिष्ठे-
दिति मनसिकृत्येययुक्तिः ॥ २८ ॥

दृढासिप्रहारपतिते—दृढेन असेः खड्गस्य प्रहारेण आघातेन पतिते भूमिगते ।

और—

जब दस्त आघातसे उछलता हुआ सोमसिद्धान्तका अगला भाग आकाशमें
उड़ता है तो ऐसा लगता है मानो राहुको एक हाथ निकल आया है, उसे
देखकर सूर्यको भय होता है ॥ २८ ॥

कथा—तलवारके दृढ प्रहारसे सोमसिद्धान्तके गिरने ही कापालिक,

भैरवभूतडामरोमामहेश्वरादयो रणादपक्रान्ताः । वत्स परामर्शं, जातं निष्क-
ण्टकम् । एते च (?) प्रतिबन्धसाधनसिद्धिभ्यां प्रतिसंस्कृताः कार्यायोजन-
धृतिसंहतिपदप्रत्ययप्रभृतयः साधनप्रासादप्रदेशाः । तेषु पक्षतया सह
विहरमाणो जनश्रेष्ठसि भगवत्तनुमितिम् । अनया च संघटितः पुरुषः
प्राप्स्यति सिद्धिमिति । प्रवर्तते चेयमुत्तमचामीकरद्रवनिकरैरिवाम्बरपरभाग-
मापूरयन्ती पितृप्रसूः ।

यदपि सृजति पूर्ववन्न तापं

समयवशेन विलीनपश्चिमार्धः ।

कापालिकेत्यादि सोमसिद्धान्तानुगामिन आचार्याः । प्रधाने सोमसिद्धान्ते खण्डिते
तदनुगामिनां पलायनं प्रसिद्धव्यवहारम् ।

निष्कण्टकम्—शनुसामान्याभावः ।

प्रतिबन्धो व्याप्तिः । साधनसिद्धिः—पक्षधर्मता च ताभ्याम् । नाटके तु
प्रतिबन्धनामा कञ्चुकी, साधनसिद्धिश्च चेटीति बोध्यम् ।

प्रतिसंस्कृताः—प्रत्ययवत् प्रसाधिताः । साधनप्रदेशाः—हेतुरुपस्थानानि ।
कार्यायोजनादयो हेतव ईश्वरमनुमापयन्तीति कतिधोक्तम् । तेषु—साधनप्रदेशेषु ।
अनया—अनुमित्या । उत्तमेति । उत्तमस्य धात्वन्तरासङ्कीर्णस्य चामीकरस्य
सुवर्णस्य यो द्रवः तन्निकरैः (रक्तपीतैः सूर्यकरैः) इव अम्बरपरभागम्—
व्योमपराद्धम् । आपूरयन्ती—भृतं कुर्वती । पितृप्रसूः—सन्ध्या । ‘सायं सन्ध्या
पितृप्रसूः’ इत्यमरः ॥

यदपीति । यदपि यद्यपि समयवशेन कालमहिम्ना विलीनपश्चिमार्धः

नीललोहित, महाभैरव, डामर, उमामहेश्वर आदि युद्धसे भाग खड़े हुए ।
वत्स परामर्श, अब निष्कण्टक हो गया, प्रतिबन्ध और साधनसिद्धिने साधन-
प्रासादके प्रदेश कार्य आयोजन धृति संहति पद प्रत्यय प्रभृतिको प्रतिसंस्कृत
कर रखा है, उन प्रदेशोंमें पक्षताके साथ विहारकरके आप अनुमितिको
जन्म देंगे, अनुमितिसे युक्त होकर पुरुष सिद्धि प्राप्त करेगा । उत्तम सुवर्णके
द्रवसे आकाशको पूर्णशी करती हुई यह सायं सन्ध्या आ रही है—

यद्यपि समयवश सूर्यका आधा मण्डल डूब चुका है, अब वह पहले की

अवतमसमलीमसं तथापि

त्यजति न रागसमागमं पतङ्गः ॥ २९ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति मननसिद्धिर्नाम द्वितीयोऽङ्कः ।

पश्चिमसमुद्रनिमग्नार्धमण्डलः पतङ्गः सूर्यः पूर्ववत् पूर्वतनमध्याह्नकाल इव तापं न सृजति न जनयति, तथापि अवतमसमलीमसम् गाढान्धकारमलिनं रागसमागमम् सन्ध्याकृतरक्तिमसम्पर्कम् न त्यजति, समयवशाज्जलमग्नमण्डलार्धभागः सूर्यो यद्यपि पूर्ववन्न तपति, तथापि गाढान्धकारकृतमालिन्यपूर्णोऽस्य सन्ध्यारागः सम्प्रत्यपि सर्वात्मना न निवृत्त इत्यर्थः ॥ २९ ॥

इदमत्र बोध्यम्—इदं पद्यं पताकास्थानरूपम्, पताकास्थाने श्लेषः समासोक्तिः साधारणधर्मोपन्यासश्चेति त्रयः प्रकाराः संभवन्ति । तेष्वत्र यदपीत्यादि समासोक्त्या पतङ्गपदोपात्तस्य जीवस्य श्रवणमननसिद्धावपि परोक्षानुभवेन परोक्षस्यैव दोषत्रैराशयस्य हानिः, तत्प्रयुक्ता च क्रियतां चन क्लेशानामपि हानिः सिद्ध्यति । (सूर्ये पश्चिमार्धनिमग्ने सन्तापकताहानिवत्) अस्यामपि स्थितौ अपरोक्षमोहजनितो रागादिर्न निवर्त्तते (सूर्ये सान्ध्यरागवत्) ।

अतः साक्षात्कारसिद्धयर्थं तृतीयाद्यङ्कावतार इति बिन्दुरपि सूच्यमानो बोध्यः ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते अमृतोदयप्रकाशे

द्वितीयाङ्क-प्रकाशः ।

तरह सन्तापप्रद नहीं रह गया है, अभी भी अन्धकारसे मलिन सन्ध्यारागकी लालिमाको सूर्य पूर्णरूपसे नहीं छोड़ रहा है ॥ २९ ॥

[सबका प्रस्थान]

मननसिद्धि नामक द्वितीय अङ्क समाप्त ।

तृतीयोऽङ्कः

(ततः प्रविशति श्रद्धा निर्वेदश्च ।)

निर्वेदः—हन्त हन्त, विभ्रति विश्वमदभ्रवैभवे भगवति विश्वंमरे कम-
न्यमाश्रयाम्यगाधगर्धगदगृहीतः । तेन हि ।

जहिहि तरलां लक्ष्मीमेतां त्यजामरपादपान्

ततः प्रविशतीति । इयं तृतीयाङ्कप्रारम्भे विष्कम्भकसूचना, अत्र विष्कम्भके
श्रद्धानिर्वेदयोर्वातीलापद्वाराऽवान्तरकथा निर्देक्ष्यते । पूर्ववृत्ताभ्यामङ्काभ्यां वस्तु-
गत्या श्रवणमनने निरूपिते, ताभ्यां श्रवणमननाभ्यां संसारविषयालंप्रत्ययस्वरूपस्य
आत्मावमानरूपस्य वा निर्वेदस्य या दृढभूमिकता सञ्जायते स एव विवेकः,
विवेकिनस्तु आयतिमालोचयन्तः संसारसुखमपि कुपितफणिकणामण्डलञ्छायप्रति-
ममित्यपजहतीति टीकादर्शनात् । निर्वेदे दृढभूमिके सति श्रद्धाविविदिषां नाम
साक्षाच्चिकीषां जनयति, “तमेतं वेदानुवचनेन ब्राह्मणा विविदिषन्ति यज्ञेन दानेन
तपसाऽनाशकेन” इति श्रुतेः । विविदिषाभ्यापारितश्च पुरुषो निदिध्यासनादौ
‘प्रवर्त्तते, सेयं निदिध्यासनपूर्वार्म्भावस्थाऽनेन विष्कम्भकेण प्रस्तूयमाना बोध्या ॥

अदभ्रवैभवे—बहुलसामर्थ्यशालिनि । ‘अदभ्रं बहुलं बहु’ इत्यमरः । अगा-
धेति । अगाधो दुष्पारो यो गर्दः लोभः स एव गदः रोगः (कष्टप्रदत्वाल्लोभे
रोगोपचारः) तेन गृहीतः बलास्त्वपात्रतां गमितः । अत्र गर्दो लोभो—विषय-
भोगेच्छा, सा द्विधा-तृष्णा कामश्च । तत्र प्रथमगर्धान्निर्वेदो वर्ण्यते—जहिहीत्या-
दिना । द्वितीयगर्द्धान्निर्वेदोऽपि वर्णयिष्यतेऽग्रे स्त्रीनिन्दाप्रकरणे ।

जहिहीति । हे हृदय, मदीयचित्त, तरलां स्वभावचपलां लक्ष्मीं जहिहि

[श्रद्धा तथा निर्वेदका प्रवेश]

निर्वेद—हन्त हन्त, समस्तवैभवसे पूर्ण विश्वम्भर भगवान् स्वयं जब विश्वका
भरणकर रहे हैं, तब अगाध लोभसे अभिभूत होकर मैं किसका आश्रयण करूं ?
इस लिये—

हृदय, इस चञ्चला लक्ष्मीका परित्याग करो, छोड़ो इन कल्पवृक्षोको,

हृदय हतया किं ते चिन्तामणेरपि चिन्तया ।

जठरदहनज्वालाशान्त्यै यदि स्युरमी तदा

स्वपितुरुदधेरौर्व निर्वपयेयुरुषर्बुधः ॥ १ ॥

श्रद्धा—वत्स, वलितं जगज्जोवितमनेन तृष्णाञ्जरैर्जनं जरयता दुर्जा-
तेन जठरजातवेदसा । न जातु कोऽपि जन्तुरनेनानभिजातेनागोचरीकृतो
जीवति । पश्य ।

परित्यज, एतानमरपादपान् कल्पवृक्षान् त्यज परिहर, हतया तुच्छया चिन्तामणेः
अपि चिन्तया ते किम् ? त्वया चिन्तामणिचिन्तां कृत्वाऽपि न किमपि फलं
प्राप्तुं शक्यमतस्तामपि त्यजेत्यर्थः । ननु जठरज्वालाशमनायाहं लक्ष्मीकल्पवृक्ष-
चिन्तामणीनन्विष्यामीति किमिति त्वं मां वारयसीति चेत्त्राह—जठरेति । यदि
अमी लक्ष्मीकल्पवृक्षचिन्तामणयो जठरज्वालाशान्त्यै स्युः प्रमवेयुस्तदा स्वपितुः
स्वेषामुत्पादकस्य उदधेः सागरस्य (जठरे स्थितम्) और्वम् उषर्बुधम् बडवा-
नलम् निर्वपयेयुः शमयेयुः । ये स्वपितुरपि जठरे स्थितमग्निं न शमयितुमशक्नु-
वन्ते तव जठरानलज्वालां शमयिष्यन्तीति कथा वृथाऽतो वृथा तदनुवृत्तिरिति
भावः । “और्वस्तु वाडवो वडवानलः” इति “वर्हिः शुष्मा कृष्णवर्त्मा रोचिः
शोचिरुषर्बुधः” इत्युभयत्राप्यमरः ॥ १ ॥

दुर्जातेन—दुःकुलप्रसूतेन । जठरजातवेदसा—जठरानलेन । जरयता—
जीर्णोर्ध्वता । अनभिजातेन—दुःकुलप्रसूतेन । अगोचरीकृतः—त्यक्तः । अत्र—
जीवन् जनो न शक्नोति बुभुक्षालक्षणं गर्धं हातुम्, स हि गर्धो जठरानलसम-
नियतः, स चाजीवनमनुवर्त्तत एव, अत आजीवनं गर्धहानं कर्तुं शक्यमिति

चिन्तामणिकी चिन्ता भी तेरे लिये निरर्थक ही है । यदि लक्ष्मी, कल्पवृक्ष तथा
चिन्तामणिमें जठरानलकी ज्वालाको शान्त करनेकी क्षमता होती तो ये अपने
पिता समुद्रके जठरमें जलती हुई बड़वाग्निको ही सबसे पहले शान्त करते ॥ १ ॥

श्रद्धा—इस दुष्ट जठरानलने तृष्णाकी ज्वालासे जगत्को प्रज्वलितकरके
जगत्के जीवनको दग्धकर दिया है । कोई भी ऐसा आदमी जीवित नहीं है
जो इससे अछूता हो । देखो—

का मैत्री मरुता समं हुतश्रुजो भौमस्य यद्वायुना

स्पृष्टः प्रज्वलति प्रतीपवलनां धत्ते च वैश्वानरः ।

तथ्यं प्राणसमीरकोष्ठशिखिनोः सख्यं यतस्ताविमौ

विश्वेषामुदरं सहैव विशतः काले सहोत्क्रामतः ॥ २ ॥

किंच महदनादरबीजमिदम्, यदकिंचनता नाम, यया गृहीतो धनोपा-
यमनुसरन्नवगृह्यते जनः । पश्य

श्रद्धायाः कथनम् । 'अभिजातः कुलीने स्यात्' इति मेदिनी । न अभिजातोऽनभि-
जातो दुष्कुलोत्पन्नः ।

का मैत्रीति । भौमस्य हुतवहो वह्नेः मरुतो बाह्यवायुना समं सह का कीदृशी
मैत्री सखिता, यत् यस्या मैत्र्याः प्रभावात् वायुना स्पृष्टः वैश्वानरः अग्निः प्रज्वलति
प्रतीपवलनाम् प्रतिकूलं ज्वलनं निर्वाततां च धत्ते धारयति । (वायोरग्नेश्च सख्यं
सुदृढं भौमेन वह्निना वायोः सख्यस्य तदाचारप्रमापितत्वात्, दृश्यते हि वायु-
स्पृष्टो वह्निः प्रज्वलन्, तत् प्राणवायुसहचरो जठरानलः प्राणेषु सत्सु न निर्वाणं
यास्यतीति भावः, तदेव कथयति—) प्राणसमीरकोष्ठशिखिनोः प्राणवायुजठरा-
नलयोः सख्यं मैत्री तथ्यम् सम्यक्, यतस्ताविमौ प्राणवायुजठरानलौ विश्वेषां सर्वे-
षाम् प्राणिनाम् उदरम् सहैव उत्पत्तिकाले विशतः प्रविशतः काले विनाशावसरे
च सहैव उत्क्रामतः निर्गच्छतः ॥ २ ॥

अनादरबीजम्—तिरस्कारस्य कारणम् । अकिञ्चनता—दारिद्र्यम् । यया—
अकिञ्चनतया । धनोपायमनुसरन्—धनप्राप्तिवर्त्म अन्विष्यन् । अवगृह्यते—अना-
दरभाजनं भवति । अकिञ्चनताऽनादरप्रसूतोऽनादराद्बुद्धिग्नो जनो धनोपाये प्रव-

वायुके साथ भौमवह्निकी कौनसी मैत्री है कि वायुके स्पर्शमात्रसे ही वह
प्रज्वलित हो उठती है, और प्रतिकूल दिशामें बढ़ने लगती है । सच्ची दोस्ती तो
है प्राणवायु तथा जठरानलमें, क्योंकि यह दोनों ही प्राणियोंके जठरमें एकही
साथ आते तथा एक ही साथ वहाँसे अन्नमें निकलते हैं ॥ २ ॥

गरीबी बहुत बड़ा अनादरका स्थान है, इसीसे गृहीत होनेपर आदमी
धनका उपाय करने लगता है और अपना धन निकालता है । देखो—

कन्यारत्नं हयपरिवृढं नागराजं मणीनां

श्रेष्ठं दत्त्वा विबुधपरिषत्तोषिता सागरेण ।

धिग्दारिद्र्यं परिभवपदं यस्य दोषात्पुरारे-

मूर्ध्नि क्षिप्तो विबुधविघसग्रासपिण्डस्य खण्डः ॥ ३ ॥

निर्वेदः—जननि, गर्ध एव गर्हामूलममुष्य. न पुनरकिंचनता ।

चैतैवेति धनगर्धोपि न शक्यते परिहातुमिति भावः । घनाभावेऽनादरस्योदाहरणं वक्ष्यति -- कन्यारत्नमित्यादिना श्लोकेन ।

कन्यारत्नमिति । सागरेण समुद्रेण कन्यारत्नम् रत्नस्वरूपां कन्याम्, हय-
परिवृढम् अश्वश्रेष्ठम् उच्चैःश्रवसम्, नागराजम् ऐरावतम्, मणीनां श्रेष्ठं कौस्तुभञ्च
दत्त्वा विबुधपरिषद् विष्णुशक्रादिदेवमण्डली तोषिता तुष्टीकृता । परिभवपदम् अना-
दरकारणम् दारिद्र्यम् निर्धनत्वम् विक्रं, यस्य दारिद्र्यस्य दोषात् पुरारेः शिवस्य
मूर्ध्नि मस्तके विबुधानाम् देवानाम् विघसो भोजनशेषः यः ग्रासपिण्डश्चन्द्रस्तस्य
खण्ड एकदेशो बालचन्द्रः क्षिप्तः न्यस्तः । सर्वेषां देवानां धनशालितया तेभ्यः
समुद्रः कन्यारत्नहयगजराजमणीन् दत्त्वा तान्सन्तुष्टान् कर्तुमचेष्टत, दारिद्र्याय च
शिवाय देवभुक्तशेषचन्द्रखण्डः प्रदत्तः, दृश्यते हि लोके धनिकान् सन्तोषयद्भि-
र्गृहिभिर्द्रिद्रेभ्यो धनिभुक्तोच्छिष्टखण्डः प्रदीयमानस्तदनुध्यायेत्थमत्रोक्तम् । 'विघसो
यज्ञशेषभोजनशेषयोरपि' इति ह्यमरः ॥ ३ ॥

प्राणयात्रामात्रोपयुक्तो गर्धोऽशक्यपरिहारतया यावज्जीवनमवतिष्ठताम्, तथापि
तदधिकधनगर्हस्तु शक्यक्रियः, अतश्च स परिहरणीयः, स एव परिभवस्य निदानम्,
इत्याह— जननीति । गर्धः लोभः । शिवो दारिद्र्येण नानादतोऽपि तु लोभेनानादत

समुद्रने किसीको अपनी सुन्दरी कन्या दी, किसीको हाथी तथा अश्व दिया,
किसीको मणिश्रेष्ठ कौस्तुभ दिया, इसप्रकार उसने देवमण्डलीको सन्तुष्ट किया ।
अनादरके बीज दारिद्र्यको धिक्कार है जिसके चलते उसी समुद्रने शिवजीके
मस्तक पर देवोंका उच्छिष्ट अमृतका पिण्ड फेंक दिया (चन्द्रमा डाल
दिला) ॥ ३ ॥

निर्वेद—महादेवके अपमानका कारण लोभही है, दरिद्रता नहीं ।

तथा हि ।

जातिं विहाय कनके रमते पशूनां

भर्ता बिभर्ति शिरसा कृपणः कपर्दम् ।

राजेति वक्रशशिनं तिलकीकरोति

तस्मादसौ परिभवास्पदमीश्वरोऽपि ॥ ४ ॥

श्रद्धा—वत्स, न तथा किमपीतरद्वस्तुगर्धगोचरो यथा स्त्रियो नाम ।

इति भावः । लोभशीलतां तस्य समर्थयिष्यति वक्ष्यमाणश्लोकेन ।

जातिमिति । पशूनां भर्ता पशुपतिः जातिं मालतीं विहाय त्यक्त्वा कनके घत्तूर-
पुष्पे रमते सज्जते । (अविवेकिनां स्वामी स्वजात्युचितं कार्यं परित्यज्य सुवर्णाब्जने-
समासङ्गं बध्नातीति च ध्वन्यते) कृपणः दरिद्रः शिवः शिरसा मस्तकेन कपर्दं
जटाजूटं बिभर्ति धारयति । (अतिलोभासक्तः वराटकमपि भाग्यासादितं शिरसि
स्थापयतीति च ध्वन्यते) राजा इति ब्राह्मणानां प्रभुः इति बुद्ध्या वक्रशशिनम्
बालभावात् वक्रं चन्द्रम् तिलकीकरोति शिरोभूषणतां नयति (राजायमिति मत्वा
तजोऽपि घनागमसंभावनया चन्द्रं शिरसि धारयति बहु मानयति इति च ध्वन्यते)
तस्मात् लोभातिशयवशात् अशौ ईश्वरः शिवोऽपि परिभवास्पदम् अनादरभूमि-
र्जायते । न शिवस्य दारिद्र्येणानादरोऽपि तु ध्वन्यमानार्थप्रतीतलोभातिशयेनैव
तस्यानादर इति भावः । 'सुमना मालती जातिः' 'घत्तूरः कनकाह्वयः'
'कपर्दको वराटे स्याज्जटाजूटे च धूर्जटेः' 'राजा प्रभौ नृपे चन्द्रे' इति च
सर्वत्र कोषः ॥ ४ ॥

सम्प्रति धनगर्धादपि दुष्परिहरः कामगर्ध इति प्रतिपादयिष्यन्नाह—वत्सेति ।

जाति (जूडी) परित्याग करके कनक (घत्तूर) के प्रति अनुराग रखते हैं,
कृपणताके कारण कपर्द (कौडी-जटाजूट) सिरपर रखते हैं, राजा समझकर
कुटिल चन्द्रमाको सिरपर धारण करते हैं इसी (लोभसूचक कार्यों) के चलते
महादेवका भी अनादर होता है ॥ ४ ॥

श्रद्धा—वत्स, कोई भी दूसरी वस्तु उतना लोभजनक नहीं है जितना

कि स्त्री । CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

निर्वेदः—शान्तम् । अविषयो विदुषामभिलाषस्य मानुषगणः ।
विशेषतस्तु—

अशुचिवपुषामेषां मध्येऽप्यमेध्यतमाः स्त्रियः

कचिदपि न हि श्रौते कर्मण्यमूरधिकुर्वते ।

विगलदसृजः पूयग्रन्थिप्ररूढदुरुद्धर-

द्विपदकृमयो नित्यं यासां गलन्त्यधरव्रणाः ॥ ५ ॥

स्त्रियो हि सर्वातिशायिगर्धविषया इति भावः ।

शान्तम्—अलमुस्त्वापि स्त्रीनाम् । मानुषगणान् विद्वांसो नैवाभिलषन्ति, तत्रापि स्त्रियस्तु विद्वद्भिर्नितान्तमुपेक्ष्यन्ते, तदेव समर्थयिष्यति स्त्रीकुत्सनद्वारा ।

अशुचिवपुषामिति । अशुचिवपुषाम् अमेध्यशरीराणाम् एषां मानुषाणां मध्येऽपि स्त्रियः अमेध्यतमाः अतिशयेनापवित्राः, हि यतः अमूः स्त्रियः कचित् कस्मिंश्चित् अपि श्रौते श्रुतिसाध्ये कर्मणि यागादौ न अधिकुर्वते अधिकारं धारयन्ति । स्त्रीणां वेदाध्ययनवर्जनाच्छ्रौतेषु कर्मस्वनधिकारः साधितो मीमांसासु । यासां स्त्रीणाम् विगलदसृजः रक्तस्रावकाः (अपि च) पूयग्रन्थेः रुधिरग्रन्थिसकाशात् प्ररूढा उत्पन्नाः दुरुद्धराः कष्टेन निष्कासयितुं शक्याः द्विपदाः मनुष्यरूपाः कृमयः कीटाः येभ्यः तथोक्ताः अधरव्रणाः नीचैः स्थिता व्रणाः योनिदेशाः नित्यम् अनारतं गलन्ति स्रवन्ति । स्त्रीणां योनेः रक्तग्रन्थेः सकाशादेव पुरुषा जायन्ते ते च कष्टेन ततो निःसरन्ति, कृमयश्च त एवात्रोक्ताः, स्त्रीणां पुरुषदर्शने कामतन्त्रोक्तः स्विक्रमभाव एवात्र गलनतथोक्तः, सर्वैस्तैस्तासाममेध्यतमत्वं समर्थितं बोध्यम् ॥ ५ ॥

निर्वेद—शान्त । विद्वानोको मनुष्यर लोभको नहीं केन्द्रित करना चाहिये, उसमें भी विशेषतः स्त्रियोपर ।

अपवित्र शरीर मनुष्योंमें भी स्त्रियाँ अत्यन्त अपवित्र होती हैं, इसीलिये उन्हें किसी प्रकारके वैदिक कार्यमें अधिकार नहीं दिया गया है । रक्तस्रावी पूयकी गुठलीमें पैदा होनेवाले द्विपद कीटोंसे पूर्ण जिनके अधोभागवर्ती व्रण बराबर बहते ही रहते हैं ॥ ५ ॥

श्रद्धा—वत्स, प्रबलयोरनयोगेर्धकामयोर्विरामाय किमपि यतते श्रुतिः ।

निर्वेदः—मातः, तदभिसंधाय दुहितरं प्रमितिमर्षयति स्म पुरुषाय ।

श्रद्धा—वत्स निर्वेद, जानासि पुरुषमाश्रित्य वर्तते श्रौती प्रमितिः ।

निर्वेदः—परैः प्रसह्यापहृतामपि प्रमितिमान्वीक्षिकी प्रत्याहृत्य पुरुषसाद-
करोत् । परं तु—

परबलपरिमर्दायास्तान्तां नितान्तं

पुरुषमुपगतान्तां कापि शङ्का पिशाची ।

अभिसन्धाय—गूढमाशयं मनसि कृत्य । दुहितरम्—सुताम् । (अत्र श्रुति-
जन्यतया प्रमितेः श्रुतिपुत्रीत्वमुक्तं बोध्यम्) ।

पुरुषमाश्रित्य वर्तते—पुरुषेण सङ्गता ।

परैः—बौद्धादिभिः । अपहृताम्—अपनीताम् । (बौद्धाः श्रुतेः प्रामाणिक-
तामपलपन्तीति ते प्रमित्यपहारिणः कथिताः) आन्वीक्षिकी—तर्कविद्या । तर्क-
विद्या श्रुतेः प्रामाण्यं साधयतीति साऽत्र प्रमितेः प्रत्याहारकतयोक्ता) पुरुषसात्—
पुरुषाधीनाम् ।

परन्तु—तर्कविद्या बौद्धैरपहृतां तां प्रमितिं पुनः प्रत्याहृत्य पुरुषसाकृतवतीति
सत्यं किन्तु—

परबलेति । नितान्तं प्रचुरमात्रया परेषां शत्रूणां बलैः सैन्यैः (बौद्धादिप्रति-
पक्षप्रयुक्तयुक्तिसहस्रैरिति तत्त्वपक्षे) यः परिमर्दः (परस्यान्यपुरुषस्य बलेन परिमर्दो
गाढालिङ्गनम् चेति कामिनीपक्षे) तत्र यः आयासः शारीरिकः श्रमस्तेन तान्ताम्
श्लानिमुपगताम् तां प्रमितिम् पुरुषमुपगतां प्राप्तां सतीं कापि कुतोऽपि देशादक-

श्रद्धा—वत्स प्रबल अर्थलोभ तथा कामकी निवृत्तिके लिये क्या श्रुति कुछ
प्रयासकर रही है ।

निर्वेद—मातः, इसी अभिप्रायसे श्रुतिने अपनी पुत्री प्रमिति पुरुषको
अर्पितकी है ।

श्रद्धा—वत्स, तुम जानते हो प्रमिति पुरुषके आश्रयमें है ?

निर्वेद—हाँ, शत्रुओं द्वारा बलपूर्वक हरी गई प्रमितिको आन्वीक्षिकीने

अविशदवशमस्या येन सर्वं शरीरं

प्रभवति न कथंचित्कर्मणः साधनाय ॥ ६ ॥

पिशाचावेशविवशां प्रमितिं तनयां श्रुते ।

न श्रद्धाति पुरुषः प्रमाणयतु तां कुतः ॥ ७ ॥

स्मादागता शङ्का सन्देह एव पिशाची अविशत् स्वविषयमकरोत् । येन पिशाच्या-
वेशेन हेतुना अस्याः प्रमितेः सर्वम् शरीरम् विवशम् अस्वाधीनम् सत् कथञ्चित्
केनापि प्रकारेण कर्मणः पुरुषानुरञ्जनव्यापारस्य साधनाय अनुष्ठानाय न प्रभवति
न क्षमते । यथा कस्याश्चित् कामिन्याः केन चित्पुरुषेण गाढमालिङ्गितायाः
अकस्मात् पिशाचीगृहीतायाश्च सत्या अवयवं शरीरम् कस्मैचिदपि कर्मणे नोत्सहते,
तथैव बौद्धैः प्रवर्तकद्वारा युध्यमानैः कृतेनापहारेण जनिताः श्रमैः खिन्नायाः
सन्देहपिशाचीगृहीतायाश्चास्याः प्रमितेः पुरुषसंगमे जायमानेऽपि (अनुमित्या
पुरुषसंशयैऽशतो दूरीकृते सति पुरुषः प्रमितिसमीपम् गच्छति तथापि) अवशशरीरा
सा (अथ च सन्देहकदर्शिता) पुरुषानुरञ्जनरूपे कर्मणि नोत्सहते इत्याशयः ॥ ६ ॥

पिशाचेति । पिशाचावेशेन शङ्कापराहतिरूपेण पिशाचाक्रमणेन विवशाम्
पराधीनाम् श्रुतेः तनयां प्रमितिम् पुरुषः न श्रद्धाति श्रद्धादृष्ट्या न पश्यति,
ततश्च (श्रद्धादृष्ट्याऽदृष्टाम् अत एव चाविश्वस्ताम्) ताम् प्रमिताम् पुरुषः कुतः
प्रमाणयतु प्रमाणत्वेन स्वीकरोतु । श्रद्धया प्रामाण्यं जननीयमिति श्रद्धाभावे
प्रामाण्याभावः स्वतः सिद्ध इति भावः ॥ ७ ॥

शत्रुओंसे छीनकर पुरुषके जिम्मेकर दिया है, परन्तु—शत्रुओंके सैन्य (युक्ति) के
आक्रमणसे खिन्न प्रमिति पुरुषके समीप जाकर भी शङ्कापिशाचीसे मुक्त नहीं हुई
है, जिस शङ्काके कारण उसका समस्त शरीर अकार्यकर हो रहा है, किसी कर्मके
साधनके योग्य वह नहीं रह गया है ॥ ६ ॥

इस प्रकार शङ्कारूप पिशाचके आवेशसे पूराभूत श्रुतिपुत्री प्रमितिपर
पुरुषकी श्रद्धा ही नहीं होती है, वह उसे कैसे प्रमाण मानें ? किसप्रकार उसपर
विश्वास करे ॥ ७ ॥

पठति चायमतिमात्रप्रवृद्धमहामोहः पुरुषो दुरक्षराणि ।

‘अपरिचिततातजन्मा श्रुतिरभिजातिं न चेद्भजते ।

कथमनभिजातवंश्यां प्रमितिं पुरुषः प्रमाणयतु ॥८॥’ इति ।

श्रद्धा—ततस्ततः ।

निर्वेदः—ततो भगवती श्रुतिरान्वीक्षिकीमादिष्टवती—‘घटय पक्षतया परामर्शम् । प्रभवति हि दुर्घटघटने त्वदनुशिष्टानां कथानां प्रथमा’ इति ।

श्रद्धा—तत्किं घटितः पक्षतया परामर्शः ।

अतिमात्रेति । अतिमात्रम् अत्यन्तम् प्रवृद्धः वृद्धिगतो महामोहः यस्य तथा-
भूतः अयं पुरुषः दुरक्षराणि दुष्टवचनानि पठति व्याहरति ।

अपारिचतेति । अपरिचितम् अज्ञातम् तातस्य जन्म यस्याः सा तथोक्ता
श्रुतिः चेत् यदि अभिजातिम् सत्कुलप्रसूतत्वम् न भजते, तदा अनभिजातवंश्याम्
अकुलीनवंशोद्भवाम् प्रमितिम् पुरुषः कथं प्रमाणयतु केन प्रकारेण प्रमाणं
मन्यताम् । यस्याः प्रमितेर्माता श्रुतिर्येन परमात्मना जनिता तस्य जन्म कुत इति
न ज्ञातं केनापि, तस्यां मातामहकुलप्रसिद्ध्याऽकुलीनां प्रमितिं पुरुषः कथं
प्रमाणयत्वित्यर्थः ॥ ८ ॥

दुर्घटघटने—वियुक्तजनसङ्गमने, असाध्यसाधने च । (अत एव साऽत्र पक्ष-
तापरामर्शयोः सङ्गमे व्यापारिता सती साफल्यमासादयेत्) त्वदनुशिष्टानाम्—त्वया

पुरुष का मोह बहुत बढ़ गया है, वह बराबर यही बुरी बात दुहराता
रहता है :—

‘अज्ञातकुलशील पिता (परमेश्वर) की पुत्री श्रुति स्वयं जब कुलशुद्धिका
दावा नहीं कर सकती है, तब अकुलीनमातासे उत्पन्ना प्रमिति पर पुरुष किस-
प्रकार प्रामाण्य-विश्वास करें ॥ ८ ॥

श्रद्धा—इसके बाद ?

निर्वेद—इसके बाद भगवती श्रुतिने आन्वीक्षिकीसे कहा—पक्षतासे
परामर्शको मिला दो । तुम्हारी आज्ञाकारिणी प्रथमा कथा कठिन से कठिन
कार्य भी सम्पन्न कर सकती है ।

श्रद्धा—तो क्या उसने पक्षतासे परामर्श को मिला दिया ?

निर्वेदः—न केवलं घटितो, यावदनुमितिं नाम कन्यकामजनयत् । तामिमां दारिकाम्, अन्तःकरणाय वादरायणी, बुद्धिसत्त्वाय कापिली, चिदालयसन्तानाय सौगतीसंहिता दातुमारभते । गौतमी काणादी जैमिनीया च पुरुषसात्कर्तुमीहन्ते ।

श्रद्धा—अत्रि नाम सिद्धये संपद्येत पुरुषानुमित्योः संगतम् ।

(प्रविश्य ।)

आन्वीक्षिक्या स्वीकृतानाम् । कथानाम्—वादजङ्गवितण्डानामकानाम् तिसृणाम् । प्रथमा—वादकथा । तल्लक्षगम्—‘प्रमाणतर्कसाधनोपालम्भः सिद्धान्तविरुद्धः पञ्चावयवोपपन्नः पक्षप्रतिपक्षपरिग्रहो वादः’ इति गौतमसूत्रे उक्तम् । इयं तत्त्वबुभुक्षोः कथा मन्यते ।

दारिकाम्—कन्यां नाम्नानुमितिम् । ‘अन्तःकरणाय वादरायणी’ इत्यस्य दातुमारभते इत्यग्रे कथयिष्यमाणेनान्वयः, ‘अनुमितिरन्तःकरणस्य वृत्तिः’ इत्युपनिषदनुसारिणां सिद्धान्तोऽत्र वर्णयितुमिष्टः । ‘बुद्धितत्त्वाय कापिली’ ‘कापिली साङ्ख्यविद्या अनुमितिं बुद्धितत्त्वाय दातुमारभते’ इति योजना । सांख्ययोगशास्त्रानुसारेण अनुमितिः प्रकृतिपरिणामस्य बुद्धितत्त्वस्य वृत्तिः स्वीक्रियते तदनुसारेणैव मुक्तिः । ‘चिदालयसन्तानाय’ दातुमारभत इति पूर्ववत्, तत्र प्रवृत्तिविज्ञानसन्ततौ अन्तर्भूताऽनुमितिरियमालयविज्ञानसन्ततौ समवैतीति बौद्धशास्त्रसिद्धान्तोऽनुरुध्यमानो बोध्यः । नैयायिका वैशेषिका मीमांसकाश्च पुरुषाणामेव गुणोऽनुमितिरिति स्वीकुर्वते तदनुरोधेन—‘गौतमी काणादी जैमिनीया च पुरुषसात्कर्तुमीहन्ते’ इत्युक्तम् ।

निर्वेद—केवल मिला ही नहीं दिया, अनुमितिनामक कन्या भी पैदा हो गई, उस कन्याको वादरायणी विद्या अन्तःकरणके, कापिली विद्या बुद्धिसत्त्वके, और सौगतीसंहिता चिदालयसन्तानके लिये देना चाहती हैं, गौतमी तथा काणादी एवं जैमिनीया विद्या चाहती हैं कि अनुमिति पुरुषके अधिकारमें रहे ।

श्रद्धा—पुरुष और अनुमिति का मिलन सिद्धिके लिये होता तो (बड़ा अच्छा होता) ।

(प्रवेशकरके)

विविदिषा—भगवति श्रद्धे, पुरुषस्त्वां द्रष्टुमिच्छति ।

श्रद्धा—पुरुषः प्रथमं तथा भजमानामपि मां निराकरोत् । अधुना सम केन हेतुना वदनालोकनमाहते शठः ।

विविदिषा—भगवति, सांप्रतमनुमित्या सह संगतः पुरुषस्तस्या जल्पितेन बोधितः श्रौतीं प्रमितिं भवतीं च बहु मन्यते । शशाम किलानुमिति-जल्पितेन श्रौतप्रमितेः पिशाचावेशः, पुरुषस्य च श्रुतावनभिजातभ्रमः ।

श्रद्धा—कथय कीदृशमनुमितिजल्पितम् ।

विविदिषा—एवमाह पुरुषसंगतानुमितिः—

‘भुवनघटनमङ्गौ निर्मिमाणस्य यस्य

प्रभवति परमाणुप्रेरणाय प्रयत्नः ।

भजमानाम्—आश्रयन्तीम् । निराकरोत्—अपमतवान् । शठः-दुष्टः ।

अनभिजातिभ्रमः—अकुलीनताभ्रमः ।

भुवनेति । भुवनानां त्रयाणां चतुर्दशानां वा जगताम् घटनमङ्गौ सृष्टिप्रलयौ निर्मिमाणस्य कुर्वतः यस्य परमात्मनः प्रयत्नः परमाणूनाम् प्रेरणाय संयोगाय वियोगाय च प्रभवति, विधिवचनानाम् लिङादिघटितवेदवाक्यानाम् विधातुः तस्य

(प्रवेश करके)

विविदिषा—भगवति श्रद्धे, पुरुष तुम्हें देखना चाहते हैं ।

श्रद्धा—प्रथमावस्थामें मैं पुरुषकी उसतरह सेवा करती थी, तब तो उसने मुझे मगा दिया, क्या कारण है कि वह शठ अब मुझे देखना चाहता है ।

विविदिषा—भगवति, इन दिनों पुरुष अनुमितिसे संयुक्त है, अनुमितिके कथनसे पुरुष समझ गया है और अब वह प्रमिति तथा तुम्हारा बड़ा आदर करता है । अनुमितिके कहने भरसे ही प्रमितिका भूतावेश शान्त होगया, और पुरुषका श्रुतिके संबन्धमें अकुलीनत्व-संशय भी दूर होगया ।

श्रद्धा—कहो तो—अनुमितिने क्या कहा ?

विविदिषा—पुरुषसे मिलित अनुमिति ने कहा :—

संसार की उत्पत्ति तथा संहार करने वाले जिस (परमात्मा) की चेष्टा सृष्टिके आदिभूतमें परमाणुओंको (परस्पर) मिलनेके लिये प्रेरित करती

परिणतिहितहेतौ विश्ववृत्तिं विधत्ते

विधिवचनविधातुस्तस्य पुंसो नियोगः ॥ ९ ॥

अपि च ।

यस्य त्रैगुण्यशक्तिद्रढिमभरवतः सिद्धिलिङ्गानि कार्यं

वाक्यं संख्याविशेषश्रुतिपदधृतयः प्रत्ययायोजने च ।

कर्ता कार्यस्य धर्ता भुवननिगमयोः संप्रदायप्रवक्ता

विश्वस्याश्वासमूलं स जयति पुरुषश्चेतनाराशिरेकः ॥ १० ॥

पुंसः नियोगः आदेशः परिणतिहितहेतौ परिणाममुखे यज्ञादौ विश्वेषां सर्वेषां वृत्तिं प्रवृत्तिं विधत्ते । यो जगन्निर्मातुकामः सिसृक्षावशात् परमाणुसंयोजयति, समस्तं विश्वं प्रलयेन योजयिष्यंश्च सञ्जिहीर्षावशादेव परमाणुन् विश्लेषयति तदाज्ञैर्लिङ्गादिघटितवेदवाणी, सा समस्तमपि विश्वं स्वहितसाधने यज्ञादौ प्रवर्त्तयतीत्यर्थः ॥ ९ ॥

यस्येति । त्रयो गुणाः बुद्धीच्छाप्रयत्ना एव त्रैगुण्यम् (चतुर्वर्णादित्वात्स्वायेंष्यञ्) तस्य त्रैगुण्यस्य द्रढिमा नित्यता तस्य भरः भारः सर्वात्मनाऽवस्थितिः तद्वतो यस्य पुरुषस्य-कार्यं जन्यभावः, वाक्यं वेदादिवाक्यम् संख्याविशेषः सर्गादिकालिकपरमाण्वादिसंख्या, श्रुतिः वेदः, पदं व्यवहारः, धृतिः ब्रह्माण्डादिधारणम्, प्रत्ययः आश्वासः, आयोजनम् परमाणुषु आरम्भजनकं सृष्ट्यादिकालिकं कर्म एतानि सिद्धेः अस्तित्वस्य लिङ्गानि अनुमापकानि (भवन्ति) अथ च यः कार्यस्य दृश्यप्रपञ्चस्य कर्त्ता, भुवननिगमयोः संसारस्य वेदस्य च धर्त्ता, संप्रदायस्य प्रवक्ता विश्वस्य जगतः आश्वासस्य विश्वासस्य मूलः (आस्थाविषयः) स चेतनाराशिः

है, लिङ्गादिघटित वेदवचनोक्ते निर्माता उस पुरुषकी आज्ञा (विधिवाक्य) ही परिणाममुख यज्ञादिमें सबोकी प्रवृत्तिको उत्पन्न करती है ॥ ९ ॥

नित्यज्ञान नित्यइच्छा तथा नित्यप्रयत्नशाली सर्वात्मना नित्य जिसपुरुषकी सिद्धिके हेतु—कार्य, वाक्य, संख्या, श्रुति, पद, धृति, प्रत्यय एवं आयोजन हैं, ऐसा कार्यमात्रका कर्त्ता, संसार तथा वेदका धर्त्ता एवं वेदका वक्ता, संसारका आश्वास एवं विश्वासका आधार वह पुरुष सर्वोत्कृष्ट है ॥ १० ॥

श्रद्धा—घटितः प्रमित्यानुमित्या च पुरुषः । सांप्रतमवसरोऽस्य सिद्धिसंगमाय ।

चैतन्यसमूहात्मकः एकः अद्वितीयः पुरुषो जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते (जयत्यर्थेन च नमस्कार आक्षिप्यते इति तं प्रति प्रणतोऽस्मीति लभ्यते) अत्र श्लोके ईश्वरस्य स्वरूपं तत्प्रमाणं च न्यायदृष्ट्या निरूपितम् । 'त्रैगुण्यशक्तिद्रदिमभरवतः' इत्यनेन ईश्वरस्य बुद्धिप्रयत्नेच्छानां नित्यत्वं तेषां च सर्वात्मनेश्वर एवावस्थानं चोक्तम् । कार्यं वाक्यं सङ्ख्याविशेषः, श्रुतिः, पदं धृतिः, प्रत्ययः, आयोजनं चेत्येतानि यस्य सिद्धेः लिङ्गानि एतेनेश्वरसाधकानुमानलिङ्गानि विवक्षितानि, तथा चोक्तं न्यायकुसुमाञ्जली—

“कार्यायोजनधृत्यादेः पदात्प्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः ॥” इति ।

अत्रोक्तैः कार्यादिभिः ईश्वरस्यानुमानं क्रियते । यथा—(१) कार्यम्—क्षित्यादिकं सकर्तृकम् कार्यत्वात् घटवत् । सकर्तृकत्वञ्च उपादानगोचरापरोक्षज्ञानचिकीर्षा-कृतिमञ्जन्यत्वम् । (२) आयोजनम् कर्म । सर्गाद्यकालिकद्वयगुणकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगजनकं चेतनप्रयत्नपूर्वकम् कर्मत्वात् अस्मदादिशरीरकर्मवत् । (३) धृतिः (गुरुत्वव्रतां पतनाभावः) ब्रह्माण्डादिपतनप्रतिबन्धकीभूतप्रयत्नवदधिष्ठितम् धृतिमत्त्वात् वियति विहङ्गमधृतकाष्ठवत् । (धृत्यादेरित्यत्रादिपदं विनाशग्रहाहकम्) (४) त्रिनाशः ब्रह्माण्डादिप्रयत्नवद्विनाश्यम् त्रिनाशित्वात् पात्यमानपटवत् । (५) पदम्—(पद्यतेऽनेनेति व्युत्पत्त्या पदं व्यवहारः) पटादिसंप्रदायव्यवहारः स्वतन्त्रपुरुषप्रयोष्यः व्यवहारत्वात् आधुनिकलिप्यादिव्यवहारवत् । (६) प्रत्ययः—(प्रत्ययः प्रामाण्यम्) वेदजन्यज्ञानं कारणगुणजन्यं प्रमात्वात् प्रत्यक्षादिप्रमावत् । (७) श्रुतिः—वेदः पौरुषेयः वेदत्वात् आयुर्वेदवत् । (८) वाक्यम्—वेदः पौरुषेयः, वाक्यत्वात् भारतवत् । (९) संख्याविशेषः—द्वयगुणपरिमाणं संख्याजन्यम् परिमाणप्रचयाजन्यत्वे सति जन्यपरिमाणत्वात् तुल्यपरिमाणकपालद्वयारब्धघटपरिमाणात् प्रकृष्ट-

श्रद्धा—पुरुष प्रमिति एवं अनुमितिसे संयुक्त कर दिया गया, अब अवसर हुआ है कि उसे सिद्धिसे संयुक्त कराया जाय ।

निर्वेदः—भगवति, भगवान्पतञ्जलिः संयमदुहितुः सिद्धेः पुरुषसंगमाय व्यवस्यति ।

विविदिषा—भगवति श्रद्धे, सखे निर्वेद, सर्वे वयमुपसर्पाम पुरुषम् ।

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति विष्कम्भकः ।

तादृशकपालत्रयारब्धघटपरिमाणवत् । अणु परिमाणं च न परिमाणजनकम् नित्यपरिमाणत्वात् । एवञ्च द्व्यणुकपरिमाणहेतुपरमाणुनिष्ठद्वित्वसंख्या च नास्मदाद्यपेक्षाबुद्धिजन्याऽतस्तदानीन्तनापेक्षाबुद्धिरीश्वरस्यैव मन्यते ॥ 'कर्त्ता कार्यस्य घर्त्ता भुवननिगमयोः'—'द्यावाभूमी जनयन्देव एको विश्वस्य कर्त्ता भुवनस्य गोप्ता' इत्यभिप्रायेणोक्तः । विश्वस्याश्वासमूलम्—यस्मिन् परमेश्वरे भ्रमप्रमाद विप्रलिप्सादिदोषराहित्येन निरवधिकरुणासिन्धुतया चास्थां कृत्वा तद्वचसि विधिवाक्ये विश्वासं कृत्वा विश्वमैहिकामुष्मिकश्रेयसे यततेऽतोसौ विश्वस्याश्वासमूलतयोक्तः ॥ १० ॥

पतञ्जलिः—अत्र योगशास्त्रप्रवर्त्तकः ।

विष्कम्भकः—

“वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांशानां निदर्शकः ।

संक्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भ आदावङ्कस्य दर्शितः ॥”

स चायं शुद्धविष्कम्भकः, उत्तमपात्रप्रयोजितत्वात् ।

अत्र—स्वरूपफलभागी स्वामी पुरुष उपनायकः । तदितिवृत्तं प्रासङ्गिकं व्यापकञ्चेति पताकास्थानम्—‘व्यापि प्रासङ्गिकं वृत्तं पताकेत्यभिधीयते’ अत्र प्रकरी पतञ्जलिवृत्तम् अल्पकालानुवर्त्तित्वात् ।

निर्वेद—भगवति, भगवान् पतञ्जलि संयमकी पुत्री सिद्धिसे पुरुषको संयुक्त करनेका प्रयास कर रहे हैं ।

त्रिविदिषा—भगवति, श्रद्धे, सखे निर्वेद, हम सभी पुरुषके पास चलें ।

[सबका प्रस्थान]

(विष्कम्भक समाप्त)

(ततः प्रविशति पतञ्जलिः ।)

पतञ्जलिः—प्रसादयति बुद्धिमसौ चतुर्दशो निशामुहूर्तः ।

परिणतनिशाकेशस्तोमे प्रभाषलितोन्मुखे

मजति तमसश्चक्रे चक्रीवदङ्गपिशङ्गताम् ।

अपगतगुणद्वन्द्वा सत्त्वे स्थिता समयक्रमा-

न्मलिनविषयाकारस्पर्शं विमुञ्चति चेतना ॥ ११ ॥

मुहुर्मुहुर्विघ्नैः प्रतिहन्यमानः फलानुकूलो व्यापारः प्रत्याशाऽप्यत्र । पताका प्राप्याशयोर्योगाद् गर्भसन्धिः । प्रकरीनियताप्योः सङ्गमादत्र विमर्शसन्धिरपीति नाटकमर्मविदो विभावयन्तु ।

बुद्धिं प्रसादयति चेतनां निर्मलीकरोति । चतुर्दशो निशामुहूर्तः रात्रिः पञ्चदशभिर्मुहूर्तैर्घटिता तेन तस्याश्चतुर्दश उपचरमः ब्राह्मो मुहूर्तः ।

परिणतेति । परिणता परिपक्वा समाप्तप्राया निशा रात्रिः एव केशस्तोमः कचसमुदायो यस्य तादृशे तथोक्ते, अपि च प्रभा अरुणकरसम्पर्ककृता द्युतिः एव पलितम् जराकृतं शुक्लत्वं तदुन्मुखे तमसश्चक्रे अन्धकारसमूहे चक्रीवदङ्गपिशङ्गताम् गर्दभशरीरपिङ्गलवर्णतां मजति प्राप्नुवति सति अपगतगुणद्वन्द्वा रजस्तमोरूपयुगलगुणसंघर्षरहिताऽत एव सत्त्वे नाम प्रकाशके गुणभेदे स्थिता चेतना बुद्धिः समयक्रमात् कालप्रभावात् मलिनविषयाकारस्पर्शम् मलिनविषयतासम्पर्कम् मालिन्यम् विमुञ्चति जहाति । यस्यान्धकारस्य निशारूपकेशसमुदायः परिपक्वः, यच्च प्रभासम्पर्कवशाद् गर्दभाङ्गपिशङ्गताङ्गम् सत्पलितोन्मुखमिव प्रतिभाति तादृशे क्षीणेऽन्धकारे प्रभाते जायमाने इत्यर्थः, रजस्तमसोरपगमे सति शुद्धसत्त्व-

[पतञ्जलिका प्रवेश]

पतञ्जलि—रात्रिका यह चौदहवां मुहूर्त बुद्धिको स्फीत बना रहा है । समाप्तप्रायरान्तररूप केश, प्रकाशरूप उज्ज्वलता की ओर बढ़ रहे हैं, अन्धकार-मण्डल क्रमशः रासभरोमधूसर होता जा रहा है, रजोगुण तथा तमोगुणके दूर हट जानेसे सत्त्वगुणमें अवस्थित चेतना कालक्रमसे मलिन विषयसम्पर्कका त्याग कर रही है ॥ ११ ॥

(निरूप्य ।)

नूनमवसानदशायां वर्तते विभावरीतुरीययामः ।

निर्वान्त्यः पुनरुद्भवन्ति भवने प्रातःप्रदीपत्विषः

प्रान्तेभ्यो मुहुरन्तरं निविशते निर्याति चान्धन्तमः ।

औदर्यान्लमान्धदोषशमनीमासेवमानः क्रियां

सौधो धूममिव प्रणालनलकैः पीत्वायमुन्मुञ्चति ॥१२॥

प्रतिष्ठिता बुद्धिर्मालिन्यं परित्यजतीत्याशयः । 'पलितं जरसा शौक्ल्यम्' 'चक्रीवन्तस्तु गर्दभाः' इत्युभयत्राप्यमरः ॥ ११ ॥

विभावरीतुरीययामः—रात्रेश्चतुर्थः प्रहरः अवसानदशायां वर्तते—समाप्तो भवति ।

निर्वान्त्य इति । भवने सौधगृहे निर्वान्त्यः समाप्तिं गच्छन्त्यः प्रातः प्रदीपत्विषः प्रातःकालिकप्रदीपद्युतयः पुनरुद्भवन्ति पुनर्भूयसीं द्युतिमाश्रित्य दीप्यन्ते । अन्धन्तमः दृष्ट्युपघातकोऽन्धकारः प्रान्तेभ्यः प्राकारपरिसरेभ्यः मुहुः पुनः अन्तरम् गृहाम्बन्तरभागम् निविशते प्रविशति निर्याति बहिर्गच्छति च । (स चायं धूमस्य निर्गमः प्रवेशश्चोत्प्रेक्ष्यते यथा) अयं सौधो राजसदनम् औदर्यान्लस्य जठराग्नेयो मान्धदोषः मन्दतारूपोऽवगुणस्तस्य शमनीं शान्तिकरीं क्रियाम् धूमयानरूपाम् आसेवमानः अनुतिष्ठन् धूमं प्रणालनलकैः नलकरूपैर्यन्त्रविशेषैः पीत्वा उन्मुञ्चति त्यजतीव इति । इदमत्र बोध्यम्, प्रातःकाले जायमाने निर्वाणोन्मुखा गृह-प्रदीपाः अवसानसूचनार्थमिवाधिक्रिया द्युत्या प्रकाशन्ते, किञ्च गाढं तमो यद् गृहाद् बहिर्निर्गत्य समस्तमपि गृहपरिसरं व्याप्यातिष्ठत् तत्सम्प्रति पुनर्गृहं प्रविशत्

(देखकर) निश्चय ही रातका चौथा प्रहर समाप्ति पर है ।

प्रातःकालिक प्रदीपकी शिखा बुतते समय जोरोसे प्रकाशित हो रही है, अन्धकार बाहर घरमें आकर फिर घरसे बाहर निकल रहा है, ऐसा लगता है कि घर अग्निमान्धरूप दोषको दूर करनेके लिये धूमपानरूप क्रियाकर रहा है जिसमें प्रणालीस्वरूप नलके द्वारा अन्धकारस्वरूप धूमको खींचता तथा छोड़ता है ॥ १२ ॥

अपि च ।

सौधस्य प्रतिफलितं निकुञ्जगर्भे-

ध्वन्यर्णोन्मिषितकपोतनादपुष्टम् ।

एकस्याप्यनुगुणने कृतोद्यमस्य

स्वाध्यायध्वनितमनेकधा विभाति ॥ १३ ॥

(नेपथ्ये ।)

नाथ, कथमुपेक्षसे ।

कुजगति कतमाह्निकस्य हेतो-

रहमिह बद्ध इति त्वमेव वेत्थ ।

प्रतीयतेऽशतश्च ततो निर्गत्य प्रभामरे लीयत इव, सोऽयं धूमस्य निर्गमप्रवेशश्च
जटरानलमान्द्यदोषशमनाय सौधेन पीत्वा पुनस्त्यज्यमानो धूम इव प्रतिभातीत्यर्थः ।
स्फुटा उत्प्रेक्षा ॥ १२ ॥

सौधस्येति । सौधस्य राजप्रासादस्य निकुञ्जगर्भेषु लतावृक्षम्यन्तरभागेषु
प्रतिफलितम् प्रतिध्वनितम्, किञ्च अम्यर्णे समीपदेशे उन्मिषितः स्फुटितः यः
कपोतनादः कपोतानां शब्दः तेन पुष्टम् वृद्धिं नीतम् अनुगुणने स्वाधीतवेदावृत्तौ
कृतोद्यमस्य आसक्तस्य एकस्यापि शिष्यस्य स्वाध्यायध्वनितम् वेदाध्ययनशब्दः
अनेकधा बहुभिरुच्चार्यमाणमिव विभाति । एकेनापि वेदे पठ्यमाने तदीयः
स्वल्पोऽपि ध्वनिः सौधकुञ्जगह्वरेषु प्रतिध्वन्यमानतया समीपदेशोत्पन्नकपोतनाद-
वृंहिततया चानेकवद्व्यञ्जित इव दीर्घः प्रतिभातीति भावः ॥ १३ ॥

कुजगतीति । हे करुणामय दयासागर, अहम् इह अस्मिन् कुजगति कुलिते

सौधके अम्यन्तर भागमें प्रतिफलित एवं समीप में होनेवाले कपोतनादसे
समुद्बुद्बु होनेके कारण एक व्यक्ति द्वारा भी उच्चारित वेद अनेक व्यक्तियों द्वारा
उच्चारित सा लगरहा है ॥ १३ ॥

[नेपथ्यमें]

नाथ, आप हमारी उपेक्षा क्यों कर रहे हैं ?

मैं इस कुलित जगत् (कारागार) में कितने दिनोंके लिये किस अपराधमें

स्वमपि यदि न चेतये न च त्वां

मम करुणामय तत्र कोऽपराधः ॥ १४ ॥

पतञ्जलिः—अहह, करुणानि चिरात्प्राप्तचेतनस्य पुरुषस्य पुरुषोत्तमं प्रति परिदेवितवचनानि ।

(पुनर्नैपथ्ये ।)

हन्त भोः,

अविदितगतिना प्रमादनिद्रा-

मुषितमतिः कितव त्वयास्मि बद्धः ।

संसारे (कारागारसमे) कृतमत् आह्निकम् नित्यं नैमित्तिकं काम्यञ्च अहनि साध्यं कर्माह्निकम् कृतमाह्निकम् तस्य कृतमाह्निकस्य हेतोः कृतमत् कर्म कारयितुम् कृतमस्मिन् वा कर्मण्यपराधः बद्धः इति मदपराधं स्वमेव वेत्थ जानासि । अहं स्वम् आत्मानम् अपि न चेतये परिचिनोमि न च त्वाम् (चेतये) तत्र मम स्वस्य तव चापरिचये कोऽपराधः न कोऽपीत्यर्थः । यथा कश्चित् कारागारे प्रसूतो दस्युदारकादिः बन्धनकारकम् बन्धनकारणं स्वं च न जानाति, न च तत्र तस्यापराधो मन्यते, तथैवाहमपीति कारागारप्रसूतदस्युदारकादिर्वाहमपि मोचयितुमेव योग्य इत्याशयः ॥ १४ ॥

अविदितेति । हे कितव वञ्चक, (कूटव्यवहारिन्, अतएव च कूटस्थानित्येति ध्वनिः) न विदिता गतिश्चेष्टा पादसञ्चारो वा यस्य तेन तादृशेन न त्वया प्रमादोऽनवधानतैव निद्रा तथा मुषिता अपहृता मतिर्विवेक ख्यातिरूपा बुद्धिर्यस्य

बंधा हूँ यह आपही जानते हैं । (इस स्थितिमें) यदि मैं अपनेको तथा आपको भी नहीं पहचानता हूँ तो इसमें मेरा क्या दोष है ? ॥ १४ ॥

पतञ्जलि—अहा, बहुत दिनों पर चेतनाप्राप्त पुरुष पुरुषोत्तमके प्रति करुणशब्दोंमें विलापकर रहा है ।

[फिर नेपथ्यमें]

मैं प्रमादरूप निद्रामें बेहोश था, हे वञ्चक, आपने छिपकर आकर मुझे

कथमिव मम दृष्टिवर्त्मवर्ती

भवपथतस्कर बन्धने प्रभुः स्याः ॥ १५ ॥

पतञ्जलिः—इन्त, पुरुषस्य परमात्मानं दिदृक्षमाणस्य भगवन्तं प्रतिः
बलवदेतान्युपालम्भाक्षराणि ।

(नेपथ्ये ।)

अये, आयत्तमाय कमायासयसि दीनजनम् ।

स तथाभूतोऽहं बद्धोऽस्मि । हे भवपथतस्कर संसाराध्वचौर, मम दृष्टिवर्त्मवर्ती
दृष्टवर्त्म निपतितः सन् कथमपि बन्धने प्रभुः स्याः समर्थो जायेथाः न कथमपीत्यर्थः ।
यथा कोपि कूटव्यवहर्त्ता मार्गचौरः केनापि पथा निभृतपदसञ्चारमागत्य कमपि
पान्थं बध्नाति तथैव निवर्त्तनाभिप्रायेण प्रवर्त्तनादिकूटकर्मणा त्वयाऽहं बद्धोऽस्मि,
त्वं हि संसारमार्गचौरः यदि मया दृष्टः स्यास्तदा कथमपि मां बन्धुं न क्षमेथाः
इत्याशयः । 'भवपथतस्कर' इति विशेषणेन यथा तस्करे दृष्टे लोकास्ततो मार्गान्नि-
वर्त्तते तथैव परमात्मनि दृष्टे जीवस्य संसारो निवर्त्तते इति ध्वन्यते । 'दृष्टिवर्त्म-
वर्त्ती' इत्यनेन परमात्मसाक्षात्कारे जाते परमात्मनाऽपि जीवो बन्धुं न शक्यः
इति बोध्यते । सोऽयं प्रच्छन्नचौरवृत्तान्तोऽत्र परमात्मवृत्तान्ते गुणीभावं
गतोऽवसेयः ॥ १५ ॥

दिदृक्षमाणस्य—द्रष्टुमिच्छतः । उपालम्भाक्षराणि—उपालम्भवचनानि ।
कस्यापि विषये क्रोधपूर्वकं दोषप्रतिपादनमुपालम्भः स द्विविधः—गुणप्रकाशनपूर्वको
निन्दापूर्वकश्च । तत्र निन्दापूर्वक उपालम्भः परिभाषणमित्यभिधीयते, अत्र च
निन्दापि स्तुतिपर्यवसायिनीति उपालम्भमात्रमिदम् ।

बन्धनमें डालदिया । आप यदि किसीतरह हमारी नगरमें आजाते (तो मैं
देखता कि) आप किसप्रकार मुझे बांधनेमें समर्थ होते हैं ॥ १५ ॥

पतञ्जलि—अहा, पुरुष परमात्माको देखना चाहता है, वह परमात्माको
बड़े मार्मिक शब्दोंमें उलाहना दे रहा है ।

[नेपथ्यमें]

अरे मायाको अपने वशमें रखनेवाले, (आत्मवशीकृतमाय,) क्यों हम
दीनोंको सता रहे हो ? ।

कितव तव वशे ममेन्द्रियाणि

श्रुतिविषयावधिवर्तमानदृष्टेः ।

मुखमसि जगतो न वेद्मि दृष्टौ

त्वमवतरिष्यसि केन दर्पणेन ॥ १६ ॥

पतञ्जलिः—नूनमसौ त्रिविदिषया गाढमुपगूढः पुरुषो निर्विद्य परमात्म-

आयत्तमाय—आयत्ता दशगा माया यस्य तत्संबोधने आयत्तमाय, ('स ईशो यद्वशे माया स जीवो यस्तयावशः' इति स्मरणात् । 'आयत्तमाय' इति पाठे आयता विस्तृता माया यस्य स आयतमायस्तत्संबोधने आयत्तमाय इति सूपपन्नं रूपम् । आयासयसि—खेदयसि ।

कितवतवेति । हे कितव, श्रुतिविषयावधिवर्तमानदृष्टेः कर्णान्तायतलोचनस्य तव वशे अधिकारे मम इन्द्रियाणि हस्तपादादीनि सन्ति यतस्त्वम् जगतः मुखम् मुख्यः असि, (मम) दृष्टौ केन दर्पणेन (त्वम्) अवतरिष्यसि इति न वेद्मि । (अत्र कितवेति संबोधनेन ईश्वरस्य सन्निहितप्रच्छन्नता ध्वनिता) (मुखमसीत्यनेन च जगदुपक्रमकारणत्वं व्यज्यते) जगतो मुखमसि चेत्सुतरां जगदन्तर्गतस्य ममापि मुखमसि, इति हृषीकेशस्य वशे सर्वेन्द्रियाणि त्वदधिष्ठितानि सन्त्येव प्रवर्तन्ते, मुखे च श्रोत्रघ्राणरसनचक्षुषि इन्द्रियाणि भवन्त्येव । श्रुति-विषयं वैदिकं धर्माधर्मादिपर्यन्तं गच्छति तव दृष्टिरिति श्रुतिविषयेत्युक्तम् । स्वमुखं च दर्पणेनैव द्रष्टुं शक्यं तत्त्वां केन दर्पणेन पश्यानीति न जाने इत्यादिरर्थः सुधीभिराकलनीयः । निर्विकल्पसमाधिरूपदर्पणप्रतिफलितः परमात्मा दृष्टिपथम-चतरतीति न वेद्मि इत्यनेन जिज्ञासितं बोध्यम् ॥ १५ ॥

विविदिषया—जिज्ञासया । उपगूढः आलिङ्गितः युक्त इत्यर्थः । निर्विद्य निर्वेदं प्राप्य ।

हे कितव, तुम्हारी दृष्टि श्रुतिपर्यन्तगामी है, (कानों तक पहुँची, अथवा वेदतक) हमारे सारे इन्द्रिय तुम्हारे वशमें हैं, तुम संसारके मुख (प्रमुख) हो, मैं नहीं समझ रहा हूँ कि तुम किस दर्पणमें उतरोगे ? (दीख सकोगे) ॥ १६ ॥

पतञ्जलि—निश्चयही यह पुरुष विविदिषासे युक्तहोकर निर्वेदके कारण

दशनोपायमनुसरति ।

(नेपथ्ये ।)

हन्त, साम्प्रतमायासनिःसहोऽस्मि ।

बहुविध भवभूमिकाभिरामि-

नटयसि नाथ यथा तथा नटामि ।

कृपण गमयिता भवानविद्या-

जवनिकयान्तरितः क्रियन्त्यहानि ॥ १७ ॥

आयासनिःसहः—श्रमासहिष्णुः ।

बहुविधेति । हे नाथ, बहुविधाभिः अनेकभेदभिन्नाभिः आभिः भवभूमिकाभिः मनुष्यादिरूपस्वीकाररूपाभिः यथा नटयति संसारनाटकं कर्तुम् आदिशसि तथा नटामि । हे कृपण, (भवान्) अविद्याजवनिकया अविद्यारूपया तिरस्करिण्याऽन्तरितः प्रच्छन्नः क्रियन्ति कृतिसंख्यानि अहानि दिनानि गमयिता व्यतियापयिष्यति । यथा कश्चन कृपणो राजादिर्नट्यो नाटकं प्रस्तोतुमादिश्य स्वयं क्वचन जवनिकायां प्रच्छाद्य स्वं तिष्ठति तस्य प्रच्छन्नरूपेणावस्थाने कारणं भवति तदीया कृपणतैव, स शोचति कदाचिदिमे नटाः स्ववेषपरिग्रहकौशलं दर्शयित्वा पुरस्कारं याचेरन् इति सा च याच्ञा नाटकावस्थाने मध्येनाटकञ्च संभवति अतोऽसौ नाटकप्रारम्भत एव प्रच्छन्नरूपतां प्रतिपद्यते, तद्वदयं परमात्मा संसारनाटके जीवान्प्रवर्त्य तेभ्यः पुरस्कारदानाद् भीत इव अविद्ययाऽऽत्मानमाच्छाद्य निलीयते इति बोध्यम् । अत्र निर्विण्णनटवृत्तान्तः पुरुषवृत्तान्ते गुणीभावं गमयित्वाऽऽरोपितोऽत एव पुरुषे निर्वेदो व्यङ्ग्यः । अप्रस्तुतप्रशंसास्वीकारे तु नटाश्रित एव निर्वेदः स्वदत्ते । स्पष्टमन्यत् ॥ १७ ॥

परमात्माको देखनेका उपाय ढूँढ रहा है ।

[नेपथ्यमें]

हन्त, अब मैं आयास सहसकनेमें अक्षम हो रहा हूँ ।

हे नाथ, नानाप्रकारकी भूमिकाओं द्वारा आपने जिसप्रकार कहा मैं नाचता रहा हूँ । हे कृपण, आप स्वयं अविद्यारूपजवनिकामें छिपकर मुझे कबतक ऐसेही नाचनेको प्रेरित करते रहियेगा ? ॥ १७ ॥

पतञ्जलिः—हन्त, द्रवयन्ति मम चित्तवृत्तिमेतानि विविदिषतः पुरुषस्य निर्वेदोपबृंहितानि परिदेवितानि । तत्संचटयामि सिद्धिममुना । तथा सह पश्यतु परमात्मानम् । कः कोऽत्र भोः ।

(प्रविश्य ।)

वटुः—उपाध्याय, शाण्डिल्यो जाबालिरभिवादये ।

पतञ्जलिः—वत्स, स्फुरति ते परं चापरं च ब्रह्म । आयुष्मन्, निरुध्य-
न्तामन्तरायभूताश्चित्तवृत्तयः । पुरुषसंगमाय सिद्धिमभिसारयतु महाव्रत-
नामा मम कञ्चुकी ।

(प्रविश्य ।)

महाव्रतकापालिकः—एशे म्हि अहके । कीश आणुवेदु भावे । (एषोऽ-
स्म्यहम् । किमाज्ञापयति भावः ।)

द्रावयन्ति—द्रुति प्रापयन्ति विविदिषतः विविदिषायुक्तस्य निर्वेदोपबृंहितानि निर्वेदपूर्णानि । सिद्धिम् योगजधर्मम् । स एव योगजो धर्मः परमात्मसाक्षात्कारे हेतुरिति बोध्यम् ।)

अन्तरायभूताः—पुरुषोत्तमसाक्षात्कारपरिपन्थिन्यः । चित्तवृत्तयः प्रमाण विपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतिरूपाः ॥

महाव्रतकापालिकः—कापालिकाः 'रुद्रो ह वै महाव्रतं चकार नरशिरःकपालं

पतञ्जलि—हन्त, विविदिषासे युक्त पुरुषके निर्वेदपूर्ण यह विलाप मेरी चित्त-
वृत्तिको द्रवीभूत कर रहे हैं । इसलिये मैं इसे सिद्धिसे संयुक्त कर देता हूँ । सिद्धिके
सहारे यह परात्माका दर्शन प्राप्त करे । कौन है यहाँ ?

[प्रवेश करके]

वटु—उपाध्याय—शाण्डिल्यगोत्र मैं जाबालि अभिवादन करता हूँ ।

पतञ्जलि—वत्स, पर तथा अपर ब्रह्म तुमको प्रकाशित हों । आयुष्मन्,
विघ्नस्वरूप चित्तवृत्तियोंको निरुद्ध कर दो । महाव्रतनामा मेरा कञ्चुकी सिद्धिको
पुरुषसे मिलनेके लिये अभिसारित करे ।

[प्रवेश करके]

महाव्रतकापालिक—यह मैं उपस्थित हूँ, आपकी क्या आज्ञा है ?

जाबालिः—(सभयम् ।) क एष नरकपालमालया भीषणकलेवरः सुराचपकास्वादकपायलोचनः समुच्चित इव नरकराशिरुपाध्यायमनुधावति ।

पतञ्जलिः—वत्स, पाषण्डमहाव्रतसिद्धान्तोऽयम् । अलमनेन ।

महाव्रतकापालिकः—ममं पि तुए णत्थि पओअणम् । (ममापि त्वया नास्ति प्रयोजनम् ।) (इति निष्क्रान्ताः ।)

पतञ्जलिः—वत्स महाव्रत, सौर्वभौमः साधयतु पुरुषम् । अभिसारयतु च सिद्धिम् । यस्य खलु

जात्यादेशेन कालेन व्यवस्थाभिरविप्लुतम् ।

हिंसारत्यनृतस्तेयपरिग्रहविवर्जनम् ॥ १८ ॥

दधार' इत्युक्तेर्मगवतो भैरवस्य कपालधारणात् कपालधारणमेव महाव्रतं मन्यन्ते ।

भीषणकलेवरः—भयानकदेहः । सुराचषकः—सुरापानपात्रम् । कषायलोचनः—रक्षाक्षः ।

महाव्रतसार्वभौमः—महाव्रतनामा सर्वस्थाः भूमेरीश्वरो राजविशेषः । महाव्रतपरिभाषा पातञ्जलयोगसूत्रे यथा—'जातिदेशसमयानवच्छिन्नाः सार्वभौमा महाव्रतम्' इति । प्रसाधयतु अलङ्करोतु, प्रकृते सिद्ध्यभिमुखं करोतु ।

जात्येति । जात्या ब्राह्मणत्वादिना, देशेन तीर्थादिना, कालेन पर्वादिपुण्यसमयेन, व्यवस्थाभिः समयनिर्धारणस्वरूपाभिः अविप्लुतम् अनवच्छिन्नं

जाबालि—(भयके साथ) नरकपालमालासे भीषणकाय, मद्यके आस्वादन-से रक्तनेत्र एकत्रीभूत नरकराशिकी तरह प्रतीत होनेवाला यह कौन हमारे टपाध्यायकी ओर चला आ रहा है ?

पतञ्जलि—वत्स, यह पाषण्ड महाव्रत-सिद्धान्त है, इसकी जरूरत नहीं है ।

महाव्रतकापालिक—हमको भी तुमसे प्रयोजन नहीं है ।

[जाता है]

पतञ्जलि—वत्स, महाव्रतसार्वभौमको कहो कि वह पुरुषको सुसज्जित करदे और सिद्धिको भी अभिव्यक्ति करे । जिस महाव्रतका—हिंसात्याग, अरति, अमिथ्यानुराग, अस्तेय, तथा अपरिग्रह जाति-देश-काल तथा व्यवस्थासे अपरिच्छिन्न है ॥ १८ ॥

(नेपथ्ये ।)

अयमसौ बध्नाति पञ्चप्रकारं परिकरं पुरुषप्रसाधनाय सार्वभौमो महा-
व्रतानाम् । न पुनर्दवीयसी सिद्धिरनेनाभिसारयितुं शक्यते ।

पतञ्जलिः—वत्स जाबाले, नियमगणो यमानामव्रतो भूत्वा
सिद्धिमाहरतु ।

(प्रविश्य ।)

निर्जरः—एषो म्हि अलिहन्तशासणशलाहणिञ्जे णिञ्जलेणाम णि-
यमे । (एषोऽस्म्यहमर्हच्छासनश्लाघनीयो निर्जरनामा नियमः ।)

पतञ्जलिः—(विलोक्य ।) वत्स, निर्याप्यतामयमार्यजनगर्हणीयः पुद्ग-
लाधमः, योऽयमस्नानमौनमलपङ्कधारणतिष्ठद्रोजनतप्तशिलाधिरोहणकेशो-
ल्लुञ्चनादिना जीर्यति जीवाजीवसीवनहेतुः संवर इति मन्यते ।

हिंसारस्य नृतास्तेयपरिग्रहाणां विवर्जनम् त्यागः अस्ति, स महाव्रतसार्वभौमोऽखिल-
भुवनविदितः पुरुषं सिद्धयभिमुखं करोतु सिद्धिमेव वाऽभिसारयत्विति पूर्वोक्तेन
संबन्धः । ब्राह्मणो न हन्तव्यः इति जात्यवच्छिन्ना हिंसा यमः, एवं तीर्थे पर्वणि यज्ञ-
भिन्ने स्थाने कोऽपि न हन्तव्य इत्यपि यमः तीर्थकालव्यवस्थावच्छिन्नत्वात् । कोऽपि
कदापि कुत्रापि न हन्तव्य इति तु जातिकालदेशव्यवस्थाभिरनवच्छिन्नतया महा-
व्रतमित्युच्यते, एवञ्च 'जातिदेशसमयानवच्छिन्ना सार्वभौमा महाव्रतम् इति
योगसूत्रोक्तं वस्तु श्लोकेऽत्र प्रपञ्चितम् ॥ १८ ॥

[नेपथ्यमें]

यह महाव्रतसार्वभौम पुरुषको तैयार करनेके लिये पाँच प्रकारका परिकर बाँध
रहा है । सिद्धि दूर है यह उसे नहीं अभिसारित कर सकता है ।

पतञ्जलि—वत्स जाबालि यमोके आगे होकर नियमगण सिद्धिको ले आवें ।

[प्रवेश करके]

निर्जर—जैनमतमें प्रशंसाप्राप्त मैं निर्जरनामका नियम उपस्थित हूँ ।

पतञ्जलि—(देखकर) वत्स, भगाओ इसको, यह आर्यजननिन्दित पुद्ग-
लाधम है, यह अस्नान, मौन, मलपङ्कधारण, खड़े-खड़े भोजन, तप्तशिलाधिरोहण,
तथा केशलुञ्चन आदिसे अपनेको कष्ट देता है, और मानता है कि जीव एवं
अजीवको एक साथ मिलानेका कारण संवर है ।

निर्जरः—हृदाशा, तुमपि शावआह पलिहलिदव्वदंशणेत्ति शश्रं जेच्च शाहमि । (इति निष्क्रान्तः ।) (हताश, त्वमपि श्रावकस्य परिहरणीयदर्शन इति स्वयमेव साधयामि ।)

जाबालिः—भगवन् उपाध्याय, नियमगणो निवेदयति—‘अन्यदपि दवीयसी मिद्धिः । अतः पुरुष एवास्माभिस्तपसा स्वाध्यायेनेश्वरप्रणिधानेन च पावनीयः’ इति ।

पतञ्जलिः—बाढम् । अर्पयतु कर्माणि विश्वनिर्मातरि पुरुषोत्तमे प्रणिहितः पुरुषः ।

(नेपथ्ये ।)

अरे करुणामहार्णव,

सुरसमपि वरं न भोक्तुमीहे

हर मम संवलसंचयं गृहाण ।

सुरसमिति । हे हर, सुरसं शोभनरसं स्वर्गादि साधनम् अतएव वरं श्रेष्ठम् धर्मादि भोक्तुं फलदातृ तयोपभोक्तुं न ईहे न कामये मम भवपार्थक्यस्य संवल सञ्चयं सञ्चितं पाथेयं भोग्यकर्मफलरूपम् गृहाण मया त्वयि समर्पितं स्वीकुरु । ततश्चोपदिश कथय निदूरयात्रायाः चिरानुवृत्तायाः अस्य जन्ममरणपरम्परायाः

निर्जर—श्रावकोके लिये तुझ अभागोका भी दर्शन निषिद्ध है अतः मैं स्वयं चला जाता हूँ ।

[जाता है]

जाबालि—भगवन् उपाध्याय, नियमगणका कहना है कि अभी सिद्धि दूर है, अतः हमलोग तप स्वाध्याय एवं ईश्वरप्रणिधानके द्वारा पुरुषको ही तबतक पवित्र करते हैं ।

पतञ्जलि—अच्छी बात है, ईश्वरमें प्रणिधान करनेवाला पुरुष अपने कर्मों-का पुरुषोत्तममें अर्पणकरे ।

[नेपथ्यमें]

अच्छे (स्वर्गादि) स्वादसे युक्त तथा श्रेष्ठ होनेपर भी मैं इस संवलसञ्चय (कर्म)-का उपभोग नहीं करना चाहता हूँ, हे हर, आप इसे ले लीजिये, कृपया

उपदिश कतरद्विदूयात्रा-

श्रमशमन भववर्त्मनोऽवसानम् ॥ १९ ॥

पतञ्जलिः—श्लाघ्यमिदं वैराग्यमुमुक्षयोरनुरूपं पुरुषस्य वचनम् ।

(पुनर्नेपथ्ये ।)

सकलमपि मया स्वकर्मबीजं

त्वयि वृषवाह समर्पयांबभूवे ।

संसारयात्रायाः श्रमशमनं भ्रान्तिहरम् । भववर्त्मनः संसाररूपस्य मार्गस्य अवसानं समाप्तिषाधनंकतरन् भक्तिज्ञानयोर्मध्ये केन संसारो निवर्तत इति कथय यथाकोऽपि पथिको गृहात्पोथयमादाय चलितः सुबहुदूरं गत्वापि मार्गस्यान्तमभवलोकमानश्च खिन्नः सन् कस्मैचिन्मार्गं मिलिताय स्वीयं पाथेयं समर्प्य ततो मार्गस्यावसानं केन पथास्यादिति जिज्ञासते, तथैव पुरुषः कर्मफलं पाथेयमादाय संसारवर्त्मनि चलन् भ्रान्तः सन् स्वकर्मफलरूपं पाथेयं पुरुषोत्तमाय समर्पयति ततश्च संसारमार्गावसानं साधनतया भक्तिज्ञानयोरन्यतरस्य निश्चयं कारयितुमिच्छति । अत्र पथविरामविश्राममात्रं कामुकस्य संबलोपभोगं विरक्तस्य दूरपथिकस्य वृत्तान्तः । संसारमुखं त्रिमुखस्य कर्माण्यर्पयतो मुमुक्षोर्वृत्तान्ते तादात्म्येनाध्यारोपितः पुरुषमालम्ब्य श्रमविषादं निवेदानुक्तासयति प्रेयांसनाम भक्तिरसं चात्वादोच्चरतां नयतीति भावः ॥ १९ ॥

वैराग्यमुमुक्षयोरनुरूपम्—वैराग्यस्य मुमुक्षायाश्चानुकूलम् ।

सकलमपिमयेऽति । हे वृषवाह, (ह्यालिक शिव धर्मं नियामकाश्चेति त्रयोऽपि वृषवाह शब्दार्थाः परमात्मनि संगताः) 'सुकृते वृषभे वृषः' इत्यमरः । मया जीवेन सकलम् समस्तम् अपि स्वकर्मैव बीजं स्वर्गनरकादि फलजनकं पुण्यापुण्य स्वरूपम् त्वयि समर्पयां बभूवे समर्पितम् । (तत् बीजम्) चेत्

इतना बता दीजिये कि दूरव्यापी यात्राके श्रमका अन्त करनेवाला इस संसार मार्गका अन्त कहाँ है ॥ १९ ॥

पतञ्जलि—वैराग्य तथा मुमुक्षुत्वके अनुरूप पुरुषका यह कथन प्रशंसनीय है ।

[फिर नेपथ्यमें]

हे वृषवाह, (शिव-हलवाहक) मेरे पास जो कुछ कर्मबीज था (सर्वभूते

तव मम च न चेत्फलं प्रसूते

॥ कथमधुनाप्यहमेव दोषभूमिः ॥ २० ॥

पतञ्जलिः—स्वदोषश्रयाशंसनपिशुनोऽयमस्य पुरुषोत्तमं प्रत्युपात्तम्भः ।

(नेपथ्ये ।)

अये नित्यप्रबुद्ध,

मम भवपथिकस्य कर्म भोग्यं

प्रलयनिशि त्वमपालयः शयालोः ।

यदि तत्र मम च न फलं प्रसूते तव विगतरागादि दोषतया मम च निष्कामतया फलं भोगं नोत्पादयति—अधुनापि अत्रापि अहमेव कथं दोषभूमिः रागद्वेषमोहादीनां पात्रम् । अयमाश्चयः कोऽपि कृषकः सकलमापि बीजं हालिकाय वपुं समर्पयति, तस्यां स्थितौ यदि बीजं न फलं जनयति तदा हालिकस्य देवस्य वाऽपराधः कथ्यते न तु कृषकस्य, अत्र तत्त्वार्थे तु जीवेन सकलमपि पुण्यापुण्यात्मकं बीजं फलयोगजनकं धर्माधिष्ठातरि भगवति समर्पितं, तच्च बीजं जीवस्य निष्कामतया परमात्मनश्च विगतरागादिदोषतया कस्यापि भोगं फलं न जनयति अस्यामपि दक्षायां पुरुष एव राग द्वेष मोहात्मकानां दोषाणां पात्रत्वेनाक्षिप्यते न परमात्मा तथाऽऽक्षिप्यते तत्र कारणं नावगच्छाम इति ॥ २० ॥

स्वदोषश्रयामिलाष पिशुनः—आत्मनि स्थितानां रागादि दोषाणां निवृत्तेरमिलाषस्य सूचकः । अस्य पुरुषस्य ।

नित्यप्रबुद्ध—सतत जागरूक (अनश्वरज्ञान इति च परमात्मपक्षे)

ममभवेति । त्वम् प्रलयनिशि प्रलयरूपायां रात्रौ शयालोः निद्रितस्य (शरीर-

आपको समर्पितकर दिया, तथापि वह कर्मबीज यदि आप तथा मुझको फल नहीं दे रहा है, तो बताइये इसमें मेरा क्या दोष है ? ॥ २० ॥

पतञ्जलि—यह पुरुषका पुरुषोत्तमके प्रति उलाहना है जिससे उसके दोष अयकी सूचना मिल रही है ।

[नेपथ्यमें]

हे सदा जागरूक (नित्यज्ञान, परमात्मन्) ।

मैं ससारपथका पथिक प्रलय निशाको दे रहा हूँ और आप मेरे भाग्य

इति सकलमकिंचनो बुभूषुः

प्रहरकवेतनमेतदर्पयामि ॥ २१ ॥

पतञ्जलिः—साधु, तावदिदं व्यपदेशेन भगवति सर्वकर्मणामर्पणम् ।

(नेपथ्ये ।)

भगवन्, अवतर नयनवर्त्मनीत्यंवाशास्महे । न खलु त्वया नेदी-
यसोप्ताः फलन्ति क्षेत्रज्ञक्षेत्रे कर्माशयाः । पश्य ।

पाथेन निरस्त समस्त चेष्टतया शयितस्येत्युक्तम्) भवपथिकस्य संसारमार्गाध्वनीनस्य
मम जीवस्य भोग्यम् भोगविषयतां प्रापणीयम् पाथेय स्वरूपं सञ्चितकर्म अपालयः
रक्षितवान् कर्मसाक्षित्वान्नित्य प्रबुद्धत्वाच्च । इति अस्मात् कारणात् आकिञ्चनो
बुभूषुः भोग्यवस्तु परिहारद्वारा दरिद्रतां प्रेषुः अहम् एतत् स्वकर्मरूपं पाथेयम्
प्रहरकवेतनम् यामिकलभ्यं पारितोषिकम् अर्पयामि तुभ्यं समर्पयामि । अयमाशयः-
यथा कश्चन पथिको रात्रावागतायां मध्ये वर्त्म शयानो भवति, तदीयं च भोग्यं पाथेयं
कश्चन सततजागरूकाज्जनो रक्षेत्, सुप्तोत्थितोऽपि पथिकः स्वं पाथेयं यामिकाय वेतन-
रूपेण प्रदाय स्वयमकिञ्चनो जायेत, तथैव प्रलये सुप्तस्य जीवस्य भोग्यं तद् दृष्टं कर्म-
साक्षित्वान्नित्यप्रबुद्धत्वाच्च रक्षितवने परमात्मने सुप्तोत्थितः सन् कर्मसन्त्यासं कृत्वा
भोगान् परिहर्त्तुकामो भोगदरिद्रो बुभूषुः स्वं कर्मजातं परमात्मने समर्पयतीति ॥ २१ ॥

व्यपदेशेन—छलेन । प्रहरकवेतन दानच्छलेन परमात्मनि कर्मापणं
नितान्त चातुर्यद्योतकं विद्यत इत्यर्थः ।

नयनवर्त्मनि अवतर—हृगोचरो भव । 'सकलमपि मया' इत्यादीनां

कर्मकी रक्षा करते रहे थे, अब मैं जग चुका हूँ, मैं कुछ भी अपना नहीं रखना
चाहता हूँ, इसलिये आपको अपना समस्त भोग्य कर्म प्रहरीके वेतनके रूपमें
अर्पितकर रहा हूँ ॥ २१ ॥

पतञ्जलि—वेतन देनेके छलसे भगवान्में अपने सारे कर्मोंका यह समर्पण
तो बड़ा अच्छा रहा ।

[नेपथ्यमें]

भगवन्, आप मेरे नयनोंके मार्गमें आ जाँय इतनीही मेरी प्रार्थना है ।

यदि विरहितभोगभोग्य दूरा-

द्वयसि वृषाङ्क तदा फलानि सूते ।

स्वपदमुपदधासि यत्र तस्मि-

न्भवति कडङ्गरमेव कर्मबीजम् ॥ २२ ॥

पूर्वं दोषक्षयाभिलाभिलो व्यक्तः, स च त्वद्दर्शनेऽवश्यम्भावीति पृथक्तया-
नाभिलाषविषयः, अतएवात्रैवकारः । नेदीयसा-समीपस्थितेन । अत्र समीपस्थित्या
पूर्वांशंसितं नयनपथगोचरत्वमेव विवक्षितम् । अतएव परमात्मनि नयनगोचरे
तत्त्वतो ज्ञाते सति अदृष्टानि न फलं प्रसुवते इति कथितगद्यभागे इति बोध्यम् ।
उक्ताः-वचनकर्माकृताः । क्षेत्रज्ञक्षेत्रे-जीवरूप भूमौ । कर्माशयाः कर्मण आशयाः-
आशेरते कर्मफलपर्यन्तमवतिष्ठन्ते इत्याशयाः शुभाशुभादृष्टानि । परिदृश्यमाने
परात्मनि अदृष्टानि फलं न प्रसुवते भृष्ट बीजवत् इत्याशयः ॥

यद्विरहितेति । हे विरहितभोगभोग्य, भोगभोग्यहीन परमात्मन्, वृषाङ्क
शिव, (हालिक) यदि त्वं दूरात् वपसि साक्षिरूपेण तिष्ठन् प्रेरकःसन् वपसि
बीजनिक्षेपं करोषि तदा कर्मबीजं (क्षेत्रज्ञक्षेत्रे उप्यमानम्) फलानि सूते जीवस्य
भोजानुत्पादयति, यत्र च (क्षेत्रज्ञे) स्वपदम् निजचरणम् उपदधासि स्वप्रकाशं
वितरसि कर्मबीजम् कडङ्गरम् अबुशमेव भवति, अबुशं च सफलान्न कल्पते
इत्यर्थः । हालिको यदि पादौ बीजेषु नयतेयुरिति सावधानतां रक्षन् दूरत एव
बीजानि वपति तदा तानि बीजानि फलानि क्षेत्रे उत्पादयन्ति, स एव यदि
बीजेषु पदं न्यस्यति तदा वितुषीभावं गतं तद्बीजं न फलं प्रसूते तद्वत् परमात्मा
दूरस्थितः प्रेरकश्च भूत्वा यद्यदृष्टं प्रवर्त्तयति तदैव तेनादृष्टेन जीवस्य भोगरूपं फलं
प्रसूयतेऽथ च स एव हालिकस्थानीयः परमात्मा यदि बीजयुक्तेक्षेत्रे पदमर्पयति—

आप समीपस्थ (प्रत्यक्ष) होकर जिस कर्मबीजको बोते हैं वह नहीं
फलता है ।

हे भोगभोग्यहीन शिव, यदि आप दूरसे (अदृष्ट अवस्थामें) बीज (कर्म)
बोते हैं । तब तो वह (कर्म) फल देता है, जब आप उस (कर्म) बीज पर
अपना चरण रख देते हैं (स्वार्पित कर देते हैं) तब वह कर्मबीज निस्तुष धान्य
हो जानेसे फलप्रद नहीं होता है ॥ २२ ॥

पतञ्जलिः—वत्स जाबाले, सत्यमाह पुरुषः । भगवात परात्परे दृष्टे स्वतः एव क्षीयन्ते कर्माणि । तदस्मै सूनृतमधुरवचसे तावदासनमुपनीयताम् ।

जाबालिः—इदमर्हदनुशासनावशिष्टं वीरासनमुपतिष्ठते ।

पतञ्जलिः—नहि नहि । मृदु स्थिरं सुखमासनमुपनीयताम् ।

स्थिरसुखवृषीनिषण्णः प्राणानायास्य दीर्घपथदूनान् ।

प्रत्याहृतेन्द्रियगणो विश्राम्यतु निर्भरं पुरुषः ॥ २३ ॥

प्रकाशं त्रितरति—तदा नष्टप्रसव सामर्थ्यमदृष्टं भोगं न जनयतीत्याशयः । ‘कडङ्करोऽबुशं क्लीवे’ इत्यमरः । कडङ्करस्य बुशविहीनस्य फलजननाशक्तिरुक्ता—‘तुषेणापि परित्यक्ता न प्ररोहन्ति तण्डुलाः’ इति ॥ २२ ॥

सूनृतमधुरवचसे—सूनृतं प्रियसत्यं मधुरं श्रुतिसुखदं च वचो यस्य तस्मै । ‘सूनृतं मङ्गलेऽपि स्यात् प्रियसत्ये वचस्यपि’ इत्यमरः ।

अर्हदनुशासनावशिष्टम्—जैनशास्त्रोक्तम् । वीरासनम्—साधकानामासनम् । मृदु स्थिरसुखम्—मृदु कोमलम् स्थिरम् अचपलम् अतएव सुखं सुखदम् । अत्र ‘स्थिरसुखमासनम्’ इति योगसूत्रम् अनुसृत्येदमुक्तम् ।

स्थिरसुखवृषीति । स्थिरा सुखयतीति सुखा च या वृषीमुन्यासनं तत्र निषण्णः उपविष्टः दीर्घपथदूनान् दीर्घमार्गसञ्चारखिन्नान् प्राणान् आयाभ्य प्रत्याहृतः चित्तनिरोधेन निरुद्धप्रसरतां नीत इन्द्रियाणां चक्षुरादीनां गणो येन तादृशः सन् पुरुषः निर्भरम् । अत्यर्थम् विश्राम्यतु विश्रामं करोति । सुदूरपथचलनश्रान्तः

पतञ्जलि—वत्स जाबालि, पुरुष ठीक कह रहा है, परात्पर भगवान् के दृष्ट हो जानेपर कर्म स्वतः क्षीण हो जाते हैं । अतः इस सत्यमधुरभाषी पुरुषको आसन दो ।

जाबालि—जैनशास्त्रसंमत यह वीरासन उपस्थित है ।

पतञ्जलि—नहीं, कोमल स्थिरसुख आसन लाओ ।

स्थिरसुख व्रतियोंके लायक आसनपर बैठकर दूर यात्रासे श्रान्त प्राणोंको आयाम (विश्राम) प्रदान करके इन्द्रियगणोंका प्रत्याहरण कर लेनेके बाद पुरुष अच्छी तरह विश्राम करे ॥ २३ ॥

(नेपथ्ये ।)

प्रत्याहृतानि विषयेभ्यः करणानि ।

वहति करणमान्तरं स्ववृत्तौ

वत विलयं बहिरिन्द्रियव्रजस्य ।

कमठ इव कठोरपृष्ठकुक्षौ

चरणचतुष्टयकन्धरामिकोचम् ॥ २४ ॥

पथिको यथा क्वचित् सुखासने उपविश्य चक्षुरादीनीन्द्रियाणि च विषयेभ्यो निवर्त्य विश्राम्यति तथैवायं जीवोऽपि प्रेत्यभावपरम्परारूपविशालवर्त्मचलनभ्रान्तः सम्प्रति योगोक्ते वृषी नामके मुन्यासने उपविश्य चित्तनिरोधेन्द्रियाणि निरुद्ध प्रसराणि कृत्वा विश्रामं लभतामित्याशयः । 'व्रतिनां सासनं वृषी'त्यमरः । 'प्राणान् आयम्य' इत्यनेन 'तस्मिन् सति श्वासप्रश्वासयोगति विच्छेदः प्राणायामः' इति योगलक्षितः प्राणायामो विवक्षितः । एतेन सर्वेण—'यमनियमासन प्राणायाम प्रत्याहाराणां सम्पत्तिः सूचिता । प्रत्याहारो—नाम "बहिवृत्तिनिरोधेनान्तःकरणमात्रस्य वृत्ति-प्रसरः" इति पातञ्जले ॥ २३ ॥

वहतीति । आन्तरं करणम् चित्तम् स्ववृत्तौ बहिरिन्द्रियव्रजस्य बाह्यचक्षुरादीन्द्रियनिवहस्य विलयम् अन्तर्निर्लीनताम् वहति प्रापयति । प्रत्याहारे जायमानेऽन्तःकरणस्य वृत्तिः प्रसरति तत्रैव वृत्तौ बहिरिन्द्रियाणि लीयन्त इत्यर्थः । कठोर पृष्ठकुक्षौ कठिने पृष्ठान्तर्भागे चरण चतुष्टयेन सह कन्धरायाः ग्रीवायाः निकोचं संकोचं कमठः कच्छप इव । यथा कच्छपः स्वचरणचतुष्टयेनसहैव स्वांग्रीवां पृष्ठकुक्षौ तिरो भावयति तथैव चित्तं स्ववृत्तौ बहिरिन्द्रियाणां वृत्तीस्तिरोभावयतीति भावः ॥ २४ ॥

[नेपथ्यमें]

विषयीं से इन्द्रियां हटा ली गई हैं ।

आन्तर करण (चित्त) अपनी वृत्तिमें बाह्य इन्द्रियसमुदायको लीनकर लेता है जैसे कछुआ अपनी कठोर पृष्ठकुक्षिमें चार चरणों तथा अपनी ग्रीवाको लीनकर लेता है ॥ २४ ॥

पतञ्जलिः—तदधुना ध्यायते धारयते समादधते पुरुषाय संयमो दुहितरं प्रयच्छतु सिद्धिम् ।

जाबालिः—आचार्य, किमेतत् । पश्य तावद्विवापि दीप्यमाने दिवाकरे ।

कर्पूरैः परिपूरिता इव विमच्छेदैर्विक्रीर्णा इव

प्रालेयोपलसंचिता इव सुधामिन्धौ निमग्ना इव ।

कस्मात्कैरवकाननस्मितरुचा संवर्द्धिनां कौमुदी-

मुद्ग्रीवप्रचरच्चक्रोरतरुणी पीतां दिशो विभ्रते ॥२५॥

अधुना—ध्यान धारणासमाधिषु सिद्धेषु सत्सु । ध्यायते—ध्यानशीलाय, धारयते—धारणामभ्यस्तवते । समादधते—समाधिं कुर्वते । अयमाशयः—विषयान्तरोपरक्ते ब्रह्मणि प्रत्याहृतचित्तस्य निवेशनं धारणा, तत्परम्परैव ध्यानम्, विषयान्तर परिहारेण ब्रह्मध्यानं समाधिः, एतेषां त्रयाणां समुदितानां संयम इति संज्ञा । स एव संयमो दृढभूमिः सन् सिद्धिं योगजधर्मं पुरुषस्य जनयतीति योगशास्त्रसमयः, तदनुरोधेनात्र संयमः पुरुषाय सिद्धिं नाम स्वजन्यतया दुहितरं प्रयच्छत्विति कथितम्, संयमे जाते पुरुषस्य सिद्धिरुत्पद्यतामिति तत्त्वम् ॥

दिवापि—दिनेऽपि । दीप्यमाने—प्रकाशमाने ।

कर्पूरैरिति । कर्पूरैः परिपूरिता इव भृता इव, विमच्छेदैः नलिनीदण्डखण्डैः विक्रीर्णाः व्याप्ता इव, प्रालेयोपलसञ्चिताः हिमशिलापरिपूरिताः इव सुधामिन्धौ अमृतसागरे निमग्नाः इव दिशः दिगवकाशाः कस्मात् कुतो हेतोः कैरवकाननस्मितरुचा कैरववन विकास कृत कान्त्या संवर्द्धितां वृद्धिं गमिताम् उद्ग्रीवाः उन्नमितकन्धराः प्रचरन्त्यः सञ्चरणशीलाः याः चक्रोरतरुण्यः चक्रोर्यः नाभिः

पतञ्जलि—अब पुरुष ध्यान धारणा और समाधिसे पूर्ण है, संयम अपनी पुत्री सिद्धि पुरुषको अर्पित करे ।

जाबालि—आचार्य, यह क्या ? दिनमें सूर्यके चमकते रहनेपर भी दिशायें कैरववनकी स्वच्छकान्तिसे समृद्ध चन्द्रिकाको धारणकरके कर्पूरसे पूर्णसी, मृणालदण्डसे व्याप्तसी, बरफकी शिलाओसे भरीसी, और अमृतसागरमें निमग्नसी प्रतीत हो रही हैं । दिशाओंको उज्ज्वलता प्रदान करनेवाली उस चन्द्रिकाको गरदन उठाकर चलती हुई चक्रोरियां चुग रही हैं ॥ २५ ॥

पतञ्जलिः—वत्स, इयमसौ पुरुषमभिसरन्त्याः सिद्धेः शरीरज्योत्स्ना कृत्स्नमपि जगदुद्भयांतयति ।

जाबालिः—आचार्य, क एष कतिपयपुरुषपरिवारितो रुचिविजितराजपट्टो राजलक्ष्मीलाञ्छितो विद्रुत्य वने निलीयते ।

पतञ्जलिः—वत्स, क्षेत्रज्ञनगरनरपतिरसौ तामसप्रकृतिर्महामोहः सिद्धि-
कौमुदीवृद्धिमसहमानो विद्रवन् कुमाराभ्यां द्वेषरागाभ्यामनुगम्यते ।

पीताम् निगीर्णाम् कौमुदीम् स्वच्छाभाम् विभ्रते धारयन्ति । कुत इयमाभा दिशो व्याप्नोति यस्यामाभायां प्रसरन्त्यां दिशां कर्पूरभृता इव नलिनी दण्डलण्डैर्व्याप्ता इव हिमशिलापरिपूरिता इव सुधासागरे निमग्ना इव च भासन्ते याञ्चाभामिमाम् विकसत्कैरवकान्तिभिर्वृद्धितां, कन्धरामुन्नम्य प्रचरन्त्यश्चकोयं आचामन्तीत्यर्थः । आद्ये पादद्वये स्वरूपोत्प्रेक्षा चतुष्टयम्, तृतीये चरणे तद्गुणश्चालङ्कारः ॥ २५ ॥

शरीरज्योत्स्ना—कायच्छविः । कृत्स्नम्—सकलम् । उद्दीपयति—प्रकाशयति । कतिपयपुरुषपरिवारितः—कतिभिश्चन पुरुषैः सहितः । रुचिविजितराजपट्टः—कान्तिपराजितचन्द्ररूपशिलाशकलः । कान्त्या पूर्णचन्द्रमपि विजयमान इत्यर्थः । विद्रुत्यपलाय्य । निलीयते—आत्मानं गोपयति ।

क्षेत्रज्ञनगरनरपतिः—क्षेत्रज्ञो जीवः स एव नगरं तत्र नरपतिः राजा, रागद्वेष द्वारा तत्प्रवृत्तिं नियन्तृतया मोहस्य राजत्वमुक्तम् । तामसप्रकृतिः—स्वभावतस्तमो गुणमयः । सिद्धिकौमुदी वृद्धिम्—सिद्धेः प्रभाया उपचयम् । विद्रवन्—

पतञ्जलि—यह पुरुषके पास स्वयं आती हुई सिद्धिकी देहप्रभा है जो सारे विश्वको द्योतित कर रही है ।

जाबालि—चन्द्रमास्वरूप स्फटिकशिलाको अपनी कान्तिसे पराजित करने-
वाला राजचिह्नसे युक्त यह कौन है जो कुछ लोगोंके साथ भागता हुआ वनमें छिप रहा है ।

पतञ्जलि—यह क्षेत्रज्ञ नगरके महाराज तमःप्रधान महामोह हैं जो सिद्धिकी चन्द्रिकाको नहीं बरदास्त कर सकनेके कारण भाग रहे हैं, उनके दोनों कुमार राग तथा द्वेष उनका अनुगमन कर रहे हैं ।

जाबालिः—कथमिदमाचार्येण राजविद्विष्टमनुष्ठितं कर्म, यदसौ सिद्धिः पुरुषप्राप्त्या परमप्रगल्भतां नीता ।

पतञ्जलिः—श्रुतिनिदेशवशंवदा वयमस्वतन्त्रास्तया प्रेरिताः प्रवर्तामहे ।

जाबालिः—ननु महामोहपरिवारेष्वेवान्तभूतेयमिति विश्वजनीनवृत्तिरतिनृशंसमनुतिष्ठति भगवति । तथा हि ।

इयतो दिवसानसौ श्रुतिस्तनयौ मोहपतेरलालयत् ।

चरमे वयसि स्थिता कथं वत विश्वस्तवधं विधित्सते ॥२६॥

पलायमानः । कुमाराभ्याम्—स्वजन्यतया पुत्रस्थानीयाभ्याम् । अनुगम्यते—अनुस्रियते ।

इदम्—पुरुषेण सह सिद्धेः संयोजनरूपम् । राजविद्विष्टम्—राजविरुद्धम् । राजा महामोहस्तदुच्छेदकारकतया सिद्धेः पुरुषेणयोजनमत्र राजविद्विष्टं कर्मोक्तम् । श्रुतिनिदेशवशंवदाः—श्रुत्याज्ञानुवर्तिनः । तथा—श्रुत्या ।

महामोहपरिवारेष्वान्तर्भूता—सकाम कर्मोपदेशकतया श्रुतिरपि मोहपरिवारान्तर्गतोक्ताऽत्र । विश्वजनीनवृत्तिः—सकललोकहिताय प्रवर्त्तमाना । अति नृशंसम्—कठोरतमं कार्यम् ।

इयत् इति । असौ श्रुति इयतो दिवसान् एतावद्विषयपर्यन्तम् मोहयतेः महामोहस्य तनयौ तज्जन्यौ रागद्वेषौ अलालयत् पालितवती । (सकामकर्मोपदेश-परायाः श्रुतेर्मोहजन्यरागद्वेषपोषकताभिप्रायेणात्र श्रुतेर्मोहपुत्र लालनमुक्तम्) चरमे अन्तिमे वयसि विरागावस्थायाम् स्थिता (श्रुतिः) विश्वस्तयोः विधिवोधि-

जाबालि—सिद्धिको पुरुषकी प्राप्ति कराकर उसे प्रगल्भ बना दिया, यह राजद्रोहका कार्य आचार्यने क्यों किया ?

पतञ्जलि—हम लोग श्रुतिके अधीन हैं, अस्वतन्त्र हैं, जो श्रुति कहती है उसी कार्यमें प्रवृत्त होते हैं ।

जाबालि—यह श्रुति भी महामोहके परिवारमें ही है, यह विश्वकी भलाईके लिये अतिनृशंस कार्य भी करती है, क्योंकि—

इतने दिनोंतक यह श्रुति महाराज महामोहके कुमार राग और द्वेषका लालन पालन करती रही है, अब बुढ़ापेमें आकर जिस प्रकार वह विश्वस्तवध

पनञ्जलि — वत्स, निसर्गसुन्दरस्यापवर्गस्य साम्राज्यमभिसंधाय सर्वमचेष्टत भगवती श्रुतिः । सर्वा एव रागद्वेषलालनविधिव्यासेधप्रवृत्तयो निवृत्तिपराः । निवृत्तिः सान्वयमहामोहोन्मूलनपरेति ।

जाबालिः—एवमनया सिद्धया नगरविषयान्निर्वासितोऽपि सूक्ष्मविषय-वननिलीनो महामोहः केन व्यापारेण प्रापणीयः परं लोकमिति ।

कर्मविषयकत्वेन निरातङ्क्यो रागद्वेषयोः बधं नाशं कथं केन प्रकारेण करिष्यति, वतेति खेदे । रागद्वेषौ हि वेदबोधितकर्मविषयकतया श्रुतिविश्वस्तौ तयोः रागद्वेषयोः श्रुत्यावधो नितान्त नृशंसो व्यापारो भवितेति भावः । श्रुतिवशंवदैर्यमादिभिः प्रयुक्तया सिद्धया संयोजितः पुरुषो रागद्वेषसहितं महामोहं जिहासति इति । तत्त्वम् ॥ २६ ॥

अभिसन्धाय—गूढमाशयं कृत्वा । सर्वम्—उचितमनुचितं च विश्वस्त राग-द्वेषवधादिकम् । अचेष्टत—कृतवती । रागद्वेष लालन विधिः—सकामकर्मप्रवर्तन विधिः । व्यासेधः—निषेधविधिः । निवृत्तिपराः—सकामकर्मद्वारा चित्तशुद्धिस्ततो निष्कामकर्मप्रवृत्तिः ततो निवृत्तिरिति सदैवऽपि सकामकर्मप्रवृत्तिविषयः परिणामो निवृत्तावेव पर्यवस्यन्तीति भावः ।

सूक्ष्मविषयवननिलीनः—सिद्धिसम्पदा स्थूलाभिमानो नश्यति नतु सिद्धया सूक्ष्माणामन्तःकरणलिङ्गशरीरादिवस्तूनामभेद भ्रमो नश्यति, सतु विवेकादेव नश्यति । स एव सूक्ष्मवस्त्वभेदोऽत्र वनरूपेणोक्तः ।

(विश्वासघात करके रागद्वेषका उच्छेद) करने जा रही है, खेद ! ॥ २६ ॥

पतञ्जलि—वत्स, निसर्गसुन्दर अपवर्गके साम्राज्याभिषेकके उद्देश्यसे ही भगवती श्रुतिकी सारी चेष्टायें होती रही हैं । रागद्वेषका लालन तथा विधिनिषेधात्मकप्रवृत्तियाँ निवृत्तिपर कही रही हैं, निवृत्तिका उद्देश्य महामोहका उच्छेद ही रहा है ।

जाबालि—सिद्धिने विषय नगरसे तो महामोहको निकाल दिया, लेकिन महामोह अब सूक्ष्मविषयवनमें छिप रहा है, किस व्यापारसे अब सिद्धि उसे वहाँसे परलोक पहुँचायेगी ?

पतञ्जलिः—

पूर्वं प्रमित्या परतोऽनुमित्या सिद्ध्या ततोऽस्मिन्पुरुषे प्रसक्ते ।
संगच्छमाने पुरुषोत्तमेन मोहः स्वयं प्राप्स्यति नाशमेषः ॥ २७ ॥

(नेपथ्ये ।)

अरे पुरुष, किमितस्ततो धृतिमलभमानः किमपि वस्तु मृगयसे ।

शब्दाः श्रोत्रसुखाः पदाथगुरवो रूपाणि चित्राणि च

स्पर्शाः पक्ष्मलकोमलाः सुरभयो गन्धा रसाः स्वादवः ।

लोका भोगमया गुणाः प्रगुणतां प्राप्ताः स्वतन्त्रा गतिः

पूर्वामात । पूर्वं प्रमित्या ततः तदनन्तरम् अनुमित्या ततश्च सिद्ध्या प्रसक्ते सङ्गते अस्मिन् पुरुषे जीवे पुरुषोत्तमेन सङ्गच्छमाने मिलति सति एषः मोहः स्वयं नाशं यास्यति । पुरुषस्य पूर्वं वेद प्रामाण्यं ज्ञानवर्मन्मयायातमिति तस्य प्रमित्या संगतिः, ततश्च वेदं प्रमाणमास्थाय तदाधारेण परमात्मानुमित इति तस्यानुमिति संगतिः, अथ जाते परमात्मानुमाने योगवर्मना सिद्धिर्लब्धेति सिद्धिसंगतिः, तदीदृशः पुरुषः परमात्मना यदैव सङ्गच्छते तदैव तस्य महामोहः स्वयमेव निवर्त्तते महामोहस्य परमात्मदर्शनावधितायाः शास्त्रे साधितत्वादित्याकृतम् ॥ २७ ॥

इतस्ततः—यत्र तत्र । धृतिमलभमानः—सन्तोषमनासादयन् ।

शब्दाः श्रोत्रेति । श्रोत्रे कर्णौ सुखयन्तीति श्रोत्रसुखाः कर्णप्रिया शब्दाः, पदाथं गुरवः गुरुतरार्थवन्तः, (यान् श्रुत्वा भागी नृप्यति) चित्राणि नानाविधानि रूपाणि (यानि दृष्ट्वा भोगी दृष्यति) स्पर्शाः पक्ष्मणा अतएव कोमलाः, गन्धाः सुरभयः सुगन्धमयाः, रसाः स्वादवः स्वादपूर्णाः, लोकाः भोगमयाः भोगप्रचुराः गुणाः अणिमादयः प्रगुणतां प्राप्ताः स्वाधीनतां गताः, गतिः स्वतन्त्रा यथावचि सम्प्राद्या,

पतञ्जलि—पूर्वमें पुरुषप्रमितिसे संयुक्त हुआ, फिर उसका योग अनुमितिसे हुआ, अब पुरुष सिद्धिसे संयुक्त हो गया है, अनन्तर जब पुरुष पुरुषोत्तमे मिल जायेगा तब मोहका स्वयं नाश हो जायेगा ॥ २७ ॥

[नेपथ्यमें]

अरे पुरुष, क्यों इधर-उधर अधीर होकर कुछ दूँद रहे हो ?

अर्थरमणीय तथा कर्णप्रिय शब्द, नानातरहके रूप, पक्ष्मल तथा कोमल

सिद्ध्या सार्धममीषु वत्स विहरञ्जीव्याः सहस्रं समाः ॥ २८ ॥

पतञ्जलिः—इयमसौ मधुमती महामोहप्रेरिता पुरुषोत्तमदर्शनविरोधिषु विषयभोगोपसर्गेषु पुरुषं व्यापारयति ।

(नेपथ्ये ।)

भगवति नियते विदूरयात्रामहचरि संसरणाध्वनोऽयमन्तः ।

जरति विरम निःसहासि संविन्नगरमतः परमद्वयोपभोग्यम् ॥ २९ ॥

(एते दुर्लभ भोग विषयास्त्वामुपस्थिताः) हे वत्स, अमीषु पूर्वोक्तेषु भोगेषु सिद्ध्या सार्धं विहरन् समानां शतम् जीव्याः । मधुमती नाम भूमिका पुरुषं प्रलोभयति, तस्या एवेयं पुरुषं प्रत्युक्तिः । समाधि साक्षात्कृतव्यवहित विप्रकृष्ट वस्तुसमुत्थो भोगो मधुमती इति योगभाष्यम् ॥ २८ ॥

विषयभोगोपसर्गेषु—पूर्वोक्त शब्दादिरूप भोगा एव उपसर्गाः पुरुषोत्तमदर्शन-रूप श्रेयः परिपन्थितयोत्पातास्तेषु । व्यापारयति—प्रवर्त्तयति ।

भगवतीति । भगवति, सर्वसमर्थे, नियते, भाग्य, विदूरयात्रायां संसारा-त्रायाम् सहचरि सङ्गिनि, संसरणाध्वनः संसारमार्गस्य अयम् अन्तः समाप्तिः । अतएव जरति वृद्धे, निःसहासि मार्गश्रान्तासि विरम निवर्त्तस्व, अतः परं संविन्नगरं मोक्षपुरम् यद् अद्वयोपभोग्यम् एकेन मयैव प्रवेक्ष्यम् । अदृष्टस्यापि पुरुषोत्तमदर्शन-

स्पर्श, सुरभिपूर्णं गन्ध तथा स्वादिष्टरस (यहाँ प्राप्य हैं) (यहाँके) लोक-भोगमय हैं, गुण गुणान्तरसे सहकृत हैं, गति निर्वाध है, यहाँ सिद्धिके साथ-विहार करते हुए सौ दिव्य वर्षोत्तक जीते रहो ॥ २८ ॥

पतञ्जलि—यह मधुमती भूमिका है जो महामोहकी प्रेरणासे पुरुषको पुरुषोत्तम दर्शनके विरोधी विषय भोगकी ओर प्रवृत्त करा रही है ।

[नेपथ्यमें]

भगवति नियते, (अदृष्ट,) तुमने मेरी इस लम्बी यात्रामें मेरा साथ दिया है, अब इस संसार मार्गका यही अन्त है, तुम वृद्ध तथा श्रान्त भी हो गई, तुम अब लौट जा, इसके आगे विज्ञाननगर है जहाँ का भोग अद्वय दशामें ही प्राप्य है ॥ २९ ॥

पतञ्जलिः—साधु वत्स, नियातराप त्वयावधारता, का नाम मधुमती । तदचिराद्वा संयमदुहितृसाद्धधर्मव्यापारेण पुरुषोत्तममासादयिष्यसि । वत्स शाण्डिल्य, सिद्धमस्मत्साधनीयम् । अधुना चामुना व्यापारेण न चेतितं पारणतमहः । तथा हि

पश्यामि ध्रुवधामतोरणशिलादारुस्खलत्केतना-

दस्मात्सौधनिकेतनाञ्जलनिधेः संध्यापिशङ्गीरपः ।

पूर्वकालपर्यन्तमेव फलप्रदतेति शास्त्रस्वारस्येन पुरुषोऽदृष्टमपि स्वतो वियोजयति । अत्र बहुं देशं यावत्सहचरन्त्या वृद्धायाः श्रान्ताया अग्रेतने नगरे निषिद्ध प्रवेशा-
याश्च कस्याश्चित् स्त्रियो वृत्तान्तोऽत्र नियतिवृत्तान्तेऽध्यारोपितः । नियतिर्जन्म-
परम्परासहचरीति सर्वमत सिद्धम् । अद्वयोपभोग्यं संविन्नगरे आत्मनिर्विकल्पके
प्रत्यक्षे मोक्षहेतावद्विनीयस्य पुरुषस्य प्रवेशो विषयतयाऽनुमन्यते, नियतिस्तु सहका-
रितयापि तत्र नानुमतेति विवक्षितं बोध्यम् ॥ २९ ॥

नियतिरपि त्वयाऽवधीरिता—अदृष्टमपि त्वया तिरस्कृतम् । चेतितम्—ज्ञातम् ।
परिणतम् समाप्तम् । अहः—दिनम् ।

पश्यामीति । ध्रुवधाम दक्षिणोत्तर ध्रुवस्थानम् एव तोरणं बहिर्द्वारम् तस्य
यत् शिलादारु स्तम्भाधःस्थितं काष्ठम् तत्र स्खलत् पतत् केतनं पताकादण्डो
यस्य तस्मात् ध्रुवधाम तोरणशिला दारुस्खलत् केतनात् ध्रुवस्पर्शपताकादण्डात्
अत्युच्छिन्नादित्यर्थः । अस्मात् स्वाधिष्ठितात् सौधनिकेतनात् राजप्रासादात् जल-
निधेः समुद्रस्य सन्ध्या पिशङ्गाः सान्ध्यप्रभारञ्जिततया पिङ्गलवर्णाः अपः जलानि
पश्यामि, यासां जलनिधेः अप्राम् कुक्षिविले विलब्ध गभीरायां कुक्षौ मध्यभागे
जगत्कासार कूर्मो जगद्रूपसरोवरस्यकच्छपः रविः सूर्यः परितः सर्वतः हरिस्तु दिशासु

पतञ्जलि—साधु वत्स, तुमने तो अदृष्टको भी छोड़ दिया, फिर मधुमती
कौन है ? अब शीघ्र ही संयमकी पुत्री सिद्धिके धर्म व्यापारसे तुम पुरुषोत्तमको
प्राप्त करोगे । वत्स शाण्डिल्य, हम लोगोंका कार्य सम्पन्न हो गया । इसी
व्यापारमें दिन भी समाप्त हो गया ।

दक्षिणोत्तर ध्रुवस्थानस्वरूप तोरणद्वारकी शिलादारुपर जिसका पताका लहरा
रहा है (अत्युच्छिन्न) ऐसे इस राजप्रासादपरसे मैं सन्ध्यासमाञ्जित सागरका जल

विक्षिप्तान्परितो हरित्सु युगपत्संक्षिप्य पादानसौ

यासां कुक्षिविले मिमङ्क्षात जगत्कासारकूर्मो रविः ॥३०॥

अपि च ।

पौरस्त्येतरसिन्धुनायकपयः पराजिरे चुम्बित-

द्राघीयः प्रतिविम्बमम्बरतटव्यालम्बि विम्बं रवेः ।

संध्यानाटकरङ्गवाटविषये शक्रध्वजं हाटक-

स्तम्भोत्तम्भितशातकुम्भकलशापेतं समाधित्सति ॥३१॥

विक्षिप्तान् प्रसृतान् पादान् किरणान् चरणांश्च युगपत् तुल्यकालम् संक्षिप्य संकोच्य मिमङ्क्षति मङ्क्षुमिच्छति । अत्रमहोच्चतया ध्रुवधामचुम्बिकेतने राजप्रासादे स्थितोऽहं सायंप्रभया पिङ्गलवर्णतां गतानि सागरस्य जलान्यवलोके येषु जलेषु जगद्भ्रमणपरः सूर्यः सर्वतो दिशासु प्रसृतान् किरणान् संहृत्य सूर्यो मिमङ्क्षति यथा कूर्मो निजपादान् संक्षिप्य पयसि मज्जति उदात्तं रूपकं चालङ्कारौ । 'तोरणोऽन्त्री वहिर्द्वारम्' 'केतनं ध्वजमल्लियाम्' 'अधस्ताद् दारुणिशिला' 'कासारः सरसी-सरः' 'दिशस्तु ककुनः काष्ठा आशाश्च हरितश्चता' इति सर्वत्रामरः ॥ ३० ॥

पौरस्त्येतेरिति । एतत् अम्बरतट व्यालम्बमानम् आकाशात् लम्बमानम् रवेः विम्बम् सूर्यमण्डलम् पौरस्त्येतरः पश्चिमः सिन्धुनायकः सागरः तस्य पयः पूरः प्रवाह एव अजिरं चत्वरं तत्र चुम्बितं प्रतिसङ्क्रान्तं द्राघीयः अतिदीर्घम् प्रति-विम्बं यस्य तथाभूतं स्तम्भायमानं सत् सन्ध्यायाः (नट्यः) यन्नाटकम् तस्य रङ्गवाटो रङ्गस्थलम् तत्र हाटकस्य सुवर्णस्य स्तम्भे उत्तम्भितः उपरिस्थापितो यः शातकुम्भस्य सुवर्णस्य कलशः तेन उपेतं युक्तं शक्रध्वजं नाम स्तम्भं समाधित्सति

देख रहा हूँ । सूर्य अपनी फैली हुई किरणोंको एकाएक समेटकर उस जलमें डूबना चाह रहा है जैसे कलुआ अपने पैरोंको समेटकर सरोवरमें डूब जाता है ॥३०॥

पश्चिम महासागरके जलप्रवाहरूप प्राङ्गणमें दीर्घप्रतिविम्ब डालनेवाला यह अक्रियापर लटकता हुआ सूर्यविम्ब सन्ध्या नाटकके रङ्गस्थलमें सुवर्णस्तम्भस्वरूप स्वरूप इन्द्रध्वज पर स्थापित सुवर्णकलशकी तुलना कर रहा है ॥३१॥

जाबालिः—भगवन् उपाध्याय, दर्शनीयमिदम्प्रतः । पश्य

मग्नार्धो वरुणालयाम्बुनिधमद्धूमोद्गमो लक्ष्यते

गौकर्णायतरश्मिसूचिजटिलः पृष्ठावशिष्टो रविः ।

वासश्चभ्रमभिप्रवेष्टुमवनीमर्माविधः श्वाविधो

व्याधास्त्रव्यधशोणिताक्तशललीशालीव पश्चाद्वपुः ॥ ३१ ॥

अनुकर्तुमिच्छति । अत्र सन्ध्या नदी, समुद्रस्तत्कार्यं नाटकरङ्गस्थलम्, समुद्रे लम्बमानं प्रतिबिम्बं पर्यन्तपाति तेजः सुवर्णनिर्मितः शक्रध्वजनामास्तम्भः उपस्थितं सूर्यबिम्बं च तत्र स्तम्भे न्यस्यमानः सुवर्णकुम्भ इति । यथायथमूह्यम् । 'तपनीयं शातकुम्भम्' इत्यमरः ॥ ३१ ॥

मग्नार्ध इति । वरुणालयाम्बुनि सागरजले मग्नार्धः अर्धभागोनास्तङ्गतः धमद् धूमोद्गमः उपनत धूमोद्गमः धूपप्रसार सहितः अङ्गुष्ठानामिक्रयोः प्रसारितयोर्यदन्तराल परिमाणं स गौकर्णः तद्वत् आयताः विस्तारभाजः ये रश्मयः किरणास्त एव सूचयः कण्टकास्तैर्जटिलः व्याप्तः पृष्ठावशिष्टः पृष्ठभागमात्रेणावशिष्यमाणः (अधभागो जलमग्ने सति तावानेवावशिष्येत) रविः सूर्यः वासश्चभ्रम् निवासस्थानभूतं बिलम् अभिप्रवेष्टुं सङ्क्रमितुम् अवनी मर्माविधः पृथ्वीमध्यभागं विध्यतः श्वाविधः शल्यस्य व्याधस्य अस्त्रेण व्यधः प्रहारस्तेन यत् शोणितं रक्तं तेन अक्ताः रञ्जिताः शल्यः रोमाणिताभिः शालते शोभते तादृशं पश्चाद् वपुः शरीरपश्चार्धभाग इव लक्ष्यते प्रतीयते समुद्रे निमग्नार्धभागो धूमानुयातः वितस्ति प्रमाणकिरणरूपी सूची व्याप्तः पृष्ठभागमात्रावशिष्टो रविः स्वावास बिलेप्रवेशाय पृथ्वीं विदारयतस्तत्क्षणमेव च व्याधेन प्रहियमाणतया रक्तस्रवे जाते रक्ताभिः

जाबालि—भगवन् उपाध्याय, देखनेके योग्य तो यह आगे है, देखिये-सूर्यका आधा भाग समुद्रके जलमें डूब गया है, धुँआसा निकलता दीख रहा है, गौकर्णके इतना लम्बा सूचीसदृश किरणसमूह जिसके चारों ओर व्याप्त है, ऐसा सूर्यका पृष्ठभाग शेष रह गया है । वह आधा भाग ऐसा प्रतीत होता है मानो वासबिलमें प्रवेश करनेके लिये पृथ्वीके मर्मको विदारित करनेवाले शाहीका व्याधके अस्त्रप्रहारसे रक्ताक्त कांटोंसे भरा पिछला शरीरभाग हो ॥ ३२ ॥

पतञ्जलिः—(निरूप्य) कथमयमामूलोत्खातमयूखजालविवरावलिजर्जरोगगननागरङ्गफलनिस्तलस्तुलितसंख्याभिषेकसहस्रधारताम्रकलशः सशिखमुण्डितहूणमुण्डपिण्डायमानमण्डलो भगवान्मार्तण्डो वारुणवरुणाक्षये निमग्न एव । पश्य

धूमायते सिमसिमायितमातनोति
फेनायते विवृतबुद्बुदधारमम्भः ।

मग्नोऽपि पश्चिमसरस्वति दूरमाभि-

शललीभिः शोभमानं शल्यस्य पश्चाद्वपुरिव प्रतिभातीत्यर्थः । 'प्रादेशतालोकर्णास्तर्जन्यादियुते तते । अङ्गुष्ठे' इत्यमरः । 'सुषिरं विलम् । छिद्रं निर्व्यथनं रोकं रन्ध्रं श्वभ्रम्' इति 'श्रावित्तु शल्यस्तल्लोमिन् शलली शललं शलम्' इति चामरः ॥ ३२ ॥

आमूलोत्खातमयूखजालविवरावलिजर्जरः—मूलेन सह उत्खातेषु उत्पाटितेषु मयूखजालेषु किरणसमूहेषु याः विदरावलयः छिद्रसमूहास्तैर्जर्जरः सहस्रच्छिद्रतां गततया जीर्णः । गगननागरङ्गफलनिस्तलः—गगनरूपस्य तरोर्नागरङ्गफलवत् वर्तुलः । सन्ध्याभिषेकसहस्रधारताम्रकलशः—सन्ध्याया देव्या अभिषेके स्नपने उपयुज्यमानः सहस्रधारावर्षकस्ताम्रघटः । सशिखमुण्डितहूणमुण्डपिण्डायमानमण्डलः—सशिखं शिखाभिः सह मुण्डितं यत् हूणस्य जातिभेदस्य मुण्डपिण्डम् पिण्डाकृति शिरः तद्वदाचरन्मण्डलं यस्य तथोक्तः । सर्वत्रोत्प्रेक्षालङ्काराः ॥

धूमायत इति अम्भः समुद्रजलम् धूमायते धूमवदुज्जृम्भते, सिमसिमायितम् 'सिमसिम' इति अनुकरणशब्दस्तद्वच्छब्दम् आतनोति करोति । फेनायते फेनमुद्रमति । विवृतबुद्बुदधारम् प्रकटीकृतबुद्बुदसमूहं च भवति । तदेवं पश्चिमसरस्वति पश्चिमसागरे सुदूरं मग्नः चिरनिमग्नोऽपि रविः आभिः

पतञ्जलि—(देखकर) जड़मूलसे किरणोंके उखड़ जानेके कारण उत्पन्न छिद्रोंसे जर्जर, आकाशवृक्षोत्पन्न नारङ्गीकी तरह गोल, सन्ध्याभिषेकोपयुक्त सहस्रधार कलशकी तरह प्रतीत होने वाला, सशिखमुण्डित हूणजातीय पुरुषमुण्डसदृश भगवान् सूर्यका मण्डल समुद्रमें लीन हो गया । देखिये—

सूर्यके डूबनेसे जलमें धूम निकल रहा है, सिमसिमाइट फैल रही है, बुलबुले

निर्धूयते न रविरच्छतरामिरद्भिः ॥ ३३ ॥

किं च ।

अद्भिः करप्रकरनिर्गमरन्ध्रमार्ग-

निःशूषिताभिरतिभारगुरुदरोऽर्कः ।

निर्वाति लुञ्चितकदम्बतुलामुपैति

पश्चिमं निमज्जति च पश्चिमसिन्धुपुरे ॥ ३४ ॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति निदिध्यासनधर्मसंपन्नाम तृतीयोऽङ्कः ।

प्रत्यक्षदृश्याभिः अच्छतरामिः अतिस्वच्छाभिः अद्भिः जलैः न निहूयते न प्रच्छाद्यते ॥ ३३ ॥

अद्भिरिति । करप्रकराणां किरणसमूहानां निर्गमाय बहिःप्रसरणाय यः रन्ध्र-
भागः छिद्रम् तेन छिद्रगणेन निःशूषिताभिः प्रविष्टाभिः अद्भिः समुद्रजलैः अति-
भारगुरुदरः भूतमध्यभागतया भारवान् अर्कः सूर्यः निर्वाति दीप इव निर्वाणं
प्राप्नोति, (किरणापायेन) लुञ्चितकदम्बतुलाम् किञ्चलकरहितकदम्बसाम्यम् उपैति
पश्चिमसिन्धुपुरे पश्चिमसागरपथसि निमज्जति लीयते च ॥ ३४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते अमृतोदयप्रकाशे

तृतीयाङ्कप्रकाशः ।

निकल रहे हैं, सूर्य यद्यपि पश्चिम सागरमें डूब चुका है तथारि पानीकी स्वच्छतासे वह छिप नहीं गया है ॥ ३३ ॥

किरणोंके निकल जानेसे उनके रिक्त स्थानोंने पानी शोख लिया है जिससे सूर्यबिम्ब अतिभारशाली हो गया है, वह ऐसा लगता है मानो लुञ्चित कदम्ब-
पुष्प हो, इस प्रकार सूर्य पश्चिममें डूब रहा है ॥ ३४ ॥

[सबका प्रस्थान]

[निदिध्यासन धर्मसम्पत्तिनामक तृतीय अङ्क समाप्त]

चतुर्थोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति पुरुषः ।)

पुरुषः—इन्त हन्त, प्रसन्नं मे भगवता समाधिधर्मसिद्धिमुत्पादयता संयमेन । यतः—

**कर्मभ्यः परमक्षिपाणिचरणश्रोत्रोज्झितं चेतना-
मात्रापेतमितस्ततश्च फलितब्रह्माण्डलिखाचयम् ।**

इन्त हन्त—इर्षद्योतकमभ्ययम्, आनन्दातिशयद्योतको द्विःप्रयोगः । भगवता—सामर्थ्यशालिना । समाधिधर्मसिद्धिम्—समाधिधर्मनोनिग्रहस्ततो यो धर्मस्तस्य सिद्धिम् निष्पत्तिम् । उत्पादयता—जनयता । संयमेन—तदाख्येन कर्मणा । मे मह्यम् । प्रसन्नम्—प्रसादः कृतः । साधनसम्पदाऽऽत्मदर्शनं भवति, संयमश्च साधनसम्पदमुपपादयति, तदस्य पुरुषस्य संयमः साधनसम्पदं समाधिधर्मेमुपपाद्या-स्योपरि स्वां प्रसन्नतां प्रकटितवानिति भावः । तामेव साधनसम्पदुपपादनानुमितां संयमस्य प्रसन्नतां समर्थयितुं वक्ष्यति :—

कर्मभ्य इति । कर्मभ्यः नित्यनैमित्तिककाम्यभेदात् त्रिधा विभक्तेभ्यः परम्—अपरामृष्टम् । (‘परङ्कर्मभ्योऽमृतत्वमानशुः’ इति श्रुतिरस्य पुरुषोत्तमस्य कर्मापरा-मृष्टतायां साक्षिणी) अक्षणा नयनेन पाणिना हस्तेन चरणाम्याम् पादाम्याम् श्रोत्रेण कर्णेन्द्रियेण च उज्झितं रहितम् । (‘अपाणिपादो जवनो ग्रहीता पश्यत्यचक्षुः स शृगोत्पकर्णः’ इति श्रुतिसाक्षिकेयमुक्तिः) चेतनया—ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपया चेष्टया मात्रैः शरीरेन्द्रियैश्च अपेतम् हीनम् । इतस्ततश्च सर्वतः फलितः सञ्जातः ब्रह्माण्डानि जगन्ति एव लिखाः यूकाण्डानि तेषां चयः समूहो यत्र तादृशम् ।

[पुरुषका प्रवेश]

पुरुष—अहा ! संयम भगवान्ने समाधिसिद्धिके द्वारा मुझपर कृपा प्रदर्शित की है, क्योंकि—

मैं उस पुराणपुरुषको मायाकी जवनिकाकी चीर कर प्रकटरूपमें देल रहा

आम्नायान्तनिकेतकोणशयितं पश्यामि मायाजर-

त्कन्थाग्रन्थिविदारणेन विवृतं वृद्धं परं पूरुषम् ॥ १ ॥

(प्रणम्य ।) भगवन् आपन्नकरुणानिधे,

विषमनिगमकाननान्तशाखाव्यतिकरवेष्टितमूर्तये नमोऽस्तु ।

बहुतरजगदण्डबीजपूरप्रसवफलेग्रहिपादपाय तुभ्यम् ॥ २ ॥

आम्नायो वेदस्तस्यान्तश्चरमभाग उपनिषत् स एव, निकेतो गृहं तस्य कोणे क्वचिदेकभागे शयितं स्थितम् (वेदान्तप्रतिपाद्यम्) माया अनाद्यविद्या एव जरत्कन्था जीर्णं प्रावरणं तस्याः ग्रन्थिर्महामोहरतस्य विदारणेन भेदनेन विवृतम् व्यक्तीभूतम् वृद्धं सर्वतः पुराणम् परंपूरुषम् परमात्मानम् पश्यामि साक्षात्करोमि (तन्मे संयमः समाधिधर्ममुपपाद्य मे प्रसादं दर्शितवानिति भावः) कश्चिद् वृद्धः पूरुषोऽपि निरस्तकर्मा करणगणरहितोऽचेतनः श्लथीभूतकायो लिक्षाचयावृतः कचन गृहकोणे शयितो जीर्णप्रावरणभेदनदृश्यश्च यथा साक्षात्कृतो भवति तथायं परमात्मापीति तुलना) एतेन ईश्वरस्य—‘क्लेशकर्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष ईश्वरः’ इति लक्षणं प्रतीकितं कृतं बोध्यम् ॥ १ ॥

भगवन्—सर्वसामर्थ्यशालिन् । आपन्नकरुणानिधे—शरणागतजनदयालो ।

विततेति । वितताः विस्तृताः विविधाः नानाभेदभिन्नाः सम्प्रदायाः शैव-वैष्णवादिप्रस्थानभेदाः ते एव शाखाः तासां व्यतिकरेण सन्भूहेन वेष्टिता आवृतः मूर्त्तिः स्वरूपं यस्य तस्मै तथोक्त्य । बहुतराणि असङ्ख्यातानि जगदण्डानि एव बीजपूराणि मातुलुङ्गफलानि तेषां प्रसवः उत्पत्तिस्थानम् स चासौ फलेग्रहिः यथासमयं फलप्रसवी पादपो वृक्षस्तस्मै तद्रूपाय तुभ्यं परमात्मने नमोऽस्तु । यथाऽन्यो वृक्षो नानाशाखावेष्टितः फलप्रसवी च भवति तथाऽयं परमात्मा नाना-

हूँ, जो समस्त कर्मसे परे, आँख, हाथ, पैर, कान आदिसे रहित, केवल चेतना-मय है, तथा जिसमें ब्रह्माण्डस्वरूप असंख्य लीख फले हुए हैं ॥ १ ॥

(प्रणाम करके) भगवन् अपारकरुणासागर,

फैली हुई नाना सम्प्रदायरूप शाखासे वेष्टित, अनन्त ब्रह्माण्डरूप बीजपूर फलके जन्मदाता तुम सफल वृक्ष हो, मैं तुम्हें नमस्कार करता हूँ ॥ २ ॥

(प्रविश्य पटावृतः पुरुषोत्तमः ।)

पुरुषोत्तमः—अरे पुरुष, कच्चित्त्वया दृष्टमात्मनः स्वरूपम् ।

पुरुषः—भगवन् अनादिनिधन चिदानन्दनिधे,

जगदिदमुपजीवयत्यविद्यातिमिररिपौ त्वयि न स्वमप्यवैमि ।

प्रतपति तपनातपे तपत्तौ भजति यदान्ध्यमसावुलूकलोकः ॥३॥

संप्रदायवेष्टितो बहुविघ्नब्रह्माण्डरूपफलप्रसवी च विद्यते, नमोऽस्तु तस्मै इत्यर्थः ।
परम्परितरूपकमलङ्कारः ॥ २ ॥

पटावृतः—प्रथमं बहिरर्थावृत एवात्मा प्रकाशते इति पुरुषोत्तमस्यात्र पटा-
वृतस्य प्रवेश उक्तः, पटपदमत्र बहिरर्थपरम् ॥

कच्चित्त्वया दृष्टमात्मनः स्वरूपम्—किं त्वमात्मनः स्वरूपं ज्ञातवान् ? “कच्चि-
त्कामप्रवेदने” स्वाभिप्रायाविष्करणं नाम कामप्रवेदनम् ॥

अनादिनिधन—न विद्यते आदिः उत्पत्तिः निधनम् अन्तश्च यस्य तादृश,
जन्ममृत्युरहित । चिदानन्दनिधे—चितः ज्ञानस्य आनन्दस्य च निधे आश्रय ।

जगदिदमिति । अविद्यातिमिररिपौ मायारूपस्य तमसो निवारके तेजो-
धामनि त्वयि परमात्मनि इदम् प्रत्यक्षदृश्यम् जगत् भुवनम् उपजीवयति पुष्णति
प्रकाशयति वा सति अहम् पुरुषः स्वम् आत्मानम् अपि न अवैमि कुतोऽह-
ङ्कस्याहं कोऽहमिति व्यवच्छिद्य नावगच्छामि । (भवत्प्रकाशेनाविद्यातमसि निगीर्णे
सति सर्वत्रात्मभूतं भवन्तमेव पश्यन् भवद्भ्यतिरेकेणात्मानमपि नावगच्छाम्यहमिति
तात्पर्यम्) तत्र दृष्टान्तमाह—तपत्तौ ग्रीष्मसमये तपनातपे तपनस्य सूर्यस्य आतपे
आलोके तपति दीप्यमाने सति यत् उलूकलोकः दिवान्धवर्गः आन्ध्यम् दृक्प्रति-

[पटावृत पुरुषका प्रवेश]

पुरुषोत्तम—अरे पुरुष, क्या तुमने आत्माका स्वरूप देखा है ?

पुरुष—हे अनादि अनन्त, ज्ञानस्वरूप एवं आनन्दमय,

अविद्यास्वरूप अन्धकारके सूर्य आप इस विश्वको प्रकाशित कर रहे हैं
(उस प्रकाशमें) मैं अपनेको भी (अलग) नहीं देख रहा हूँ (फिर आत्माके
स्वरूपकी क्या बात ?) । ग्रीष्मके दिनोंमें सूर्यके चमकते रहनेपर भी उलूकगण
अन्धे हो जाया करते हैं ॥ ३ ॥

पुरुषोत्तमः—अपि त्वया विदितो मम महिमा ।

पुरुषः—अपारमहिमन् अनन्त,

बहुतरजगदण्डभारभर्तुर्नहि महिमानमहं तवावयामि ।

मशक इव शलादुर्गर्भजन्मा विटपवृहत्त्वमुदुम्बरद्रुमस्य ॥ ४ ॥

पुरुषोत्तमः—एवमप्यनन्यशरणः कथं मामाश्रितवानसि ।

घातं भजति प्राप्नोति । यथा ग्रीष्मे सूर्यालोके सत्यपि उलूकलोक आन्ध्यं भजति तथैवाहं त्वयि जगद्रूपेण दृश्यमाने सति स्वं त्वत्पृथग्भूतं ज्ञातुं न शक्नोमीत्याशयः । निदर्शना स्फुटा ॥ ३ ॥

अपि त्वया विदितो मम महिमा ! जानासि त्वं मदीयं महिमानं किम् ? अपिरत्र प्रश्नार्थः 'गर्हासमुच्चयप्रश्नशङ्कासम्भावनास्वपि' इत्यमरः ॥

अपारमहिमन्—अनन्तमहिमशालिन् ।

बहुतरजगदिति । अहम् बहुतरजगदण्डानाम् अनेककोटिब्रह्माण्डानाम् भारो गरिमा तस्य भर्तुः वहनसमर्थस्य (भारः पोषणं तस्य भर्तुः कर्तुर्वा) तत् पुरुषोत्तमस्य महिमानम् महत्त्वम् नहि अवयामि नैव जानामि । तदेव दृष्टान्तेन प्रमाणयति—मशक इवेति । शलादुः अपक्वं फलम् तस्य गर्भे अभ्यन्तरभागे जन्म यस्य तादृशो मशकः क्षुद्रजन्तुः उदुम्बरद्रुमस्य जन्तुफलवृक्षस्य विटपानां शाखादीनां बृहत्त्वमिव महत्त्वविस्तारमिव । यथाऽपक्वफलान्तःप्रसूतो मशकः स्वकारणभूतस्योदुम्बरवृक्षस्य शाखाविस्तारं न जानाति तथैवाहं त्वामपि न जाने शलादुस्थितस्य मशकस्याक्षिणी वृक्षफलत्वचावृते भवतो मम पुनर्मतिः प्रगाढमायावृतेति स्फुटं सादृश्यम् । 'आमे फले शलादुः स्यात्' इत्यमरः ॥ ४ ॥

अनन्यशरणः—अन्यं त्रातारमलभमानः ।

पुरुषोत्तम—क्या तुमने मेरी महिमा जान ली है ?

पुरुष—आपकी महिमा अपार एवं आप अनन्त हैं,

बहुतसे ब्रह्माण्डभारको धारण करनेवाले आपकी महिमाको मैं नहीं जानता हूँ, जैसे (गूलरके) कच्चे फलमें पैदा होनेवाला कीड़ा उस गूलरवृक्षकी विशालताको नहीं जानता है ॥ ४ ॥

पुरुषोत्तम—इस तरह अनन्यशरण होकर तुम कैसे हमारे आश्रयमें आगये हो ?

पुरुषः—भो भूतभावन,
भवदभिमतमेव सेवमानो हितमहितं च वृथा त्वयास्मि बद्धः ।
तदपि कृतममाश्रये शरण्यं वत परवानितरः पतिस्त्वमेकः ॥५॥

पुरुषोत्तमः—कथमात्थ मदीहितमिदं वृथेति ।

भूतभावन—संसारजनक ।

भवदभिमतेति । (स्वयं हितमहितं च विवेक्तुमक्षमतया) हितमहितञ्च सर्व-
मपि भवता अन्तर्यामिणा अभिमतम् अनुमोदितम् एव सेवमानः आश्रयन् अहम्
त्वया ('जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । केनापि
देवेन हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि' इत्युक्तिदिशा स्वयं प्रवर्त्तकत्वं
श्रयताऽपि) वृथा व्यर्थम् विनैव कमप्यपराधम् बद्धः अस्मि । तदपि अनपराध-
बन्धनेऽपि कृतमम् अन्यम् शरण्यम् रक्षकम् आश्रये यामि, वतेति खेदे, इतरः
सर्वोऽपि परवान् त्वया पराधीनः त्वदायत्तः, त्वम् एकः सजातीयद्वितीयरहितः
स्वामी आज्ञापको वर्त्तसे । अन्तर्यामिणा त्वया प्रेर्यमाणोऽहं हितेऽहिते च त्वया-
ऽभिमते एव प्रावर्त्तिषि अतस्त्वदधीनप्रवृत्तेर्मम त्वया बन्धनं क्रियमाणं न युक्तमिति
पूर्वाद्धिभागार्थः । ननु यद्यहं त्वामकारणमेव बद्धवांस्तदा त्वमन्यं त्रातारं किमर्थं
नाश्रयसे ? इत्यपेक्षायामाह—तदपीति । त्वया विनैवापराधं बद्धस्यापि मम नास्ति
रक्षकान्तरप्राप्तेराशा, सर्वस्यापि त्वत्परतन्त्रतया स्वतन्त्रत्वाभावेन त्वदनुसारिस्वा-
दिति भावः । सर्वस्यापि पुरुषोत्तमपरतन्त्रत्वमुक्तं यथा—'भीषा यस्य वायुर्वाति
भीषोदेति सूर्यः' 'यद् भयाद् वाति वातोऽयं सूर्यस्तपति यद् भयात्' ॥५॥

कथमात्थ—कथं कथयसि । मदीहितम्—मया काम्यमानम् वृथा—फलशून्यम्
ममाभीष्टस्य फलशून्यत्वं त्वया कथमुपपाद्यते इत्याशयः ।

पुरुष—हे सृष्टिनिर्माता,

मैं आपके अभिमत हित या अहितका सेवन कर रहा था, फिर आपने मुझे
बन्धनमें कैसे डाल दिया ? इस स्थितिमें भी मैं दूसरे किसकी शरण जाऊँ ?
आखिर आपके अतिरिक्त सभी पराधीन हैं, स्वामी तो एक आपही हैं ॥ ५ ॥

पुरुषोत्तम—कैसे कहते हो कि यह हमारी चेष्टा निरर्थक है ?

पुरुषः—नाथ, त्रिमृशन्नपि नेदमवधारयामि किमत्राभिसंहितं भगवतः । यतः—

नव इव वशगो भवामि यासामहमपहस्तितमर्चभूतपूर्वः ।

प्रकृतिचरितनाट्यसूत्रधार भ्रमयसि मामियतीषु भूमिकासु ॥ ६ ॥

पुरुषोत्तमः—ननु नटा इव भूमिकाभिः पुरुषा अप्यारोपिताभिः शरीर-

विमृशन् विचारयन् । अवधारयामि निश्चिनोमि । अभिसंहितम् गूढाशयः । मद्बन्धने भवतः किमप्यतिरहस्यभूतमभिप्रेतं विचार्याप्यनुपलभमानेन मया स्वबन्धनस्य वृथात्वमुक्तमित्यर्थः ।

नव इवेति । प्रकृतिचरितनाट्यसूत्रधार प्रकृत्या मायायाश्चरितञ्जगदेव नाट्यं तस्य सूत्रधार—प्रवर्त्तक, जगन्नियामक, माम् इयतीषु चतुरशीतिलक्षमितासु भूमिकासु वैषरचनासु (योनिनिशेषेषु) भ्रमयसि संचारयसि, यासाम् भूमिकानाम् मध्ये अपहस्तिता हस्तेनापवर्जिता निरस्य दूरीकृता विस्मृतेति यावत् । सर्वा भूतपूर्वा पूर्वं जाता भूमिका येन तादृशोऽहं नवः नूतनो नट इव वशगः स्वदधीनो भवामि संसरामि । अन्यो हि नटः रूपान्तरमाधाय रङ्गमञ्चमवतरन्नपि स्वेन गृहीतपूर्वमपि राजादिभूमिकां स्मरति, अहं तु स्वयं गृहीतपूर्वमपि भूमिकां न स्मरामि (अजातिस्मरत्वादिति) तन्मामियतीषु भूमिकासु त्वं भ्रमयसि यास्वहं नवो नट इव भ्रमामीत्यर्थः । नटान्तरापेक्षयाऽत्र नटे व्यतिरेकः पूर्ववृत्तभूमिकाऽस्मरणात् । “भूमिका रचनायां स्याद्वेषान्तरपरिग्रहे ।” इति मेदिनी ॥६॥

यथा नटाः स्वलीलाभिः सामाजिकानां मनोविनोदं जनयन्ति तथैव पुरुषा अपि आरोपितशरीरबन्धाः सन्तः पुरुषोत्तमं रञ्जयन्तीति पुरुषोत्तमस्य पुरुषाणां शरीरग्रहणप्रयासो न विफलस्तथा च वृथा त्वयारिम बद्ध इति तव पुरुषस्य कथनं कथं युज्येतेति कथयति—ननु नटा इति ।

पुरुष—बहुत विचार करनेके बाद भी मैं यह निश्चय नहीं कर सका हूँ कि इसमें आपका क्या गूढ़ अभिप्राय है ? क्योंकि—

पहले ग्रहण की गई भूमिकाको मिटाकर मैं जिन नई-नई भूमिकाओंमें नया-नया मालूम पड़ा करता हूँ, प्रकृतिविरचित नाटकके सूत्रधार आप मुझे इन सारी भूमिकाओंमें भ्रमण करनेको प्रेरित करते हैं ॥ ६ ॥

पुरुषोत्तम—संसारकी रचनारमें पहला कारण तो यही है कि जैसे नाटकमें

परम्पराभिर्हासयन्तीति तावत्प्रथमं मम संसारप्रवर्तने निमित्तम् ।

पुरुषः—हन्त भोः, अद्यापि मामनुकम्पस्व ।

वरमुपहसनीयवर्णिकोऽहं विविधविकारविडम्बितस्वरूपः ।

तदपि कृतकहासमात्रहेतोर्विरम निवारय निःसहोऽस्मि मायाम् ॥७॥

अथापि—काममस्तु तवेहितं सफलम्, तथापि मम दयस्व, सत्यपि मम शरीरबन्धने तव मनोरञ्जनस्य शक्यक्रियत्वे मया निःसहमनसा तथा भूयोऽपि कर्तुमशक्यत्वादिति वाक्यार्थः ।

वरमुपहसनीयेति । विविधैः नानाभेदभिन्नैः विकारैः कामादिभिः षड्भिः अस्ति जायते विपरिणमते वर्द्धतेऽपक्षीयते नश्यतीत्येतैर्मूतविकारैर्वा विडम्बितं हाससाधनतां गमितं स्वरूपं यस्य सोहम् उपहसनीयः हासयोग्यः वर्णकः चारणः वरम् काममस्मि, तथापि कृतकहासमात्रहेतोः कृत्रिमहासमात्रमुपपादयितुं क्रियमाणा-दस्माद् वृथा मद्बन्धनरूपाद् व्यापारात् विरम निवृत्तो भव । ननु मायैव त्वां भ्रमयति नाहमतो वृथा तवेयं प्रार्थनेत्यत्राह—मायां स्वाधीनामिमां मायां निवारय, यतोऽहं सर्वथा निःसहः श्रान्तोऽस्मि । यथा कश्चन राजा स्वभृत्येष्वेकतमं कथापि दास्या विरूपितं कारयित्वा हासं भजते, स च भृत्यस्तस्य तेन व्यापारेण नितान्त-श्रान्तः सन् तं राजानं स्वमुक्तये प्रार्थयते तथैवेयं प्रार्थना पुरुषस्य पुरुषोत्तमं प्रति बोध्या । अत्र दासी माया, । अन्यत्स्पष्टम् । 'वर्णकश्चारणे' इति मेदिनी । 'देवाद् वृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लीबं मनाक्प्रिये' इत्यमरः ॥ ७ ॥

नट्यगण अपनी भूमिकाओंसे (लोगोंको) हँसनेका अवसर देते हैं उसी तरह आरोपित नाना देहों द्वारा पुरुष मुझे हँसनेका अवसर देते हैं ।

पुरुष—हाय, अब भी तो मुझपर कृपा कीजिये—

भले ही मैं नाना विकारोंसे स्वरूपको विगाड़कर आपको हँसानेके लायक वेष धारण करता होऊँ, परन्तु केवल क्षणिक हासमात्रके लिये (आप मुझे नचा रहे हैं यह ठीक नहीं है) मैं नितान्त श्रान्त हो गया हूँ, कृपया अपनी मायाको निवारित कीजिते ॥ ७ ॥

पुरुषोत्तमः—केन हेतुना मयानुकम्पनीयोऽसि ।

पुरुषः—ननु ममानन्यशरणतया त्वदायत्तता प्रथमो हेतुः । पश्य भवदभिरुचितासु मे क्रियासु व्यवहरतोऽनुदिनं हिताहितासु ।

जनननिधनबन्धमोचनेषु प्रभुरसि भूतपते त्वास्मि दासः ॥ ८ ॥

पुरुषोत्तमः—कथमनन्यशरणोऽसि । स्मरसि नाम मामचिन्तयन्नेव चिरतरममीषु विविधप्रकारेषु क्लेवरेषु विहरमाणो गमयसि स्म समयम् ।

अनुकम्पनीयः—दयनीयः ।

अनन्यशरणतया—रक्षकान्तरराहित्येन । त्वदायत्तता—त्वन्मात्राधीनता ।

भवदभिरुचितास्त्विति । हे भूतपते सकलप्राणिपालक, भवदभिरुचितासु अन्तर्यामिणस्तवानुमोदितासु हिताहितासु स्वस्य कृते हितासु इष्टफलासु अहितासु अनिष्टफलासु वा क्रियासु कार्यकलापेषु अनुदिनम् सर्वदा व्यवहरतः (ताः हिताहिताः क्रियाः) अनुतिष्ठतो मम जनननिधनबन्धमोचनेषु जन्ममृत्युबन्धनमोक्षेषु (हिताया अहितायाश्च त्वयाऽनुमोदिताया मया कृतायाश्च क्रियायाः फलरूपतया परिणमयितव्येषु) त्वं प्रभुः समर्थः असि, अहं तव दासः अस्मि । अतो यथोचितमाचरेति भावः ॥ ८ ॥

अनन्यशरणः—मामेकं शरणं गतः ।

अचिन्तयन्—अविभावयन् । चिरतरम्—बहुकालपर्यन्तम् । क्लेवरेषु—देहेषु विहरमाणः—यथासुखं भ्रमन् । समयं गमयसिस्म—त्वं समयं यापितवान् । यदि त्वं मदेकगतिस्तदा तव मां विस्मृत्यायं विहारो नोचितं कार्यमजायतेति भावः ।

पुरुषोत्तम—मैं किस कारणसे तुमपर कृपा करूँ ?

पुरुष—प्रथम कारण तो यही है कि मैं अनन्यशरण तथा तेरे अधीन हूँ, मैं—हित हो या अहित, तुमको मली लगने वाली क्रियाओंमें आसक्त रहता आया हूँ, अतः हमारे जन्म-मरण, बन्ध या मुक्तिके लिये आप ही समर्थ हैं, हे भूतपते, मैं आपका दास हूँ ॥ ८ ॥

पुरुषोत्तम—तुम अनन्यशरण कैसे हो, याद है मुझे बिना ध्यान किये ही तुमने इन नानाप्रकारके शरीरोंमें विहार करते हुए समय बिताया है ।

पुरुष—आपका कथन सत्य है,

पुरुषः—एवमेतत् ।

पुरि पुरि विहरामहे भ्रमन्तः पुरहर पश्यसि भोगवञ्चितोऽस्मान् ।
किमिति न विहरेम नाथवन्तो वयमितरे त्वमनाथ एक एव ॥९॥

पुरुषोत्तमः—यदि मया नाथवानसि कुतो मामियन्ति दिनानि
नाद्राक्षीः ।

एवमेतत्—सत्यं त्वयोक्तम्, इयमपराधस्वीकारपरा पुरुषस्योक्तिः ।

पुरि पुरीति । हे पुरहर, त्रिपुरान्तक, पुरि पुरि नगरे नगरे प्रतिशरीरञ्च
भ्रमन्तः वयं विहरामहे स्वच्छन्दं क्रीडामः; त्वञ्च स्वयम् भोगवञ्चितः साक्षि-
भूतः अस्मान् भोगं भुञ्जानान् विहरतः पश्यसि । (अनुवदति चामुमर्थं
श्रुतिरपि—द्वा सपत्नी सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं
स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति । त्वम् एकः सजातीयद्वितीयरहितः अनाथः
असहायश्च (तत्कथं त्वं विहरिष्यसि, विहारस्य सजातीयद्वितीयसहकृतत्व-
सनाथत्वाभ्यामेव साधनीयत्वात् तवातथाभूतस्य नोपपद्यते विहारवार्त्ता) इतरे
वयम् त्वद्भिन्नाः (बहुवचनेन सजातीयद्वितीयोपलब्धिः) नाथवन्तः त्वया
नाथेन सनाथाश्च किमिति किमर्थं न विहरेम क्रीडां कुर्याम, त्वया सनाथानां
सजातीयद्वितीयसहितानाञ्च युज्यत एवास्माकं विहार इति भावः । 'पुरि-
पुरि' इति वीप्सया नानाशरीरग्रहणमभिप्रेयते, पुरुषपदनिवृत्ते—पुरि शेते
पुरुषः इति कथितम् । स्मृतिरप्याह—“पूः शरीरं तत्र शेते योऽसौ पुरुष उच्यते ।”
इति ॥ ९ ॥

मया नाथवान्—मदभिन्ननाथयुक्तः (अमेदे तृतीया धान्येन धनवानिति
यथा) इयन्ति दिनानि—एतावतो दिवसान्यावत् । न अद्राक्षीः—न दृष्टवान्
मामिति शेषः ।

हम जीव सभी नगरों (देहों) में घूमते रहते हैं, और आप भोगरहित
होनेके कारण हमारा घूमना देखा करते हैं । हम आपसे नाथवान् हैं, अतः
क्यों न घूमें, अनाथ तो केवल आप ही हैं ॥ ९ ॥

पुरुषोत्तम—यदि तुम मुझे अपना नाथ मानते हो तो इतने दिनोत्तक
तुमने मेरा दर्शन क्यों नहीं किया ?

पुरुषः—सखिद्विषदुदासीनेषु समवृत्तेस्तवायमकिञ्चनताविलासः ।

स्वपिषि न परकर्मसु प्रसक्तः

परमुपभोजयतस्तव क्व भोगः ।

परचरितमवैषि निर्निमेषः

प्रकृतिदरिद्र न कोऽपि पश्यति त्वाम् ॥ १० ॥

सखिद्विषदिति । सखायो मित्राणि द्विषन्तः शत्रवः, उदासीनास्तद्व्याश्रयेषु ।

समवृत्तेः—समानव्यवहारिणः । अकिञ्चनताविलासः—दारिद्र्यस्य विजृम्भितम् । नास्ति किञ्चन घनादि यस्य सोऽकिञ्चनोऽतिदरिद्रः । अकिञ्चनो हि किमपि कर्तुमशक्तः स्वत एव सखिद्विषदुदासीनेषु समवृत्तिर्भवति । यदि त्वं समवृत्तिर्नाभविष्यस्तदा त्वामवश्यमहं दृष्टवानभविष्यम्, अकिञ्चनतया च त्वं समवृत्तितां गमितस्तेन त्वं न मया दृष्ट इत्यर्थः । तदेवं तवादर्शने तवाकिञ्चनतैव मूलमिति भावः ।

स्वपिषीति । परेषाम् जीवानाम् कर्मसु कर्त्तव्येषु प्रसक्तः निरतः, सर्वदा जीवान् कर्मसु व्यापारयन् त्वं न स्वपिषि न निद्रासि । ('नहि द्रष्टुर्दृष्टेर्विपरिलोपो विद्यते' इति श्रुतिसमर्थिताऽनिद्रतोक्तिः) अतएव च निर्निमेषः पक्ष्मपातरहितनयनः (कालापरिच्छिन्नश्चेति ध्वनिः) परचरितम् जीवानां कर्त्तव्यम् अवैषि जानासि ('साक्षी चेता केवलो निर्गुणश्चेति श्रुत्युक्तदिशा साक्षिरूपेण जीवानां कार्याणि पश्यंस्तिष्ठसि) परम् स्वमिन्नं जीवजातम् उपभोजयतः स्वस्वकर्मानुरूप-

पुरुष—मित्र, शत्रु या उदासीन हो, सबके साथ आप समान व्यवहार करते हैं यही आपकी अकिञ्चनताका विलास है (इसीलिये मैंने आपका दर्शन नहीं किया ।)

आप दूसरोंके कर्मों (की रक्षा) में लगे रहते हैं, कभी सोते नहीं हैं, आप दूसरोंको ही भोग-प्रदान करते हैं, स्वयं आपको भोग कहाँ है ? आप निर्निमेष नयनोंद्वारा दूसरोंके चरित देखा करते हैं, आप प्रकृति-दरिद्र (मायारहित या निर्धन) हैं, अतः आपको कोई नहीं देखता है ॥ १० ॥

पुरुषोत्तमः—कथमकिंचनोऽस्मि । तुभ्यमधुना समर्पयामि नूतनातिथि-
समुचितान्भोगान् ।

पुरुषः—गतः स भोगसमयः । संप्रति तु

श्रुतिजनक रटत्यसौ कुमारी

तत्र दुहिता वहिरेत्य नेति नेति ।

व्यवहितनिकटस्थितोऽसि यस्मा-

त्त्वयि मिलितेऽपि ममातिथेः क्व भोगः ॥११॥

फलभोगाय प्रेरयतः तव भोगः कः ? नास्ति तव भोग इत्यर्थः । (प्रमाणितश्चा-
यमर्थः—“द्वा सपत्नी सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते । तयोरेकः पिप्पलं
स्वाद्वत्ति अनश्नन्नन्योऽभिचाकशीति” इति श्रुत्या । अतएव प्रकृतिदरिद्र माया-
रहित (स्वभावनिर्धन इति च ध्वन्यते) त्वां कोऽपि न पश्यति, दरिद्रमुखदर्शनस्य
शुभपरिपन्थित्वादिति भावः ॥ १० ॥

अकिञ्चनः—दरिद्रः । नूतनातिथिसमुचितान्—नवागन्तुकयोग्यान् ।

गतः—व्यतीतः ।

श्रुतिजनकेति । श्रुतेः वेदस्य जनक, पितः, कुमारी अजातपरिणया असौ
तव दुहिता पुत्री श्रुतिः वहिरेत्य इन्द्रियगोचरतामासाद्य नेति नेति न वर्त्तते मम
पितेति रटति वारं-वारं व्याहरति । व्यवहितनिकटस्थिते व्यापकतया सर्वत्र माया-
जवनिकाच्छन्नदेशे स्थिते वर्त्तमाने त्वयि परमात्मनि यस्मात् मिलिते तैस्तैरुपायै-

पुरुषोत्तम—मैं अकिञ्चन कैसे हूँ ? अभी मैं तुमको नूतन अतिथिके
योग्य भोग-प्रदान करता हूँ ।

पुरुष—मेरे भोगके दिन बीत गये, अब तो—

हे श्रुतिजनक, तुम्हारी कुमारी लड़की श्रुति बाहर आकर बार-बार कहती
है कि (मेरे पिता) नहीं हैं । तुम समीपमें ही छिपकर बैठे हुए हो ।
(तुम्हारा यह अतिथिके सत्कारके भयसे छिपकर बैठना व्यर्थ है) जब
मुझ अतिथिको तुम्हारा दर्शन प्राप्त हो जायगा, तो फिर भोग कहाँ रह
जायगा ? ॥ ११ ॥

पुरुषोत्तमः—हंहो पुरुष, प्रभवतो ममापकर्षं सूचयता वचसा कुतो नापत्रपसे ।

पुरुषः—प्रभुतोपकरणेषु परिजनेषु तथा तथा निष्कारणबन्धपीडनान्या-
चरतस्तवापि कागादपत्रपा घृणा च ।

रन्विष्य साक्षात्कृते सति मम अतिथेः क भोगः, भोगस्य त्वसाक्षात्कारावधिकतया त्वयि दृष्टे मम भोगो नास्तीत्यर्थः । यथा कश्चन कूपगोऽतिथिमागच्छन्तं दृष्ट्वा स्वयं गृहाभ्यन्तर्निर्लीयते, स्वस्य कन्यां च बहिर्गत्वा नास्ति पिता गृह इति वक्तुमादिशति तथा हे परमात्मन् त्वमपि स्वसुतां श्रुतिं स्वयं मायाजवनिक्वाच्छन्नो भूत्वा नेति नेति वक्तुमादिशसि, तथासावाहापि, सर्वोऽप्ययमारम्भो वृथा, ममातिथेस्त्वद्दर्शनमात्रकृतार्थत्वस्य त्वया संभावयितुमौचित्यात्, दर्शनमात्रापेक्षिण्यतिथौ भोगाभावेन भोगभीत्यानुष्ठीयमानस्य प्रोक्तप्रपञ्चस्य वृथात्वात् इति तात्पर्यम् । 'कुमारी दुहिता' इत्यनेन श्रुतेर्ब्रह्माधिकारवर्त्तित्वं तेन च तन्मात्रप्रतिपादकत्वं सर्ववेदान्तानां तत्रैव तात्पर्यनिर्णयायत्तं ध्वनितम्, कुमारीपदेन परपुरुषसाक्षात्कारसंभाषणयोर्योग्यतापि तस्याः व्यक्ता । 'त्वयि मिलिते' इत्यनेन परमात्मसाक्षात्कारे जाते देहाभिमाननिवृत्तिस्तया च भोगविरहः—'अशरीरं वा वसन्तं न प्रिया-प्रिये स्पृशतः' इति श्रुतिसिद्धं समाहितम् । अन्यत्स्पष्टम् ॥ ११ ॥

हंहो पुरुष—अरे पुरुष, हंहोशब्दः साधित्वेऽसम्बोधनार्थः, तथा च चन्द्रालोके तत्प्रयोगः—'हंहो चिन्मयचित्तचन्द्रमणयः संवर्धयध्वं रसान्' इति । प्रभवतः—सर्वसामर्थ्यशालिनः । अपकर्षम्—कार्पण्यकृतं नीचभावम् । न अपत्रपसे—न लज्जसे ।

प्रभुतोपकरणेषु—प्रभुत्वहेतुषु । परिजनेषु—स्वपोग्यवर्गेषु । निष्कारणबन्धपीडनानि—अकारणमेव संसारबन्धं तत्कृतानि कष्टानि च । आचरतः—सम्पादयतः ।

पुरुषोत्तम—अजी पुरुष, मैं सामर्थ्ययुक्त हूँ, तुम अपने बचनोंसे मेरी हीनता सूचित करते हो, क्यों तुमको इसमें लज्जा नहीं है ?

पुरुष—तुम्हारी प्रभुताके समर्थक इन परिजनों पर तुम बिना किसी कारणके बन्ध, बन्ध, पीडन करते हो, उस समय तुम्हारी लज्जा या दया कहाँ चली होती है ?

स्मरसि कथमनन्यसाक्षिवृत्तां

प्रभवकथाविधुरां निजामवस्थाम् ।

पुनरपि न चिराज्जनादन त्वां

न परिचरिष्यति चेतनो द्वितीयः ॥ १२ ॥

पुरुषोत्तमः—अक्षीणचेतनाकोषस्य मम न परिजनायत्ता प्रभुता ।

अपत्रपा—लज्जाशालिता । घृणा—दया ।

स्मरसीति । हे जनार्दन, अनन्यवृत्ताम् अन्येन वृत्ता ज्ञाता न भवतीत्यनन्य-
वृत्ता आत्ममात्रसंवेद्या ताम् प्रभवकथाविधुराम् प्रलयकाले लोकानां प्रभवस्या-
भावे तत्कथारहिताम् निजामवस्थाम् सर्गप्राक्कालिकीं स्वां स्थितिम् ब्रह्मरूपेणाव-
स्थितत्वम् स्मरसि कथम् इति प्रकारप्रश्नः । (सुष्टिप्राक्काले सकलमपि विश्वं संश्रुत्य
स्वरूपेऽवस्थितस्य तव सुष्टिरचनापटुत्वकृता सामर्थ्यातिशयशालिताकृता वा प्रभुता
नासीदिति स्मरसि किमित्याशयः) न केवलं तवेयं दशा पूर्वमेशसीत्परं सुष्ट्यव-
सानेऽपि सैव तव दशा भाविनीत्याह—पुनरपि सुष्ट्यवसाने जाते न चिरात्
अविलम्बेनैव द्वितीयश्चेतनः त्वद्विभक्तः कोऽपि चेतनावान् त्वां न परिचरिष्यति
न सेविष्यते । सुष्टिप्राक्कालेऽपि तव प्रभुत्वं नासीत्—तदा प्रभुत्वप्रयोजिकायाः प्रभव-
कथाया अप्यभावात्, पुनश्च सुष्ट्यवसाने तव प्रभुता न स्थायिनी, परिचरण-
प्रवृत्तचेतनान्तरानुपलब्धेः, मध्ये कियन्तं कालं यावत्सुष्टौ वर्त्तमानायां सत्तां यत्स्व-
परिजनेषु त्वदीयां प्रभुतां प्रमाणयत्सु त्वया निष्कारणवन्धवीडनान्याचरितानि
तत्तत्त्वं निर्लज्जतासहचरीं निर्दयतामेव व्यञ्जयतीति भावः ॥ १२ ॥

अक्षीणचेतनाकोषस्य—यस्य चैतन्यरूपः कोषो धनसञ्चयः कदापि क्षयं

हे जनार्दन, तुम अपनी उस (सुष्टिप्राक्कालिक) अवस्थाको क्यों नहीं
याद करते हो जिसे दूसरा कोई साक्षी नहीं जानता है, जब कि तुम्हारे प्रभव
(उत्पत्ति अथवा प्रभुत्व) की कथा भी नहीं थी । फिर वह समय आवेगा
जब कोई दूसरा चेतन तुम्हारी परिचर्याके लिये शेष नहीं रह जायगा ॥ १२ ॥

पुरुषोत्तम—मेरी चेतना का कोष अक्षय है, मेरी प्रभुता किसी परिजन
पर निर्भर नहीं है ।

पुरुषः—तव चैतन्यधनागमेऽपि विमर्शनीयमतत् ।

मतिधनमितरे सुदीर्घनिद्राप्रवणधियस्त्वयि निक्षिपन्त्यतन्द्रे ।

तदपहरणसंचितो न जातु व्ययमुपगच्छति चेतनानिधिस्ते ॥ १३ ॥

न गच्छति तादृशस्य नित्यचेतनस्येत्यर्थः । परिजनायत्तप्रभुता—अन्याधीनसामर्थ्य-
शालिता । यस्य राजादेः क्रोधः कदापि न क्षीयते स स्वयं प्रभावशाली न परायत्ता
तदीया प्रभुता भवति, अतो मनागपि अक्षीणचेतनाक्रोधस्य मम प्रभुता कथं
परिजनायत्ता त्वया कथितेति भावः ।

चैतन्यधनागमे—चेतनारूपक्रोधस्यापि त्वया केन प्रकारेण लाभः कृत इत्यपि
विचारणीयमेव, इत्याशयः । विमर्षणीयम्—विचार्यम् ।

मतिधनमिति । इतरे जीवाः सुदीर्घनिद्रायां प्रलयकालिक्यां महानिद्रायां
प्रवणाः प्रसक्ताः सुषुप्सवो धियो बुद्धयो येषां ते सुदीर्घनिद्राप्रवणधियः अतन्द्रे
अनलसे नित्यप्रबुद्धे त्वयि परमेश्वरे मतिधनं स्वं ज्ञानरूपं विभवम् निक्षिपन्ति न्यास-
रूपेण स्थापयन्ति । तस्य इतरैः प्रलये सुषुप्सुभिर्जोवैर्न्यासीकृतस्य मतिधनस्य
अपहरणेन स्वायत्तीकरणेन पुनरपरावर्त्तनेन सञ्चितः । एकत्रीभूतस्ते चेतनानिधिः
चैतन्यस्वरूपो धनराशिः जातु कदाचिदपि व्ययं विलयं नोपगच्छति । निशाया-
मुपस्थितायां निद्रया मुह्यन्तो लोकाः कस्मैचिज्जागरणशीलाय जनाय स्वं धनं न्यासी-
कृत्य शेरते, तच्च धनमपहृत्य जाग्रदसौ पुरुषः (कार्पण्येन) तस्य धनस्य व्ययम-
कुर्वन् स्वं प्रकृष्टविभवं घोषयेत्तथैवेयं तवापि विकृत्यनेत्यर्थः । अत्र परनिक्षेपापहरण-
सञ्चितमतिधनस्य वसुव्ययमसहमानस्य च कृपणस्याभेदो भगवत्यध्यस्यमानः
प्रथमं स्वदत्ते, तदनन्तरं च अपवर्गनिद्राप्राक्कालिकचैतन्यशालिनस्तस्य नित्य-
चैतन्यधनस्याक्षयतया तदुत्थितो भावश्चेति बोध्यम् ॥ १३ ॥

पुरुष—तुम्हारा यह चैतन्यधन किस प्रकारसे आया है यह भी विचा-
रणीय है ।

अन्य जीवोंकी बुद्धिवृत्ति जब निद्राकुल हो जाती है तब वे अपनी बुद्धि
(चेतना) स्वरूप धन तुममें न्यासकी तरह स्थापित कर देते हैं । तुमने उन्हीं
धनों (चेतनाओं) के अपहरणसे अपने चेतनाक्रोधको इतना बढ़ा लिया है
कि वह कभी समाप्त ही नहीं होता है ॥ १३ ॥

पुरुषोत्तमः—ननु कर्मानुरूपफलदाय मह्यमसमञ्जसमसूयसि । कुरु तथा कर्माणि, प्राप्स्यसि सोमरसमवलिहन्नमरलोकम् ।

पुरुषः—किमद्यापि मां विप्रलभसे ।

व्यरमदवसरः स यत्र कर्मप्रकरमकार्षममर्त्यलेह्यलोभात् ।

न पुनरपि पित्रामि सोमपात्रामृतदधि राहुविडाललीढशेषम् ॥१४॥

कर्मानुरूपफलदाय—कर्मानुरूपफलदायिने । “न वैषम्यनैष्ठुंये कर्मपारत-
न्व्यात्” इति सूत्रेण द्वितीयाध्यायस्य द्वितीयपादे व्यासेन निरूपितमीश्वरस्य
कर्मानुरूपफलप्रदायितया वैषम्यनैष्ठुंष्यमुक्तत्वम् । असमञ्जसम्—वृथा ।

असूयसि—कुप्यसि । सोमरसम्—यज्ञपेयं सोमाख्यलतास्वरसम् चान्द्रीं सुधाञ्च
अवलिहन्—आस्वादयन् । अमरलोकम्—स्वर्गम् । ‘अपाम सोमममृता अभूम’
इत्यनुरोधेनेत्यमुक्तम् ।

अद्यापि—सम्प्रत्यपि । (साधनसम्पदं प्राप्य परात्मसाक्षात्कारोद्यतेऽपि मयि
इत्यर्थः) विप्रलभसे—वञ्चयसि ।

व्यरमदिति । सः अवसरः समयो व्यरमत् अवसानं गतः यत्र समये अमर्त्य-
लेह्यस्य देवैरास्वाद्यस्य अमृतस्य लोभात् तृष्णावशात् कर्मप्रकरन् सोमयागादिकं
क्रियाकलापम् अकार्षम् कृतवान् । (यत्र समयेऽज्ञानावस्थायाम् ‘अपाम सोम-
ममृता अभूम’ इत्यादिक्रिया श्रुत्या जागरितसोमोत्थसुधापानतृष्णाः सन्तो वयं
सोमयागादिक्रियाकलापमकृष्महि, स समयो गतः, (अतः ‘कुरु कर्माणि’ इति
त्वदीया प्रतारणा मां न बन्धुं क्षमते इत्याशयः) (सम्प्रति हि साधनसम्पत्तिमासाद्य
विविदिषाभूमिमारुढोऽस्मि, ‘तद्यथेह कर्मचितो लोकः क्षीयते एवमेवामुत्र पुण्यचितो
लोकः क्षीयते’ इति श्रुतिप्रबोधनया मम नास्ति स्वर्गे रुचिरिति वक्ष्यत्यग्रेतनेन
चरणद्वयेन) न पुनरिति । पुनरपि सोमपात्रस्थितं चन्द्रमसि वर्त्तमानम् अमृतरूपं

पुरुषोत्तम—मैं तो कर्मानुरूप फल दिया करता हूँ, तुम मुझ पर व्यर्थ ही
क्रोध करते हो, वैसे कर्म करो, तुमको भी सोमरसपानका अवसर एवं स्वर्ग
मिलेगा ।

पुरुष—क्यों आज भी धोखा देनेसे नहीं चूकते ?

वह अवसर बीत गया जब मैं देवोच्छिष्ट अमृतके (स्वर्गके) लोभसे कर्म

पुरुषोत्तमः—एवमतिकलहायमानेन त्वया मया सह विग्रहः कि-
मारब्धः ।

पुरुषः—परविग्रहरचनाव्यसनितया तवैव कोषः क्षीयते । मम तु भव-
दुपरचितकोषनिकायस्वीकारलब्धात्मनो भोगाय विग्रहवत्ता । पश्य
क्षितिबिलपिहितं जरायुपेशीस्थगितमथाण्डसमुद्रके निगूढम् ।

दधि न पिबामि नास्वादयामि, तद्धि सोमपात्रस्थितं दधि राहुरूपस्य विडालस्य
मार्जारस्य लीढशेषम् आस्वादितावशिष्टम् । सकामकृत्स्नकर्मणां चन्द्रमण्डलेन
स्वर्गं गतवतां पुनरावृत्तिश्रवणादपुनरावृत्तये यतमानोऽहं स्वर्गप्रापकतया सुधा-
पानावसरप्रदायि कर्म कर्तुं न कामये, तदलं मां वञ्चयित्वेति भावः ॥ १४ ॥

अतिकलहायमानेन—महान्तं कलहं विवादं कुर्वता । विग्रहः—विवादः युद्धं
वा ।

परेति । परेषामन्येषाम् विग्रहस्य कलहस्य रचने निर्माणे व्यसनितया आसक्त-
तया तवैव कोषः अर्थराशिः क्षीयते अपचीयते । (परकीयविग्रहरचनव्यसनी जनः
स्वमप्यर्थराशिं तत्र व्ययं प्रापयतीति लोकदृष्टं वृत्तं मनसि कृत्येयमुक्तिः) परेषां
जीवानां विग्रहस्य शरीरस्य रचने निर्माणे व्यसनितया आसक्ततया तव परमात्मन
एव कोषः रसादिशुक्रान्तानां सप्तानामपि धातूनां सञ्चयः क्षीयते इति परमात्मपक्षीयोऽ-
र्थः । मम भवता उपरचितानां निर्मितानां सञ्चितानाञ्च कोषनिकायानां देहानामर्थरा-
शीनां च स्वीकारेण लब्धात्मनः प्राप्तस्वरूपस्य विग्रहवत्ता देहधारणम् कलहायितं वा
भोगाय सुखानुभवाय भवतीति शेषः । परमेश्वरस्य विग्रहवत्ता (परविग्रहरचन-
व्यसनिता) कोषक्षयाय, पुरुषस्य तु विग्रहवत्ता (शरीरधारणं) भोगायेति
व्यतिरेकोऽत्र दिदर्शयिषितो बोध्यः ।

क्षितिबिलेति । हे द्रुहिण, विधातः, त्वयि प्रसह्य हठात् विग्रहान् कलहान्

क्रिया करता था, अब मैं कभी भी सोम (चन्द्र) पात्रमें स्थापित राहु-मार्जार-
पीतावशिष्ट अमृतरूप दही नहीं पीऊंगा ॥ १४ ॥

पुरुषोत्तम—इस प्रकार तुम बहुत कलहप्रिय हो गये हो, तुम मेरे
साथ क्यों कलह करते हो ?

पुरुष—जीवोंके शरीर-निर्माणमें तुम्हारे ही कोषका क्षय होता है, मैंने तो

त्वयि रचयति विग्रहान्प्रसह्य द्रुहिण तवापहरामि धातुकोषम् ॥ १५ ॥
अपि च ।

परेषां वधवन्धार्थमुत्पादयसि विग्रहान् ।

अविग्रहः स्वयं तूष्णीं ताटस्थ्यमवलम्बसे ॥ १६ ॥

देहांश्च रचयति निर्मिमाणे सति क्षितिबिले धरित्रीविवरे पिहितं तिरोहितम्
जरायुपेश्यां गर्भाशयकोशे स्थगितं संवीतम्, अथ अण्डसमुद्रके अण्डसम्पुटके
निगूढम् छन्नम् तव (सुवर्णादि) धातुकोषम् अर्थराशिम् रसादिशुक्रान्तानां
धातूनाञ्च कोषम् शरीरम् अपहरामि आत्मसात्करोमि । विग्रहप्रवृत्तो जनः
सति पराजये जेत्रा सम्भावितक्रियं स्वीयस्यार्थराशेरपहरणं मत्वा तं क्वचन
क्षितिबिले जरायुपेश्यां तथाण्डसमुद्रके वा निहुते, चतुरश्च जेता ततोऽपि
तमपहरतीति वस्तुवृत्तम् परमात्मापि परविग्रहरचनप्रवृत्तः सन् उद्भिज्जजरायु-
जाण्डजभेदभिन्नं त्रिविधं जगन्निर्मित्तुः स्वं शुक्रान्तधातुकोषं क्षितिबिलजरायुपेश्यण्ड-
समुद्रकेषु निहुतवान्, पुरुषस्तु तत्तद्रूपतां प्रपद्यमानस्तमप्यपहृतवानिवेति
ध्वनिः ॥ यद्यपि—‘भूतग्रामश्चतुर्विधः, जरायुजा मनुष्याद्याः, पक्षिसर्पादयोऽ-
ण्डजाः, उद्भिज्जास्तरुगुल्माद्याः, स्वेदजाः कृमिदंशाद्याः’ इत्युक्तदिशा चतुर्विध-
तायां वर्णनीयायां त्रैविध्यमुच्यमानं न्यूनतामिव गमयति, तथापि तुरीयः स्वेदजो
न धातुनिचयभूत इति स नेहोपन्यस्त इति बोध्यम् । शरीरत्रयरचनोपन्यासेन
समाप्तोक्त्या लोकत्रयसंस्थाऽभिहितेति केचित् ॥ १५ ॥

परेषामिति । परेषाम् स्वभिन्नानाम् जीवानाञ्च वधवन्धार्थम् वधाय बन्धाय
च विग्रहान् शरीराणि कलहांश्च उत्पादयसि । स्वयम् अविग्रहः अकलहायमानः

आपके द्वारा रचित स्वरूप पाकर आत्मलाभ किया है, मेरा शरीरग्रहण तो भोगके
लिये है ॥ देखिये :—ब्रह्मन्, आप बलपूर्वक विग्रह (झगड़ा-अथवा-लोक-
शरीरनिर्माण) करते हैं तो अब मैं पृथ्वी-बिलमें छिपे हुए तथा ब्रह्माण्डोंमें
छिपाकर रखे गये आपके धातुकोषका अपहरण करता हूँ ॥ १५ ॥

आप दूसरोंके वध और बन्धनके लिये विग्रह (शरीर-झगड़ा) पैदा किया
करते हैं, स्वयम् अविग्रह (अविग्रह—बिना झगड़ाके तथा अशरीर) रहकर
तटस्थताका अवलम्बन करते हैं ॥ १६ ॥

पुरुषोत्तमः—कथं मम निसर्गानिर्मत्सरस्य खलताकलङ्कमुपन्यस्यसि ।

पुरुषः—कः खलु खलो भवन्तमतिशेते ।

अचिरपरिचितो हरे समूलं हरसि विशेषगुणव्रजं परस्य ।

प्रथयसि खलतामिमामपूर्वां कथयसि यद्विगुणत्वमात्मनोऽपि ॥ १७ ॥

शरीररहितश्च सन् तूष्णीम् जोषम्भावेन ताटस्थ्यम् उदासीनताम् अवलम्बसे । यथा कोऽपि खलः स्वप्रतिवेशिद्वयमध्ये विग्रहं कारयित्वा तयोर्वधं बन्धं वा प्रयोजयति स्वयं च तटस्थः संस्तूष्णीमास्ते, एवमेव त्वमपि जीवानां शरीराणि निर्माय तेषां वधवन्धयोऽर्थवस्थां कृत्वा स्वयमशरीरतयौदासीन्यं भजमानः तूष्णीं तिष्ठसीति भावः ॥ एतेन परमात्मनः खलता व्यञ्जिता । इयं निन्दामुखेन स्तुतिर्भावव्यञ्जिका बोध्या ॥ १६ ॥

निसर्गानिर्मत्सरस्य—स्वभावतोऽदुष्टस्य । 'मत्सरोऽन्यशुभद्वेषे' इतिकोषस्वास्त्येन कस्यापि शुभमद्विषत इति पर्यवसन्नोऽर्थः । खलताकलङ्कम्—खलत्वमूलकमपवादम् । उपन्यस्यसि—आरोपयसि ।

अतिशेते—अतिक्रम्य वर्त्तते, न कोऽपीत्यर्थः ।

अचिरेति । हे हरे, अचिरपरिचितः सद्यः सञ्जातपरिचयः दृष्टमात्रः त्वम् परस्य अन्यस्य जीवस्य च विशेषगुणानाम् बुद्धिसुखदुःखेच्छाद्वेषप्रयत्नधर्माधर्मसंस्काराणाम् व्रजम् समूहम् समूलम् सकारणम् हरसि उच्छिन्नसि, अथ च इमाम् अपूर्वाम् क्वाप्यन्यत्र खऽदृष्टाम् खलेलताम् प्रथयसि प्रकाशयसि यद् आत्मनोऽपि विगुणत्वं कथयसि । अन्यः खलश्चिरपरिचयमुत्पाद्य विश्वासं जनयित्वाऽन्यस्य किमपि द्रव्यं हरति, परकीयद्रव्यं गोपयित्वा च स्वं द्रव्यं दर्शयति येन तस्मिन्नपहर्तृत्वबुद्धिर्नोद्भववेत्, त्वं तु अचिरपरिचित एव जीवस्य विशेषगुणव्रजं समूलं हरसि,

पुरुषोत्तम—मैं स्वभावतः निर्मत्सर हूँ, मुझपर तुम खलताका आरोप क्यों करते हो ?

पुरुष—कौन खल तुमसे बढ़कर होगा ?

हे हरे, अपरिचित भावसे आकर (छिपे-छिपे) तुम दूसरोके विशेष गुणका अपहरण करते हो, और गुणोंका अपहरण कर लेनेपर भी अपनी विगुणताको प्रख्यापित करते हो, यह तुमकी अद्भुत खलता है ॥ १७ ॥

पुरुषोत्तमः—निरस्तसमस्तविभ्रमस्य खलु कुतः खलत्वस्यावकाशः ।

पुरुषः—ननु भवतोऽप्यन्यथावस्तूल्लिखन्ति विभ्रमाः ।

मयि फलकतया त्वया कियत्यः

प्रतिकृतयो लिखितास्तथा विलुप्ताः ।

रजसि विगलिते विभूतियोगात्

प्रमृज मलं मम पश्य दर्पणोऽस्मि ॥ १८ ॥

स्वमपि निर्गुणतयैव प्रथयसीत्यपूर्वा तव खलतेत्यर्थः । परमात्मसाक्षात्कारानन्तरमेव समूलविशेषगुणोच्छेदरूपो मोक्षः काणादैरभिमतः, अत एवात्राचिरपरिचितस्य समूलविशेषगुणापहारितोक्ता परमात्मनः । उपनिषद्वाक्यैः स्वस्याप्यगुणता-प्रथनेन परमात्मनोऽपूर्वा खलतात्रोक्ता । खलान्तरापेक्षया व्यतिरेकः सूचितो बोध्यः ॥ १७ ॥

निरस्तसमस्तविभ्रमस्य—निरस्तोऽपसारितः समस्तो निखिलो विभ्रमो यस्मात्तादृशस्य ।

उल्लिखन्तीति । भवतोऽपि विभ्रमा अन्यथा वस्तूल्लिखन्तीत्यन्वयः । त्वद्विषयकमप्यन्यथाज्ञानं वस्तुविप्लवं सृजतीत्यर्थः ।

मयि फलकेति । त्वया परमात्मना मयि मद्विषये फलकधिया काष्ठादिपट्टक-बुद्ध्या कियत्यः असङ्ख्याताः प्रतिकृतयः प्रतिमाः (शरीराणि) लिखिताः अध्यस्ताः विलुप्ताः लिखित्वाऽपमार्जिताश्च । सम्प्रति रजसि लेखोपयुक्ते रणयोगे (प्रवृत्तिमूले रागे च) विगलिते अपसारिते सति विभूतियोगात् भस्मसंयोगात् स्वमहिमसङ्का-

पुरुषोत्तम—मेरे समस्त विभ्रम समाप्त हैं, मुझमें खलत्वके आरोपका अवकाश कहाँ है ?

पुरुष—विभ्रम आपको मी अयथार्थ ज्ञान करा देते हैं—

आपने मुझे फलक (चित्रोपयुक्त काष्ठपट्टक) मान कर कितने चित्र लिखे तथा उन्हें मिटा दिया, कृपया एक बार (अपनी) विभूति (ऐश्वर्यादिप्रभुत्व तथा राख) से संबन्ध कराके मेरे मलको पोंछकर देखिये मैं दर्पण हूँ, (आपको अपना प्रतिबिम्ब उसमें देखेगा) ॥ १८ ॥

पुरुषोत्तमः—नित्यप्रबोधविधूतविधुरस्य मम न संभाव्यते भ्रमः ।

पुरुषः—इन्त भोः, विविधविकारमूलमायाविलाससाक्षिणो दुष्टदुर्विपाकमप्रतिघ्नतस्तव प्रबोधो न कस्यापि निःश्रेयसाय ।

अलमवगलितेन्द्रियप्रवृत्तेस्तव जरतः पुरुषस्य जागरेण ।

मणाच्च मलं रजःकृतं मालिन्यमज्ञानञ्च प्रमृज अपसारय, पश्य, श्रम दर्पणोऽस्मि । दर्पणमपि मां फलकं मन्यमानस्त्वं मयि नानाचित्राणि लिखित्वा मृष्टवान्, (नानाशरीराणि मय्यध्यस्तवानिति च) प्रवृत्तमूले रागे तु निवृत्ते विभूतियोगान्मम मालिन्यं प्रमृज पश्य च यत्त्वं फलकममंस्थास्वोऽहं दर्पणोऽस्मि, त्वमपि मयि प्रतिफलसीत्याशयः ॥ १८ ॥

नित्यप्रबोधेति । नित्येन अनादिनाऽनन्तेन च प्रबोधेन यथार्थज्ञानेन (ब्रह्माकारान्तःकरणवृत्त्युपहितानावृतचैतन्येन) विनिद्रत्वेन च विधूतम् दूरीकृतं विधुरं कष्टं यस्य तादृशस्य ।

इन्तेति—खेदार्थकमव्ययम् । विविधानां विकाराणां कामादीनां मूलभूताया मायाया विलासस्य साक्षिणस्तादृश्येन द्रष्टुः, दुष्टं दुर्विपाकम् जीवैर्भोज्यं यातनादि अप्रतिघ्नतः अनिवारयतः तव प्रबोधो विनिद्रता नित्यज्ञानशालिता वा कस्यापि निःश्रेयसाय कल्याणाय मोक्षाय वा न जायते इति शेषः । केवलं साक्षिरूपेण पश्यन् किमप्यत्याहितमनिवारयँश्च जाग्रदपि जनो न कस्यापि कल्याणाय जायते तथा त्वया नित्यज्ञानं धारयतापि कस्यापि न मोक्षरूपफलम्—तव नित्यमुक्तत्वात्, त्वयि प्रबुद्धेऽपि अस्मद्वन्धदर्शनादिति भावः ॥

अलमवगलितेति । अवगलिता विगता इन्द्रियाणां चक्षुरादिमनःपर्यन्तानां बाह्यान्तरकरणानाम् प्रवृत्तिः शक्तिर्यत्र तादृशस्य तव जरतः पुरुषस्य पुराणपुरुषस्य

पुरुषोत्तम—नित्यज्ञानवान् होनेसे मेरे सारे कष्ट मिट गये हैं, मुझमें भ्रमकी संभावना नहीं है ।

पुरुष—नाना प्रकारके विकारोंकी जड़ माया अपनी लीला करती रहती है आप साक्षी बने रहते हैं, उसके दुरन्त परिणामोंको आप रोकते नहीं, फिर आपके प्रबोध (नित्यज्ञान) से किसीको क्या लाभ ?

आप पुराने पुरुष हैं (बूढ़ हैं) आप इन्द्रियप्रवृत्तिशून्य हैं (आपके हाथ

प्रभवति दमनाय दोषदस्योः सपदि मनागपि मादृशां प्रबोधः ॥ १९ ॥
 अपि च कलत्रदुश्चरितमर्षणस्येष्ट्याकषायमुषितमनसस्तत्र किंमनेन प्रबोधेन ।
 विगतविपरिलोपदृष्टि पश्यन्वश्यसि यं पुरुषप्रकाण्ड मायाम् ।
 प्रकृतिचपलया तथा विकारैर्बहुविधवर्णिकया वशीकृताः स्मः ॥ २० ॥

जागरेण प्रबोधेन अलम् न किमपि फलं साध्यम् । न खलु बृद्धो जनः प्रबुध्य-
 मानोऽपि दुष्टानां दस्यूनां निग्रहाय प्रभवति विगलितचक्षुरादीन्द्रियशक्तिकत्वादिति
 भावः । मादृशां मत्सदृशानां जीवानां मनाग् अल्पकालिकोऽपि प्रबोधः सपदि
 तत्क्षण एव दोषदस्योः कामादिरूपस्य शत्रोर्दमनाय निग्रहाय प्रभवति समर्थो
 भवति, (त्वदीयं ज्ञानं विफलं कस्यापि श्रेयः साधयितुमक्षमत्वात्, मादृशान्तु ज्ञानं
 सफलं स्वश्रेयःसाधकत्वादिति) अतस्त्वदपेक्षया वयमेव विशिष्टा इति प्रणयातिरेक-
 कृता गद्गा ध्वन्यते ॥ १९ ॥

कलत्रेति । कलत्रस्य स्त्रियो मायायाः दुश्चरितं कुटिलो व्यवहारस्तन्मर्षणस्य
 तत्सहनक्षमस्य । (अत एव च) ईर्ष्याकषायेण अक्षमारूपेणान्तःकरणदोषेण मुषितं
 दूरमपहृतं मनो यस्य तादृशस्य ।

विगतेति । हे पुरुषप्रकाण्ड, पुरुषोत्तम, विगतः विपरिलोपोऽभावो यस्याः सा
 विपरिलोपा नित्याप्रतिहता दृष्टिर्वत्र दर्शने तत्तथा विगतविपरिलोपदृष्टि निर्निमेष-
 भावेनेत्यर्थः, पश्यन् यां मायां वश्यसि स्वाधीनीकरोषि, प्रकृतिचपलया स्वभाव-

पैर नहीं चलते हैं) अतः आपके जागते रहने (नित्यज्ञान) से क्या लाभ ?
 यदि हमारे सदृश जन (जीव) थोड़ी देर के लिये भी जाग जाँय (ज्ञान प्राप्त
 करें) तो वह दोषरूप लुटेरेका दमन करनेमें समर्थ हो सकते हैं ॥ १९ ॥

तुम अपनी स्त्री (माया) के दुश्चरितको सहते जा रहे हो, अक्षमासे
 तुम्हारा हृदय भरा हुआ है, तुम्हारे (ज्ञान) जागनेसे कोई लाभ नहीं
 हो सकता है ।

हे पुरुषराज, स्वपरज्ञानशून्य दृष्टिसे देखकर आपने जिस मायाको अपने
 वशमें कर रखा है, उसी प्रकृतिचपला मायाने विकारों द्वारा नाना भूमिकाओंसे
 हमें वशीकृत किया है । (पुंश्रली है आपकी स्त्री) ॥ २० ॥

किं च ।

प्रकृतिरियमनश्चरस्वभावा सृजति महान्तमसौ यतो विकारम् ।
अविकृतमभिपश्यतः सतस्ते सह रमते ह्यनया सखा त्वदीयः ॥ २१ ॥

पुरुषोत्तमः—नन्वेवमपि मामबहुमन्यमानः कथमाश्रयितुमीहसे ।

चञ्चलया तथा मायया विकारैः कामादिभिः भ्रूनेत्रादिविकारैश्च (कृत्वा) बहुविध-
वर्णिकयाऽनेकप्रकारया भूमिकया (रूपपरिग्रहेण) वयं वशीकृताः स्मः । ‘स ईशो
यद्वशे माया स जीवो यस्तया जितः ।’ इति स्मृतिरत्रार्थत उपनिषद्वा । निर्निमेषं
पश्यैस्त्वं यां मायां वशीकरोषि सैव चपला माया नानारूपाणि कृत्वा विकारैरस्मान्
वशयतीत्यलं तव प्रबोधेनेत्यर्थः ॥ २० ॥

प्रकृतिरिति । इयं साम्यावस्थापन्नगुणत्रयात्मिका प्रकृतिः माया अनश्चरस्वभावा
अविनाशिनी (रजःप्रागुण्यास्तततं जगत्प्रसोतुं प्रवर्त्तमाना तिष्ठति) यतोऽसौ
महान्तं विकारं महत्तत्त्वाख्यं विकारं सृजति । ते तव अविकृतं विकाररहितं यथा
स्यात्तथाऽभिपश्यतः आभिमुख्येन वीक्षमाणस्य सतः त्वदीयः सखा जीवः अनया
त्वद्वशया त्वत्परिग्रहभूतया च प्रकृत्या सह रमते । “पुरुषभोगार्थमेव हि प्रकृति-
प्रवृत्तिः” इति “प्रकृतेर्महांस्ततोऽहङ्कारः” इति च साङ्ख्यमतमनुसृत्येत्यमुक्तम् ।
अनश्चरस्वभावत्वं प्रकृतेरुक्तं मिथैः—“साम्यावस्थापन्ना गुणा एव प्रकृतिः । परिणाम-
स्वभावा हि गुणाः नापरिणम्य क्षणमप्यवतिष्ठन्ते” इति ॥ २१ ॥

अबहुमन्यमानः—अनाद्रियमाणः । आश्रयितुम्—शरणीकर्त्तुम् । ईहसे—
इच्छसि यतसे । न सुखमासे—तवाश्रयणे अनाश्रयणेऽपि वा मम नास्ति कोऽपि
विशेष इति ।

यह प्रकृति अनश्चर है (मायाका यह स्वभाव छूटेगा नहीं) यह बड़े-बड़े
विकार उत्पन्न किया करती है । आप उस स्थितिमें भी अविकृत भावसे उसे
देखते ही रहते हैं, और आपके सखा (जीव) उसके साथ रमण (भोग) किया
करते हैं । (ऐसी है वह दुष्टा) ॥ २१ ॥

पुरुषोत्तम—जब तुम इस तरह मेरा अपमान करते हो, तो फिर मुझे ही
क्यों आश्रय बताना चाहते हो ?

पुरुषः—न त्वामाश्रित्यानाश्रित्य वा सुखमासे ।

क्वचिदपि विषये त्वया विद्युज्य

स्थितिमनवाप्य चिराय संसरामि ।

भवगिरिसरिदस्मि चित्समुद्र

स्वमपि जहामि तदा लभे यदि त्वाम् ॥ २२ ॥

क्वचिदपि विषय इति । त्वया परमात्मना विद्युज्य क्वचिदपि विषये स्वर्गे ब्रह्मलोकेऽपि वा चिराय बहुकालपर्यन्तम् स्थितिं स्थिरताम् अनवाप्य संसरामि संसारदुःखमनुभवामि । त्वद्वियोगदशायां पुण्यपरिपाकमहिम्ना मिलितोऽपि स्वर्गादिलोकः पुण्यापाये नश्यतीति पुनरपि संसर्त्तुं बाध्यमानो दुःखमनुभवामीति त्वामनाश्रित्य न सुखमासे इत्युक्तमुपपादितम्, अथ त्वामाश्रित्यापि न सुखमासे इति यदुक्तं तदुपपादयितुमाह—भवेत् । अहं जीवः भवगिरिसरित् संसारपर्वतनदी अस्मि, हे चित्समुद्र चैतन्यवारानिधे, यदि त्वां लभे प्राप्नोमि तदा स्वम् आत्मानम् अपि जहामि त्वद्रूपतापत्तौ स्वरूपनाशोऽपि मे जायते, दूरे सुखासिकाशेति भावः ।

पर्वतात्स्यन्दमाना नदी तावदेव स्वरूपं रक्षति याक्त्वा सागरसमीपं नासादयति, मिलिते तु सागरे तस्याः स्वरूपापहारो निश्चित इति यथा तथैव ममापि जीवस्य परमात्मसाक्षात्कारे जातमात्रे स्वरूपच्युतिर्निश्चितेति तात्पर्यम् । अत्र 'स्वमपि जहामि' इत्यनेन मुक्तिरभिप्रेता—तदन्नात्महानं कीदृशमिति विचारे 'विज्ञानघन एवैतेभ्यो भूतेभ्यः समुत्थाय तान्येवानुविनश्यति' इति श्रूयते । तत्र विनाशो मूल-क्षय इति बौद्धाः । विलीनतेति त्रिदण्डिनः । नैयायिकादयस्तु—'अप्राणो ह्यमनाः शुभ्रः' इति श्रुत्या मनोविरहान्मुक्तस्य न स्वसंवेदनम्, आत्मानुमापकप्रयत्नाद्य-

पुरुष—मैं न तुम्हारा आश्रयण करके और न तुम्हारा आश्रयण नहीं ही करके सुखी रहता हूँ ।

किसी भी स्थानपर तुमसे बिछुड़ता हूँ कि चिरकालके लिये घूमता रहता हूँ (संसारमें जन्म-मरण ग्रहण करता रहता हूँ) [अतः तुम्हारे अनाश्रयमें दुःख है] मैं पर्वतकी नदी हूँ, तुम सागर हो, जब मैं तुम्हें प्राप्त कर लेता हूँ तब मेरा स्वतन्त्र अस्तित्व ही मिट जाता है (अतः तुम्हारा आश्रय भी दुःख है) ॥२२॥

पुरुषोत्तमः—नन्वेवमपि मयि वान्यत्र वा क्वचित्संयम्य बधान धृतिम् ।

पुरुषः—नेदानीं मनसः क्वापि त्वामपहाय समाधानमुपपद्यते ।

अभिसरति परम्परं पुरारे विषयमनेकमपास्य पूर्वपूर्वम् ।

वरुणनिलयमापगेव यावद्भजति भवन्तमसौ न चित्तवृत्तिः ॥ २३ ॥

मात्राच्च न परेण वेद्यते इत्यवेद्यत्वमेव मुक्तात्मनो विनाश इत्याहुः । नैयायिकाद्य-
भिमतमवेद्यत्वमेवात्रात्महानतया विवक्षितमिति प्रतिभाति ॥ २२ ॥

संयम्य—संयममास्थाय । धृतिम्—परमार्थनिष्ठाम् (श्रद्धाम्) बधान—धारय ।
समाधानम्—अनन्यविश्रमः ।

अभिसरतीति । हे पुरारे, त्रिपुरमथन, असौ चित्तवृत्तिः (व्यभिचारिणी स्त्री)
पूर्वपूर्वम् विषयम् इन्द्रियार्थम् (पुरुषम्) अपास्य परित्यज्य परम्परम् अलब्धम्
अन्यमिन्द्रियार्थम् (पुरुषम्) अभिसरति स्वयमुपसर्पति । (परमयमस्या अभि-
सारस्तावदेव प्रवर्तते) यावत् असौ चित्तवृत्तिः (व्यभिचारिणी स्त्री) भवन्तम् पुरुषो-
त्तमम् न भजति न प्राप्नोति । तत्र दृष्टान्तमाह—आपगा नदी वरुणनिलयं
सागरमिव । अयमाशयः—यथा पर्वतात्प्रवहमाना पूर्वं पूर्वमपास्य देशमग्रेसरन्ती
च नदी नवं नवं विषयमासागरप्राप्तिं गच्छति, तथैव ममापि चित्तवृत्तिः पूर्वपूर्व-
मिन्द्रियार्थमपास्य परम्परमिन्द्रियार्थमभिसरति, व्यभिचारिणी स्त्रीव परंपरं पुरुषम्,
अस्या निरोधिप्रसरता तु त्वय्येव मिलिते संभवति, यथा व्यभिचारिण्याः स्त्रियो
निरोधिप्रसरता पुरुषोत्तमे मिलिते जायते इति । अत्र श्लोके 'पुरारे' इति
संबोधनेन—त्रयाणां पुराणां स्थूललिङ्गकारणस्वरूपाणां देहानां मायाऽज्ञानविजृ-

पुरुषोत्तम—फिर भी मुझमें या किसी अन्य स्थानमें संयमपूर्वक धृति
धारण करो ।

पुरुष—अब आपको छोड़कर दूसरी जगह हृदयका समाधान उपयुक्त
नहीं है—

हे शिव, मेरी यह चित्तवृत्ति पूर्व-पूर्व विषयोंको छोड़कर नये-नये विषयोंका
आश्रयण करती रही है, जब तक नदी समुद्रकी तरह हमारी चित्तवृत्ति आपको
आश्रयण नहीं कर लेगी, (तबतक उसकी यही स्थिति रहेगी) ॥ २३ ॥

अपि च ।

परिमितविभवं कषायपाकं विषमतरं विषयान्तरं विहाय ।

निरवधिविबुधे समे समन्तात्त्वयि पुरुषोत्तम चित्तविभ्रमोऽस्तु ॥ २४ ॥

पुरुषोत्तमः—एवमपि मयि लीनचित्तवृत्तिः किमस्मदपकर्षपिशुनां वाचमुदाहरसि ।

पुरुषः—नाथ,

स्मितानां नित्यविज्ञानानन्दमयरूपेणात्मना निवर्त्तकत्वमभिप्रेतमिति तत्त्वार्थविदः ।
अन्यत्स्वयमूह्यम् ॥ २३ ॥

परिमितेति । परिमितः सीमितः विभवः ऐश्वर्यं शोभासम्पन्नं यस्य तादृशम् ,
कषायपाकम् परिणामविरसम् विषमतरम् नानाभेदभिन्नम् विषयान्तरम् अन्यं
विषयम् विहाय त्यक्त्वा निरवधिमधुरे अनन्तमाधुर्ययुक्ते समन्तात् सर्वतः सर्वदा
च समे अविकारिणि तुल्यरसे च त्वयि, हे पुरुषोत्तम, चित्तविभ्रमः मम चित्तस्य
निर्भरनिरीनता अस्तु भवतु । अत्र विषयान्तरस्य त्यागे—परिमितविभवत्वं (ससीम-
शोभाशालित्वम्) परिणामविरसत्वं विषमतरत्वं चोक्तम्, एवम् पुरुषोत्तमस्य
निरतिशयासीममाधुर्ययुक्तत्वं समन्तात्समत्वं (कालकृतविकारराहित्यम्) च
तत्र चित्तविभ्रमस्योपयुक्तत्वे कारणमुक्तमिति सामिप्रायविशेषणकतामूलः परिकरो
नामालङ्कारः ॥ २४ ॥

मयि—पुरुषोत्तमे । लीनचित्तवृत्तिः—मनसा समाश्रितः । किम्—कथम् । अस्म-
दपकर्षस्य मदीयनीचभावस्य । पिशुनाम्—सूचिकाम् । उदाहरसि—कथयसि । एता-
वत्पर्यन्तां स्तुतयो या निबद्धास्ताः परमात्मनोऽपकर्षमेव गमयन्तीत्यभिप्रायेणाय-
माक्षेपः ।

परिमितकालस्थायी कषाय तथा दुःखप्रद विषयान्तर (फलान्तर) को
छोड़कर हमारा यह चित्त अनन्त तथा अनन्तमाधुर्यपूर्ण सदासुखद एकरस
रहनेवाले आप (अमृतफल) में विश्राम प्राप्त करे ॥ २४ ॥

पुरुषोत्तम—जब तुम्हारी चित्तवृत्ति मुझमें लीन हो गई है तब तुम हमारी
हीनता सूचित करनेवाली बात क्यों कहते हो ?

गुणमपि तव निर्गुणत्वपक्षे गमयति दोषकुलाकुलः प्रबन्धः ।
मलिनयति नवेन्दुसुन्दराणि स्फटिकशिलाशकलानि काचसङ्गः ॥ २५ ॥
किं चेदमपि ममाभिप्रेतम् ।

अपगतपदपाटवोऽपि गर्भादुपनिषदामधुनोद्गतः प्रबन्धः ।
जनयतु तत्र कौतुकं कलेन प्रतिपदविस्खलितेन जल्पितेन ॥ २६ ॥

गुणमपीति । दोषकुलाकुलः नानादोषव्याप्तः प्रबन्धः अस्मदादिवाक्सन्दर्भः तव गुणम् अपि निर्गुणत्वपक्षे एव गमयति, संयोजयति, नानादोषयुक्तोऽस्मदाद्युक्तो वाक्सन्दर्भः पुरुषोत्तमस्य भवतो गुणमपि निर्गुणत्वपक्षे एव योजयति ये तव गुणास्तानप्यगुणानेव प्रत्याख्य वाचं विस्तारयतीत्यर्थः । तत्र दृष्टान्तमाह—मलिनयतीति । काचसङ्गः काचाश्मसंयोगः नवेन्दुसुन्दराणि नूतनचन्द्रोपमानि अतिस्वच्छानि स्फटिकशिलाशकलानि स्फटिकाश्मखण्डानि मलिनयति । काचाश्मसंयोगवशाद्यथा स्वच्छा अपि स्फटिकशिलाखण्डाः काचगतमालिन्यसम्पर्कवशात् मलिनाः प्रतिभासन्ते तथा मम वाचो (दूषणपूर्णाः) मलिनाः तव गुणमपि स्वमालिन्यसम्पर्केण मलिनं निर्गुणत्वपक्षक्षिप्तं कुर्वन्ति, अतो वस्तुतस्तव गुणानेव गातुं प्रवर्तमानोऽप्यहं वाचो दोषेणापकर्षपिशुनतामेव प्रपद्ये इति क्षन्तव्यो ममायमनिच्छाकृतोऽपराध इति भावः ॥ २५ ॥

अपगतेति । उपनिषदाम् तव दारभूतानाम् (उपनिषदामेकस्मिन्परमात्मन्येव तात्पर्यस्य निर्णीततया तद्धाररूपतोक्ता) गर्भात् गूढाशयात् उद्गतः जन्मप्राप्तः अयं प्रबन्धः त्वस्तुतिपर्यवसायी वाक्सन्दर्भः (बालकः) अधुना सम्प्रति (अल्पकालिकत्वात्तस्य) अपगतपदपाटवः सुप्तिङन्तलक्षणपदपटुस्वरहितः (चरणक्षमतावर्जितश्चेति बालके) पदे पदे प्रतिपदम् (प्रतिचरणन्यासं चेति बालके) विस्खलितेन त्रुटिपूर्णं (श्लथगद्गदेनेति बालकपक्षे) कलेन अव्यक्तमधुरेण जल्पितेन स्ववचनेन तव कौतुकम् कुतूहलम् जनयतु उत्पादयतु ।

दोषोंसे भरा मेरा यह वाक्यप्रबन्ध ही ऐसा है कि वह आपके गुणोंको भी दोषोंके रूपमें (निर्गुणत्व-पक्षमें) गिना करता है । काचका संसर्ग नवचन्द्रकी तरह स्वच्छ स्फटिक शिलाखण्डोंको भी मलिन कर दिया करता है ॥ २५ ॥

मेरा यह वाक्यप्रबन्ध अभी अभी उपनिषद्वाक्यमात्राके गर्भसे निकला है,

अपि चैतदाशासे पृच्छामि च ।

अपटुभिरभिधित्सितार्थबुद्धावनभिमतानपि बोधयद्भिरर्थान् ।

पुरमथन पराहतैरमीभिः कथय कदा विहसिष्यसि प्रलापैः ॥ २७ ॥

पुरुषोत्तमः—ननु मनसा सह वाचो न मामासादयन्तीत्याम्नायते ।

यथा स्वप्रेयसीगर्भसम्भूतः अल्पकालिकत्वात्स्खलद्गतिरपि बालकः स्वस्य श्लथ-
गद्गदेनाव्यक्तमधुरेण च वचनेन पुरुषमानन्दयति—तथा पुरुषोत्तमस्य तव
परिग्रहभूतानामुपनिषदामाश्रयाज्जातः सुतिङ्न्तरूपपदपाटवरहितः प्रतिपदं त्रुटि-
पूर्णश्चायं मया कृतः स्तवः अव्यक्तमधुरतया तव पुरुषोत्तमस्य कौतुकं जनयत्विति
तात्पर्यम् । श्लेषोपमे सङ्कीर्णं ॥ २६ ॥

अपटुभिरिति । हे पुरमथन स्थूललिङ्गकारणस्वरूपशरीरत्रयविध्वंसन,
परात्मन्, अभिधित्सितस्य विवक्षितस्य अर्थस्य प्रमेयजातस्य बुद्धौ ज्ञापने
अपटुभिः अकुशलैः अनभिमतान् अनभिधित्सितान् अपि अर्थान् बोधयद्भिः
अमीभिः पूर्वोक्तैः पराहतैः बाधितैश्च प्रलापैः ममानर्थकैर्वचनैः कदा विहसि-
ष्यसि स्मितं करिष्यसि इति कथय । वाक्यस्य प्रलापरूपता वक्तव्यार्थकथना-
क्षमतयाऽत्रक्तव्यार्थकथनप्रवृत्ततया बाधिततया च जायते, ते त्रयोऽपि दोषाः
सहभूय मम वाचां प्रलापरूपतां गमयन्ति तदमीभिर्मम प्रलापैः कदा तव स्मितमुद्-
भविष्यति, युष्यते तु तथेति भावः । 'प्रलापोऽनर्थकं वचः ।' प्रलापैः व्यक्तैर्वचनैः
इति ध्वनिः ॥ २७ ॥

मनसेति । मनोऽपि मां न गोचरीकुरुते, न वा वाचोऽपि मां गोचरी-

इसे पदपाटव नहीं है (बोलने या चलनेकी शक्ति नहीं हो सकी है) प्रत्येक पदमें
त्रुटि एवं प्रत्येक चरणन्यासमें स्खलनके द्वारा यह अपने बोलने (चलने) से आपका
कौतुक उत्पन्न करे ॥ २६ ॥

मेरी यही कामना है और मैं यही जानना चाहता हूँ कि—

हे पुरमथन, विवक्षित अर्थोंको कह सकनेमें असमर्थ, एवं अशक्तिके कारण
अनभिमत अर्थोंको भी कह देनेवाले परस्पर व्याहत मेरे इन प्रलापोंसे तुम कब
हँसोगे ? कृपया इतनाभर कह दो ॥ २७ ॥

पुरुषोत्तम—मनके साथ वाणी भी पुरुष तक नहीं पहुँच पाती है ऐसा
सुना जाता है

पुरुषः—हन्त नाथ,

यदि सह मनसा तवाभिसारात्कुलगुरुभिर्निगमैर्निवारितासौ ।

स्वयमभिसर तर्हि वाचमेनां परपुरुषं निगमो न पश्यति त्वाम् ॥ २८ ॥

तेन हि लीलापरिगृहीतगिरिशविग्रह राजखण्डचूडामणे

कुर्वन्ति इत्यर्थः । 'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति श्रुतिरत्र मूलम् । आम्नायते—वेदे श्रूयते (आम्नाय-समाम्नायशब्दयोर्वेद एव प्रसिद्धिरिति शब्देन्दुशेखरे नागेशः) ।

यदि सह मनसेति । यदि असौ वाक् मनसा सह कुलगुरुभिः कुलश्रेष्ठैः निगमैः वेदैः तव अभिसारात् अभिसारिकारूपेण तव समीपोपसर्पणरूपात् कर्मणः (त्वत्साक्षात्कारात्) निवारिता प्रतिषिद्धा, तर्हि अस्यां स्थितौ एनां वाचं त्वम् स्वयम् आत्मनैव अभिसर समीपमुपसर्प, ननु मामपि वाक्समीपमुपसर्पन्तमयं वृद्धो निगमो वारयिष्यतीत्याशङ्कामपनुदति—त्वाम् परपुरुषम् परमात्मानम् जारञ्च निगमो न पश्यति, अदृश्यमानं च कथं वारयिष्यति तदलं तथाशङ्कयेति भावः । मनसा सह त्वामभिसर्त्तुम् (स्वविषयतां प्रापयितुम्) प्रस्थितामिमां वाचं 'नेतिनेति' कथयन् वाक्कुलगुरुनिगमो न्यवारयदिति सा त्वां विषयीकृत् नाक्षमत—तदुक्तम्—'यतो वाचो निवर्त्तन्ते अप्राप्य मनसा सह' इति । अस्यां स्थितौ परमात्मन् त्वं स्वयमेव वाचमभिसर, त्वां तु नायं निगमो वारयितुं क्षमेते, तस्य त्वां द्रष्टुमशक्तत्वादिति तात्पर्यम् । नायिकामभिसर्त्तुमुद्यतां यदि तत्कुलवृद्धो निषेधति तथा करणात्तदा नायकस्तां स्वयमभिसरति वञ्चयन्वृद्धस्य दृशमिति लौकिकवृत्तमत्र तत्त्वाख्यानस्य पृष्ठभूमीकृतम् । वेदो वाक्कुलगुरुः सर्वाधिकप्रमाणत्वात्सर्वप्रथमोद्भूतत्वाच्च ॥ २८ ॥

लीलया विलासेन परिगृहीतः स्वीकृतः गिरिशस्य शिवस्य विग्रहः शरीरं येन तादृशलीलयैव शिवरूपधर परमात्मन् । राजखण्डम् चन्द्रशकलं चूडामणिर्मस्तकालङ्कारो यस्य तथाभूतराजखण्डचूडामणौ शशिखण्डशिखण्डमण्डन ।

पुरुष—हा नाथ, यदि वाणीकुलश्रेष्ठ वेदोने मनको साथ लेकर आपके पास चली हुई वाणीको निवारित कर दिया, तो अब आपही वाणीके पास चले आइये, आपको वेद नहीं देख सकते हैं ॥ २८ ॥

मम वचनजलानि कर्णशुक्तौ

तव पतितानि गतानि मौक्तिकत्वम् ।

विगुणविलुठितानि लाजबुद्ध्या

रसयतु कुण्डलकुण्डलिप्रकाण्डम् ॥२९॥

पुरुषोत्तमः—प्रसादय वत्स, बन्धविध्वंसिनीमनादिमादिप्रकृतिम् ।

मम वचनेति । मम वचनानि एव जलानि (स्वातीनक्षत्रे घनेन वर्षणं गमितानि) तव शिवस्य कर्णशुक्तौ श्रवणशुक्तौ पतितानि मौक्तिकत्वम् मुक्तास्वरूपत्वं गतानि (स्वातीजलं शुक्तिपतितं मुक्कारूपं भजते इति प्रसिद्धिमनुसन्धेदमुक्तम्) तानि मुक्कारूपाणि मम वचनानि विगुणानि अतएव विलुठितानि सूत्रस्याभावेन विप्रकीर्णानि काम्यगुणाभावाद्विक्षितानि कुण्डलकुण्डलिप्रकाण्डम् तव कुण्डलतामापन्नः सर्पाधिराजो वासुकिः लाजबुद्ध्या लाजा इमानीति ज्ञात्वा रसयतु आस्वादयतु । सति गुणराहित्ये श्रवणे विप्रकीर्णेषु वचनमौक्तिकेषु श्रवणभूषणीभूततया समीपवर्त्तिनो वासुकेः संभवति लाजभ्रमेणास्वादनप्रवृत्तिरिति भावः ॥ २९ ॥

प्रसादय—प्रार्थनादिनानुनय । बन्धविध्वंसिनीम्—संसारबन्धनिवर्त्तिकाम् अनादिम्—अजन्मानम् (तथा चाहुर्वेदान्तिनः—‘जीव ईशो विशुद्धा चित्तया जीवेशयोर्मिदा । अविद्या तच्चित्तोयौगः षडस्माकमनादयः ॥’ इति । आदिप्रकृतिम्—सर्वजननीम् मायाम् ।

हे लीलावश महादेवके रूप धारण करनेवाले चन्द्रशेखर,

मेरे वचनरूप जल तुम्हारे श्रवणरूप सीपोंमें पहुँचकर मोती बन गये, किन्तु तुम विगुण हो, अतः उनकी माला नहीं बन सकी, वे बिखरे रहे, इस स्थितिमें उन बिखरे हुए मोतियोंको खील (लावा) समझकर तुम्हारे कर्णाभरण फणिगण चुगलें ॥ २९ ॥

पुरुषोत्तम—वत्स, बन्धविध्वंसिनी अनादि आदि प्रकृतिका अनुग्रह प्राप्त करो ।

पुरुषः—(आकाशे ।) हेरम्बकुमारयोरम्ब,

न तव पुरि शिलादपुत्रवेत्र-

व्रततिनिरुद्धतया लभे प्रवेशम् ।

गिरिशगृहिणि गौरि गोपुरेभ्यो

बहिरुपविश्य शपामि नौमि च त्वाम् ॥३०॥

पुरुषोत्तमः—अपि पश्यसि माम् ।

हेरम्बकुमारयोरम्ब—गणेशकार्तिकेययोर्जननि ।

न तव पुरीति । हे गिरिशगृहिणि शिवदयिते, गौरि, तव पुरि त्वदधिष्ठानभूते नगरे शिलादपुत्रस्य नन्दिनः (कणभक्षमतानुगामिनश्च) वेत्रव्रततया वेत्रलतया निरुद्धतया वारितप्रसरतया प्रवेशं न लभे प्राप्नोमि । ततश्च गोपुरेभ्यः पुरद्वारेभ्यः बहिः बाह्यदेशे उपविश्य स्थित्वा शपामि आक्रोशामि त्वां नौमि स्तौमि च 'वल्ली तु व्रततिर्लता' 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्युभयत्राप्यमरः । अन्योपि नगरप्रवेशार्थं दौवारिक-वेत्रदण्डेन वार्यमाणः पुराद् बहिरुपविश्याक्रोशति, तन्नगराधीशं च स्तौति, तथाऽयज्जीवोऽपि मायाब्रह्मरूपिणोः गिरिजागिरिशयोर्नगरे निर्वाणपुरे प्रवेशमीहमानः तदीयसेवकेन नन्दिस्थानीयेन कणभक्षमतानुयायिनाऽनधिकारिताभावनया वार्यमाणो भक्तिस्वरूपे बहिर्देशेऽवस्थायान्क्रोशति स्तौति चेति भावः ॥ ३० ॥

एतावता ग्रन्थेन भगवदाश्रितमतेर्वाचिकस्तुत्यात्मकोपासनायाः चित्तशुद्ध्यादिद्वारोपयोगः प्रदर्शितः, तादृशोपासनासमवहितसमाधिवशात्स्वरूपसाक्षात्कारप्रकरण-मभ्यारम्भ्यते । नैयायिका भगवतोऽपि साक्षात्कारविषयत्वं स्वीकुर्वन्तीति साधितं कुसुमाञ्जलौ ॥

पुरुष—(आकाशकी ओर लक्ष्य करके)

हे गणेश तथा कार्तिकेयकी जननि, तुम्हारे नगरमें मैं प्रवेश नहीं कर पाता हूँ क्योंकि शिलादपुत्र नन्दी अपनी वेत्रयष्टिसे हमारे आगे बढ़नेको रोक देता है, अतः मैं पुरद्वारके बाहरसे ही, हे महादेवकी गृहिणी गौरि, तुम्हें पुकारता हूँ तथा तुम्हारी स्तुति किया करता हूँ ॥ ३० ॥

पुरुषोत्तम—क्या तुम मुझे देख रहे हो ?

पुरुषः—

पुरहर परदृष्टिदोषशान्त्यै कति जगदण्डकगण्डकान्त्रिभिर्षि ।

त्वदुपरि सहजप्रमोहदुष्टां कथमिव नाथ निपातयामि दृष्टिम् ॥ ३१ ॥

पुरुषोत्तमः—वत्स, सूनृतवचनोऽसि । प्रसन्नोऽस्मि ते । प्रयच्छामि संयमवशोपनतमप्रतिहतभौतिकं चक्षुः । पश्य मे स्वरूपम् । (इत्यावरण-मपसारयति ।)

पुरहरेति । हे पुरहर, त्रिपुरान्तक, परेषां जीवानां दुर्जनानाञ्च दृष्टिदोषस्य दुष्टदृष्टिनिपातजन्यस्याशुभस्य शान्त्यै निवृत्त्यै कति अविज्ञातपरिमाणतयाऽ-संख्यान् जगदण्डरूपान् ब्रह्माण्डस्वरूपान् गण्डकान् त्रिभिर्षि (लोकानाम-शुभदृष्टिपातान् वारयितुं बालकानां कण्ठदेशेषु तन्मातरो गण्डकान् परिधापयन्ति येन ते डाकिन्यादिदृष्टिदोषैः नाभिभूयन्ते, तथैव त्वमपि लोकानामशुभदृष्टिपाता-दात्मानं रक्षितुं ब्रह्माण्डस्वरूपान् गण्डकान् धारयसि, एवं सति—) हे नाथ सहजेन स्वाभाविकेन प्रकृष्टेन ब्रह्मायासोच्छेद्येन मोहेन अविवेकेन दुष्टां मलिनां दृष्टिं त्वदुपरि कथमिव निपातयामि । अनन्तब्रह्माण्डधारिणस्तव मोहमलिनया दृष्ट्या दर्शनस्याशक्यक्रियत्वात् कथं त्वां पश्येमेत्यर्थः । भगवतो दुष्टदृष्टगविषयत्वप्रति-पादनेन निर्दोषस्य मनसः समाधिसहकारेण भगवत्साक्षात्कारकारणत्वं सूचितं सूचितम् ॥ ३१ ॥

सूनृतवचनः—मधुरसत्यवाक् । संयमवशोपनतम्—संयमेन लभ्यम् अप्रति-हतम् दिङ्मालव्यवहितयोग्यायोग्यसकलवस्तुदर्शनक्षमम् । आवरणम्—अनादि-मायाया आवरणशक्तिम् । अपसारयति—अपनयति । संयमवशात्प्राप्तेऽप्रतिहते—

पुरुष—हे पुरारे, दूसरीकी दृष्टिके (सम्पर्क) दोषसे अपनेको बचाये रखनेके लिये तुमने (नजाने) कितने ब्रह्माण्डरूप गण्डे धारण कर रखे हैं, मैं अपनी यह स्वभावतः दोषपूर्णदृष्टि, हे नाथ, तुमपर किस प्रकार डाल सकता हूँ ॥ ३१ ॥

पुरुषोत्तम—वत्स, तुम्हारे वचन बहुत मधुर एवं सत्य हैं, मैं तुम पर प्रसन्न हूँ अतः संयमवश उपस्थित अप्रतिहत भौतिक चक्षुः तुमको देता हूँ जिससे तुम मेरे स्वरूपको देखोगे ।

पुरुषः—(निरूप्य ।) अहो नु खलु भोः, इह बृहतामपि बृहत्तमे निःसीममहिमभूमनि चिदकूपारे प्लवन्ते च मज्जन्ति चोन्मज्जन्ति च जगदलावूनि ।

कुत्राप्युद्ध्रियते जलात्क्वचिदपां गर्भे चिरादुप्यते

क्वापि भ्राम्यति कुत्रचिद्विदलति द्वेधा नखैर्ब्रह्माणः ।

कुत्रापि ज्वलति क्वचिद्भसितसाद्भूतं समुद्धूयते

तेजोभिः क्वचन क्वचिच्च तिमिरैर्ब्रह्माण्डमापूर्यते ॥३२॥

चक्षुषि प्रथमतोऽपरिमितो बहिरर्थाकारोपरक्तो भगवान् भासते स एव विराडित्युच्यते इतः परं क्रियता ग्रन्थेन तदेव भगवतो विराड्रूपत्वं विवरीष्यति ।

बृहतामपि बृहत्तमे—अतिमहति । निःसीममहिमभूमनि—निःसीमः अपरिमितः महिम्नः महत्त्वस्य भूमा बाहुल्यं यस्य तादृशे । चिदकूपारे—चैतन्यसागरे । जगदलावूनि—संसारस्वरूपाणि तुम्बीफलानि ।

कुत्रापि । ब्रह्माण्डं कुत्रापि जलात् उद्ध्रियते उपरि नीयते, क्वचित् अपां गर्भे अभ्यन्तरभागे चिरात् बहोः कालस्य कृते उप्यते निधीयते । क्वापि भ्राम्यति, क्वापि ब्रह्मणो नखैः द्वेधा भागद्वये विदलति भिद्यते । कुत्रापि ज्वलति, क्वचित् भसितसाद्भूतम् भस्मभावं गतम्, क्वचित् तेजोभिः समुद्धूयते, उपरिनीयते, क्वचन तिमिरैः तमोभिः आपूर्यते आत्रियते ।

अनन्तानां ब्रह्माण्डानां निधानभूते विराडात्मनि भगवति किमपि उत्पद्यमानं ब्रह्माण्डं जलादुद्ध्रियमाणमिव दृश्यते, प्राप्तप्रलयकालं च किमप्यन्यद् ब्रह्माण्डं

[आवरण हटाते हैं]

पुरुष—(देखकर) अहा हा, यहाँ बड़ोंमें भी बड़े निःसीम महत्त्व तथा बहुत्वसे युक्त ज्ञानसागरमें जगत्स्वरूप तुम्बीफल तैरते, दूबते और उतराते हैं ।

कहीं पर ब्रह्माण्ड पानीसे ऊपर निकल रहा है, कहीं जल-समाधि ले रहा है, कहीं घूम रहा है, कहीं ब्रह्माके नखोंसे दो खण्डोंमें विभक्त किया जा रहा है, कहीं पर वह जल रहा है, कहीं भस्म होकर उपरकी ओर उड़ रहा है, कहीं वह अन्धकारसे भर रहा है और कहीं पर वह तेजसे भरता जा रहा है ॥ ३२ ॥

अपि च ।

ब्रह्माण्डानि हिरण्यगर्भगुरुभिर्गर्भैरपां संप्लवे
निर्मग्नानि समुद्धरन्ति कतिचिन्नीलत्विषः पूरुषाः ।
संवर्तानलहेतिभिर्भसितसाद्भूतानि शान्यन्यत-
स्तैरुद्धूलनमाचरन्ति विकटभ्राम्यज्जटाग्रा नटाः ॥ ३३ ॥

पयसि निलीयते, किमप्यपरं ब्रह्माण्डं प्रवहवायुपतितं भ्राम्यति, किमपि चापरं ब्रह्मणो नखैर्द्विधा विदलय्य विपाट्यमानमालोक्यते, किमपि प्रलयाक्रान्तं कालानलेन दह्यमानं दृश्यतेऽपरञ्च चिरप्रवृत्तप्रलयं भस्मभावमासाद्य तेजसोद्धूयते, किमपि च कालरात्रितमसा व्याप्यते इत्यनेकरूपाणि ब्रह्माण्डानि त्वयि पश्याम इत्यहो निःसीममहिमभूमत्त्वं तवेति विस्मयो भावाङ्गम् ॥ ३२ ॥

ब्रह्माण्डानोति । कतिचित् बहुसंख्यकाः नीलत्विषः कृष्णवर्णाः विष्णुमूर्त्तयः पूरुषाः हिरण्यगर्भेण विराड्रूपेण भगवता गुरुभिः विशालैः गर्भैः अपां संप्लवे वारिपूरे निर्मग्नानि ब्रह्माण्डानि समुद्धरन्ति बहिर्निस्सारयन्ति । प्रलये हिरण्यगर्भो-द्धरवर्त्तिजलप्रविष्टं जगद् आरभ्यमाणायां सुष्ठौ विष्णुरुद्धरतीति वस्तुवृत्तमत्रोक्तम् । अन्यतः अन्यत्र यानि संवर्तानलहेतिभिः प्रलयाग्निशिखामिः भसितसाद्भूतानि भस्मीभूतानि ब्रह्माण्डानि तैः भस्मतां गतैर्ब्रह्माण्डैः विकटभ्राम्यज्जटाग्राः घूर्णमान-भयङ्करजटाप्रान्ताः नटाः रुद्रमूर्त्तयः उद्धूलनं भस्मक्रीडाम् आचरन्ति कुर्वते । एकतः प्रवृत्तसृष्टिं ब्रह्माण्डं विष्णुमूर्त्तयो हिरण्यगर्भोद्धरवर्त्ति जलमध्यादुद्धरन्ति, परतश्च प्रलयंगतमपरं ब्रह्माण्डं भस्मरूपतां गतं भ्राम्यज्जटाकलापा रुद्रमूर्त्तय उद्धूलयन्तीति विरुद्धरूपब्रह्माण्डानामाकरो भवानस्याश्चर्यरूप इत्याशयः ॥ ३३ ॥

जलप्रवाहमे—हिरण्यगर्भके गर्भस्थ होनेके कारण भाराधिक्यसे निम्न ब्रह्माण्डोंको कुछ श्यामलकाय पुरुष (विष्णु) निकाल रहे हैं, और कुछ ब्रह्माण्ड जो पहले ही प्रलयानलकी ज्वालासे भस्म हो चुके हैं, उन भस्मीभूत ब्रह्माण्डोंसे विकट तथा लहराती हुई जटाओंसे युक्त कुछ नट (शिव) भस्मक्रीडा कर रहे हैं ॥ ३३ ॥

किंचेदमत्र परिपच्यमानोदरममौरतोपरितनपुटे विघटमानध्रुवबुध-
बन्धने गगनगोले किमपि कौतुकमालोच्यते ।

आविर्भवन्ति विदलज्जगदण्डगर्भा-

दश्वामुखानलशिखाः प्रलयप्रगल्भाः ।

बीजानि कालपरिपाकवशाद्विदीर्य-

माणस्य दाडिमफलस्य यथोच्छ्वसन्ति ॥ ३४ ॥

पुरुषोत्तमः—वत्स, संयमवशेन प्रथमतो दृश्यमाने विराड्वैभवे किमपरं
पश्यसि ।

परितः सर्वतः पच्यमानम् सञ्जायमानपाकक्रियम् उदरं मध्यभागो यस्य
तादृशमथ च मर्मरितं मर्मरायमाणमुपरितनपुटं बाह्यभागो यस्य तादृशञ्च तस्मिन् ।
विघटमानम् भ्रश्यद् ध्रुवस्य ब्रुध्नबन्धनं मूलबन्धनं यस्मिंस्तथोक्ते । गगनगोले—
आकाशमण्डले । कौतुकम्—आश्चर्यम् । 'मूलं ब्रुध्नोऽघ्निनामकः' इत्यमरः ॥

आविर्भवन्तीति । प्रलये सुष्ठ्ववसानकाले प्रगल्भाः प्रौढाः अश्वामुखानलस्य
वडवावह्वेः शिखाः ज्वालाः विदलतः सद्यो विशीर्यमाणस्य जगदण्डस्य ब्रह्माण्डस्य
गर्भात् मध्यभागात्—आविर्भवन्ति प्रकटन्ति, यथा कालपरिपाकवशात् समयजनित-
रसवर्णसंयोगस्वरूपादिपरिवर्त्तनवशात्; विदीर्यमाणस्य स्वयमेव विशकलीभवतः
दाडिमफलस्य बीजानि उच्छ्वसन्ति बहिर्भवन्ति कालकृतपरिपाकवशविशीर्यमाण-
दाडिमफलबीजतुल्या इमा वडवानलशिखाः विदलज्जगदण्डमध्यानिःसरन्ति
इत्यर्थः ॥ स्फुटोपमा ॥ ३४ ॥

भीतरसे पच्यमान तथा ऊपरसे मुरमुरे, एवं विघटित हो गया है ध्रुवरूप
मूलबन्धन जिसका ऐसे इस आकाशगोलमें कुछ आश्चर्यजनक दृश्य दिखाई
दे रहा है :—

दूटते हुए ब्रह्माण्डके गर्भसे प्रलय करनेको उद्यत बडवानल की ज्वाला
प्रकट हो रही है, जैसे समयकृतपरिपाकवश फटनेवाले अनार-फलसे बीज बाहर
निकल रहे हों ॥ ३४ ॥

पुरुषोत्तम—संयमवश पहलेपहल दीखनेवाले इस विराट् वैभवमें क्या
देख रहे हो ?

पुरुषः—एतावत्पश्यामि ।

अविरतपरिवृत्तदण्डकाष्ठाकुलमकुलव्यतिवर्तमानवेगम् ।

अमयसि जगदण्डगोलमालाकलशकलापकुलाल कालचक्रम् ॥ ३५ ॥

इदं चापरं च तर्कयामि—

अपरिमितविभागभूमिरेकस्त्वमसि ततो जगदण्डविन्दुरासीत् ।

तदिति दशविधा दिशामधीश त्वदवतरा गणितक्रमेण सिद्धाः ॥ ३६ ॥

अविरतेति । हे जगदण्डगोलमालाकलशकलापकुलाल, ब्रह्माण्डगोलरूपबहु-
फलशनिर्माणपटो कुम्भकार, त्वम् अविरतम् सर्वदा परिवृत्ते भ्रान्ते दण्डः काष्ठा
चेति दण्डकाष्ठे ताभ्याम् आकुलम् सततसञ्चारि (चक्रपक्षे अनवरतपरिवृत्तेन
दण्डकाष्ठेन काष्ठदण्डेन आकुलं सञ्चार्यमाणम्) [अतुल्यं व्यतिवर्तमानः अनुपम-
तया सततवर्द्धमानो वेगो भ्रमणजन्यवेगो यस्य तादृशश्च] कालचक्रं अमयसि ।
यथा बहूनां घटानां निर्माता कुलालः सततसञ्चारिकाष्ठदण्डेन वर्धमानवेगं चक्रं
अमयति तथैव त्वं बहूनां ब्रह्माण्डानां निर्माता दण्डकाष्ठायुतं सततं वेगेन धावन्तं
चामुं कालं सृजसीति दिक्कालयोरपि त्वमेव कर्त्तासीति महत्ते वैभवमिति भावः ।
दण्डो दिनरात्र्योः षष्ठितमो भागः प्रसिद्धः, कष्ठा अष्टादशनिमेषाः ।
रूपकमलङ्कारः ॥ ३५ ॥

अपरमितेति । हे दिशामधीश, अपरिमितविभागानाम् घटपटगोमनुष्यस्त्री-
पुंसादिरूपाणाम् द्वित्वादिसंख्याभेदानाञ्च भूमिः स्थानम् मूलञ्च त्वम् एकः सजाती-
यद्वितीयरहितः अक्षि, ततः त्वत्तः जगदण्डविन्दुः विन्दुरूपब्रह्माण्डम् आसीत्
अजायत । तत् ततः गणितक्रमेण गणनारीत्या दशविधाः त्वदवतराः तवावतार-

पुरुष—इतना ही देखता हूँ कि—

ब्रह्माण्डसमूहरूप कलशोके निर्माणमें प्रवृत्त कुम्भकारस्वरूप आप बराबर
घूमते रहनेवाले दण्डकाष्ठसे (दण्ड—काल, दिशाकाष्ठा) आकुल तथा वेगसे
घूमतेहुए इस कालचक्र (चाक) को घुमा रहे हैं ॥ ३५ ॥

और मैं यह तर्क करता हूँ कि—

आप पहले विभागसे रहित एक थे बादमें यह ब्रह्माण्ड विन्दु (शून्य)

पुरुषोत्तमः—किमपरं ते प्रतिभाति ।

पुरुषः—भगवन्ननन्त,

ग्रहगृहसरसीरुहाणि राहुभ्रमरविमर्दसहार्ककर्णिकानि ।

नियतिपवनवेगघट्टितानि त्वयि करुणाकमलाकरे भ्रमन्ति ॥ ३७ ॥

भेदाः सिद्धाः । सृष्ट्यादौ सर्वविधविभागानां मूलस्थानभूत एकस्त्वं भवसि ततो ब्रह्माण्डबिन्दुर्जात इति एकोपरि बिन्दुन्यासेन गणितानुसारेण दश तवावताराः सिद्धा इत्यर्थः । क्वचित्पुस्तके—“तदिति दशविधा दिशामधीशास्त्वदवताराः” इत्येवंरूपः पाठः, तत्र दिशामधीशानामेव भगवदवताररूपता साधिता बोध्या, तत्र ‘दिशाञ्च पतये नमः’ इति शतक्रद्वयमपि समर्थकम् । शिवस्तुतिपुस्तके त्वस्य श्लोकस्य मन्त्रमिव रूपं दृश्यते—तत्रोत्तरार्धे यथा—“इति भुवनभवैकधुर्यं, जाने दशककुम्भो गणितक्रमेण सिद्धाः ।” अत्र पाठे दिशामेव दशविधत्वं साध्यते ॥ ३६ ॥

ग्रहगृहेति । त्वयि त्वद्रूपे करुणाकमलाकरे कारुण्यसरोवरे (आकाशमूर्त्तौ) ग्रहगृहाणि नक्षत्रमण्डलानि एव सरसीरुहाणि कमलानि, राहुभ्रमराणां विमर्दः आक्रमणम् तस्य सहानि, अर्का एव कर्णिकाः कमलान्तर्गतकोशा येषु तथाविधानि च, नियति पवनवेगघट्टितानि भाग्यरूपवायुवेगचलितानि सन्ति भ्रमन्ति । यथा कचनान्यत्र सरोवरे भ्रमरविमर्दसहानि सकर्णिकानि वायुप्रचलानि च कमलानि भ्रमन्ति तथैव त्वयि कारुण्यकमलाकरे राहुरूपभ्रमरकृतविमर्दसहानि सूर्यरूपकर्णिकायुतानि भाग्यवायुपरिचालितानि नक्षत्रमण्डलस्वरूपाणि कमलानि भ्रमन्तीति परम्परितरूपकम् ॥ ३७ ॥

पैदाहुआ, (इसतरह १ पर ० होनेसे) गणित शास्त्रके अनुसार—हे दिक्पति, तुमसे उत्पन्न दशदिशायें सिद्ध हुई ॥ ३६ ॥

पुरुषोत्तम—तुमको और क्या मालूम पड़ रहा है ?

पुरुष—हे भगवन्, हे अनन्त,

आप करुणाकमलाकर (गगनविग्रह) हैं जिसमें राहुके आक्रमणको सहसकनेवाले सूर्यरूप कर्णिकाओंसे युक्त ग्रहमण्डलरूप अनेक कमल स्वभाग्यरूप पवनके वेगसे चालित होकर घूम रहे हैं ॥ ३७ ॥

पुरुषोत्तमः—कथय एवंविधं मम स्वरूपमवलोक्य कीदृशि चित्तवृत्तौ वर्तसे ।

पुरुषः—अरे दिगम्बर,

प्रकृतिमलिनमृक्षलक्षलिक्षाचयचित्तमम्बरचीवरं वसानम् ।

प्रकटितवृहदण्डमत्रपं त्वां पुरुषमुदीक्ष्य हसामि चोल्लसामि ॥३८॥

पुरुषोत्तमः—वत्स, प्रणिधेहि तावदन्तर्मुखेन संयतचेतसा मम

प्रकृतीति । प्रकृत्या मायया मलिनम् (मायाशब्दस्य ब्रह्मणो मालिन्यमुक्तं शास्त्रे) स्वभावेन च वार्द्धकप्रयुक्तेन स्नानाद्ययोगेन च मलिनम् मलदूषितम् । ऋक्षाणां नक्षत्राणां लक्षं तदेव लिक्षाचयः यूकाण्डसमूहस्तेन चित्तं व्याप्तम् अम्बर-चीवरम् आकाशस्वरूपं वस्त्रखण्डं वसानम्, वृद्धपक्षे च ऋक्षा यत्र तत्र दृश्या लक्षलिक्षाः लक्षसंख्याकानि यूकाण्डानि तामिश्रितम् अम्बरचीवरम् अनावरणक्षमं वस्त्रखण्डं परिदधानम् । प्रकटितवृहदण्डं महतो विश्वब्रह्माण्डस्य प्रकटयितारम् अन्यत्र स्फुटदृश्यविशालाण्डकोशम् अत्रपम् (द्वितीयाभावादलज्जम्) अन्यत्र वार्द्धकवशाद् गलितलज्जम् त्वां पुराणपुरुषम् जरन्तं च पुरुषमालोक्य आवरणाप-गमेन साक्षात्कृत्य दृष्ट्वा च हसामि उल्लसामि प्रसीदामि च । विकृताकारवाक्चेष्टादि-दर्शनादत्र हासः सम्भवी । भगवत्साक्षात्कारेऽपि हासप्रसादयोरुक्तिश्च बहि-र्विषयसंबलितं भगवन्तमुपासीनस्यापि न विलीयन्ते चित्तविकारा इत्याशयेन बोध्या ॥ ३८ ॥

प्रणिधेहि—समाधानं कुरु । संहरणलीलाम्—संहारकौशलम् (प्रणिधानेन साक्षा-

पुरुषोत्तम—मेरे इसतरहके स्वरूपको देखकर तुम्हारी कैसी चित्तवृत्ति हो रही है, यह तो बताओ ।

पुरुष—हे दिगम्बर,

तुमने प्रकृतिमलिन एवं नक्षत्रगणस्वरूप लीखोसे मेरे हुए आकाशस्वरूप वस्त्रखण्ड पहन लिया है, तुमसे यह विशाल ब्रह्माण्ड प्रकटित होता है, (तुम्हारा वृहत् कोष दीख रहा है) तुझको देखकर मुझे हंसी आती है और खुशी होती है ॥ ३८ ॥

पुरुषोत्तम—अरे वत्स, अन्तर्मुख तथा संयत चित्तके द्वारा मेरी संहरण-

संहरणलीलाम् ।

पुरुषः—(प्रणिदधद् ।) इदं पश्यामि ।

किरति सकलभूतवञ्चनाय त्वदुपरि पिष्टपसर्षपानविद्या ।

तदपि निमिषमात्रनिर्गतोऽपि प्रविशति भूतगणो भवन्तमेव ॥ ३९ ॥

रुक्) सृष्टिलीलाध्यानापेक्षया संहारलीलाध्यानस्य वैराग्यप्रकर्षसम्पादकतयाऽन्त-
र्मुखचित्तवेद्यत्वमुच्यते ।

प्रणिदधत्—समाधिं कुर्वन् (प्रथमान्तं पुरुषविशेषणम्) ।

किरतीति । अविद्या माया सकलभूतानाम् पृथिव्याद्याकाशान्तानां तत्त्वानाम्
वञ्चनाय प्रपञ्चाध्यासरूपप्रतारणाय त्वदुपरि पिष्टपानि भुवनान्येव सर्षपास्तान्
किरति निक्षिपति—(यथा काचिद्योगिनी सकलानां देवयोनिप्रभेदभूतानां भूतानां
वञ्चनाय अपसारणाय कस्याप्युपरि सर्षपान् विकिरति तथैव अविद्या सर्वेषां
भूतानां पृथिव्यादीनाम् प्रपञ्चाध्यासाय सर्वाण्यपि ब्रह्माण्डानि त्रयि त्रिकिरति)
तदपि तथापि निमिषमात्रं कियन्तं कालं यावत् सृष्टिकाले निर्गतोऽपि सभूतगणः
भवन्तमेव (प्रलये) विशति । कृतेपि योगिन्या सर्षपप्रक्षेपद्वारा भूतनिर्गमे पुनरपि
भूतग्रामो भवन्तमेव विशतीति तत्प्रयासो विफलत्वमापद्यमानो बोध्यः । भूतापसारण-
क्रियायां सर्षपनिक्षेपोऽभिचारतन्त्रे प्रतिपादितः । सर्षपप्रक्षेपेण यथा भूतानां
वञ्चनमिष्यते तथात्र पिष्टपानां जगतां भवति क्षेपेण प्रपञ्चाध्यासरूपं वञ्चनमिष्टम्,
पञ्चानां भूतानामाविर्भावविलयौ निर्गमप्रवेशाभ्यामध्यवसितौ । निमिषपदेन सृष्टि-
कालापेक्षया प्रलयकालस्य दैर्घ्यं व्यज्यते ॥ ३९ ॥

लीलाको ध्यानमें ला ।

पुरुष—(प्रणिधान करता हुआ) मैं यही देखता हूँ कि—

सकल भूतगणकी दृष्टि बचानेके लिये (सभी प्राणियोंकी दृष्टिसे तुमको अलग
रखनेके लिये) अविद्या तुमपर भुवनरूप सरसो छोट रही है, फिरभी थोड़ी
देरके लिये तुमसे अलग होकर यह भूतगण पुनः तुममें ही पैठता जा रहा
है ॥ ३९ ॥

अपि च ।

परपुरमभिविश्य सर्वलोकं भ्रमयति सर्वदिनेषु भूतवर्गः ।

भवपितृवनवाटबोधिवृक्ष प्रलयनिशासु निलीय सेवते त्वाम् ॥४०॥

पुरुषोत्तमः—अपि नाम पश्यसि संवर्त्तसमये मदीहितम् ।

पुरुषः—कथं न पश्यामि ।

परपुरमिति । हे भवपितृवनवाटबोधिवृक्ष, भवः संसार एव पितृवनं श्मशानं तस्य वाटः पन्थास्तत्र स्थितो बोधिवृक्षः पिप्पलतस्तत्सम्बोधने भवपितृवनवाट-बोधिवृक्ष, भूतवर्गः आकाशादिपञ्चभूतसमुदयः (भूतगणश्च) सर्गदिनेषु सृष्टिकाले परेषां जीवानां पुरं कायमभिविश्य प्रविश्य सर्वलोकं स्थावरजङ्गमात्मकं समस्तमेव विश्वम् भ्रमयति संसारयति । पुनश्च प्रलयनिशासु प्रलयकालस्वरूपासु रात्रिषु निलीय त्वां सेवते तिरोधाय त्वयि गूढस्तिष्ठति । भूता योनिविशेषतयोक्ताः परस्य पुरं प्रविश्य लोकान्भ्रमयन्तो दिवसं यापयन्ति निशि च श्मशानपिप्पलतस्वमाश्रित्य तिष्ठन्ति, तथैवामी आकाशादयो भूतसङ्घाः परेषां जीवानां पुरं कायं प्रविश्य सृष्टौ भ्रमयन्ति, प्रलये च त्वयि निलीय तिष्ठन्तीति भूतवृत्तान्तवर्णनयोपक्षितो महाभूत-वृत्तान्तो नितरां मनोहरः । परमात्मनः श्मशानपथस्थितपिप्पलतस्त्वप्रतिपादनेन तस्य नित्यत्वताटस्थ्यादिकं प्रतीक्षितं कृतं बोध्यम् । 'वाटः पथि वृतौ वाटं वरण्डे गात्रभेदयोः' 'बोधिद्रुमश्चलदलः पिप्पलः कुङ्गराशनः' इत्युभयत्राप्यमरः । अत्र श्लोके पञ्चभूतस्य काये समवायितया प्रवेशः, भूतस्य पुरे संयोगेनेति विवेकः । स्पष्टमन्यत् ॥ ४० ॥

संवर्त्तसमये—प्रलयकाले । 'संवर्त्तः प्रलयः कल्पः क्षयः कल्पान्त इत्यपि' ।

मदीहितम्—मम परमात्मनः ईहितम् चेष्टितम् ॥

सृष्टिके दिनो में भूतवर्ग (पञ्चतत्त्व और भूतप्रेत) दूसरे नगरोंमें जाकर (दूसरीकी देहमें प्रवेशकर) समस्त संसारको भ्रमित करता रहता है, हे संसार-रूप श्मशानके पिप्पलवृक्ष, प्रलय-निशाके आनेपर वह भूतगण तुमपर ही आकर छिप जाता है ॥ ४० ॥

पुरुषोत्तम—प्रलयकालकी हमारी चेष्टाओंको देखते हो क्या ?

पुरुष—क्यों नहीं, अवश्य देखता हूँ—

प्रकृतिचटुलसूक्ष्मभूतशेषे प्रकृतिविकारानिकोचभाजि काले ।

अविरतपरिवृत्तिखेदखिन्ने स्वपति जने प्रतिबुध्यसे त्वमेकः ॥४१॥
अपि च ।

विलयमुपजगाम चेदखण्डस्त्वयि जरठो जगदण्डगुल्मपिण्डः ।

क्षपयसि तदपि क्षपासनिद्रः कतिभिरसौ हि बुभूषति प्ररोहैः ॥४२॥

प्रकृतिचटुलेति । प्रकृत्या स्वभावेन चटुलानि चपलानि यानि सूक्ष्मभूतानि पृथिव्यादिपञ्चतन्मात्राः तानि शिष्यन्ते यस्मिंस्तादृशे, प्रकृतेर्मायाया विकाराणां बुद्ध्यादिमनोऽन्तानां निकोचम् अवसानं स्वकारणे लयं भजति तस्मिंस्तथोक्ते काले प्रलयसमये, अनवरतं निरन्तरं या परिवृत्तिः परिभ्रमणं प्रेत्यभावपरम्परा तथा यः खेदः श्रमः तेन खिन्ने जने जोवजाते स्वपति निद्रामाश्रयति सति त्वमेव एकः प्रतिबुध्यसे जागर्षि । यस्मिन्प्रलयकाले स्वभावचपलाः सूक्ष्मभूतपदाभिलष्याः पञ्चतन्मात्रा एव शिष्येत, अन्ये च बुद्ध्यादिमनोऽन्ताः प्रकृतेर्विकाराः स्वकारणे लीना भवन्ति, जीवाश्च प्रेत्यभावपरम्परापरिभ्रमणखिन्नाः सन्तो निद्रान्ति, तस्मिन्नापि समये त्वमेक एव चेतनार्वास्तिष्ठसीत्यहो ते महाप्रभावत्वमिति भावपोषक-गुणातिशयध्वनिः ॥ ४१ ॥

विलयमिति । जरठः कठिनः कर्कशश्च जगदण्डः ब्रह्माण्ड एव गुल्मपिण्डः । पिण्डाकारो गुल्मनामा व्याधिः अखण्डः अस्फुटितः समस्त एव त्वयि परमात्मनि (स्वकारणे) विलयं गतः शान्तिमुपगतः । तदपि तथापि अनिद्रः अनलसः सदा जागरूकः चेतनावान् क्षपाम् रात्रिम् प्रलयकालं क्षपयसि व्यतियापयसि । हि यतः असौ गुल्मपिण्डः कतिभिः कतिसंख्यैः प्ररोहैः अङ्कुरैः बुभूषति पुनः उत्पिषति ।

जब स्वभावतः चपल सूक्ष्मभूत (पृथिव्यादि पञ्चतन्मात्रा) ही शेष रह जाता है, प्रकृतिके समस्त विकार अवसित हो जाते हैं, ऐसे समयमें सभीजीव अनवरत (नानायोनियोंमें) घूमते रहनेकी श्रान्तिसे खिन्न होकर सो जाते हैं, तथापि आप अकेले ही जागते रहते हैं ॥ ४१ ॥

यद्यपि यह सारा पुराना ब्रह्माण्डपिण्ड आपमें लीन हो गया है, तथापि आप अनिद्रित भावसे रात्रि (प्रलय) बिताते हैं तथा देखते हैं कि वह ब्रह्माण्ड पुनः प्रलयान्तर्वर्मे कितने प्ररोहों के रूपमें प्रकट होता है ॥ ४२ ॥

पुरुषोत्तमः—वत्स, पश्य क्षयसमयदग्धजगदण्डगणावशिष्यमाणस्य रुद्रगणस्य व्यवसितम् ।

पुरुषः—नाथ, पश्यामि ।

ब्रह्मस्तम्भकदम्बडिम्बफलिने दग्धे जगत्कानने
येषां नैष ललाटकोटरगतो निर्वाति कालानलः ।

ते वक्रेन्दुवकाधिवासविकृतोत्तंसभ्रमत्पन्नगाः
शिष्यन्ते जलवेगजर्जरजटाजालाविलाः स्थाणवः ॥४३॥

शान्तोऽपि बाह्यतो गुल्मव्याधिः पुनर्नानाप्रकारेण जायतेऽतो गुल्मरोगी सदा सतर्को निदानपरिवर्जने तिष्ठेदिति चिकित्साशास्त्रीयं वस्त्वत्र परमात्मनि योज्यते । ब्रह्माण्डे ब्रह्मणि लीनेऽपि पुनरनेकरूपतामाप्तस्यमाने गुल्मव्याधिसमत्वं स्पष्टम् । ब्रह्माण्डस्य परमात्मनिलये—“यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति” इत्यादयः श्रुतयः प्रमाणम् ॥ ४२ ॥

क्षयेति । क्षयसमये प्रलयकाले दग्धेषु जगदण्डगणेषु समाप्तेषु ब्रह्माण्डसमूहेषु अवशिष्यमाणस्य रुद्रगणस्य व्यवसितम् चेष्टितम् पश्य—साक्षात्कुर्व ।

ब्रह्मस्तम्बेति । ब्रह्मस्तम्भकदम्बाः ब्रह्मादिस्थावरान्तभूतभौतिकसृष्टिसमूहाः एव निम्बफलिनाः निम्बवृक्षाः (कटुफलाः क्लेशप्रदतया) यत्र तादृशे जगत्कानने भुवनवने दग्धे सति (इदं जगत्पक्षे—काननपक्षे तु ब्रह्मस्तम्बः ब्रह्मवृक्षः पलाशः कदम्बः स्वनामख्यातः निम्बश्च ते फलिनाः फलपूर्णस्तरवो यत्र तादृशे) येषां रुद्राणां वृक्षाणाञ्च ललाटभूताः ललाटरूपतां प्राप्ताः कोटराः वृक्षविवराः तत्र गतः कालानलः प्रलयाग्निः न समाप्तिं गच्छति, ते स्थाणवो रुद्राः नदीतटतरवश्च वक्रेन्दुर्बालशशी एव वक्रस्तस्य अधिवासेन अवस्थानेन विकृताः लब्धमनोविकाराः

पुरुषोत्तम—वत्स, प्रलयकाले ब्रह्माण्डके दग्ध हो जाने पर बचेहुए रुद्रगणकी चेष्टायें देखो ।

पुरुष—नाथ, देखता हूँ ।

ब्रह्मादि स्थावरपर्यन्त निम्बसे भरा यह संसार-कानन दग्ध हो गया, फिर भी जिन (स्थावरों) के ललाट-कोटरकी दावाग्नि अभी पूर्णरूपसे शान्त नहीं

अये विश्वंभर, किमपि पृच्छामि ।

खपुटपटलमभ्युदीर्यदाशावृत्तिरदलन्निरवाद्रविप्रदीपः ।

विलयमवनिवास्त्वगात्तथापि क्व जगदगारगृहस्थ निश्चयात्सीः ४४

अथ च उत्तंसाः शिरोमाल्यभूताः भ्रमन्तः पन्नगाः सर्पाः येषान्तादृशः, जलवेगेन जटाजूटस्थितगङ्गाप्रवाहेण समीपस्थनदीप्रवाहेण च जर्जरैः जीर्णैः जटाजालैः परस्पर-संसक्तैः केशराशिभिः शिफासमूहैः च आविलाः मलिनाः सन्तः शिष्यन्ते । यत्र वने वह्निः प्रवर्तते तत्रापि पलाशकदम्बनिम्बादिफलवद्वृक्षेषु दग्धेष्वपि वकाघिष्ठिता भ्रमस्पन्नगभूषिताः नदीप्रवाहमलिनीकृतशिफासङ्घाताश्च केचन स्थाणवोऽनिर्वाण-कोटरगताग्नयोऽवशिष्यन्ते, ब्रह्मादिस्थावरान्तसृष्टिसमूहरूपम् कष्टप्रदतया कटुफलेन निम्बवृक्षेण समं जगत्प्रलये दग्धं तथापि कतिचन चन्द्रशेखरा उत्तंसीकृतसर्पाः जटाजूटस्थितगङ्गाप्रवाहमलिनीकृतजटाश्च रुद्रा अवशिष्यन्ते येषां ललाटलोचनान्य-धुनापि न शान्ताग्नीनि जातानि । 'एको रुद्रो न द्वितीयोऽवतस्थे' इति प्रमाणयति प्रलयेऽपि रुद्रावस्थानम् । 'ब्रह्मवृक्षः पलाशः' इति हैमः । 'मूले लग्नकचे जटा' इत्यमरः ॥ ४३ ॥

पृच्छामि—जिज्ञासे ।

खपुटपटलमिति । हे जगदगारगृहस्थ संसारमन्दिरगृहपते, खपुटपटलम् आकाशरूपं गृहशीर्षमावरणम् अभ्युदीर्यत् सर्वतो विदीर्णमभवत्, आशावृत्तिः दिशारूपा भित्तिः अदलत् विदीर्णाऽभवत्, रविप्रदीपः सूर्यरूपो दीपः निरवात् निर्वाणः, अवनिवास्तु पृथ्वीरूपं गृहान्तःस्थलम् विलयम् अगात् जले लीनं जातम्, (अस्यां स्थितौ) त्वं निशि प्रलयरात्रौ क कुत्र अवासीः वासं कृतवान् । गृहस्थो हि गृहच्छदौ दीर्णे भित्तौ पतितायां दीपे निर्वाणे गृहान्तःस्थले च जलमग्ने सति न तत्र वसति, अयं तु संसारमन्दिरगृहस्थः परमात्मा स्वभवनभूतस्य संसारस्यावरके

हुई है, वक्चन्द्रस्वरूप बगुल्लोके निवाससे जिनका शिरोभाग विकृत दीखता है, जलके वेगसे जिनकी जटायें (केश—तथा सिरा) अस्तव्यस्त हैं, ऐसे यह स्थाणु (रुद्र तथा ठूठ वृक्ष) बच रहे हैं ॥ ४३ ॥

हे विश्वम्भर, मैं कुछ पूछना चाहता हूँ—

हे इस संसारस्वरूप घरके गृहस्थ, इस (संसारस्वरूप) घरकी आकाशमण्डल-

कथं च ।

प्रकृतिचपलपीलुबीजवर्गं दलितखगोलकुशूलविप्रकीर्णम् ।

अघटितमितरेतरेण कल्पप्रशमदिने समचीकलस्त्वमेकः ॥ ४५ ॥

व्योमनि नष्टे तत्स्वरूपायामाशायामपि भित्तिस्थानीयायां नष्टायां जातायां रवौ
निर्वाणे संसारे जलमग्ने कुत्र स्थित इति प्रश्नो एहस्थान्तरव्यतिरेकव्यञ्जकः ।
अत्र पृथिव्याः स्वकारणतत्त्वे जले, जलस्य स्वकारणतत्त्वेऽग्नौ, अग्नेः स्वकारण-
तत्त्वे पवने, तस्यापि स्वकारणतत्त्वे आकाशे लघो वेदान्तबोध्यो दिदर्शयिषितो
बोध्यः ॥ ४४ ॥

प्रकृतिचपलेति । कल्पप्रशमदिने कल्पावसानदिवसे दलितात् विशकलितात्
खगोलकुशूलात् आकाशकोष्ठात् विप्रकीर्णम् इतस्ततो विक्षिप्तम् इतरेतरेण अन्यो-
न्येन अघटितम् अनाश्लिष्टम् प्रकृतिचपलानां स्वभावतश्चटुलानाम् पीलुबीजानाम्,
बीजस्वरूपाणाम् परमाणूनाम् वर्गम् समुदायम् त्वम् परमात्मा एकः सहायकान्तर-
रहितः सन्नेव कथं समचीकलः सङ्कलय्य एकत्र स्थापितवान् ? कल्पावसाने परस्पर-
विभक्तेषु परमाणुषु ईश्वरेच्छया कर्मोत्पद्यते, ततः परमाणुद्वयसंयोगे द्व्यणुकम्
द्व्यणुकद्वयसंयोगे त्रसरेणुकम्, ततः तयोर्द्वयोर्द्वयोः संयोगेन वस्तुविशेषावयवा
उत्पद्यन्ते इति न्यायामिमता सृष्टिप्रक्रिया, तदाधारोऽयं प्रश्नः, प्रलये आकाश-
गोलरूपे कोष्ठे विदीर्णे सति तत्र स्थितः स्वभावचपलो बीजभूतपरमाणुगणो विकीर्णो
जातस्तदा त्वया सहायकान्तरविरहेऽपि कथमिव ते संहत्य पुनः सृष्टौ वस्त्वन्तर-
रूपतां प्रापिता इत्यहो ते महामहिमत्वमिति भावः ॥ ४५ ॥

रूप छत फट चुकी है, दिशारूप दीवारें गिर गई हैं, सूर्यस्वरूप दीप बुत
चुका है, पृथ्वीस्वरूप जमीन विलीन हो चुकी है । फिर आपने रातमें
(प्रलयमें) निवास कहाँ किया ? ॥ ४४ ॥

कल्पान्त-दिवसमें खगोलस्वरूप कोठीके फूटजाने पर बिलखे हुए, एक-
दूसरेसे नितान्त असंबद्ध, प्रकृत्या चपल इन परमाणुस्वरूप बीजोंको बिना किसी
दूसरे की सहायताके ही किस प्रकार एकत्र किया ॥ ४५ ॥

पुरुषोत्तमः—वत्स, विश्वाधारस्य किमधिकरणम् । ऐश्वर्यसहायस्य किमुपकरणमन्विष्यसि । परिभावय तावत्सर्गलीलाम् ।

पुरुषः—भूतभावनं, भावयन्पश्यामि ।

प्रलयदहनदग्धशेषपोलुप्रकरशिलोञ्छपवित्रवृत्तिरादौ ।

घटयसि भुवनानि तेषु जीवप्रकृतिचलैः परमाणुभिः शरीरम् ॥ ४६ ॥

विश्वाधारस्य—जगदाश्रयस्य, विश्वात्मकस्य वा । ऐश्वर्यसहायस्य—ईशितृत्वयुक्तस्य । उपकरणम्—सामग्रीसङ्कलनम् । परिभावय—विचारय पश्य वा ।

भूतभावन—संसारजनक ।

प्रलयदहनेति । आदौ सृष्ट्यारम्भसमये प्रलयदहनेन संवर्त्तमानना दग्धशेषा दग्धावशिष्टा ये पीलुप्रकराः परमाणुगणास्तैः शिलोञ्छरूपा पवित्रा वृत्तिर्जीविका यस्य तथाभूतः सन् भुवनानि जगन्ति त्रीणि चतुर्दश वा घटयसि रचयसि, तेषु भुवनेषु च जीवप्रकृतिचलैः जीवानामदृष्टस्य प्रेरणया सक्रियैः परमाणुभिः शरीरम् आत्मदेहं च घटयसि । प्राण्यदृष्टवशादेवेश्वरस्य शरीरपरिग्रहो नहि तस्यात्मनीनमदृष्टमस्ति—‘अन्यत्र धर्मादन्यत्राधर्मादन्यत्रास्मात् कृताकृतात्’ इति श्रुतेर्भगवतोऽदृष्टस्य प्रतिषेधात् । ‘उञ्छः कणश्च आदानं कणशाद्यर्जनं शिलम्’ इति यादवः । ‘श्रुतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्थादयाचितम् । मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥ ‘श्रुतामृताभ्यां जीवेत्तु’ इत्यादि मनुकदिशा शिलोञ्छस्य पवित्रवृत्तित्वम् उक्तम् । “क्षेत्रादौ स्वामित्यक्तस्यमञ्जर्यादीनां ग्रहणं शिलम् । आपणादौ पतितान्नकणानामेकैकशो ग्रहणमुञ्छः” ॥ ४६ ॥

पुरुषोत्तम—वत्स, मैं विश्वका आधार हूँ, मेरे अधिकरणकी क्या बात करते हो ? मैं ऐश्वर्यसे युक्त हूँ तुम मेरे उपकरणका क्या अन्वेषण करते हो ? मेरी सर्गलीला देखो ।

पुरुष—हे भूतभावन ! भावनाके द्वारा देख रहा हूँ ।

आप प्रलयकी अग्निसे दग्ध शेष परमाणुओंके समुदायको एकत्र करनेमें मुनिजनसेवित पवित्र शिलोञ्छवृत्तिका अवलम्बनकरके त्रिभुवनकी सृष्टि करते हैं और उस त्रिभुवनमें प्राणियोंके अदृष्टसे प्रेरित परमाणुओं द्वारा शरीरका निर्माण किया करते हैं ॥ ४६ ॥

पुरुषोत्तमः—ननु किमनेन सर्गादिशरीरेण प्रयोजनमुपपद्यते ।

पुरुषः—

जनशरण शरीरिणां प्रवृत्तैः करणगणैरुपलब्धचेतनानाम् ।

कतिचनजनुरन्तरानुभूतिप्रसृमस्वासनया स्मृतीः प्रसूषे ॥४७॥

अथ शयितविबुद्धवत्पुराणः स्मरति मुनिर्निगमं हिरण्यगर्भः ।

सर्गादिशरीरेण—सृष्ट्यादौ प्राण्यदृष्टवशादुत्पद्यमानेनेश्वरस्य देहेन ।

जनशरणेति । हे जनशरण लोकरक्षक, प्रवृत्तैः क्रियाशीलैः करणगणैः इन्द्रिय-
समूहैः उपलब्धचेतनानाम् अनुमितचेतन्यानाम् शरीरिणां हिरण्यगर्भादीनाम्
कतिचन अज्ञातसंख्यानि यानि जनुरन्तराणि जन्मान्तराणि तेषु या अनुभूतयः
अनुमवलक्षणा वेदार्थविषया बुद्ध्यः ताभ्यो बुद्धिम्यः प्रसृमया जायमानया वासनया
भावनाख्यसंस्कारेण स्मृतीः आम्नायस्मरणानि प्रसूषे जनयसि । तथा च
शरीरं ते स्मरणाय, स्मरणञ्च हिरण्यगर्भादिभ्यो वेदमुच्चारयितुमिति 'किमनेन
सर्गादिशरीरेण प्रयोजनमुपपद्यते' इति प्रश्नः समाहितः । 'प्रवृत्तैः करणगणैरुप-
लब्धचेतनानाम्' इत्यनेन शरीरिणामिन्द्रियप्रवृत्त्यैवात्मानुमीयते । यथोक्तम्—
'आत्मेन्द्रियाद्यधिष्ठाता करणं हि सकर्तृकम्' । इत्यर्थं आवेदितः । प्रतिसर्गं हिरण्य-
गर्भादयः प्रनष्टमागमं स्मरन्ति, तत्रोद्बोधको भवति परमात्मेव—'यो ब्रह्माणं
वेदधाति पूर्वं यो वेदांश्च प्रहिणोति तस्मै' इति श्रुतेः । श्रुतयोऽनादयः, सृष्ट्यादौ
परमेश्वरस्ताः स्मृत्वा हिरण्यगर्भादिभ्य उपदिशति इति एकः पक्षः, स एवात्र
श्लोके निर्दिष्टः । हिरण्यगर्भः सुसोत्थितवत् पूर्वकल्पाधीतं निगमं सृष्ट्यादौ
स्मरति, तत्रापि परमात्मेच्छैवोद्बोधिकेति द्वितीयः पक्षः, सोऽप्यग्रेतनेन श्लोकेन
वक्ष्यते ॥ ४७ ॥

अथ शयितेति । अथ पुराणो मुनिर्हिरण्यगर्भः ब्रह्मा शयितविबुद्धवत्

पुरुषोत्तम—इस सर्गादिकालिक शरीरसे क्या प्रयोजन है ?

पुरुष—हे विश्वके रक्षक, शरीरियोंके इन्द्रियगण प्रवृत्त्यनुमुख होकर उनमें
चेतनाका आविर्भाव करते हैं, तब आप असंख्य जन्मान्तरके अनुभवोपर
आधारित वासनासे स्मृतियाँ उत्पन्न करते हैं ॥ ४७ ॥

अथवा—पुराणा मुनि हिरण्यगर्भ होकर जो बुद्धि मनुष्यों पर वेदोंका

गगनपवनसंनिपातकर्ता कथयेसि वा करुणानपेक्ष एव ॥४८॥

पुरुषोत्तमः—आः, किमनेन मदीयान्मायेनाप्रतिपन्नसमयस्य सर्गादि-
जनस्योपकृतं भवति ।

सुसोत्थित इव निगमं पूर्वकल्पाधीतं वेदं स्मरति (तत्रापि त्वदिच्छेदोद्बोधिका,
तथा च भागवतम्—

“प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती वितन्वताऽजस्य सती स्मृतिं हृदि ।

स्वलक्षणा प्रादुरभूत् किलास्यतः स मे स्ययंभूर्भगवान् प्रसीदताम् ॥”

तदनेन श्लोकार्धेन द्वितीयः कल्प उपपादितः ।

अथ वर्णोच्चारणे कण्ठादीनां कण्ठवादिरूपेणैव नापेक्षणीयत्वं किन्तु विलक्षण-
पवनव्योमसंयोगाय कण्ठादीनामपेक्षणीयत्वं स्वीक्रियते, स पुनरशरीरस्यापि तत्र
प्रयत्नेन संभवतीति किमान्नायप्रवर्त्तने शरीरेणोपकर्त्तव्यं तमेतं पक्षमनुसृत्याह—
वा अथवा गगनपवनसंनिपातकर्त्ता वर्णोच्चारणाय अपेक्षितस्य विलक्षणगगनपवन-
संयोगस्य घटकः करुणानपेक्षः निरिन्द्रियः एव (हिरण्यगर्भोदिभ्यः आगमम्)
कथयेसि । नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नानां शरीरग्रहणानपेक्षया भगवतो निरिन्द्रियस्यापि
वेदोपदेष्टृत्वमुपपन्नमेवेति भावः ॥ ४८ ॥

मदीयेनाम्नायेन—मयोपदिश्यमानेन वेदेन । अप्रतिपन्नसमयस्य—अज्ञात-
सङ्केतस्य । कामं मयोपदिश्यतां वेदः परमसौ अग्रहीतसंकेतस्य सर्गादिजनस्य न
किमप्युपकरिष्यति, सङ्केतसहायस्यैव शब्दस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिबाधकतया स्वीकृतत्वात्
सङ्केतग्रहस्य च पुरुषत्रयावस्थत्युपपाद्यस्य तदानीमशक्यक्रियत्वादिति शङ्कामुप-
स्थापयति—किमनेनेत्यादिः—कृतं भवतीत्यन्तश्च ग्रन्थः । तदुत्तरं वक्ष्यति—ननु
कृतकेत्यादिना परवर्त्तिना श्लोकेन ।

स्मरण करता है, आप विलक्षण आकाश तथा वायुके संयोगको पैदा करनेकी
क्षमतास युक्त हैं अतः विना इन्द्रियोंके ही आप हिरण्यगर्भको वेदका उपदेश
करदेते हैं ॥ ४८ ॥

पुरुषोत्तम—मेरे द्वारा किये गये वेदोपदेशसे सङ्केतग्रह करने वाले सृष्ट्या-
दिकालक जनका क्या उपकार होता है ?

पुरुषः—

ननु कृतककलेवरद्वयेन व्यवहरता च निदेशदायिना च ।

अवगमितपदप्रवृत्तिमादौ कवयसि लोकहिताय संप्रदायम् ॥ ४९ ॥

पुरुषोत्तमः—किमिव लोकहितं मम वचो जनयति ।

पुरुषः—

प्रभवति परमाप्त यो दुरन्तादपसरणाय हिते प्रवर्तनाय ।

ननु कृतकैर्वा । आदौ सृष्टिप्रारम्भसमये व्यवहरता मध्यमवृद्धरूपेण उत्तम-
वृद्धोक्तानुसारमनुतिष्ठता, निदेशदायिना उत्तमवृद्धरूपेणाज्ञाप्रदायिना च कृतकेन
मायाकल्पितेन कलेवरद्वयेन उत्तमवृद्धमध्यमवृद्धरूपदेहद्वितयेन अवगमिता (बालक-
बुद्धाववतारिता) अनुभवगोचरतामापादिता पदानां सुसिद्धान्तलक्षणानाम् प्रवृत्तिः
अर्थैः सह शक्तिग्रहः येन तादृशः त्वम् लोकहिताय लोकानामामुष्मिकमैहिकं च श्रेय
उपपादयितुम् वेदं कवयसि हिरण्यगर्भद्वारा वर्णयसि । सर्वेषामेव श्रुतिवाक्यानां
ब्रह्मणि समन्वयेन तद्विज्ञानद्वारा मोक्षसाधनविधया लोकोपकारकत्वं पारमार्थिकम्,
ऐहिकञ्चोपकारकत्वं स्वतः प्रसिद्धम् । अत्रोक्तं मायिककलेवरद्वयग्रहणं तत्प्रवर्तित-
व्यवहारद्वारा वेदशब्दानां सङ्केतग्रहबोधनं च परमेश्वरेण लोकानुजिघृक्षया क्रियत
इति 'मायावत्संप्रदायः' इति कुसुमाञ्जलावुपपादितम् । संकेतग्रहो व्यवहारायत्तः,
अतएव व्यवहारः सङ्केतग्राहकशिरोमणिरुच्यते । उत्तमवृद्धमध्यमवृद्धव्यवहारद्वारा
यथा संकेतग्रहो जायते तथा साहित्यदर्पणादौ स्पष्टम् ॥ ४९ ॥

प्रभवतीति । परम उत्कृष्टश्चासावाप्तो विश्वास्यवचनश्चेति परमाप्तः तत्संबोधने
हे परमाप्त अत्यन्तविश्वसनीयवचन, परमात्मन्, यो (निगमः) दुरन्तात्
परिणामे कष्टप्रदात् संसारात् अपसरणाय ब्रह्मज्ञानसंपादनद्वारा निस्ताराय मोक्षा-
येत्यर्थः, प्रभवति समर्थो भवति, हिते अभीष्टसुखदातरि स्वर्गादौ प्रवर्तनाय
पुरुषस्य प्रवृत्तिं जनयितुञ्च चतुर्भिः स्तुतिनिन्दापरकृतिपुराकल्पभेदेन चातुर्विध्यं

पुरुष—एक व्यवहारकर्ता तथा एक आदेशदाता इत्येक प्रकार दो कृत्रिम-
शरीरोंका निर्माणकरके सृष्टिके आदिमें आप शब्दोंके सङ्केतका ज्ञान करा देते
हैं, जिसके द्वारा सम्प्रदायसे लोकहित सिद्ध होता है ॥ ४९ ॥

पुरुषोत्तम—मेरे वचनोंसे क्या लोकहित होता है ?

पुरुष—हे परम विश्वसनीय, वेदके निर्माता, आपका सूक्तसार (वेद)

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

सहचरति चतुर्भिरर्थवादैर्निगमकवे स तवैव सूक्तसारः ॥५०॥

पुरुषोत्तमः—ननु स्वतःप्रमाणमसौ चोदनाविधिनिषेधौ बोधयन्ती प्रवर्तयति निवर्तयति च मदीयमिदं वचनमिति कुतो निरचायि ।

पुरुषः—अये निवृत्तिधर्मोपदेशगुरो,

भवतु विधिरपूर्वकार्यतत्त्वाशयहितसाधनताभिदासु कश्चित् ।

तदपि मुषितदोषमन्तरा त्वां न भवितुमर्हति चोदना प्रमाणम् ॥५१॥

दधद्भिः अर्थवादैः सहचरति व्यवहरति, हे निगमकवे वेदनिर्माणपटो, स वेदः तवैव सूक्तसारः वचनसारभूतः । अस्तीति शेषः । ‘आप्तस्तु यथार्थवक्ता रागादि-वशादपि नान्यथावादी यः सः’ इति चरके पतञ्जलिः ॥ ५० ॥

स्वतः प्रमाणम्—परप्रामाण्यानधीनप्रामाण्यभाक् । चोदना—लिङ्गर्थः । विधि-निषेधौ—कर्त्तव्याकर्त्तव्ये । निरचायि—निश्चितम् ।

भवतु विधीति । विधिलिङ्गर्थश्चोदना अपूर्वकार्यतत्त्वाशयहितसाधनताभिदासु कश्चित् कोपि भवतु—लिङ्गर्थविषये आचार्यभेदेन महान्मतभेदोऽस्ति, अपूर्व सङ्कल्पो विधिरित्येकदेशिनः, कार्यं विधिरिति प्राभाकराः, कार्यतत्त्वं कार्यता तत्र लिङो निरुद्धलक्षणेऽपि केचन प्रभाकरानुवर्तिनः, आशय आतामिप्रायौ लिङ्गर्थ इत्युदयनाचार्याः, इष्टसाधनता लिङ्गर्थ इति मिश्राः, अभिधा लिङ्गर्थ इति कुमारिलः, एषु यः कोपि लिङ्गर्थोऽस्तु, तदपि तथापि मुषितदोषं भ्रमप्रमादविप्रलिप्तादि-जीवदोषरहितं त्वामन्तरा विना चोदना लिङ्गर्थः प्रमाणं न भवितुमर्हति । सम्प्र-

इस दुरन्त संसारसे हटाकर प्राणियोंकी स्वर्गादिहितसाधन यागादिकर्मकलापमें प्रवृत्त कराता है, चार तरहके अर्थवादोंके साथ विचरण करता है ॥ ५० ॥

पुरुषोत्तम—श्रुति (वेद) स्वतःप्रमाण है, स्वयं विधि-निषेधका बोधन करती है, प्रवृत्ति तथा निवृत्तिके लिये प्रेरित करती है, वह मेरी वाणी है यह आपको कैसे ज्ञात हुआ ?

पुरुष—हे निवृत्तिधर्मके उपदेशक आचार्य,

विधि—अपूर्व, कार्य, तत्त्व, आशय, या हितसाधनता विधि इनमें कुछ भी हो, परन्तु भ्रम-प्रमादादि दोषसे रहित आपके बिना श्रुतिकी प्रामाणिकता नहीं हो सकती है ॥ ५१ ॥

पुरुषोत्तमः—प्रवर्तनामप्युपदिशतो मम निवृत्त्युपदेशमेव कुतः श्लाघसे ।

पुरुषः—नन्वधुना विज्ञातं नास्ति तव वचसि प्रवृत्तिपरतेति ।

हितविधिरूपटान्निर्गमूढप्रकृतिरसाविह तान्निवर्तनीयः ।

इति विषमतमेऽपि संविधाने गणयतु कस्तव नाथ कौशलानि ॥५२॥

दायप्रामाण्यार्थं मूलभूतस्वप्रत्यक्षप्रामाण्यमवश्यमपेक्षणीयं भवतीति भावः ॥ ५१ ॥

प्रवर्तनाम्—वैदिकयागादिप्रवर्तकं वेदभागम् । निवृत्त्युपदेशम्—मोक्षो-
पयोगिनं वेदभागम् । श्लाघसे—प्रशंससि ।

तव वचसि प्रवृत्तिपरता नास्ति—उपनिषद्भागास्तावदर्थवादान्तरवज्र विधि-
शेषतां गताः, तेषां परमपुरुषार्थसाधनीभूतार्थज्ञानफलकत्वेन स्वाध्यायविषयता-
संभवेन विध्यन्तरनिराकाङ्क्षत्वात् । किन्तूपनिषदामेव सर्वे विषय इतिकर्त्तव्यता-
यूरकत्वेनोपयुज्यन्ते । यागादीनां च ब्रह्मज्ञाने आशयशुद्धिद्वारैवोपयोगः । आशय-
शुद्धिश्च वैधेतरहिंसानिवृत्त्यादेरेव संभवति इति 'यजेत' इत्यादिवाक्यानां न
यागविधौ तात्पर्यम्, किन्तु हिंसाविशेषपरिसंख्यायामेव तात्पर्यम् 'यजेत' इति
विधानं तु गुडजिह्विकान्यायेन प्ररोचनामात्रम्, एतेन सर्वेषामेव वेदवचसां सा-
क्षात्परम्परया वा मोक्षोपयोगितया प्रवृत्तिपरत्वं नैवास्तीति भावः ।

हितविधिरूपटादिति । हे नाथ, विषमतमे यत्र हितमहितरूपेण अहि-
तञ्च हितरूपेण भासते तादृशे अपि संविधाने लोकचेष्टिते निर्गमूढप्रकृतिः स्व-
भावतो मूढचेष्टः असौ लोकः हितविधिरूपटात् 'एतत् कामयमानः, अनेन यजेते'-
र्यादिहितविधानव्याजात् भवितात् दुरुदर्कात् 'मा हिंस्यात्सर्वा भूतानि' इत्यादि-
श्रौतनिषेधविषयात् हिंसादेर्निवर्तनीयः निवारणीयः इति तव कौशलानि को गण-

पुरुषोत्तम—मैं जब प्रवृत्तिका भी उपदेश करता हूँ, तथापि तुम मेरे
निवृत्त्युपदेश की ही प्रशंसा क्यों करते हो ?

पुरुष—मैं अभी जान सका हूँ कि तुम्हारे वचनोंमें कहीं भी प्रवृत्तिपरता
नहीं है ।

स्वभावतः मूढचेष्टावाले लोकसमुदायको हितकथनके व्याजसे आप अहितसे
निवारित करते हैं, आपका विधान भी निवृत्तिपरक है, इस प्रकार इस विषम
संविधानमें अभी आपकी चतुराईको को खोज गिना सकता है ॥ ५२ ॥

संसार इव श्रुतिरपि त्वत्परैव । तथा हि

विकिरति परितो घनावलीव श्रुतिरमृतानि त्वाशयादुदस्य ।

विलयमयमुपैति चित्समुद्र त्वयि जगतो निगमस्य च प्रवाहः ॥५३॥

पुरुषोत्तमः—ननु यज्ञेषु श्रुतिविश्राम्यति ।

यत्तु संख्यया परिच्छिन्नत्तु, त्वं सामान्यतो हि साप्रवृत्तं लोकं वैदिकहिसामात्रस्य कर्तव्यतां बोधयन्तीभिः श्रुतिभिः प्रतार्थं हितपथे नयसीति तव चातुर्यं गणयितुं न कोऽपि क्षमत इत्यर्थः ॥ ५२ ॥

संसार इव श्रुतिरपि त्वत्परैव—त्वय्येव विश्राम्यति यथा सकलः संसारश्चरमे त्वयि लीयते तथैव वेदोऽपि त्वामेव शरणीकरोति सर्वेषामेव वेदवाक्यानां साक्षात्परम्परया वा त्वय्येव समन्वयस्य समन्वयाधिकरणे साधितत्वाद्भिति भावः ।

विकिरतीति । हे चित्समुद्र चैतन्यवारानिधे, श्रुतिः अमृतानि अमृतफलानि स्वर्गादीनि तव आशयात् अभिप्रायात् उद्भूतं परितः सर्वतः प्राणिसङ्घे घनावली मेघमाला समुद्रस्याशयात् अन्तःप्रदेशादुद्भूतं अमृतानि जलानि इव विकिरति वर्षति, अयञ्जगतो भुवनस्य निगमस्य च प्रवाहः त्वयि समुद्रे परमात्मनि च विलयम् उपैति स्वरूपं जहाति । यथा घनावली समुद्राशयादमृतमुद्भूतं सर्वतो वर्षति तथा स्वकृतवर्षणद्वारा जनितश्च प्रवाहश्चरमे समुद्रे लीयते तथैव परमात्मन आशयाच्छ्रुतिस्मृतिफलानि स्वर्गादीनि समस्ते जगति विकिरति चरमे चेदं जगत् स्वकारणे परमात्मनि लीयते इत्युपमा । वेदान्तेषु त्वमेव गीयसे परिणामे च त्वमेवावशिष्यसे इति परमार्थः ॥ ५३ ॥

यज्ञेषु श्रुतिविश्राम्यति—वेदानां यज्ञे तात्पर्यम् (तथा च श्रुतिरपि त्वत्परैवेति-

जैसे संसार आपमें विश्रान्त होता है, उसीतरह श्रुति भी आपमें ही विश्रान्त होती है ।

जैसे समुद्रसे जल लेकर मेघ जलकी वर्षा किया करता है उसीतरह आपसे लेकर श्रुतियाँ अमृतकी वर्षा किया करती हैं । इस संसारका तथा श्रुतिका प्रवाह—हैं ज्ञानके सागर,—आपमें ही लीन होता है ॥ ५३ ॥

पुरुषोत्तम—तो क्या वेदोंका तात्पर्य यज्ञोंमें है ।

पुरुषः—हन्त, यज्ञा अपि त्वत्परा एव ।

अजिन (मु)शलवेदिशूर्पशम्यां दृषदुपलस्य हविःकपालयूपैः ।

अथ गुरुयजमानहांतृगात्प्रभृतिभिरध्वरकर्मसु त्वमिज्यः ॥५४॥

पुरुषोत्तमः—ननु पालनलीलासु मम प्रवेशय मनः ।

पुरुषः—इदमिदमत्रलोक्यते तत्रावनविलसितम् ।

त्वयाऽनन्तरमुच्यमानं न सङ्गच्छते इति शङ्कासुस्थाप्य समाधातुमाह—हन्तेति ।) यज्ञा अपीति । काममस्तु यज्ञेषु तात्पर्यं श्रुतेरवसाने तु यज्ञानामपि त्वय्येव तात्पर्यस्य मान्यतया फलति श्रुतीनामपि त्वय्येव तात्पर्यमिति भावः ॥

अजिनेति । गुरुः आचार्यः, यजमानो यज्ञा, होता ऋत्विक्, गाता सामवित्, प्रभृतिपदग्राह्यः अध्वर्युः यजुर्वित्, एभिः समस्तैर्यज्ञगैः कर्तुमिः अजिनम् मृगचर्म, मुशलम् प्रसिद्धार्थम्, वेदिः परिष्कृता चतुर्हस्ता वितस्तिमिता उत्क्रिस्ता यज्ञभूमिः, शूर्पम् स्वयंप्रसिद्धम्, शम्या रथावयवकीलकयुगलम्, दृषदुपलः शिलापुत्रकः पेषणसाधनं शिलाखण्डयुगलम्, स्फयः खादिरः खड्गाकारोऽग्नि-स्थापनप्रदेशे रेखोल्लेखनसाधनतयाऽपेक्षितः, हविः हवनीयं घृतचरुसान्नाय्यपुरोडा-शादिकम्, कपालम् कर्परापरपर्यायम् पुरोडाशपाकसाधनं मृन्मयं पात्रम्, यूपः नराकृति काष्ठम्, एभिः करणभूतैः पदार्थैः अध्वरकर्मसु त्वमेव यज्ञपुरुषः इज्यः यज्ञव्यो भवसि, सर्वेषामेव कर्मणां त्वदर्पणबुद्ध्यैव कर्तव्यतायाः—“यत्करोषि यद-श्नासि यज्जुहोषि ददासि च । यत्तपस्यसि कौन्तेय तत्कुरुष्व मदर्पणम्” इत्यादिस्मृ-तिभिः समर्थितत्वादिति भावः । मृगचर्मणो यज्ञे अभिषुतस्य धर्माख्यरसशिष्टमागस्य विशेषणो ऋत्विजामुपवेशनाद्यर्थं चोपयोगः क्रियते ॥ ५४ ॥

पालनलीला—परमात्मनो जगद्रक्षारूपा क्रीडा ।

अवनविलसितम्—पालनरूपं तव क्रीडितम् ।

पुरुष—हाय, यज्ञोकाभी तात्पर्यतो आपमें ही है ।

आचार्य, यजमान, होता, तथा गाता प्रभृति यज्ञगत पुरुष यज्ञोमें मृगचर्म मुशल, वेदी, शूर्प, रथके कील, खदिरका बना स्फय, हव्यद्रव्य, कपाल एवं यूपके द्वारा आपकी ही आराधना करते हैं ॥ ५४ ॥

पुरुषोत्तम—तुम मेरी पालनलीलाओंमें ध्यान दो ।

पुरुष—यही तो देख रहा हूँ आपके पालन-विलासको ।

प्रथमसमयसंगमाय नैतज्जगदुपजीवति केवलं भवन्तम् ।

भवतु सततसन्तमन्तरा त्वां कथमनिदं प्रथमापि वस्तुसत्ता ॥ ५५ ॥

पुरुषधौरेय, स्वस्ति तव धारणशक्तये ।

न धरणिरुपरि प्रयाति नाथः

पतति न च प्लवते न बभ्रमोति ।

न च दिवि वसति स्वशक्तियोगा-

प्रथमसमयेति । एतत् जगत् केवलम् प्रथमसमयसङ्गमाय आद्यक्षण-
सम्बन्धाय एव भवन्तम् न उपजीवति कारणत्वेन अपेक्षते (जगतः केवलमुत्पत्तावेक
न भवान्कारणतां गतोऽपि तु सत्तायामपि) [यतः] सततसन्तम् सर्वदा वर्त्तमानम्
आदौ मध्येऽन्ते च तिष्ठन्तं त्वां परमात्मानं विना अनिदं प्रथमा द्वितीया
द्वितीयक्षणसंबन्धाऽपि वस्तुसत्ता स्थितिः कथं भवतु केन प्रकारेणोपपद्यताम् ? न
केवलं भवान् जगतः प्रथमक्षणावच्छिन्नां सत्ताम् (उत्पत्तिम्) एवोपपादयति
अपि तु तस्य द्वितीयादिक्षणावच्छिन्नायामपि सत्तायां भवानेवाधिष्ठानतां भजते,
परमात्मसत्त्वौपाधिकस्यैव सर्वेषां सत्त्वस्योपनिषदभिधेयत्वादिति भावः ॥ ५५ ॥

पुरुषधौरेय—पुरुषोत्तम, तव धारणाशक्तये स्वस्ति-धन्या तव धारणा शक्तिः ॥

न धरणि रूपाति । धरणिः पृथ्वी उपरि ऊर्ध्वं न प्रयाति, अधः अपि न
पतति, न च प्लवते जले तुम्बिका इव न तरति, न बभ्रमोति न भृशं भ्रमति, न
च स्वशक्तियोगात् स्वसामर्थ्यवशात् दिवि आकाशे वसति, अपि च किन्तु भवान्
परमात्मा एव अचलायाः पृथिव्याः स्थिरत्वे हेतुः कारणम् । इयं पृथिवी यन्निरा-
लावे व्योम्नि तिष्ठति तत्र भवानेव कारणम्, अन्यथाऽऽधारमन्तरेण द्रव्यस्थिते-
रसंभवात् इयं पृथिवी अचला न स्यादित्यर्थः ।

केवल उत्पत्तिमात्रके लिये ही यह विश्व आपपर आश्रित नहीं है, यदि
सततसत्य आप वर्त्तमान न रहें तो उत्पन्न होकर भी यह विश्व टिका नहीं रह
सकता है ॥ ५५ ॥

हे पुरुषश्रेष्ठ, धन्य है आपकी धारणक्षमता ।

न पृथ्वी उपर चली जाती है, न नीचे गिर पाती है, न तेरजे लगती है और

दपि च भवानचलास्थिरत्वहेतुः ॥ ५६ ॥

‘ग्रहनक्षत्रादिभिरुर्ध्वमाकृष्यमाणा भूमिः सततमूर्ध्वं गच्छति अतएव वृक्षा-
स्पृथक् सञ्जातं पत्रं तत्पार्श्वदेशमागतया भुवा मिलति’ इति बौद्धानां मतम्, तदुत्तर-
माह—न धरणिरुपरि प्रयातीति । यदीयं धरणिरुपरि गच्छेत्तदा ग्रहादिभिः सहास्याः
सन्निकर्षं आपतेन्न च तथा जातमधुनावधीत्ययुक्तं धरण्या उपरि प्रयाणकथन-
मित्याशयः ।

इयं पृथिवी गुरुत्वादनारतमधो गच्छति इति तदेकदेशिनः, तान्प्रति
वदति—नाधः पततीति । इयं पृथिवी अधो न पतति, तथा सति वियति विक्षिप्ताः
शराः कदापि भूपृष्ठं न प्राप्नुयुरिति, प्राप्नुवन्ति च भूपृष्ठं वियति क्षिप्यमाणा अपि
शरा अतो न युक्तमस्या अधः पतनस्य कथनमिति ।

यच्च यवनाः कथयन्ति—रिक्तगर्भो भूगोलः महति सागरे जलतुम्बिकावत्तरतीति
तान्प्रति ब्रूते—न च प्लवत इति । यदीयं पृथ्वी सलिले तरतीति कथ्यते तदा
मृत्तिका रूपाया अस्याः पयसि विलयनं प्राप्नुयादतो न पृथिव्याः प्लवनमङ्गी-
कर्त्तव्यमिति, तथा चाह लङ्घः—“सलिले विलथो मृदो भवेदिति गोरप्सु न
युज्यते स्थितिः ।” गोः पृथिव्याः ॥

यदपि च दिगम्बरा आहुः—‘भूचक्रस्यैवाभिमुखं भ्रमणं न तु ग्रहगोलादेः
प्रत्यगभिमुखं भ्रमणम्’ इति तान्प्रत्युत्तरयति—न बभ्रमीति इति । भुवः पूर्वाभिमुखे
भ्रमणे स्वीक्रियमाणे स्वकुलायात्पश्चिमायां चरितुं गतैः पक्षिभिः सायं कुलायाभि-
मुखं चलद्भिरपि न लभ्येत निजः कुलायः, तदेवोक्तं लङ्घाचार्येण—“पूर्वाभिमुखे
भ्रमे भुवः स्वकुलायं कथमाप्नुयुः खगाः ।” इति ।

यच्च ज्योतिषसिद्धान्तविद आहुः—“स्वशक्त्या वियति स्थिररूपेणावतिष्ठते
भूगोलः” इति तत्रापि केयं स्वशक्तिः, यदि पृथिव्या ईश्वरानपेक्षया कापि निजा-
शक्तिः सेत्युच्यते तदाऽनाधारस्य द्रव्यस्य स्थितिर्नोपपद्यते इत्युक्तमेवोत्तरम् ।
अथ स्वशक्तिपदेन परमात्माधिष्ठानकत्वात्मास्थाप्यते तदा ओमिति ब्रूमः, तदाह—
भवानिति ॥ ५६ ॥

न घूमने ही लगती है । यह आकाशमें भी अपनी शक्तिसे नहीं टिकी हुई है,
इस अचलाकी स्थिरतामें निदान आप है ॥ ५६ ॥

अपि च ।

प्रवहपवनवेगघट्टितोऽपि स्खलति न यज्ञगदण्डपिण्डभारः ।

लघुगुरुतुलनातुलाप्रकाण्डद्रढिमगुणः स भवद्गुणत्रयस्य ॥ ५७ ॥

इयमपि तव जगदवनलीलैव । यत्किञ्च

भ्रमयति नवधा खमण्डलानि द्रढयति सप्तपुटानि भूतधान्याः ।

उपदिशति च षड्गतीर्ग्रहाणां ध्रुवमसि तद्भ्रुवयोरपि ध्रुवस्त्वम् ॥ ५८ ॥

प्रवर्हति । हे लघुगुरुतुलनातुलाप्रकाण्ड लघुगुरुतुलापरीक्षायां तुलादण्डस्वरूप, प्रवहपवनस्य प्रवहनामकस्यान्तरीक्षचरस्य वायोः वेगेन घट्टितः आहतः अपि जगदण्डपिण्डस्य ब्रह्माण्डगोलस्य भारः यत् न स्खलति स स्खलनविरहस्तव गुणत्रयस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपस्य द्रढिम्नः दृढतायाः गुणः प्रभावः । अन्यत्रापि तुलाप्रकाण्डे सूत्रत्रयावलम्बितयोः फलकयोरारोप्यमाणो भारो न स्खलति तुलया च गुरुलघुनी परोक्षिते भवत इति वस्तुवृत्तं ध्वनितम् । भवदीयेन गुणत्रयेण बद्धत्वादेवास्याः प्रवहपवनवेगघट्टिताया अपि पृथिव्याः स्खलनं न जायते इत्याशयः ॥ ५७ ॥

भ्रमयसीति । हे परमात्मन् त्वम् खमण्डलानि आकाशगोलम् नवधा नवकृत्वा भ्रमयसि सञ्चारयसि, (“भूमेः पिण्डः शशाङ्कश्चक्रविरविकुजेऽयार्किनक्षत्रकक्षावृत्तैरतैर्वृतः सन्मृदनिलसलिलव्योमतेजोमयोऽयम् ” इति सप्तकक्षावृत्तानि एतदुपरि-ष्टादेकं भूमेरधश्चैकम् इति नवखानि ज्योतिषाभिमतानीति खमण्डलस्य नवप्रकार-कत्वमत्रोक्तम्) भूतधान्याः पृथिव्याः सप्तपुटानि अतलसुतलवितलादि सपातालान् द्रढयसि भङ्गाजिवारयितुं दृढतां प्रापयसि । ग्रहाणां सूर्यादीनां नवानां षट् षट्-संख्याकाः गतीः गमनप्रकारान् उपदिशसि आविष्करोषि, तत् तस्मात् ध्रुवम्

लघु गुरुकी तुलनाके लिये तराजूके सदृश परमात्मन्, प्रवहपवनके वेगसे आहत होकर भी यह ब्रह्माण्ड अपनी जगहसे खिसकता नहीं है, यह आपके गुणत्रयकी द्रढिमाका प्रभाव है ॥ ५७ ॥

यह भी आपकी जगत्-पालन-लीला ही है—

जो आप खमण्डलको नौ प्रकारसे घुमाते हैं, पृथ्वीके सात पुटोंको दृढता प्रदान करते हैं, ग्रहोंकी छः प्रकारकी गतिओंका उपदेश देते हैं, और ध्रुवोंके ध्रुवत्वका कारण भी असन्दिग्ध रूपमें आप ही हैं ॥ ५८ ॥

इदमपि जनावस्थानसुखाय तवावनिघटनम् ।

अविषमचतुरस्रषड्विभागां न सृजसि कन्दुकनिस्तलां न स्र्षे ।

घटयसि पृथिवीमिमां भचक्रभ्रमणकुलालविशालदर्पणामाम् ॥५९॥

निश्चयेन त्वं भ्रुवयोः सर्वग्रहाणां दक्षिणोत्तरभागस्थितयोः स्वनामख्यातयोः काल-
मर्यादाकारणतां गतयोरपि भ्रवः मर्यादाहेतुः असि । ग्रहाणां षड्गतयो यथा—
प्रवहवायुघट्टनेन सर्वे प्रत्यग्देशं गच्छन्तीत्येका गतिः, स्वभावतः स्ववृत्तात्प्राग्देशं
गच्छन्तीति द्वितीया गतिः । गोलक्रमेणोत्तरदक्षिणोर्ध्वाधोगतयश्च चतस्र इत
मिलिताः सत्यः षट् । “भूतधात्री रत्नगर्भा जगती सागराम्बरा” इत्यमरः ॥ ५८ ॥

जनावस्थानसुखाय—लोकाः सुखमवतिष्ठन्तामित्युद्दिश्य । अवनिघटनम्—
दर्पणामधरणीनिर्माणम् ।

अविषमेति । हे भचक्रभ्रमणकुलाल—(कुलालः कुम्भकारश्चक्रभ्रमणे प्रथितोऽ-
यं परमात्माऽपि नक्षत्रचक्रभ्रमकारकतयाऽत्र कुलालत्वेनाध्यवसितः) तत्संबोधने
नक्षत्रचक्रभ्रमकुम्भकार, इमां पृथिवीम् अविषमचतुरस्रषड्विभागाम् समचतुरस्र-
रूपतया पार्श्वचतुष्टयोर्ध्वाधरभागैः षोढा विभक्तां न सृजसि न रचयसि, न वा
कन्दुकनिस्तलां कन्दुकवद्वर्तुलाकारां स्र्षे उत्पादयसि, किन्तु (लोकाः सुख-
मासतामिति दयापारवश्येन) [इमां पृथ्वीम्] विशालदर्पणामाम् महादर्शव-
च्चक्षुराम् घटयसि भ्राम्यमाणेनाकाशेन संबध्नासि ।

अत्र—‘द्वौ सूर्यौ द्वौ चन्द्रौ’ इत्यादि क्रमेणाष्टादशग्रहाः चतुष्पञ्चाशन्नक्षत्राणि,
भुवश्च समचतुरस्ताः पार्श्वचतुष्टयोर्ध्वाधरभागाः, एकत्र भागे एकः सूर्यः, ततस्तृतीय-
भागे द्वितीयः सूर्यः, अवशिष्टयोस्तु प्राक्प्रत्यक्प्रविभागयो रात्रिः, इति दिग्म्बराणां
मतम्मनसि निधाय तदपनोदायैव ‘अविषमचतुरस्रषड्विभागां न सृजसि’ इत्युक्तम् ।

आपने लोगोको रहनेकी सुविधाप्रदान करनेके निमित्त ही पृथ्वीको (इस
प्रकारसे) बनाया है—

ग्रहमण्डलरूप चक्रके भ्रमणकारीकुलाल, आपने पृथ्वीको न समचतुरस्र बनाया,
न छः पहलवाली बनाया और न गेंदकी तरह गोल ही बनाया । (प्रयत्न
करके) आपने पृथ्वीको विशालदर्पणकी तरह बनाया (जिसपर लोग आसानीसे
वास कर सकें) ॥ ५९ ॥

पुरुषोत्तमः—अपि मम प्रलयसर्गावसानसमर्थं शरीरमपि पश्यसि ।

पुरुषः—नहि नहि ।

अपरिमितकृते निराशयस्य भ्रमरहितस्य निरस्तचेष्टितस्य ।

दृषदुदरदरीषु दर्दुराणां घटनपटोस्तव कीदृशं शरीरम् ॥ ६० ॥

एतच्च दिगम्बराणां मतम्—‘किं गण्यं तव वैगुण्यं द्वैगुण्यं यो वृथाऽकृथाः । मार्केन्दूनं विलोक्याह्वा ध्रुवमस्त्यपरिभ्रमम् ॥’ इत्यादिना प्रघट्टकेन भास्कराचार्यः स्वीये सिद्धान्तशिरोमणौ निपुणं परास्थदिति बोध्यम् । ‘कन्दुकवर्तुला भूमिरिति’ ज्योतिषसिद्धान्तोऽपि नास्यामिमत् इति व्यञ्जयितुं ‘कन्दुकनिस्तलां न सूषे’ इत्यभिहितमत्र भुवो वर्तुलाकारत्वस्य ज्योतिषामिमत्तस्य खण्डनं म०म०गोकुलनाथोपाध्यायेनैतज्जाटकप्रणयनयशस्विना ‘भूयाम्यसाधनप्रकरण’ नामके स्वीये ग्रन्थान्तरे कृतमिति तत्कृतयाऽमृतोदयटिप्पण्या प्रतीयते ॥ ५९ ॥

अपरिमितेति । अपरिमिता असंख्याता (जन्यमात्रजनकतयाऽतिप्रभूता) कृतिः रचना यस्य तथोक्तस्य, निराशयस्य कर्मफलानुगुणवासनाशून्यस्य भ्रमरहितस्य सञ्चारशून्यस्य भ्रमप्रमादादिपुरुषदोषैः रहितस्य वा निरस्तचेष्टितस्य व्यापारसामान्यहीनस्य (एवमपि) दृषदुदरदरीषु शिलाभ्यन्तरभागेषु दर्दुराणाम् मेकानाम् घटने उत्पादने पटोः समर्थस्य तव शरीरं देहः कीदृशम् किंविधं भवतु, न युज्यते तव शरीरमतो न पश्यामीत्युत्तरमनेन दीयमानं बोध्यम् । यस्य शरीरं भवति तस्य कृतिः प्रयत्नः मितः ज्ञानगोचरो भवति तव तु कृतिर्न ज्ञानगोचरः, यस्य शरीरं भवति तस्य आमाशयपक्वाशयादयोऽपि भवन्ति, त्वं तु निराशयः, यस्य शरीरं भवति तस्य संचारोऽपि भवति त्वं तु भ्रमरहितः, यस्य शरीरं तस्य चेष्टा नियता, त्वं तु चेष्टासामान्यशून्यस्तत्कथमिवोपपद्यतां तव वपुरित्यपि

पुरुषोत्तम—क्या तुम हमारे प्रलय-कालमें सृष्टिको समाप्त कर सकनेवाले शरीरको भी देखते हो ?

पुरुष—नहीं, नहीं ।

अपरिमित निर्माणशक्तिसम्पन्न, कर्मफलसंबन्धशून्य, भ्रमप्रमादादिदोष-रहित, सकलव्यापारशून्य होकर भी पर्वतोंके बीच बिलोंमें मेकोंकी उत्पत्ति करनेवाले आपका शरीर कैसा ? (आप वस्तुतः परमात्मशरीर हैं) ॥ ६० ॥

पुरुषोत्तमः—किमिमामाकस्मिकीं प्राकृतिकीं वा सृष्टिमभिमन्यसे ।

पुरुषः—

न जगदिदमहेतुतो न शून्यादवधिमतां कथमुद्भवोऽस्त्वकस्मात् ।
प्रकृतिरियमधर्मधर्मरूपा पुरुषगुणः कथमारभेत विश्वम् ॥ ६१ ॥

गूढोऽर्थः । निराशयस्येत्युक्त्या—“क्लेशकर्माविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुषविशेष-
ईश्वरः इति” पातञ्जलदर्शनोक्तमीश्वरलक्षणं स्मारयते ॥ ६० ॥

न जगदिदमिति । इदम् प्रत्यक्षदृश्यम् महीधरादिसूक्ष्मान्तं भुवनम् अहे-
तुतो विना किमपि कारणञ्च, जगद्दिना कारणं न भवतीत्युक्तं तत्र शून्यमेव कारणं
मन्यतां तत्राह—अवधीति । अवधिमताम् गोगोरेवोत्पद्यतेऽश्वादश्च एवोत्पद्यते
इत्येवं मर्यादाशालिनाम् उद्भवः अकस्मात् किमपि प्रातिस्विकं कारणमतिरिच्य
कथमस्तु केन प्रकारेण जायताम् ? नन्वेवमपि प्रकृतिर्जगत्कारणं स्वीक्रियतामिति
चेत्तत्राह—प्रकृतिरिति । इयंप्रकृतिः अधर्मधर्मरूपा पुरुषगुणः कर्मकर्त्तृपुरुषापेक्षि-
त्वादस्वतन्त्रा तस्या (पुरुषपरतन्त्रा प्रकृतिः) दिशं भुवनं कथम् आरभेत कर्त्तुं
शक्नुयात् । तत्र प्रकृतिरपि विश्वकारणमिति बोध्यम् । न्यायमते पुरुषैरनुष्ठितानां
कर्मणां शुभाशुभादृष्टसंस्कारात्मकं फलं पुरुषस्यात्मनि गुणरूपेण जायमानं
सदाफलोदयं पुरुषात्मनि तिष्ठति जाते च तत्फले नश्यति, तदेवादृष्टपदेन कथ्यते
तच्च फलतो धर्माधर्मावेव, इति पुरुषगुणरूपा प्रकृतिः स्वतन्त्रताविरहाद्विश्वं निर्मातुं
न शक्नोति, पुरुषस्य विश्वनिर्मातृता तु न कस्याप्यभिमता, शून्यतोऽपि न शक्नोति
जगदुत्पत्तं प्रतिनियतमर्यादाभङ्गप्रसङ्गात्, विनैव किमपि कारणम् विश्वस्योत्पत्तिश्च
न शक्यतेऽभ्युपगन्तुमित्यगत्या परमात्मा कारणत्वेन स्वीकर्त्तव्य एवेति ‘किमिमामा-
कस्मिकीं प्राकृतिकीं वा सृष्टिमभिमन्यसे’ इत्यस्य प्रश्नस्योत्तरं दत्तं ज्ञेयम् ॥ ६१ ॥

पुरुषोत्तम—तव तुम इस सृष्टिको आकस्मिक अथवा प्राकृतिक मानते हो ?

पुरुष—यह जगत् विना कारणके नहीं हुआ है, जो जगत् सान्त है
वह अकस्मात् विना किसी खासकारणके हो नहीं सकता है । प्रकृति तो
धर्माधर्मस्वरूप है (वह कारण नहीं है) वह तो पुरुषका गुण है, उससे
जगत् की उत्पत्ति कैसे मानें ॥ ६१ ॥

पुरुषोत्तमः—ननु मामुपादानं निमित्तं वा जगतोऽनुमन्यसे ।

पुरुषः—

विशकलितमणु ब्रजन्निचित्य

स्थपतिरिव त्वमजीघटः पडङ्गम् ।

विभुरसि च न युज्यसे विकारै-

स्त्वयि समवैतु कथं स भूतवर्गः ॥ ६२ ॥

उपादानं—समवायिकारणम् ।

विशकलितेति । हे भगवन्, त्वं स्थपतिः गृहनिर्माणपटुः कारुमेदः, विशकलितं प्रलयकाले विप्रकीर्णम् अणुवज्रम् परमाणुनिचयम् निचित्य सिद्धशावशात् द्व्यणुकादिक्रमेण एकत्रीकृत्य प्रपञ्चं जगत् अजीघटः निर्मितवान् । विभुः व्यापकः असि, विकारैः जायते, अस्ति, विपरिणमते, वर्धते, अपक्षीयते, विनश्यतीति संख्यातैः षड्भिः न युज्यसे, तथा च स प्रसिद्धः भूतवर्गः आकाशादिपञ्चकं त्वयि कथं समवैतु समवायेन तिष्ठतु । अयमाशयः—वेदान्तिनः परमात्मानमेव जगदुपादानं मन्यन्ते, तदुक्तम्—‘रज्जौ भुजङ्गवद्यत्र विवरीवृत्यते जगत्’ विवर्त्ताधिष्ठानतया परमात्मनो जगदुपादानत्वं सिद्धयति । नैयायिकास्तत्र मन्यन्ते, ते हि ब्रह्मणो निमित्तत्वमेव स्वीकुर्वन्ते, तेषां मते परमात्मनः सञ्जिहीर्षावशाद्विशकलिता भवन्ति परमाणवः, तत्र नित्येच्छाद्वारेणेश्वरो निमित्तमेवं सिद्धशावशादसौ परमाणून् सञ्चित्य जगन्निर्माति तत्राप्यसौ कुलालवन्निमित्तमेव, समवायिकारणत्वं तु न कथमपि तस्य सिद्धयति, एतेन ‘मामुपादानं निमित्तं वा जगतोऽनुमन्यसे’ इति प्रश्नस्योत्तरं

पुरुषोत्तम—तुम मुझे जगत् का उपादान मानते हो अथवा निमित्त ?

पुरुष—जैसे कार (शिल्पी) विखरे हुए ईंट-रोड़ोंसे महल बना देता है उसी तरह आपने (प्रलयमें) विखरे हुए परमाणुओंको एकत्र करके इस विश्व-प्रपञ्चकी रचना की है । आप विभु हैं, आपमें जन्मादि-विकारका संबन्ध नहीं है, (आप जगतके उपादान नहीं हैं) [क्योंकि] आपमें यह भूतसृष्टि कैसे रहेगी । (उपादान-कपालमें कार्य घट रहता है यदि ईश्वर उपादान माना जाय तब संसार उसमें मानना पड़ जायगा, अतः ईश्वर जगत् का उपादान समवायिकारण नहीं है निमित्तकारण है) ॥ ६२ ॥

पुरुषोत्तमः—हन्त, तर्हि प्रपञ्चमसन्तं प्रतिपद्यसे ।

पुरुषः—न खलु न खलु ।

त्वमखिलजगदीश षडभिरङ्गैरुपचितदेहमजीजनः षडङ्गम् ।

कथय कथमसावुपैत्वसत्तां सततसतो भवतः स्वतः प्रपञ्चः ॥ ६३ ॥

दत्तं बोध्यम् । 'विमुरसि' इत्यस्य परमात्मनोऽणुत्वे चैतन्यानुपपत्तिः अव्याप्य-
वृत्तिता च दोषः, मध्यमपरिमाणत्वे तु तस्या नित्यत्वप्रसङ्गः इति तस्य व्यापकत्वं
स्वीक्रियत इति तात्पर्यम् । 'विकारायोगाद् भूतासमवायः' इत्यत्र सति विकारसंबन्धे
अशुद्धत्वे एव पिशाचानुबन्ध इत्यप्यर्थो ध्वनयितुमिष्टो बोध्यः ॥ ६२ ॥

तर्हि—उपादानत्वास्वीकारे निरुपादानकताप्रसक्तौ । असन्तम्—अविद्य-
मानम् । कार्याणां भावानामुपादानसत्तायत्तसत्ताकतास्वाभाव्यादयं प्रश्नः ।

त्वमखिलेति । हे अखिलजगदीश, समस्तविश्वनियन्तः, षडभिः सर्वज्ञतादिभिः
षट्संख्यैः अङ्गैः (उपलक्षित, अङ्गैरिति तृतीयोपलक्षणार्थं) उपचितदेहम्
स्थूलशरीरम् अतिविशालम् षडङ्गम् । शिक्षाकल्पादिषडङ्गोपेतम् वेदम् अजीजनः
उत्पादितवान् । सर्वज्ञतादिषडङ्गुणशालिना त्वया षडङ्गेन सता शिक्षादिषट्संख्य-
काङ्गयुक्ततया षडङ्गो वेदो जनितः (यस्य निःश्वसितं वेदाः—इत्यादिश्रुतिरत्र मानम्)
तथा च त्वया षडङ्गेन षडङ्गो वेद इव सता सन्नेव प्रपञ्चो जन्यते इत्याह—कथ-
येति । सततसतो नित्यसंद्भावयुक्तस्य भवतः परमात्मनः स्वतः स्वस्माज्जातः असौ
प्रपञ्चः असत्ताम् असत्यत्वम् कथमुपैति इति कथय । षडङ्गजनितस्य षडङ्गतावत्
सज्जनितस्य सत्ता युक्तैवेति भावः ॥

वेदस्योपचितदेहता पतञ्जलिनोक्ता यथा—“चत्वारो वेदाः साङ्गाः सरहस्याः
बहुधा भिन्नाः, एकशतमध्वर्युशाखाः, सहस्रवर्त्मा सामवेदः, एकविंशतिधा बाह्व-
वृन्त्यम्, नवधाऽथर्वणो वेदः” इति ॥ ६३ ॥

पुरुषोत्तम—यदि ऐसा कहोगे तब तो विश्व असत्य हो जायगा ।

पुरुष—नहीं नहीं—

हे समस्त विश्वके ईश, आपने छः अङ्गोंसे परिपूर्ण वेदका निर्माण किया
किया है । सतत सतो नित्य संद्भावयुक्तस्य भवतः परमात्मनः स्वतः स्वस्माज्जातः असौ
प्रपञ्चः असत्ताम् असत्यत्वम् कथमुपैति इति कथय । षडङ्गजनितस्य षडङ्गतावत्
सज्जनितस्य सत्ता युक्तैवेति भावः ॥ ६३ ॥

पुरुषोत्तमः—वत्स, किमनेनासता सता वा प्रयञ्जेन । विहायैनमान्त-
रान्विषयान्परिशीलय ।

पुरुषः—इदं तावदन्तः प्रणिधाय पश्यामि । आलोचनविकल्पा-
भिमानव्यवसायवृत्तिमतोरिन्द्रियमनोऽहंकारबुद्धीस्त्रिगुणमेकं प्रसूते, तद-
परमविकारि पश्यतीति ।

पुरुषोत्तमः—वत्स, कपिलकल्पितभेदमपहाय कर्तृचेतनयोरभेदमनु-
शीलय ।

आलोचनम् निर्विकल्पकज्ञानम् इदमिन्द्रियस्य वृत्तिः । विकल्पो विकल्पनं
मनसो वृत्तिः । अभिमानोऽहंकारस्य वृत्तिः । व्यवसायो बुद्धिवृत्तिः ।

एकं त्रिगुणम्—प्रधानम् । अरम्—पुरुषरूपं प्रधानविपरीतम् । अत्रि-
गुणात्मकम् । तदुक्तं कारिकायाम् :—

“त्रिगुणमविवेकि विषयः सामान्यमचेतनं प्रसवधर्मि ।

व्यक्तं तथा प्रधानं, तद्विपरीतस्तथा च पुमान् ॥”

त्रयाणां गुणानां समाहारस्त्रिगुणम्, अत्र त्रिगुणं प्रधानम् तस्य गुणत्रयसमाहार-
रूपत्वं साङ्ख्यशास्त्रे प्रसिद्धम् ॥

कपिलकल्पितभेदम्—कपिलेन प्रधानं कर्तृ तथा स्वीकृत्यापि तदचेतनं मतं,
यश्च पुरुषश्चेतनतया स्वीकृतः स हि साक्षी स्वीकृतः । तदेवं कपिलेन कर्तृ चेतनयोर्भेदः
कल्पितः । नैयायिकास्तु परमात्मानं कर्तारं मन्यमानाः कर्तुश्चेतनतामङ्गोकुर्वन्त
एवेति तेषां मते कर्तृचेतनयोर्भेदो नास्ति, तदत्र न्यायमतमादर्शमनुरोधः
क्रियमाणो बोध्यः ॥

पुरुषोत्तम—वत्स, यह संसार चाहे नित्य हो अथवा अनित्य, छोड़ो इसे,
आन्तरिक विषयोंका विचार करो—

पुरुष—अन्तः प्रणिधान करनेपर मैं देखता हूँ कि एक त्रिगुण (प्रकृति)
आलोचनवृत्तिक इन्द्रिय, विकल्पवृत्तिक मन, अभिमानवृत्तिक अहंकार एवं
व्यवसायवृत्तिक बुद्धिको उत्पन्न करता है, और दूसरा (पुरुष) अविकृत भावसे
देखता रहता है ॥

पुरुषोत्तम—कपिलद्वारा कल्पित इस भेदको मूलकर कर्त्ता तथा चेतनके
बीच अमेदकी भावना करो ।

पुरुषः—एवमनुध्यायमाने कर्तृचेतनयोरभेदे तव मम च मध्ये जडं प्रतिभाति प्रधानव्यवधानम् ।

पुरुषोत्तमः—तेन किं मामावृतं पश्यसि ।

पुरुषः—नहि नहि ।

शिव तव मम चान्तरालभूमौ

विविधविधिं व्यवधां व्यधात्प्रधानम् ।

तदपि हि पिहितोऽहमेव भित्ति-

र्भवति वृत्तिः सदनस्य नाजिरस्य ॥ ६४ ॥

जडम्—मायारूपम् । प्रधानं व्यवधानम् मुख्यं निरोधकम् । जीवेश्वरयोर्मध्ये मायैवान्तर्धेति तदाशयः । मायावच्छिन्नं चैतन्यं जीवः इति मनसि कृत्येत्यमुक्तम् । तेन—प्रधानव्यवधानेन । माम्—परात्मानम् ।

शिव तवेति । हे शिव, शेते जगदस्मिन्निति शिवपदव्युत्पत्त्या संसारसमाहृतः परमात्मन्, प्रधानम् मूलप्रकृतिः तव मम च अन्तरालभूमौ विविधविधिं नाना-प्रकाराम् व्यवधाम् अन्तर्द्वाम् व्यधात् कृतवती । तदपि तथापि (ताभिर्व्यवधाभिः) अहम् एव पिहितः आवृतः (न तु त्वम्) यतः भित्तिः वृत्तिः आवरणं सदनस्य भवति अजिरस्य अङ्गनस्य वृत्तिः न भवति । अङ्गनसदनयोर्मध्ये आवरकतया निर्मिता भित्तिः यथा सदनमेवावृणोति नाङ्गनम्, तथैव तव मम चान्तराले प्रधानरूप व्यवधानं सदपि मामेवावृणोति न तु त्वाम् । भित्तिनाशे गृहाकाशो यथा महाकाशोऽन्तर्भवति तथैव मायाहानौ जीवपरमात्मनोरैक्यं फलितेति तात्पर्यम् ॥ ६४ ॥

पुरुष—इसप्रकार जब मैं कर्त्ता तथा चेतनमें अभेदकी भावना करता हूँ तब आपके तथा मेरे बीच जड़ प्रधान व्यवधानसा लगता है ।

पुरुषोत्तम—तो क्या तुम उस प्रधानसे मुझे आवृत देखते हो ?

पुरुष—नहीं,

हे शिव, आपके और मेरे बीचमें प्रकृतिने नानाप्रकारके व्यवधान खड़े किये हैं, फिर भी उन व्यवधानोंसे मैं ही आवृत होता हूँ आप नहीं, टाट या दीवारका घेरा घरको घेरता है आपनको नहीं ॥ ६४ ॥

किंतु विकारमलिनप्रधानान्तरितेन चक्षुषा त्वामनुशीलयन्निदं पश्यामि ।
 किमपि निविशते प्रकाशराशौ त्वयि यमुनेव रवौ विधाविवाङ्कः ।
 असिततनुचतुर्भुजं स्वरूपं यदवतरा हृदयं हरन्ति रामाः ॥ ६५ ॥
 पुरुषोत्तमः—वरस, त्रैगुण्यमयप्रधानव्यवधानमपहाय मां निपुणं
 निरूपयन्नाकलयिष्यसि तत्त्वम् ।

‘अत्र—‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम्’ इत्यादिना वेदे वर्णिता माया एकैव,
 ‘इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते’ इत्यादिश्रुतिसिद्धास्तु तद्विपरिणामभूता नानाविधाः,
 तद्विधावच्छिन्नं चैतन्यं जीवपदेनोच्यते । मूलभूतमायावच्छिन्नं च चैतन्यमीश्वर-
 पदेन । अतएव मूलभूतमायायाः सर्वप्रपञ्चोपादानत्वाच्चद्रुतौ प्रमितं चैतन्यं
 सर्वप्रपञ्चव्यवहारभाजनं भवति । अतएव च तस्य न केनचिदज्ञानेनावृतत्व-
 संभवः । किन्तु अयमेवोपासकानां बुद्धौ चतुर्भुजादिशरीरोपेत इवापाततः प्रति-
 भातीत्यभिप्रायेण वेदान्तिसम्मतब्रह्माभेदप्रकरणमत्रावतार्यते’ इति विशिष्यावधेयम् ।

किमपीति । प्रकाशराशौ तेजःपुञ्जात्मके रवौ यमुना इव । विधौ चन्द्रे
 अङ्कः कलङ्ककालिमा इव किमपि अनिर्वचनीयम् । असिततनु श्यामलवि-
 ग्रहम् चतुर्भुजं कालीकृष्णादिशरीरात्मकम् शरीरम् प्रकाशस्वरूपे त्वयि निविशते
 निविशमानमिव प्रतिभाति । यदवतराः यस्नावतारभूताः रामाः स्त्रियोऽथवा
 परशुरामप्रभृतयो रामपदवाच्याः हृदयं हरन्ति मम आकर्षन्ति । त्वयि
 परमात्मनि किमपि श्यामं चतुर्भुजं च कालीकृष्णादिशरीरं प्रविशदिव प्रतिभाति मे,
 यस्याः काल्या अवतारभूताः रामाः स्त्रियः कृष्णस्य चावतारभूताः सर्वानानन्दयन्ति ।
 उपासकैः परमेवब्रह्मण्यस्तः कालीविग्रहः कृष्णविग्रहो वा ध्यातव्य इत्युपदेशोऽत्र दीय-
 मानो बोध्यः ॥ ६५ ॥

किन्तु मैं अपने विकारमलिन प्रधानसे अन्तरित नयनोंसे जब आपको देखता
 हूँ तब मुझे ज्ञात होता है कि—

प्रकाशराशि सूर्यमें यमुनाकी तरह अथवा चन्द्रमामें कलङ्ककी तरह प्रकाश-
 राशि आप परमात्मामें कोई काला चतुर्भुज शरीर लीन हो रहा है, (जिसके
 अंशसे अक्तीर्ण) जिसके अवतार राम आदि हृदयका हरण करते हैं ॥ ६५ ॥

पुरुषोत्तम—त्रिगुणात्मकप्रधानके व्यवधानको दूरकरके जब अच्छी तरह
 मुझे देखोमे, तभी तत्त्व का ज्ञान होगा ।

पुरुषः— हन्त भोः, निपुणनिरूप्यमाणे त्वयि विच्छिद्यत एव द्वैतम् ।
 त्वममृतविषयप्रवेशभूमौ भवसि दृशोः पथि यस्य स द्वितीयम् ।
 जगति न परिपश्यतीति जिह्वा स्मरहर दृष्टिविषाधिका गतिस्ते ॥ ६६ ॥

पुरुषोत्तमः—एवमेव विषयान्तरप्रकाशदोषमोषनिरस्तद्वैतमद्वितीयतया

त्वममृतेति । हे स्मरहर, मदनसंहर्त्तः त्वम् अमृतविषयस्य अमृतनिधान-
 स्थानभूतस्य मोक्षस्य प्रवेशभूमौ द्वारदेशे (वृत्तमानः) यस्य जीवस्य दृशोः
 दृष्टयोः पथि मार्गे भवसि सद्योमुक्तः सन् जगति भुवने द्वितीयम् स्वातिरिक्तं कमपि
 न पश्यति, इति दृष्टिविषात् दर्शनमात्रेणान्यस्य दाहकात् दृष्टिविषनाम्ना
 प्रथितात् सर्पादपि जिह्वा कुटिला तव गतिः स्थितिः अस्तीति शेषः । दृष्टिविषः सर्पो
 यं पश्यति स तदीयविषज्जालावलीढः सन् सद्योऽदृश्यत्वं गतो भवतीति
 तमपरो न पश्यति, मोक्षद्वारि स्थितं त्वां पश्यंस्तत्काल एव मुक्तो भवतीति तस्य
 विश्वात्मकतायां प्रतिपन्नायां त्रिपुटीनाशे जाते द्वितीयो दृश्यो नावतिष्ठते एवञ्च
 दृष्टिविषं सर्पमपि जयति तव स्थितिः । दृष्टिविषदृष्टो न स्वयं दृश्यते (तत्काल-
 दग्धत्वात्) त्वया दृष्टोऽन्यं न पश्यति सर्वभेदनिवृत्तेरिति हृदयम् ॥ ६६ ॥

एवमेव—यथा त्वया ज्ञातं तथैव । महर्शनमिति विशेष्यम् । विषयान्तरस्य
 अन्यस्य विषयस्य प्रकाशः—परिस्फूर्तिः एव दोषः (भेदसमर्थकत्वात्) तस्य
 मोषेण निरासेन निरस्तम् अपगतम् द्वैतम् द्वैधीभावो यत्र तादृशम् । अद्वितीयतया

पुरुष—हाय, अच्छीतरह विचार करके देखने पर तो द्वैत ही समाप्त
 हो जाता है ।

हे स्मरहर, अमृतविषय (मोक्षभूमि) के प्रवेश द्वारपर जिसकी दृष्टि आप
 पर पड़ जाती है, वह संसारमें दूसरेको नहीं देखता है (भेदज्ञान ही उसका
 मिट जाता है) इस प्रकार आपकी गति दृष्टिविष सर्पसे भी अधिक क्रूर
 है । (दृष्टिविष सर्प जिसे देख लेता है उसको दूसरा नहीं देखता है, क्योंकि
 वह तत्काल दग्ध हो जाता है, और तुमको जो देखलेता है वह भेदज्ञानके मिट
 जानेके कारण दूसरेको नहीं देखता है, अतः दृष्टिविष सर्पसे अधिक कुटिलगति
 हो तुम) ॥ ६६ ॥

पुरुषोत्तम—विषयान्तरज्ञानरूप दोषसे मुक्त, अतएव अद्वैतस्वरूप, अद्वितीय

दलितमहाभयमपवर्गगोपानसीचरमसोपानभूतमस्मदर्शनम् ।

पुरुषः—हा, किमेतत् ।

उडुनि मयि रवे प्रकाशलेशं व्यवधिवशादपरीक्षितो व्यतारीः ।

तदपहरसि संनिकर्षमेत्य त्वदुपरि तर्हि निजं वपुस्त्यजामि ॥ ६७ ॥

दृग्दृश्यलोपमूलकाद्वैतेन दलितं समूलनष्टम् महाभयं पुनरावृत्तिशङ्का यत्र तादृशम् (द्वितीयापगमे भयनिवृत्तिः वर्णिता—“द्वितीयाद्वै भयं भवती”ति श्रुत्या । अपवर्गो मोक्षः स एव गोपानसी ऊर्ध्वभागस्थं भवनम् तस्य चरमसोपानभूतम् अन्तिमारोहणतुल्यम् । मम दर्शनं मोक्षप्रापकं विषयान्तरप्रकाशनविवर्तकं सन्महाभयनिवर्तकं च भवतीति मत्तः ॥

उडुनीति । हे रवे हे सूर्ये, उडुनि नक्षत्ररूपे (अल्पप्रकाशे) मयि जीवे व्यवधिवशात् अविद्यारूपव्यवधानसद्भावात् अपरीक्षितः अदृष्टः त्वम् परमात्मा प्रकाशलेशम् अन्तःकरणवृत्त्यवच्छिन्नं चैतन्यांशं व्यतारीः दत्तवान् । सम्प्रति मोक्षकाले सन्निकर्षं सामीप्यम् (अमेदम्) एतत् प्राप्य तत् पूर्वदत्तं प्रकाशलेशम् अपहरसि तर्हि त्वदुपरि त्वामुद्दिश्य निजं वपुः देहन्त्यजामि अशरीरीभवामीत्यर्थः । यथा सूर्यो नक्षत्रेषु स्वं प्रकाशं सङ्क्रमय्य तानि सप्रकाशानि करोति तथैव परमात्मना स्वीयस्याक्षयस्य चैतन्यस्यांशरूपमन्तःकरणवच्छिन्नं चैतन्यमर्पयित्वा जीवः प्रकाशभाक् चेतनः क्रियते । अथ मोक्षकाले तमपि चैतन्यं स्वलयद्वाराऽपहरति तदा जीवोऽपि स्वां सत्तां समाप्य स्वं वपुः जहातीवेति । यथा केनचिद्धनं दत्त्वा सुस्थतां प्रापितः स्वयमधनः कश्चित्तेनैव धनिना स्वदत्ते धने ह्रियमाणे स्वजीवनं कठिनं मन्यमानो दातुरयशः प्रथयितुं तद्द्वारि स्वं वपुर्जहाति इति लोकवृत्तान्तोऽत्र पृष्ठभूमीकृतः ॥ त्वयि सन्निकृष्टे विषयाकारान्तःकरणवृत्तेरभावात्तदपहार इति

होनेसे ही सर्वविधभयरहित, अपवर्गस्वरूप छत की सीढ़ीके सदृश होता है हमारा दर्शन ।

पुरुष—हा, यह क्या हुआ ?

हे सूर्य, आपने अदृष्ट रहकर नक्षत्रस्वरूप मुझमें अपना थोड़ा सा प्रकाश दिया था समीप आकर आप वह प्रकाश भी छीन रहे हैं, फिर मैं अपना शरीर आपपर त्याग दूंगा ॥ ६७ ॥

पुरुषोत्तमः—न केवलं बहिर्विषयप्रकाशमेव मुष्णाम्यात्मदर्शिनाम्, अपि त्वशेषामेव विशेषगुणसंपदम् ।

पुरुषः—का पुनरत्र प्रतिक्रिया । अथवा जानामि त्वयि कृतप्रतिकृतिम् । भवपथपथिकोऽसि वाटपाटच्चर मिलितोऽसि विलुण्ठ संपदो मे । अहमपि भवदन्तरं प्रविश्य ध्रुवमचिरेण हरामि ते विभूतीः ॥६८॥

मत्स्वरूपस्य त्वयि विलयः प्राप्त इति वेदान्तबोध्योऽर्थः, नित्यचैतन्यस्त्वमनित्यं चैतन्यं मयि व्यतारिरिदानीमनुष्ठानसाक्षात्कृतस्तदपि जिहीर्षसि चेन्नामुद्दिश्यैव निजं वपुरपुनर्भवाय त्यजामीति चार्थोऽत्राङ्गुरविद्वष्टान्तद्वारा बोधितः । सूर्ये समीपगते नाक्षत्रं ज्योतिः क्षीयत इति प्रत्यक्षमेव ॥ ६७ ॥

बहिर्विषयप्रकाशम्—बाह्यार्थदर्शनक्षमताम् ।

कृतप्रतिकृतिम्—कृतस्य अशेषविशेषगुणसम्पन्नोषस्य प्रतिकृतिम् प्रतीकारम् ।

भवपथेति । वाटपाटच्चरः मार्गस्थितः पथिकानां धनसम्पदपहर्ता मार्गलुण्ठा-कस्तत्संबोधने हे वाटपाटच्चर, अहं भवपथस्य संसाराध्वनः पथिकः पान्थोऽस्मि, मिलितः भाग्यवशान्मया सङ्गतोऽसि मे मम संपदः (अशेषविशेषगुणरूपाः) विलुण्ठ अपहर । अहम् अपि कृतप्रतिकृतिज्ञानवत्तया भवदन्तरम् त्वन्मध्यं प्रविश्य भवदन्यतमो भूत्वा अचिरेण झटिति एव ते तव विभूतीः ऐश्वर्यलक्षणाः सम्पदः हरामि । कोपि यात्री लुण्ठाकैरपहतसर्वस्वः सामर्षः कालान्तरेण तेष्वेव मिलितः सन् विश्वासमुत्पाद्य लुण्ठाकैः सञ्चितं कोषमपहरति तथैव जीवोऽपि संसारमार्गे चलन् मिलितेन तत्त्वतो ज्ञातेन परमात्मना अशेषविशेषगुणसम्पदोऽपहत्य निःस्वर्ती गमितो (ज्ञानोदयवशात्) भगवदभिन्नतां गतस्तदीयमैश्वर्यं स्वहस्तगतं करोतीति भावः । 'पाटः पथि वृत्तौ' इति हैमः । "चौरैकागारिकस्तेन दस्युतस्करमोषकाः ।

पुरुषोत्तम—आत्मदर्शियो का बाह्यविषय प्रकाश ही भर मैं नहीं लेता, उनके सारे विशेषगुण ले लेता हूँ ॥

पुरुष—फिर इसका क्या उपाय है ? अथवा मुझे उपाय ज्ञात है, मैं संसारपथका पथिक हूँ, तुम मार्गके डाकू हो, मेरी विशेषगुणस्वरूप संपत्ति छीन रहे हो तो छीन लो । लुट जानेके बाद मैं भी तुमलोगोंमें ही मिलकर शीघ्र ही तुम्हारी सारी विभूतियाँ ले लूँगा ॥ ६८ ॥

पुरुषोत्तमः—मन्ये ममापहरिष्यसे विभूतिम् । आकलय तावदस्ति मयि किञ्चित् , आहोस्विदकिञ्चनोऽस्मि ।

पुरुषः—हन्त, प्रपञ्चप्रसारणाकुञ्चनैन्द्रजालिकस्य तव नाधुना कमपि प्रकारमुपलक्षयामि ।

गुणगणमपनीय चित्तकूपे मम निगमैः सहसा निपातितोऽसि ।

अमृतकलश तिष्ठ तिष्ठ नातः परमपि जीवनमुद्धरिष्यसे नः ॥ ६९ ॥

प्रतिरोधिपरास्कन्दिपाटञ्चरमलिम्लुचाः” इत्यमरः । अत्र श्लोके भेदापगमावस्थारूपो मोक्षो वर्णितः ॥ ६८ ॥

मन्ये ममापहरिष्यसे विभूतिम्—मन्यसे मम परमात्मनो विभूतिमपहरिष्ये इत्येवं पुरुषपरिवर्त्तनेऽर्थः सुबोधः, ‘प्रहासे च मन्योपपदे मन्यतेरुत्तम एकवचनञ्च’ इति तथा साधुतोपहासोऽत्र व्यङ्ग्यः । आकलय—पश्य । प्रपञ्चेति । प्रपञ्चस्य जगतः ।

प्रसारणम् विस्तारः । आकुञ्चनम्—अपसारणम् । तत्र ऐन्द्रजालिकस्य महा-मायाविनः अधुना मोक्षावस्थायाम् । प्रकारम्—स्वरूपभेदम् घनभेदं वा ।

गुणगणमिति । हे अमृतकलश मोक्षस्थान, निगमैः वेदान्तवाक्यैः (कर्तृभिः) सत्त्वादि बुद्ध्यादिकं च (पक्षे उदकोदञ्चनसाधनरज्जुराशिम्) अपनीय दूरीकृत्य सहसा अकस्मादेव मम चित्तकूपे अज्ञानतमोवृतत्वात्कूपोपमे मम चेतसि निपातितः निहितः (क्षितः) असि तिष्ठतिष्ठ अभीक्ष्णमत्र स्थितिं कुरु । नः अस्माकम् जीवनम् प्राणवायुम् (पानीयञ्च) अतः परमपि (पूर्ववत्) न उद्धरिष्यसे न उद्धर्तुं समर्थो भविष्यसि । यथा रज्जुं दूरीकृत्य कूपे क्षितो घटस्त-

पुरुषोत्तम—मैं समझता हूँ तुम हमारी विभूतियाँ लगे । अरे पहले देख तो ले कि मुझमें कुछ है भी या निरा दरिद्र हूँ ॥

पुरुष—हाय, प्रपञ्च को फैलाने तथा समेट लेने वाले तुझ ऐन्द्रजालिकका तो अब कोई प्रकार (सम्पत्ति) नहीं देख रहा हूँ ।

हे अमृतकलश, तेरे सारे गुणों को दूर करके निगमोंने तुझको मेरे चित्त-कूपमें डाल दिया है, अब उसीमें पड़े रहो, अब तुम हमारा जीवन (जल) नहीं खींच सकते हो ॥ ६९ ॥

पुरुषोत्तमः—वत्स, औपनिषदैरदृश्यमानोऽपि मम गुणगणो न प्राकृत-
पुरुषवत्परमार्थतो विलीयते । पश्य ।

सपदि गुणगणोऽयमूर्णनाभे-

विलयमुपैति वितायते च भूयः ।

जनजडिमभिदा पटुः पटस्तु

क्षणमपि न क्षमते क्षयं गुणानाम् ॥ ७० ॥

त्रैव तिष्ठति न च तत्कूपजलं पुनरुद्धर्त्तुं शक्नोति, तथैवोपनिषद्भिरात्मैक्यज्ञाप-
नविधया निर्गुणीकृतः परमात्मा जीवस्य हृदयेऽवगमिततया प्रवेशितः सदा तत्रैव
तिष्ठति न प्राणानुद्धरति—“न तस्य (अविगतपरमार्थस्य) प्राणा उत्क्रामन्ति
तत्रैव समवलीयन्ते ।” इति श्रुतेरिति तात्पर्यम् ॥ ६९ ॥

औपनिषदैः—वेदान्तिभिः । ते हि ‘नित्यं विज्ञानमानन्दं ब्रह्मैवेवमुपनिषद्-
वाक्यैर्नित्यविज्ञानादिरूपत्वं वदन्तो ब्रह्मणो निर्गुणतामातिष्ठन्ते । प्राकृतपुरुषः—
प्रकृत्या नित्यसम्बद्धः सांख्याभिमतो जीवः, तत्र सांख्यमते त्रिगुणातीत एव पुरुषः,
न्याये तु अनित्यज्ञानादिमान् जीव इति परमार्थतो विलय एव गुणानाम् ; परं
पक्षान्तरे ते पुनः समुत्पद्यन्ते इति मकरीकृमिदृष्टान्तेन प्रदर्शयिष्यति ।

सपदीति । अयम् ऊर्णनाभेः मकरीकीटस्य गुणगणः सूत्रसमुदयः सपदि
तत्क्षणम् एव विलयम् अदृश्यताम् उपैति पुनः वितायते विस्तार्यते च (इत्यनेन
अनित्यबुद्ध्यादिगुणकप्राकृतपुरुषो व्यञ्जितः तथा च प्राकृतपुरुषस्य बद्धत्वम्,
स हि आत्मना विस्तारितेषु तन्तुषु बद्धोऽकिञ्चित्कर इवावतिष्ठते, तद्वज्जीवोऽपि
प्रकृतिपरतन्त्रस्तत्कृतान् गुणानासेवमानो बद्धमिवात्मानं मन्यते इति सर्वोऽप्य-
यमर्थं ऊर्णनाभिवृत्तेन विवक्षितो बोध्यः) जनानां जडिभ्यः अज्ञानस्य शैत्यस्य

पुरुषोत्तम—वत्स, उपनिषद्ब्रह्मजन मेरे गुणों को नहीं देखते हैं फिर
भी सामान्य जन की तरह मेरे गुण वस्तुतः समाप्त नहीं हो जाते ।
मकड़े की सूत (गुण) तुरन्त लीन हो जाता है फिर शीघ्र ही फैल भी
जाता है । लोगोंके (अज्ञान-शैत्य) जड़ताको दूर करने वाला पट तो क्षणभर,
भी गुणोंके नाशको नहीं सह सकता है ॥ ७० ॥

पुरुषः—अधुना प्रबोध्यमानोऽप्यात्मानमपि गुणवन्तं नावधारयामि, कृतो भवन्तम् ।

भुवनभवनभासनप्रदीप न्यपतदसौ त्वयि चेतनापतङ्गी ।

क्षणमधिकमदीप्यत ज्वलन्ती पुनरजहात्प्रथमामपि स्वसत्ताम् ॥ ७१ ॥

पुरुषोत्तमः—तत्त्वतो ज्ञाते मयि तत्त्वविदामात्मा प्रतिभाति । तत्कथय

च मिदायाम् अपनयने पटुर्निपुणः पटुस्तु पटः क्षणम् अल्पकालमपि क्षयं न क्षमते न सहते । गुणविगमेऽसमवेतकार्यस्थितेरभावान्निर्गुणोत्रावतिष्ठते इत्ययमात्म-दृष्टान्तः, नित्या एव हि बुद्धीच्छाप्रयत्ना ईश्वरस्येति विवक्षितम् ॥ ७० ॥

भुवनेति । हे भुवनभवनभासनप्रदीप, जगद्रूपस्य गृहस्य प्रकाशक, मम असौ एव पतङ्गी शलमा त्वयि न्यपतत् पतिता । (यथा दीपे पतङ्गी—पतति स्वभावतस्तथा नित्यचैतन्ये जीवचैतन्यं स्वभावादेवापतत्) [निपत्य च] क्षणम् अल्पकालावधि अधिकम् अदीप्यत अधिकं प्रकाशमापत् (स्वशरीरदाहद्वारा-प्रकाशमवर्धयत्) पुनः प्रथमाम् पतनसमयतः पूर्वम् अवस्थिताम् अपि स्वसत्ताम् स्वीयं सद्भावम् अजहात् अत्यजत् । (जीवोऽपि समाधितः पूर्वमवस्थितं स्वं जीवत्वं जहाति । त्वयि परमात्मनि निवेशिता चेतना कर्त्तृत्वादिप्रकारानुक्लिखन्ती प्रथमं सर्वज्ञतायां परिणता, ततः कर्त्तृत्वादिप्रकारानपहाय निर्धर्मकं त्वामाश्रिता, अयं स्वरूपेणापि निर्वाति, यथा पतङ्गी प्रदीपे पतिता क्षणं ज्वलति ततो भस्मीभूता स्वशरीरं त्यजतीति गम्यते । अत्र पतङ्गी चेतना, दीपः परमात्मा, अधिकदीप्तिः सर्वज्ञता, स्वरूपनिर्वाणं शरीरभस्मीभाव इति यथायथमूहनीयम् ॥ ७१ ॥

तत्त्वविदात्मा प्रतिभाति—‘स हि तत्त्वतो ज्ञातः स्वात्मसाक्षात्कारस्योपकरोती’ति न्यायवार्त्तिकतात्पर्यटीकोच्चेनुरोधादित्यमुक्तम् ।

पुरुष—अब समझाने पर भी मैं अपनेको भी गुणवान् नहीं पा रहा हूँ फिर आपको किसप्रकार गुणवान् मान लूँ ।

हे भुवनस्वरूप भवनको भासित करने वाले दीप, मेरी यह चेतना पतङ्गीकी तरह आपपर गिर पड़ी, थोड़ी देर तक तो वह खूब प्रकाश फैलाती रही, परन्तु शीघ्र ही उसकी अपनी सत्ता (अस्तित्व) भी समाप्त हो गई ॥ ७१ ॥

पुरुषोत्तम—मेरी तात्त्विक ज्ञान आत्माके तत्त्वतः ज्ञानका जन्मदाता होत

कीदृशं स्वमवधारयसि ।

पुरुषः—देव, पश्यामि ।

न धरणिसलिला न चापि वायुर्न खमत एव न खानि नापि वर्म ।
न समयककुभौ न चिन्न चित्तं पुरुषपुरन्दर पूरुषस्तवास्मि ॥७२॥

पुरुषोत्तमः—मया नाथवन्तमात्मानमनुध्यायतस्तव स्फुरन्निवोपलक्ष्यते
मयि स्वतादात्म्यारोपः ।

पुरुषः—एवमेतत् ।

न धरणीति । अहम् धरणिः पृथिवी न अगन्धवत्त्वात्, सलिलं जलं न शीत-
स्पर्शवत्त्वाभावात्, अनलोऽपि न अनाश्रयाशत्वात्, वायुर्न स्पर्शरहितत्वात्, खम्
आकाशो न अशब्दगुणत्वात् । (अतएव गन्धरसरूपस्पर्शशब्दानां पृथिव्यादि-
गुणानां ग्राहकाणि) खानि इन्द्रियाणि नाहम् मम त्वदंशरूपतया सकलग्राहकत्वेन
इन्द्रियरूपतास्वीकारस्य निरर्थकत्वाद् दुरर्थकत्वाच्च । वर्म शरीरमपि नाहम्,
अनश्वरत्वभावात् । समयः कालो नाहम्, अपरिच्छिन्नस्वभावात्, अतएव
च ककुबपि नाहम् । अहं चित् चेतना न, मम चेतनाश्रयत्वेन चेतनास्वरूपता-
नुपपत्तेः । चित्तमपि नाहम् नित्यप्रबुद्धत्वात् । हे पुरुषपुरन्दर, पुरुषश्रेष्ठ, अहं
तव पूरुषः त्वदंशभूतश्चेतनोऽस्मि (यदपेक्षया त्वमुत्तमः कथ्यते) ॥ ७२ ॥

मया—परमात्मना नाथवन्तम् सनाथम् अनुध्यायतः भावयतः, स्फुरन्
जायमानः, स्वतादात्म्यारोपः मम तव चाभेदबुद्धिः । प्रथमं मेदेनात्मसाक्षात्कारो-
भवति जीवः स्वं परमात्मांशभूतमात्मानं मन्यते, स एवेतरत्वेनात्मसाक्षात्कारः

है । अच्छा कहो तो आत्माको क्या समझते हो ।

पुरुष—देव, देखता हूँ—

मैं पृथिवी, जल या वायु नहीं हूँ, आकाशस्वरूप नहीं हूँ, इसीलिये इन्द्रिय
अथवा देहस्वरूप नहीं हूँ । न समय या दिशा रूप हूँ, अथवा चित्स्वरूप हूँ,
हे पुरुषपुरन्दर, मैं तो आपका पुरुष हूँ ॥ ७२ ॥

पुरुषोत्तम—तुम मुझे अपना नाथ समझने लगे तब तेरा मुझमें तादात्म्या-
रोप स्फुरित सा हो रहा है ।

पुरुष—हाँ, यही बात है ।

असकृदनटदस्मिता नटी मे विहितपदा मशके मतङ्गजेन ।
ध्रुवमुपरि तवाधिरोहतीयं भव महतोऽपि महानणोरणीयान् ॥७३॥

हा, किमेतत् ।

विगलदवयवं विकारमात्रारहितमनिन्द्रियमक्रियं पुराणम् ।

संसारबीजभूतां वासनामवसाययति । स एवेतरत्वेनात्मसाक्षात्कारः उपनिषद्वाक्यार्थसहकृतेन मनसा जीवपरात्मनोरभेदं साक्षात्कारयतीति भावः ।

असकृदिति । हे पुरुषोत्तम, मे मम जीवस्य अस्मिता नटीः स्थूलोहं कुशो-
हमित्यादिबुद्धिरेव नटी मशके सूक्ष्मतरे देहे मतङ्गजे स्थूलतरे वा देहे निहित-
पदा अर्पितचरणा (मशकोहं मतङ्गजोऽहमित्येवं प्रकारेण व्यवस्यन्तीतिबुद्धौ)
असकृत् भूयः अनटत् नाट्यं कृतवती । सेयं स्थूते सूक्ष्मे च शरीरे कृतात्माभेद-
भावनाबुद्धिः सूक्ष्मे स्थूले च वस्तुनि पादन्यासं कृत्वा नाट्यमभ्यस्तवती नटी
च ध्रुवम् निश्चयेन कदाचित् तवापि उपरि अधिरोक्ष्यति आरोहणं करिष्यति, त्वं
महतो महीयान् अणोः सूक्ष्मात् अणीयान् सूक्ष्मतरो वा भव कामं जायस्व । यथा
स्थूलेषु सूक्ष्मेषु वस्तुषु पादन्यासं कृत्वा कृतनर्तनाभ्यासा नटी महतोपि महीयसी
अणोरपि चाणीयसी (पर्वते सूत्रादौ) वा नाट्यं कर्तुं प्रभवति, तथैव सूक्ष्मे मशकादौ
स्थूले गजादौ च आत्माभेदाध्यासं कुर्वती ममेयं बुद्धिः कदाचित् मशकोऽहं
गजोऽहमितिबुद्धिमिव शिवोऽहमित्येवमग्न्यध्यासं कुर्यादेव कामं त्वं तदध्यास-
पात्रतापरिजिह्वीर्षयेव महतो महीयानणोरणीयान्वा जायस्व, नापैति संभावना सेति
भावः ॥ ७३ ॥

विगलदवयवमिति । विगलन्तः पृथग भवन्तोऽथवा यस्मात्तं तथोक्तं निरवय-
वम्, विकारमात्राभिः जन्मादिभिः षड्भिः रहितम् असमृक्तम्, अनिन्द्रियम्
सकलेन्द्रियवर्जितम् (अतएव) अक्रियम् क्रियाशून्यम् पुराणम् सनातनं नित्यम्

मशक या मतङ्गज पर पदन्यास करने वाली मेरी यह अस्मिता नटी
बारबार नाचती रही है, मेरी यह अस्मिता निश्चय ही कभी आप पर भी आरोहण
करेगी भले ही आप 'अणोरणीयान् महतो महीयान्' बनते रहें ॥ ७३ ॥

हाय, यह क्या !

त्वमसि तदिति चेतनामयं मामुपनिषदोऽपि वत प्रमोहयन्ति ॥ ७४ ॥

जगज्जनक, जानामि गतमिदानीं मम संसरणचर्चया ।

दिगपदिशविपर्ययोऽपि पुंसा-

ममिमत्संसरणक्रियां रुणद्धि ।

मम तु भवकदध्वगस्य कोऽपि

त्वमहमिति प्रणितो महान्प्रमोहः ॥ ७५ ॥

चेतनामयम् चैतन्यधनम् तत् ब्रह्म त्वम् जीवः असि इति एवम् उपनिषदः वेदान्ताः अपि मां प्रमोहयन्ति वत । उद्यदात्मबोधोऽयं जीवो वेदान्तवाक्यैः परमात्माभेदं बोधयद्विनिर्निन्द्रियनिर्विकारनिरवयवनिष्क्रियसनातनचैतन्यधनब्रह्म त्वमसीति कथ्यमानः स्वं प्रतार्यमाणमिव मन्यते प्रथमम्, जाते चास्यैवाध्यासे दृढी-भूतत्वात्मपरमात्मैक्यभावेनेति भावः ॥ ७४ ॥

संसरणचर्चया गतम्—समाप्ता मम जन्ममरणवार्त्ता ।

दिगपदिशेति । दिगपदिशविपर्ययः दिक् प्राग्यादिदिशा अपदिशम् दिशयोर्मध्यम् तयोर्दिगपदिशयोः विपर्ययः भ्रमोऽपि जायमानः सन् पुंसाम् अभिमत्संसरणक्रियाम् यथाभिमत्स्थानगमनकार्यम् रुणद्धि प्रतिवध्नाति । मम भवः संसार एव कदध्वा कुत्सितो मार्गस्तत्र गच्छति तादृशस्य तु कोऽपि अवर्णनीयः त्वम् अहम् त्वम् ब्रह्मैवाहं जीव इत्याकारकः महान् प्रमोहः चित्तविभ्रमः प्रथितः

आप चेतनामय हैं, परन्तु उपनिषद् मुझे धोखा दे देनेके लिये कहती रहती हैं कि पुरुष निरवयव, विकारमात्रासे शून्य, इन्द्रियविकल, निष्क्रिय तथा पुराण हैं ॥ ७४ ॥

हे संसारके जनक, मैं जानता हूँ अब मेरे संसरण (जन्मग्रहण) की बात समाप्त हो गई ।

जिस पथिकको दिग्भ्रम हो जाता है उसका भी संसरण (आगे बढ़ना) रुक जाता है । मुझ संसार-मार्गके अभागे पथिकको तो इतना अज्ञान हो गया कि मैं तुमको स्व और स्व को तुम समझ रहा हूँ, फिर मेरी संसारयात्रा कैसे निभ सकती है ? ॥ ७५ ॥

किं वा कृते प्रतिकृतमेवैतत् ।

मयि परमविभौ विशुद्धसत्त्वे

यदिह शरीरतदात्मतामधास्त्वम् ।

निगमपुरुष तत्प्रतिक्रियायै

त्वयि निदधामि समस्तवस्त्वभेदम् ॥ ७६ ॥

पुरुषोत्तमः—वत्स, सेयमपवर्गनगरगोपुरायमाणा दशा भवतु मोहमयी
न पुनरेनामवधीरयिष्यसि ।

चिरादनुवृत्तः (तत्कथं मम संसारयात्रोपपद्येत एतद्गतं मम संसरणचर्चयेति
प्रागुक्तस्थोपपादनायोक्तम्) साधारणे दिगभ्रमे जाते सावीयसि मार्गेऽपि यात्रा
निरुध्यते, अत्यन्तविषमेऽत्र भवमार्गे स्वपरोमेदरूपे भ्रमे महति जायमाने नैव
शक्यते यात्रा कर्तुमिति भावः ॥ ७५ ॥

मयि परमेति । हे निगमपुरुष वेदप्रतिपाद्यपरमात्मन्, परमविभौ सर्व-
व्यापके विशुद्धसत्त्वे प्रकाशात्मनि इह मयि विषये यत् त्वम् शरीरतदात्मताम् देहे-
न्द्रियाद्यभेदम् अधाधीः आरोपितवान् । तस्य त्वया कृतपूर्वस्य देहेन्द्रियादेरध्या-
सरूपस्यापकारस्य प्रतिक्रियार्थम् त्वयि परमात्मनि विषये समस्तवस्त्वभेदम् सर्वात्म-
कताम् निदधामि आरोपयामि । त्वं मयि देहेन्द्रियादिमात्रात्मतामारोपितवान्हं
तु त्वयि समस्तवस्त्वात्मकतामारोपयामीति मया कृतस्य प्रतिक्रियां कृत्वा लब्धा
शान्तिरित्यर्थः ॥ ७६ ॥

अपवर्गनगरस्य मोक्षपुरस्य गोपुरम् पुरद्वारम् इवाचरतीति अपवर्गनगरगोपु-
रायमाणा मोक्षप्राक्कालिकी । दशा—जीवन्मुक्त्यवस्था । अवधीरयिष्यसि—अव-
मंस्यसे अस्वीकारोऽस्या अवधीरणा । तत्त्वमसीत्याद्याः श्रुतयोऽमुमेव जीवन्मोक्षरूप-

अथवा—यह तो बदला है—

मुक्त व्यापक तथा विशुद्ध चैतन्यमय जीवने तुमने शरीरात्मताका आरोप
क्रिया, उसके बदलेमें, हे निगमपुरुष, अब मैं तुममें सभी वस्तुओंका अभेद—
सर्वभूतात्मकता—का आरोप करता हूँ ॥ ७६ ॥

पुरुषोत्तम—वत्स, यह मोक्षरूप नगरके गोपुरस्वरूप दशा भले ही मोहमय
हो, इसका अन्तर्द्वार मत करनी। Math Collection. Digitized by eGangotri

पुरुषः—एवमेतत्

शमितजडतदात्मताप्रमोहो

विमलयति त्वदभेदविभ्रमो माम् ।

प्रकृतिमुपनयन्ति वारिधानीं

कतकरजांसि रजोऽन्तरापकर्षात् ॥ ७७ ॥

मात्मपरमात्मनोरभेदमुपपाद्य कृतार्थतां भजन्ते, स चाभेदः स्वात्मसाक्षात्कारे उपयुज्यते, स चात्मसाक्षात्कारो निर्वाणे इतीयं परम्परा । तन्निर्वाणमपवर्गपुरम् तद्द्वारभूतं च जीवन्मुक्तत्वम्, इत्यवश्यं मन्तव्यम् । अतएवात्र जीवन्मुक्तिदशा अपवर्गनगरगोपुरायमाणोक्ता । 'पुरद्वारं तु गोपुरम्' इत्यमरः ।

शमितेति । शमितः शान्तिं गमितः जडेन देहादिना सह तदात्मता तद्रूपता सेव प्रमोहः अनाद्यविद्यरुज्ज्ञानम् येन तादृशः (शमितजडतदात्मता-प्रमोहः) त्वदभेदविभ्रमः त्वया सहाभेदस्य विलासः माम् विमलयति विशुद्ध-सत्त्वरूपतामापादयति । (देहाध्यासं त्वदभेदो निवारयति, देहाध्यासस्य प्रमोहरूपता नितान्तव्यामोहकतयोक्ता, ब्रह्माभेदबुद्धेरपि जीवन्मोक्षरूपाया विभ्रमरूपता निर्वाणदशापूर्वभावितयाऽपरमपुरुषार्थत्वरूपतयोक्ता) (मोहे प्रवृत्तिसामान्याभावः विभ्रमे तु प्रवृत्तिसंभवः सा प्रवृत्तिः साधीयसो तदितरा वेत्यन्यदेतत्, अतएव चात्र विभ्रमस्य मोहनिवर्तकताऽभिहिता) विमलीकरणे दृष्टान्तमाह—प्रकृतिमिति । कतकरजांसि कतकं नाम जलनिर्मलीकरणद्रव्यविशेषः फलात्मकः तस्य रजांसि चूर्णानि रजोऽन्तरापकर्षात् अन्येषां कर्दमादिभागभूतानां रजसाम् अपकर्षात् अपनयनात् (द्वारभूतात्) वारिधानीम् जलस्थापनपात्रं घटादि (पात्रस्थितं जलम्) प्रकृतिं स्वाभाविकीं स्वच्छताम् उपनयन्ति प्रापयन्ति । यथा कतकरजांसि जलगतानि कर्दमादिसंवन्धीनि रजांसि दूरीकृत्य जलं प्रकृतिम् स्वाभाविकीं शुद्धिं प्रापयन्ति तद्वत् त्वदभेदविभ्रमः

पुरुष—हाँ, आप ठीक कहते हैं,

जडात्मता ज्ञानको शमित करके (देहाध्यास छुड़ाकर) यह आपके साथ अभेदका विभ्रम मुझे विमल बना रहा है जैसे निर्मली रज जलगत अन्य रजःकणों को दूर करके जलको स्वाभाविक निर्मलता प्रदान करता है ॥ ७७ ॥

पुरुषोत्तमः—पुरुष, कथय कमर्थमिदानीमर्थयसे ।

पुरुषः—पुराणपुरुष,

व्यवधिरुपरराम भूर्विचिक्ता प्रभवसि गूढगतिर्न मां प्रहर्तुम् ।

तदिह भवतु तावदेकशेषापरविलयावधिरावयोर्विमर्दः ॥ ७८ ॥

जडाभेदप्रमोहं निवर्त्य मां विशुद्धसत्त्वरूपतां प्रापयति । कतकादिभिः शोधनद्रव्यैः कर्ममांशभूतजरजस्तु दूरीकृतेष्वपि यथा कतकरजःसंबन्धोऽनुवृत्त एव तिष्ठति तथैव ब्रह्माभेदबोधनद्वारा जडाभेदबुद्धौ निवर्त्यमानायामपि सत्यां ब्रह्मजीवयोस्तादृश्यं जीवन्मोक्षदशायां तिष्ठत्येव, तत्तु निर्वाणे सत्येव लीयते इत्यर्थोऽत्रोपमारहस्यभूतः । अत्र कतकरजांसि वारिधानीं न शोधयन्ति किन्तु वारीण्येव शोधयन्ति, अतोऽत्र वारिधानीपदं लक्षणया वारिपरम् । अथवा—“सविशेषणे हि विधिनिषेधौ सति विशेष्येऽन्यवबाधे विशेषणमुपसङ्क्रामतः” इतिन्यायादत्र वारिधान्यां शोधनान्वय-बाधात् तत्र विशेषणीभूते वारिण्येव शोधनविधिः संचार्यत इति बोध्यम् ॥ ७७ ॥

व्यवधिरिति । व्यवधिः व्यवधानम् (मायारूपम्) उपरराम—विरतम् । भूः आश्रयदेशः, विचिक्ता विजनाजिरूपा जाता । इदानीम्—व्यवध्युपरम भूविचि-क्त्यो जीतयोः सत्योः पुरा इव पूर्ववत् (व्यवधिसद्भावेन भुवि अविचिक्तायां सत्यां यथा प्रहृतवानसि तथा) माम् प्रहर्तुम् नानाविधप्रमादैः क्लेशयितुम् न प्रभवसि न शक्नोषि । तत् तस्मात् इह विचिक्तायां व्यवधिशून्यायां भुवि तावत् आवयोः जीवपरमात्मनोः एकशेषापरविलयावधिः एकस्य शेषः अपरस्य विलयः समाप्तिश्च अवधिर्मयादा यस्य तादृशः विमर्दः सङ्घर्षः भवतु जायताम् । यथा परस्परं विरुन्धा-

पुरुषोत्तम—पुरुष, कहो, अब क्या चाहते हो ?

पुरुष—हे पुराणपुरुष,

हमारे आपके बीच जो व्यवधान था वह मिट गया, हमारे और आपके बीचकी भूमि निर्जन है, तुम छिपकर मुझपर प्रहार नहीं कर सकते हो, इस लिये अब मेरे तथा आपके बीच वह युद्ध होगा जिसमें हम दोनों में एकही बचा रह जायगा ॥ ७८ ॥

पुरुषोत्तमः—न संभवात् नित्ययोरावयोरेकतरस्यापि विलयः । तन्मया सह भेदाभेदताटस्थ्येन निखिलेतरविषयपरिहारेण च स्वमात्मान-मनुशीलय । अहमपि हि तत्त्वतो ज्ञातः स्वात्मसाक्षात्कारस्योपकरोमि पुरुषाणामिति ।

नयोर्भेदयोरेको व्यवधायकेन कुड्यादिनाऽन्तरितो विषमायां वृक्षादिच्छन्नायां वा भुवि वर्त्तमानः परं प्रच्छन्नभावेन प्रहरति, केनापि कारणेन जाते तु व्यवधानापगमे विविक्तायां भुवि प्राप्तायां सत्यां तयोर्निर्भरयुद्धे एकस्य शेषः परस्य नाशश्च पर्यन्ते पर्यवस्यति तथैवात्र मायाव्यवधिसत्त्वे आशयाशुद्धिरूपायां भुवोऽविविक्तौ वर्त्तमानायां च जीवः प्रकामं कष्टमापत्, परं सम्प्रति मोक्षकाले मायानिवृत्त्या सत्त्वशुद्धौ जातायामेकः परमात्मैव शिष्येत जीवः स्वरूपं जह्यादेवेति युद्धवृत्तान्तोऽत्र मोक्ष-वृत्तान्तस्य पृष्ठभूमिकृतः । सोऽयं त्रिदण्डिसम्मतो जीवात्मनः परमात्मनि विलयो नाम मोक्षोऽत्र प्रस्तुतो बोध्यः ॥ ७८ ॥

पूर्वश्लोके परमात्मनि जीवात्मविलयो मोक्षोऽभिहितः, तत्त्वण्डयति—न संभवतीति । आवयोः—जीवपरमात्मनोः । एकतरस्य—कस्याप्येकस्य । विलयः—ध्वंसः । तत्—विलयस्यासंभवात् । भेदाभेदताटस्थ्येन—अंशतोऽभेदेऽपि वस्तुतो भेद इति न सर्वथा भेदो नाप्यभेदः, किन्तु भेदाभेदयोस्ताटस्थ्यम् माध्यस्थ्यम् । यथा वैयाकरणानां शब्दार्थयोर्भेदसहिष्णुरभेदः शास्त्रसिद्धोऽपि न वास्तविकस्तथा नैयायिकानामपि जीवेश्वरयोरभेदावभास एव । निखिलेतरविषय-परिहारेण—सर्वमपि विषयासङ्गं परित्यज्य । (निदिध्यासनमत्र सर्वविषयपरि-हारः) अनुशीलय—सततं भावय । अभेदसाक्षात्कारानन्तरं केवलमात्मालोचनं कर्त्तव्यम्, तदेव सञ्चितानि सर्वाणि कर्माणि क्षिणोति, तदत्र तन्मयेत्यादिनाऽभिहितं बोध्यम् ॥

पुरुषोत्तम—हम दोनों ही नित्य हैं, हम में किसी भी एकका विलय नहीं संभव है । अतः मेरे साथ भेदाभेद-ताटस्थ्य के द्वारा तथा अन्य समस्त विषयोंका परिहार करके अपनी आत्माकी भावना करो, मेरा तात्त्विक ज्ञान भी पुरुषोंके अत्मसाक्षात्कारमें उपकारी होता है ।

पुरुषः—(सकृन्म ।) अरे अनारतप्रबोधमहिमन अभङ्गुरगुणनिधे,
 सुभगपरिचयं जहाति चेत्त्वामतिचपला मम चित्तचेतनेयम् ।
 परिणतिजडिमप्रकर्षदुःस्थे भिदुरगुणे मयि सा कथं रमेत ॥७९॥
 तथापि भवदादेशतः पश्यामि केवलमात्मानम् ।

(नेपथ्ये ।)

हंहो पुरिसाणं उत्तम, अणुपणपसवा अम्हे । ण जुज्झइ अम्हाकं मूलु-
 च्छेदो । (हंहो पुरुषाणामुत्तम, अनुत्तमप्रसवा वयम् । न युज्यतेऽस्माकं
 मूलोच्छेदः ।

अनारतप्रबोधमहिमन्—नित्यविज्ञानमहिमशालिन् । अमङ्गुरगुणनिधे—नित्य-
 बुद्धीच्छाप्रयत्नयुक्त ।

सुभगेति । अतिचपला ममेयं चित्तचेतना बुद्धिः सुभगः शोभनः (निर्वाण-
 लामफलकः) परिचयो ज्ञानं यस्य तादृशम् त्वां चेज्जहाति त्यजति तदा परिणतौ
 अन्तिमावस्थायाम् जडिमो जडतायाः (अबोधस्य) प्रकर्षेण अतिशयेन दुःस्थे
 दुःखिनि भिदुरा अनित्या गुणा बुद्ध्यादयो यस्य तादृशे च मयि सा चेतना कथं
 रमते ? या मम चित्तवृत्तिर्ज्ञायमानतया परिचिते निर्वाणफलप्रदे परमात्मनि नारमत
 चापल्यात्, सा अज्ञानोपहततया दुःखिनि अनित्यज्ञानादिगुणके च मयि कथं
 रमते । अतः कथञ्चिदनुनीयमाना सा त्वय्येव रता भवत्विति भावः ॥ ७९ ॥

निदिध्यासनेन अनारब्धकर्मगणनाशो भवतीत्युक्तम्, तदत्र जीवं निदिध्यासन-

पुरुष—(कृष्णभावसे) अरे नित्यज्ञानमहिमाशालिन्, अविनश्वर-
 गुणगणोपपन्न,

मेरी यह चञ्चल चेतना निर्वाणप्रद होनेके कारण रमणीय आपके परिचयको
 छोड़ देगी तो भला वह अन्तमें अबोधमें परिणत होने वाले तथा अनित्यगुण-
 शाली मुझमें किस तरह रम सकेगी ? ॥ ७९ ॥

फिर भी आपके आदेशसे मैं विषयान्तर-परिहारपूर्वक आत्माकी भावना
 करता हूँ ॥

[नेपथ्यमें]

हे पुरुषोत्तम, हम अभीतक फल नहीं दे सके हैं, हमारा मूलोच्छेद करना
 उचित नहीं है ।

पुरुषोत्तमः—सोऽयमनारब्धव्यापारकः कर्मगणो विलीयते ।

पुरुषः—त्यक्ता मया तर्हि संसारकान्तरमरूपु संसरणचर्चा ।

स्तनकलशमुखेन वा जनन्यास्तनयकराङ्गुलिमध्यकुल्यया वा ।

मुहुरहमपिवं पयांसि यस्मात्तदिदमशुष्यत जालमाशयानाम् ॥८०॥

(नेपथ्ये ।)

हा आवुअ, सिसिरभिसिणीसण्डो व्व तुमं विलीनो मा जाण कखण्णिपि

प्रवृत्तं दृष्ट्वाऽनारब्धकर्मगण आक्रोशमारभते—हंहो इत्यादिना । अनुत्पन्नप्रसवाः—
अनुत्पादितफलाः । (असन्ततयश्चेति ध्वन्यते) सन्ततिमतां नाशे तत्सन्ततयोऽनु-
वर्तन्ते, असन्ततिकानां नाशे तु मूलोच्छेदः प्रसज्यते इति तदाक्रोशकारणम् ।

स्तनकलशेति । अहम् जनन्याः मातुः स्तनकलशमुखेन चूचुकेन सुतस्य
पुत्रस्य कराङ्गुल्योरङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यमेव कुल्या प्रणाली तथा वा यस्मात् कर्मगणात्
मुहुः पुनः पुनः पयांसि दुग्धानि जलानि च अपिवम् पूर्वं पीतवान् तदिदम्
आशयानां जालम् जन्ममरणप्रयोजकः कर्मशयगणः अशुष्यत शुष्कतामगमत् ।
कर्मगणे सति तत्फलभोगाय लोको जायते ततश्च मातुः स्तनमुखेन दुग्धं पिबति,
म्रियते इति पुत्रैर्दायमानं जलं पिबति, जाते च कर्मक्षये सर्वमपीदं दुग्धस्य जलस्य
वा पानं निवर्तते, तदत्र कर्मगणक्षयो हि पयोनिधानशोषरूपेणोक्तः । पुत्रेण पित्रे
अङ्गुष्ठतर्जन्योर्मध्यदेशेन जलदानस्य विधिधर्मशास्त्रेषूक्तः ॥ ८० ॥

आवुको विद्वान् । महामौहसंबोधनमिदम्, तस्य विद्वत्त्वं च सकलविषयक-

पुरुषोत्तम—यह सञ्चित कर्मगण विलीन हो रहे हैं ॥

पुरुष—अब मेरा संसारस्वरूप बन तथा मरुभूमिमें भटकनेसे पिण्ड
छूट गया ।

जिस संचित कर्मगणरूप जलाशयके भरे रहनेसे मैं माताके स्तनरूप
कलशद्वारा पय (दूध-जन्म ग्रहण द्वारा) पीता रहा हूँ, और पुत्रकी तर्जनी
अङ्गुलीके मूलरूप नालीके द्वारा पानी (मरण द्वारा तर्पणजल) पीता रहा हूँ
वह आशयजाल (कर्मगण-जलाशय) शुष्क हो गया ॥ ८० ॥

[नेपथ्यमें]

हा विद्वन्, (महामौह) शिशिर ऋतुके कमलनालकी तरह तुम स्वयं

अम्हे जीआमो त्ति । हा वच्छे पउत्ति, तुअं पि अणाहा असरणा विपज्जि-
हसि । (हा आबुक्, शिशिरविसिनीखण्ड इव त्वं विलीनो मा ज्ञासीः क्षणमपि वयं
जीवाम इति । हा वत्से प्रवृत्ते, त्वमप्यनाथाऽशरणा विपत्स्यसे ।)

पुरुषोत्तमः—पश्य पुरुष, तव विवेकप्रदीपे पतङ्गवृत्तिमाश्रित्य विलीने
महामोहे कुमारौ रागद्वेषावपि प्रवृत्तिविलयाय विरमतः ।

पुरुषः—हन्त विरतेषु चिरंतनप्रियसुहृत्सु दोषेषु विरतजन्मफलो विदल-
द्विनश्यदाशयग्रन्थिर्मुहूर्तं कचिद्विश्रमितुमिच्छामि ।

प्रवर्तकतया तत्तद्विषयज्ञानवत्त्वेन साधितम् । शिशिरविसिनीखण्ड इव—यथा शिशि-
रसमये विसिनीखण्डो लीयते तथैव त्वमपि लीन इति । सद्यो मृतः स्वमरणोत्तर-
कालमृतान् स्वपुत्रान् यथा न जानाति तथा सद्यो मृतोऽयं महामोहः स्वमरणो-
त्तरकाले म्रियमाणान् स्वजन्यतया पुत्रान् रागद्वेषादीन् म्रियमाणानपि तथा न
जानातीत्यर्थः । वत्सा—इयं प्रवृत्तिः महामोहस्य पौत्री, महामोहः पितामहः,
तत्पुत्रा रागद्वेषादयः, रागजन्या चेयं प्रवृत्तिरिति । अनाथा—अशरणा, पितुः
पितामहस्य च रागस्य महामोहस्य चाचिरेण मरणादशरणेयं प्रवृत्तिः । लोकव्य-
वहारस्य शास्त्रेऽवतारणा चमत्कारकरी ।

दोषेषु—रागद्वेषादिषु । विरतजन्मफलः—मोहविलयाद्रागद्वेषयोर्विलयः, तद्वि-
लयात् प्रवृत्तेर्विलयः, ततो जन्मविलय इति जन्मविलयान्तो मोक्षोऽत्र जीवनमोक्षः
सूचितः । एतेन 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापा-
यादपवर्गः' इति गौतमसूत्रमर्थतो निबद्धम् ।

विलीन हो गये, तुमको क्या पता कि हम भी क्षणभरके लिये ही जीवित हैं ।
हा वत्से प्रवृत्ते, तुम भी अनाथ तथा अशरण हो गई ।

पुरुषोत्तम—देखो देखो, तुम्हारे विवेक-प्रदीपपर पतङ्ग की तरह महामोह
विलीन हो गया, उसके दोनो कुमार राग-द्वेष भी प्रवृत्तिके विलयके लिये विलीन
हो रहे हैं ।

पुरुष—हाय, मेरे चिरसुहृत् दोषोंके विरत हो जानेसे मेरे जीवनका फल
ही नहीं रह गया, मेरे कर्मगणरूप आकाशग्रन्थिका नाश हो रहा है या अभी
अभी होगा, मैं कहीं थोड़ा विश्राम करना चाहता हूँ ।

पुरुषोत्तमः—वत्स, तदिदमप्रतः कायारण्यम् । इह विश्राम्य तावद-
चिरमिह परिचरिष्यन्तस्त्वां प्रतिपालयान्त फलवन्तः कर्माशयतरवः ।

पुरुषः—नाथ, भुक्तानि कायारण्ये कर्मतरुफलानि । विलीनं सपाद-
पमरण्यम् । अयं पुनः को नाम ।

नोर्ध्वं धावन्नवनिवलयान्नाम्बराल्लम्बमानो

दिग्भ्यस्तिर्यङ् न च विचलितो नान्तरैव प्रसृतः ।

आनन्दाब्धेरपगततटद्वीपवेलाविभागः

पूरः पारे वचनमचिराद्विश्वमेकीकरोति ॥८१॥

अथ—निर्वाणनाम्नोऽपवर्गस्य प्राक्काले कायव्यूहद्वाराऽऽरब्धव्यापारकर्म-
फलानामशेषतो भोगः ततो ज्ञानफलमानन्दभोगः, 'आनन्दं ब्रह्मणो रूपं तच्च
मोक्षे प्रतिष्ठितम्' इति स्मृत्युक्तः, तमेव वक्ष्यति—'अयमानन्दसमुद्र' इत्यादिना ।
कायारण्यम्—कायव्यूहः ।

कर्माशयतरवः—कर्मसमूहा वृक्षाः । सपादपम्—वृक्षैः सहितम् ।

नोर्ध्वमिति । अयम् अपगतः दूरीभूतः तटस्य तीरस्य द्वीपस्य जलावृत-
भूभागस्य वेलायाश्च विभागो यत्र तादृशः निरवच्छिन्नः आनन्दाब्धेः आनन्दवारा-
निधेः पूरः प्रवाहः न अवनिवल्यात् भूमण्डलात् ऊर्ध्वम् उपरिदिशे धावन्
प्लवमानः, न वा अम्बरात् आकाशात् एव लम्बमानः, न च दिग्भ्यः पूर्वादिभ्यः
तिर्यक् वक्रक्रमेण चलितः, न च अन्तरा मध्ये एव प्रसृतः उत्पन्नः, पारेवचनम्
अवर्णनीयश्च सन् विश्वम् एकीकरोति आनन्दमयन्दर्शयति, अन्यो हि सागरः

पुरुषोत्तम—वत्स, यही आगे कायारण्य है, तब तक यहाँ विश्राम करो,
यहाँके कर्माशयरूप वृक्ष अपने फलोसे तुम्हारी सेवा करनेके लिये तुम्हारी प्रतीक्षा
कर रहे हैं ।

पुरुष—नाथ, मैंने कायारण्यमें कर्मतरुओंके फलोंका भोगकर लिया । वृक्षों
समेत वह कायारण्य विलीन हो गया । यह कौन है ? ।

तटद्वीप सूर्यादा आदि विभागसे रहित यह आनन्दसागरका प्रवाह न
पृथ्वी से ऊपर उठ रहा है, न आकाशसे लटक रहा है, न दिशाओंसे आ

पुरुषोत्तमः—अयमानन्दसमुद्रोऽनुषङ्गलभ्यो हेय एव दृष्टानुश्रविकानन्द-
वदपवर्गपान्थानाम् ।

सुखकामः परानन्दमप्राप्यैहिकमिच्छति ।

अभावे मत्तकाशिन्या दृष्टा तिर्यक्षु कामिता ॥ ८२ ॥

तद्वीपवेलापरिच्छिन्नो भूतलादूर्ध्वगामी व्योम्नः पतन् कस्याश्चित् दिशो वक्र-
भावेनागच्छन् मध्य एव वा जनितः संभवति, अयमानन्दाद्विस्तृतु सर्वविलक्षणो
भवन् सकलं विश्वमेकीकरोति तदयं वर्णयितुमशक्य इति सागरान्तरापेक्षोऽत्रानन्द-
सागरे व्यतिरेक उक्तः ॥ ८१ ॥

अनुषङ्गलभ्यः—अनायासप्राप्यः । हेयः—परित्याज्यः । दृष्टानुश्रविकवत्—वै-
यिकवैदिकयज्ञादिजन्यस्वर्गादिमुखवत् । अयमाशयः—यथा वैषयिको वेदविहित-
यज्ञादिसमुत्पन्नश्च स्वर्गादिसमुत्पन्न आनन्दोऽनित्यत्वात्परित्याज्यकोटौ गण्यते पारमा-
र्थिकानन्दकामुकैस्तथैत्रायमपि निर्वाणवर्त्मनि लभ्यः परमानन्दो हेय एवास्यापि
क्षयित्वात् । निर्वाणमुखमेव नित्यतया काम्यमिति माऽत्र लोभं कृथा इति ।

सुखकाम इति । सुखकामः सुखमीहमानो जीवः परमानन्दं निर्वाणसुखम्
अप्राप्य अलब्ध्वा ऐहिकं वैषयिकादिक्षयिसुखजातम् इच्छति । तत्र दृष्टान्तमाह—
अभावे इति । मत्तकाशिन्याः वरवर्णिन्याः स्त्रियोऽभावेऽश्रमे तिर्यक्षु पश्वादि-
योनिष्वपि कामिता वासनाशमनार्था प्रवृत्तिर्दृष्टा (पामराणाम्) । यथा पशु-
स्त्रीवरवर्णिन्योः सुमहदन्तरं तथैव क्षयिणः सुखादस्मान्निर्वाणसुखस्यापि महदन्तर-
मिति तात्पर्यम् ॥ ८२ ॥

रहा है, और न बीचमें उत्पन्न हुआ है, यह कहाँसे अंकस्मात् आकर विश्वको
एकाकार करता जा रहा है, यह तो अवर्णनीय है ॥ ८१ ॥

पुरुषोत्तम—अनायासलभ्य यह आनन्दसागर मोक्षमार्गगामी पथिकोंके
लिये वैषयिक तथा स्वर्गादि सुखोंकी तरह ही त्याज्य है ।

सुखकी कामना रखनेवाले परमानन्दको नहीं पाकर ऐहिक आनन्द चाहने
लगाते हैं, उत्तम स्त्रीकी अप्राप्तिमें कामियोंकी प्रवृत्ति पशु आदि योनिमें देखी
गई है ॥ ८२ ॥ Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

तदिमामानन्दकक्षामतिक्रम्य कैवल्यभूमौ निर्वाणं नामापवारकमाश्रित्य विश्राम्यतु भवान् ।

पुरुषः—इदं तावत्प्रागपि सुषुपता मयाऽध्यासितमासीदिति प्रत्यभिज्ञायते ।

इदमपवरकं तदेव यस्मिन्-

असकृदहं निरगां निशि प्रविश्य ।

विगलितवरणाद् बहिर्विहीनात्

कथमधुना सदनादितो निरीयाम् ॥८३॥

निर्वाणम्—दुःखात्यन्तविलयस्वरूपम् । अपवरकम्—वासयद्दम् ।

सुषुपता—सुषुप्तिं गच्छता । प्रत्यभिज्ञायते—प्रत्यभिज्ञानं नाम पूर्वानुभूतस्य कालान्तरे केनाप्युद्बोधकेन तत्तत्क्षेत्रज्ञपूर्णकं तदेवेदमिति ज्ञानम् ।

इदमपवरकमिति । इदं सम्पति प्रत्यक्षोक्तिमात्रं सुषुप्तिलभ्यापवरकं तुल्यं निर्वाणनामकम् अपवरकम् वासयद्दं तदेव नितान्ततत्तुल्यम् यस्मिन् सुषुप्तिलभ्येऽपवरकेऽहंजीवः असकृत् अनेकधा निशि रात्रौ प्रविश्य निरगमम् निर्गतः । सुषुप्तौ दिनंदिनं प्रलयं निर्वृतिं च मन्यन्ते शास्त्रकारास्तदनुरोधेनेयमुक्तिः, जीवो हि सुषुप्तिकाले निर्वाणलभ्यसुखसजातीयं निर्वृतिनामकं सुखमासाद्य जातायां सुषुप्तेः समाप्तौ पुनः संसारं प्रविशति स एवाथोऽपवरकप्रवेशनिर्गमपदेनोक्तः । अधुना

अतः इस आनन्दकक्षाको पार काके कैवल्य भूमिमें निर्माणनामक-कोष्ठ-ग्रहमें जाकर तुम विश्राम करो ।

पुरुष—इस प्रकोष्ठमें मैं पहले भी स्वप्नावस्थामें रह चुका हूँ, ऐसा स्मरण होता है ।

यह वही प्रकोष्ठ है जिसमें इससे पहले भी कई बार रातमें प्रवेश करके प्रातः-काल निकल चुका हूँ, लेकिन जिस प्रकोष्ठमें तब रहने का अवसर नहीं था और जो स्वतः बाहरी भागसे हीन है, उस प्रकोष्ठसे कैसे निकल जायगा ? ॥ ८३ ॥

पुरुषोत्तमः—विद्यते भवदध्यासिताध्यासयिष्यमाणयोर्निवृत्त्यपवरकयोः
सूक्ष्मो भेदः । तदधुना विरमति भवदिवसे प्रकाशराशिरयमपि तिरोभवति ।
तदसौ सुदृष्टः क्रियताम् ।

पुरुषः—(नाट्येनार्घ्यविधिं निर्वर्त्य ।) भगवन् अशेषभुवनभावनत्रयी-
पुरुष,

ध्रुवमियमपवर्गरात्रिसंख्या

भवति यतस्त्वयि निर्भरोऽनुरागः ।

निर्वाणकाले विगलितवरणात् कुड्यादिरूपवृत्तिविरहितात् बहिर्विलीनात् बाह्यगृह-
शून्याच्च अस्मात् निर्वाणरूपापवरकात् कथं केन प्रकारेण निरीयाम् निर्गच्छेयम् ।
यत्र गृहे कुड्यादिवृत्तयो भवन्ति बाह्यगृहाणि च ततो निर्गमः क्रियते अत्र तु
न कापि वृत्तिः (देहाध्यासः) न वा किमपि बाह्यगृहादिकम् (भेदबुद्धिः) तद-
शक्यक्रियमतो निर्गमनमिति भावः ॥ ८३ ॥

भवदध्यासिता—जीवेनोषिता भुक्ता निवृत्तिः सुप्तिमुखम् । अध्यासयिष्य-
माणम्—वस्तव्यम् भोक्तव्यम् अपवरकम् निर्वाणमुखम् । तयोरस्ति सूक्ष्मो भेदः ।
सुषुप्तौ—निवृत्तिः उत्तरकालाध्या । निर्वाणं तु नित्यमिति भेदः ॥

भवदिवसे—संसाररूपे दिने । प्रकाशराशिः—सूर्यः परमात्मा च ।

ध्रुवमियमिति । ध्रुवम् निश्चयेन इयम् साम्प्रतिकी अवस्था अपवर्गरात्रे
मोक्षलक्षणायाः निशः सन्ध्या भवति जायते, यतः त्वयि मे निर्भरः गाढः रागः
प्रेमा भवति । रात्रेः पूर्वं जायमानायामपि सन्ध्यायां प्रकाशराशौ सूर्ये यथा गाढो
रागो जायते तथैव मुक्तेः पूर्वकाले परमात्मनि गाढो रागो जायते स च जाय-

पुरुषोत्तम—तुम जिस प्रकोष्ठमें रह चुके हो, और अब जिसमें रहने
जा रहे हो, उन दोनों प्रकोष्ठोंमें अन्तर है । संसार दिवसका अन्त हो
रहा है, यह प्रकाश जब तक छिप नहीं जाता है, तभीतक इसे अच्छी
तरह देख लो ।

पुरुष—(अमिनयपूर्वकं मध्यं देकर) हे समस्त भुवनके जनक त्रयीपुरुष,

रुचिमय चरमोऽयमञ्जलिस्ते

ननु न चिराद्भविता भवानदृश्यः ॥८४॥

(इति निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इति तुरीयोऽयमात्मदर्शनं नामाऽङ्कः ।

मानोऽस्तीति—अस्याः सन्ध्याया अपवर्गरात्रिपूर्वभावोऽनुमीयते । हे रुचिमय प्रकाशमय प्रेममय वा, अयन्ते तुभ्यम् गम चरमोऽञ्जलिः अन्तिमः प्रणामः, नचिरात् शीघ्रमेव भवान् सूर्यः परमात्मा च अदृश्यो भविता ननु । रात्रौ सूर्यो यथा न दृश्यते, तथैव जाते मोक्षे दृग्दृश्यसंबन्धसामान्याभावेन परमात्मा नावभासते इति भावः ॥ ८४ ॥

इति मैथिलपण्डितश्रीरामचन्द्रमिश्रप्रणीते अमृतोदयप्रकाशे

चतुर्थाङ्कप्रकाशः ।

हे रुचिमय, निश्चय ही अपूर्ण रात्रि की यह सन्ध्या हो रही है क्योंकि आपमें गाढ़ अनुराग (लाली) है, हमारा यह अन्तिम नमस्कार स्वीकार करें, अब तो आप शीघ्र ही अदृश्य होने जा रहे हैं ॥ ८४ ॥

[सबका प्रस्थान]

॥ चतुर्थ अङ्क समाप्त ॥

पञ्चमोऽङ्कः ।

(ततः प्रविशति श्रुतिरान्वीक्षिकी च ।)

श्रुतिः—ततस्ततः ।

आन्वीक्षिकी—ततश्च प्रमित्यनुमितिसिद्धिभिः सहचरितधर्मगणः पुरुषस्य प्रादुर्बभूव विलीने च सान्वये महामोहे कैवल्यभुवमागते पुरुषे तिरोबभूव पुरुषोत्तमः ।

ततः—तदनन्तरम् । (आत्मदर्शने जात इत्यर्थः) चरितधर्मगणः—पूर्वानुष्ठित-धर्मसमूहः ।

अयमाशयः—पुरुषस्यात्मदर्शने पूर्वोक्तरूपेण जाते सति तस्य प्रमित्या अनुमित्या सिद्ध्या सह तदीयः पूर्वानुष्ठितधर्मनिवहः प्रादुरासीत् फलोन्मुखोऽभवदिति । सान्वये—सपरिवारे—रागद्वेषरूपपरिवारसहिते । महामोहे—जीवपरमात्माभेदभ्रममूलभूते मोहे । विलीने—अपगते सति । कैवल्यभुवम्—निर्वाणस्थानम् । तिरोबभूव—स्वरूपं विहाय परमात्मरूपो जातः । तदत्र—आत्मदर्शनात्सान्वय मोहनिवृत्तिः पूर्वचरितधर्मसमूहस्य प्रादुर्भावः, कैवल्यभूप्राप्तिः स्वरूपपार्यंक्यनिवृत्तिश्चेति क्रमशो जायमानानां भावानामुत्तरोत्तरं कार्यकारणभाव उपपादितो बोध्यः । भगवन्—सर्वसामर्थ्यशालिन् । अनिमित्तमैत्रीमयचरित्र—अकारणवन्धो । निष्कारणकरुणारत्नाकर—निरुपधिदयासागर । शङ्कर—लोककल्याणकारिन् ।

[श्रुति तथा आन्वीक्षिकीका प्रवेश]

श्रुति—इसके बाद ?

आन्वीक्षिकी—इसकेबाद प्रमिति अनुमिति एवं सिद्धिके साथ पुरुष द्वारा आचरितधर्मगण पुरुषके सामने आया, महामोह सवंश विलीन हो गया, पुरुष कैवल्य भूमिमें पहुँच गया, फिर पुरुषोत्तम ज्ञात गया ।

(नेपथ्ये ।)

भगवन् अनिमित्तमैत्रीमयचरित्र निष्कारणकरुणारत्नाकर शंकर,

त्यक्ताध्वन्यसुहृज्जनस्य तरतः कान्तारमेकाकिनः

प्रच्छन्नेन सखे त्वया वसतयो भोगाय मे निर्मिताः ।

संसाराध्वविरामसीमनि मनागेकात्मवत्संगते

विश्लिष्टे त्वयि केवलस्य गलितः सर्वः प्रकारो मम ॥१॥

त्यक्ता ध्वन्येति । हे सखे, पुरुषोत्तम, त्यक्ताः विसृष्टाः अध्वन्याः मध्ये-
मार्गं मिलिताः सुहृज्जनाः रागादिरूपा बन्धवो येन तादृशस्य संसारवर्त्मनि मिलितान्
रागादीन् परित्यक्तवतः एकाकिनः सहायान्तररहितस्य कान्तारम् दुर्गमं संसार-
वर्त्म तरतः लङ्घयतः मे मम भोगाय विश्रामसुखावाप्तये प्रच्छन्नेन आवृतस्वस्व-
रूपेण मायाविना त्वया वसतयः निवासस्थानानि सुरनरतिर्यगादियोनिरूपाणि
निर्मिताः रचिताः । संसाराध्वविरामसीमनि संसाररूपमार्गस्य समाप्तिरूपेऽवधौ
निर्वाणकालस्वरूपेऽस्मिन् मनाक् ईषत् अतिस्वल्पकालस्य कृते एकात्मवत् अद्वया-
कारेण संगते मिलिते (पश्चाच्च) विश्लिष्टे वियुक्ते संति त्वयि मे मम सर्वोऽपि
(त्वया कल्पितः) [भवाध्वनि विश्रान्तेः] प्रकारः गलितः अपगतोऽभूत् । अय-
माशयः—यथा कञ्चन दुर्गमं मार्गं तरीतुं प्रवृत्तस्य कस्यचित्पुरुषस्य कोऽपि दयालुः
सखा मध्येमार्गं तदीयविश्रामस्थ कृते आवश्यकोपकरणयुतानि भवनानि निर्मापयेत्
तथैव त्वया संसारं तरीतुं प्रवृत्तस्य मम विश्रामाय सुरनरतिर्यगादियोनयः कल्पिता
आसन् । अधुना निर्वाणसमये त्वं क्रियतः कालस्य कृतेऽद्वयाकारेण मया सह
मिलसि एकात्मताबुद्धौ दृढीभूतायां च स्वरूपमात्रप्रतिष्ठिते मयि वियुक्तो भवसि,
तन्मम सर्वोऽपि भोगप्रकारः समाप्नोतीति । तदत्र समाधिपरिणामो व्याख्यातो

(नेपथ्यमें)

भगवन्, अंकारणमैत्रीपरायण, अकारणदयलु, शङ्कर, मैं मार्गमें मिलने
वाले साथियोंको छोड़कर अकेले दुर्गवनमार्गसे चल रहा था, आपने मेरे भोगके
लिये छिपकर आवास बनवा दिये, संसाररूप मार्गके विराम की सीमारर एकात्म
भावसे आपमिले और विछुड़ गये, मैं अकेला तथा सदया निर्धन हो रहा हूँ ॥१॥

विगलितगुणसामान्यं केवलमात्मानमालोच्य ।

पुरुषोऽननुभूतचरं चरमतरं दुःखमनुभवति ॥ २ ॥

श्रुतिः—वत्से, एतदवसानानि पुरुषस्य व्यवसितानि । असात्रेव चास्य दुःखानामत्यन्तविमोक्षो यदपवर्गप्रतिष्ठा नाम । प्रतिष्ठिते च प्रशान्तिसामैकधने राजन्यपवर्गे

बोध्यः—तथा च योगसूत्रम्—“सर्वार्थतैकाग्रतयोः क्षयोदयो चित्तस्य समाधिपरिणामः” : पा० यो० सू. ३।१ । अनेन श्लोकेन प्रच्छन्नस्थितेन भाविकष्टनिवृत्तये मध्येमार्गे विश्रामस्थानानि कल्पयता स्वस्याकारणमित्रता दयासागरता च प्रमापिता पुरुषोत्तमेन, ततश्च तत्संबोधने अत्रोक्ते समर्थिते बोध्ये ॥ १ ॥

विगलितेति । पुरुषः विगलितं संमाप्तं गुणसामान्यं बुद्ध्यादिगुणगणो यस्य तादृशम् । केवलम् पुरुषोत्तमरूपसहायकापायेऽसहायम् आत्मानम् स्वम् आलोच्य विभाव्य अननुभूतचरम्—अननुभूतपूर्वम् चरमतरम् अन्तिमकालिकमतिमहच्च दुःखमनुभवति । निर्वाणसमये समुपस्थिते समूलबुद्ध्यादिगुणसामान्योच्छेदे जातेऽद्वयाकारेण स्थितः पुरुषः पुरुषोत्तमरूपेण सुहृदा वियुक्तः सन् इतः पूर्वं कदाऽप्यननुभूतं चरमकोटिकञ्च दुःखमनुभवतीत्यर्थः । ‘समूलबुद्ध्यादिविशेषगुणसामान्योच्छेदो मोक्षः’ इति काणादमतमनुसृत्येदमुक्तम् ॥ २ ॥

एतदवसानानि—एतदन्तानि, (एतत्पर्यन्तमेव पुरुषस्य) व्यवसितानि—व्यापाराः अद्वयभूमिप्राप्तिपर्यन्त एव पुरुषव्यापार इत्यर्थः । अत्यन्तविमोक्षः—समूहनिवृत्तिः प्रशान्तिसामैकधने—प्रशान्तिः सर्वोपरतिः एव साम उपायचतुष्टयेषु प्रथमं तदेवैकं मुख्यं धनं यस्य तादृशे—सामैकधने । राजन्यपवर्गे—अपवर्गनामनि नृये । प्रतिष्ठिते—राजभाणि ।

गुणसामान्यशून्यं केवल आत्माको पाकर पुरुष अननुभूतपूर्वं एवं निःसीम दुःखका अनुभव कर रहा है ॥ २ ॥

श्रुति—वत्से, यहीं पुरुषके कर्त्तव्यकी इतिश्री होती है, वही है पुरुषका आत्यन्तिक दुःखमोक्ष जिसे अपवर्ग प्रतिष्ठा कहा जाता है । शान्ति धनके धनी राजा अपवर्गके सिंहासनासक्त हो जायेपर एव पुरुषके मनमें भी भेद रह जाता

पुरुषस्यास्य नगरे न भेदो न च विग्रहः ।

भेदविग्रहमूलस्तु दुःखदण्डः पतेत्कुतः ॥ ३ ॥
तदभिषिच्यतामपवर्गः क्षेत्रज्ञनगराधिपत्ये ।

(प्रविश्य ।)

बुद्धमार्गः—नमो भगवते तथागताय ।

क्षणिकाणुसञ्चयमये त्रिविष्टपे स्थिरता कथं भवतु चेतनात्मनः ।

चितिसंततिर्गलितवासनावलिर्विषयोपरागरहिता निरुध्यते ॥ ४ ॥

पुरुषस्यास्येति । अस्य पुरुषस्य लिङ्गशरीरावच्छिन्नस्य जीवचेतन्यस्य नगरे क्षेत्रज्ञनगरे न भेदः न च विग्रहः, विग्रहस्य शरीरस्य निवृत्तौ देहाभिमाननिवृत्तौ जातायां न भेदः शरीरोपाधिप्रयुक्तो भेदो नास्ति, तथा सति भेदविग्रहमूलः भेदं विग्रहं चोपादाय प्रवर्त्तमानः दुःखदण्डः कुतः पतेत् । अयमाशयः—यत्र नगरे भेदो विग्रहश्च तिष्ठति तत्र तन्मूलको दुःखदण्डोऽपि कदाचिदापतति, निर्वाणभूमिं गतस्य पुरुषस्य नगरे क्षेत्ररूपे भेदस्य तन्निदानस्य विग्रहस्य चाभावेन न संभवति दुःखदण्डपात इति ॥ ३ ॥

अभिषिच्यताम्—राज्यासनमारोप्यमाणो भवतु ।

तथागताय—बुद्धाय ।

क्षणिकाणुसञ्चयमये इति । क्षणिकाणुसञ्चयमये क्षणिकानां क्षणमात्रस्यायिनाम् अणूनां परमाणूनां सञ्चयस्वरूपे त्रिविष्टपे त्रिभुवने चेतनात्मनः जीवस्वरूपस्य चेतनस्य स्थिरता चिरकालावस्थायित्वम् कथं भवतु केन प्रकारेणोपपद्यताम्, गलित-वासनावलिः त्रिगतवासनासमूहा विषयोपरागरहिता विषयसम्पर्कशून्या चितिसन्ततिः

है और न विग्रह (देह-क्षणड़ा) रह जाता है, फिर भेदविग्रहमूलक दुःखदण्ड कहाँसे आवे ? ॥ ३ ॥

अतः अपवर्गको क्षेत्रज्ञनगरके राज्यपर अभिषिक्त किया जाय ।

[प्रवेश करके]

बुद्धमत—भगवान् तथागतको नमस्कार ।

यह त्रिभुवन क्षणिक अस्थायी है इससे चेतन आत्माकी स्थिरता किस

स एष ममापत्यं क्षीणवासनो विलीनक्लेशत्रयनिरुद्धो विषयोपरागरहितो वा चेतनासंतानो नामापवर्गः साम्राज्येऽभिषिच्यताम् ।

आन्वीक्षिकी—भद्र श्रमणकमार्गं, कस्ते विषयः ।

मार्गः—नैरात्म्यं क्षणिकता च । मया गृहीतो हि पुरुषो न दवीयः फलं कामयते, न प्रवर्तते, न कर्मसंस्कारस्कन्धेन सीव्यते, न संसरतीति ।

चित्परम्परा निरुध्यते योगकृतेन निरोधपरिणामेन वार्यते । अयमाशयः—बुद्धमतानुसारेण सर्वेषां भावानां क्षणस्थायितया चेतनः स्थिरो जीवो नोपपद्यतेऽतो विषय-वासना चित्परम्परैव निरुध्यते मोक्षे, जीवस्याद्वयावस्थितिरूपो मोक्षस्त्वयोक्तो नोपपद्यते तस्य क्षणस्थायित्वस्य स्वीकर्त्तव्यत्वात् । इति ॥ ४ ॥

मम—बुद्धमार्गस्य । अपत्यम्—सन्ततिः । क्षीणवासनः—विगलितवासनासञ्चयः । विलीनक्लेशत्रयनिरुद्धः—रागद्वेषमोहात्मके त्रिविधे क्लेशे विलीने सति निरुद्धप्रसरः । विषयोपरागरहितः—विषयसंपर्कशून्यः । अत्र बुद्धमार्गे मतभेदेन मोक्षस्वरूपाण्युक्तानि, यथा—‘क्षीणवासना चित्सन्ततिरपवर्गः’ इति योगाचाराः । ‘रागद्वेषमोहात्मकक्लेशत्रयविलयस्वरूपनिरोधवती सा तथा’ इति सौत्रान्तिकाः । ‘विषयोपरागरहिता चित्सन्ततिरसौ इति वैभाषिकाः ॥

साम्राज्ये—क्षेत्रज्ञनगराधिपपदे ।

श्रमणकमार्ग—बुद्धमत । श्राम्यति तपसा कायं क्लेशयतीति श्रमणः (नद्यादित्वाल्ल्युः) श्रमण एव श्रमणकः, स्वार्थे कः । तस्य मार्गो मतं तत्सम्बोधने ‘श्रमणकमार्ग’ इतिपदम् ।

कस्ते विषयः—देशः प्रतिपाद्यवस्तु च ।

नैरात्म्यम्—आत्मसामान्याभावः, तथा चोक्तम्—शरीरे रूपविज्ञानवेदना-

प्रकार हो सकती है । वासनाओंके विगत हो जानेपर विषयोपरागरहित चित्सन्तति ही मुक्तिप्राप्त करती है । (अतः यही मोक्ष अभिषिक्त किया जाय) ॥४॥

यही मेरा पुत्र क्षीणवासन विलीनक्लेशत्रय एवं विषयोपरागरहित चेतना सन्तान ही अपवर्ग है, उसीको साम्राज्य पदपर अभिषिक्त किया जाय ।

आन्वीक्षिकी—भद्र बुद्धमत, तुम्हारा विषय क्या है ?

बुद्धमत—नैरात्म्य तथा क्षणिकता ही मेरा विषय है । उससे गृहीत न

आन्वीक्षिकी—दुर्दर्शनकथामपि मादृशेन जनेन नाहंसि, यस्तावदात्मान-
मेव न चेतयसे ।

मार्गः—छीत्यवज्ञाता प्राणिहि । न हि त्यजाम्यहिंसाधर्मम् । (इति
निष्क्रान्तः ।)

श्रुतिः—अरे विद्याः, प्रवेशयतापवर्गम् ।

संज्ञासंस्कारनामकं स्कन्धपञ्चकमतिरिच्य कोऽप्यात्मनामकः पदार्थो नास्ति, तदुक्तं
शिशुपालवधेऽपि “सर्वकार्यशरीरेषु मुक्त्वाङ्ग स्कन्धपञ्चकम् । सौगतानामिवात्मान्यो
नास्ति मन्त्रो महीभृताम् ॥”

क्षणिकता—सर्वेषामेव वस्तूनां क्षणस्थायित्वम्—तथोक्तम्—“यस्सत्तत् क्षणिकं
यथा जलधराः सन्तश्च भावा अमी” क्षणिकत्वञ्च ‘तृतीयक्षणवृत्तिध्वंसप्रतियोगित्वम्’
इति विश्वनाथः । ‘स्वाधिकरणसमयप्रागभावाधिकरणक्षणावृत्तित्वं क्षणिकत्वमिति
तु व्यायः’ इति बौद्धाधिकारे रघुनाथशिरोमणिः । मया—बुद्धमार्गेण । दवीयः—
विलम्बितकालम् । क्षणिकत्वनये विलम्बलभ्ये फले (स्वस्यासत्तया) कामना
नोदयत इति भावः । कामनाया इच्छाया अनुदये प्रवृत्तिरपि नोपपद्यते इच्छा-
जन्यस्वनियमात्तस्या इति भावः । कर्मसंस्कारस्कन्धेन—कर्मप्रवृत्तिरूपेण बन्धने ।
सीव्यते—बध्यते । संसरति—संसारं प्राप्नोति, दुर्दर्शन—दर्शनाधम (कुरूप इति
च ध्वन्यते) । नाहंसि—नाधिकरोषि, नितान्तोपेक्ष्यसिद्धान्तावलम्बनात्तव मया-
सह कथाया अपि योग्यता नास्ति, दूरे त्वदनुरोधस्य मया ध्यातव्यत्वमिति भावः ।
अवज्ञाता—दत्तक्षमा । प्राणिहि—जीवनं धारय ।

दूरदर्शी फलक्षी कामना करता है, न प्रवृत्ति होती है, अतः कर्मसंस्कारसे बंधता
नहीं है, फलतः संसारसे छूट जाता है ।

आन्वीक्षिकी—दुर्दर्शन, तुम तो हमसे बात करनेके योग्य भी नहीं हो ।
तुम तो आत्माको भी चेतन नहीं मानता है ।

बुद्धमत—छी समझकर मैं तुम्हारी उपेक्षा कर रहा हूँ, जाओ जीती रहो,
मैं अहिंसाधर्म नहीं छोड़ूंगा ।

[जाता है]

श्रुति—आधी विद्याओ, आपवर्गको उपस्थित करो ।

(प्रविश्य ।)

अहंस्तिद्धान्तः—एष मो अलिहन्ताणम् ।

णिज्जरज्जलसंवलविहुडिअगलिअट्टविधबन्धा ।

अच्छिन्नघणानन्दा मुत्तप्पाणो जअन्ति जिणा ॥ ५ ॥

एसे मह पुट्टे पडे अबले अ ओवग्गे ।

[नमो अहंद्ध्यः ।

निर्जरज्जरसंवरविघटितगलिताष्टविधबन्धाः ।

अच्छिन्नघनानन्दा मुक्तात्मानो जयन्ति जिनाः ॥

एष मम पुत्रः परश्चापरश्चापवर्गः ।]

आन्वीक्षिकी—भद्र भदन्तसिद्धान्त, कस्ते विषयः । कोऽयमपरः परस्त-
वापवर्गः ।

अहंद्ध्यः—जिनेभ्यः ।

णिज्जलेति । निःशेषेण जीर्ययेतेन कामक्रोधादिरिति निर्जरः कथ्यते केशो-
ल्लुञ्चनतप्तशिलाधिरोहणादिः, तेन निर्जरेण तपोरूपेण जर्जरः क्षपितकल्पो योऽ-
सामर्थ्यः संवृणोति विवेकम् इति संवरोऽविवेकः, तेन च विघटिताः विगलिताश्च
अष्टविधबन्धा देषां तादृशाः अच्छिन्नघनानन्दाः अत्र्याहतमुखदशाः मुक्तात्मानो
जिना जयन्तीन्वयः । कर्माष्टकेन जन्मपरम्पराबन्धः, कर्माष्टकं तु चत्वारि घाति-
कर्माणि, चत्वारि शुभानि, तत्कर्माष्टकबन्धविगमश्च निर्जरादिसाध्यः संवरादि-
घटनीयश्चेति ॥ ५ ॥

भदन्तसिद्धान्त—जैनमत ।

[प्रवेश करके]

जैनमत—निर्जरासे संवरओ जर्जर बनाकर अष्टविध बन्धनको दूरकरके
अच्छिन्न घनानन्द स्वरूप मुक्ति प्राप्त करने वाले जिनोंकी जय हो ॥ ५ ॥

यही हमारे पुत्र पर तथा अपवर्ग हैं, (इन्हें अभिषिक्त करो)

आन्वीक्षिकी—भद्र जैनमत, तुम्हारा क्या विषय है ? यह पर तथा अर
अपवर्ग कौन हैं ?

सिद्धान्तः—णिम्मले विण्णाणमप सलीलपरिणामे अप्पा मह विसए
णिलावलणाह जीअविहङ्गाह अवाहआ सुहदसा ठिई णाम अंबले ओवगगे ।
उद्धगई णाम पलममोक्खे । [निर्मलो विज्ञानमयः शरीरपरिणाम आत्मा मम
विषयो निरावरणस्य जीवविहङ्गस्याव्याहता सुखदशा स्थितिर्नामापरोऽपवर्गः । ऊर्ध्व-
गतिर्नाम परममोक्षः ।

आन्वीक्षिकी—(सक्रोधम् ।) अरे दौवारिकदर्शनानि, निरुध्यन्ताममी
पाखण्डाः ।

सिद्धान्तः—कटुअभासिणि, अज्जेव्व शाहेमि । [कटुभाषिणि, अद्यैव
साधयामि ।] (इति निष्क्रान्तः ।)

(ततः प्रविशतः सिद्धान्तौ पाशुपतौ वैष्णवश्च ।)

पाशुपतसिद्धान्तः—अये, लोकविरुद्धैः सर्पदहनधारणगरप्राशनादिभिर्वे-
दविरुद्धैर्ब्रह्ममूर्ध्वत्रश्चनदारुवनद्विजविध्वंसनादिभिरपि निर्लेपस्य स्वतन्त्रतया

निर्मलः—सकलदूषणरहितः । विज्ञानमयः—ज्ञानस्वरूपः । शरीरपरिमाणः—
यावान् यस्य देहस्तावत्तस्यात्मा । विषयः—प्रतिपाद्यः ।

कटुकभाषिणि—कठोरवचने । पाखण्डत्वोक्तिरेव कठोरभाषिता ।

लोकविरुद्धैः—लोकेऽप्रथितैः लोके द्विष्टैर्वा । सर्पधारणम्—शिवस्य प्रसिद्धम् ।
दहनधारणमपि तस्य तृतीयनेत्रे वह्निस्तत्तास्वीकारेण प्रमाणीकृतम् (अतएव कामो
दग्धुमशक्यत) गरप्राशनम्—विषपानम् (मध्यमाने सागरे निर्गतेन हालाहलेन

जैनमत—निर्मल विज्ञानमय शरीरपरिमाण आत्मा मेरा विषय है ।
निरावरणजीव विहङ्गमकी अव्याहता सुखदशामें अवस्थिति अपर अपवर्ग, और
ऊर्ध्व गतिपर अपवर्ग है ।

आन्वीक्षिकी—अरे दौवारिक दर्शनगण, इन पाखण्डोंको पकड़ लो ।

जैनमत—कटुभाषिणि, आजही जा रहा हूँ ।

[प्रस्थान]

[अनन्तर पाशुपत एवं वैष्णव सिद्धान्तका प्रवेश]

पाशुपत—अरे, लोकविरुद्ध सर्प एवं अग्निका धारण तथा विषपान,
वेदविरुद्ध ब्रह्माशिरस्य दहन, दारुवनद्विजविध्वंस आदि क्रियासे निर्लेप, स्वतन्त्र

वशीकृतसिद्धेर्न केवलं पशूनामेव किंतु पशुपाशबन्धमोक्षानामपि प्रभवतो
दुरवागाहा विभूतयः ।

विधिवशमिलितो भवाध्वयात्रां हरसि जगत्तिलपेषतैलिकोऽसि ।

ताप्यमानस्य जगतः कल्याणाय शिवस्तत्त्वानेन जगदनुजग्राहेति प्रसिद्धम्) इमानि
त्रीण्यपि सर्पधारण-दहनधारण गरप्राशनात्मकानि कर्माणि लोकविरुद्धानि तैः
(आलस्येति दक्ष्यात्) ब्रह्ममूर्द्धब्रश्चनम्—घातृशिरश्छेदनम् (ब्रह्मणः शिरो
वटुकभैरवरूपः शिवोऽच्छिनत्) दास्यने द्विजान् पक्षिणस्तद्वनं दग्ध्वाऽदहदिति
दास्यनद्विजविध्वंसनं तदादिभिः । निर्लेपस्य—एतादृशैः पापविशेषं जनयद्भिः
सद्यः प्राणानपहर्तुं क्षममाणैरपि च कर्मभिरलिप्यमानस्य अस्पृश्यमानस्य ।
स्वतन्त्रतया—अकर्मपारतन्त्र्येण । वशीकृतसिद्धेः—आयत्तानिमादिसिद्धिसमूहस्य ।
(अन्येषां हि देवानां सिद्धयस्तत्कृतकर्मायत्ताः, शिवस्य सिद्धयस्तु तदिच्छामा-
त्रोपस्थापितया स्वतन्त्रतया तेन वशीकृताः कथिताः) पशूनाम्—जीवानाम् ।
(अविमृश्यकार्यकारिता बद्धता च जीवानां पशुसाम्यमिति जीवेषु पशुशब्दस्यौप-
चारिकः प्रयोगः) पशुपाशबन्धमोक्षः शैवागमसिद्धो मोक्षः तेषाम् । प्रभवतः—
तत्समर्थस्य । विभूतयः—सामर्थ्यानि । दुरवाहाः—कष्टेन ज्ञातुं योग्याः ।

विधिवशमिलित इति । जगन्ति भुवनानि तिलाः तान् पिनष्टि इति जग-
त्तिलपेषः तरसंबोधने हे जगत्तिलपेष, संसारप्रलयकर, त्वं तैलिकः असि, (प्रसादन-
मुद्दिश्य परिहासोक्तिरियम्) यतः त्वं विधिवशमिलितः वेदबोधितकर्म विधिस्त-
द्वशेन मिलितः प्राप्तः सन् भवाध्वयात्राम् संसारमार्गे सञ्चारं प्रेत्यभावपरम्पराम्
हरसि निवर्त्तयसि । (लौकिकोऽपि तैलिकः संयोगवशान्मार्गे दृश्यमानोऽशकुनतया
यात्रां निषेधति, तैलिकस्याकस्मान्मध्येमार्गं दर्शने जाते जनो यात्रां रुणद्धीतिलोका-
चारः) ननु त्वमितः पूर्वं किमिति पशुपतिं नाद्राक्षीस्तव पशोस्तत्सन्निहितत्वादिति

भावसे सिद्धिको वशमे रखने वाले, केवल पशुओं पर ही नहीं पशुपाश-बन्धमोक्ष-
पर अधिकार रखने वाले पशुपतिको विभूतियाँ अरार हैं ।

हे जगत् स्वरूप तिलोको पीसने (पेरने) वाले तैलिक, तुम जमी विधिवश
मिलजाते हो कि संसार मार्गकी यात्रा रुक जायी है, हे पशुपति, हम पशुगण

न तव पशुपते विदन्ति पाशं पिहितदृशः पशवः परिभ्रमन्ति ॥६॥
अपि च ।

दुर्दम्भजम्भरिपुधर्षितधर्मदार-

रूपानुरूपवचसो वत गोतमस्य ।

कः श्रद्धधीत गिरि किंतु भवच्छरीर-

सारूप्यलब्धविभवं चपुरेव मोक्षः ॥ ७ ॥

तत्राह—न तवेति । हे पशुपत, पिहितदृशः मायावरुद्धनयनाः नेत्रपिधानाय नेत्र-
पार्श्वयोः कल्पितेनावरणेणच्छन्नदृशाश्च पशवो जीवाः वृषभाश्च परिभ्रमन्ति अतएव च
तव पाशं मायां बन्धनरज्जुं च न विदन्ति न पश्यन्ति, अयमर्थः—यथा तैलिकः
पशूनां नेत्रयोरावरकं त्रिन्यस्य तैलपेषणकर्मणि तानियुञ्जानस्तान् भ्रमयति ते च
समीपस्थितस्यापि तस्य तैलिकस्य पाशमपि न द्रष्टुं शक्नुवन्ति दूरे तस्य तैलिकस्य
दर्शनं, तद्वदिमे जीवाः परमात्मना माययाऽवरुद्धदृक्शक्तयः प्रेत्यभावपरम्परा-
मनुभवन्ति न चाध्यक्षयन्ति समीपस्थितामपि मायां ततो दूरे परमात्मदर्शनं कथेति ।
'तैलिको विधिवशमिलित एव यात्रानिरोधकः' एतेन यदि कोपि तैलिकवाह्यमेव
यानमाख्य यात्रां करोति तदा न तद्दर्शनं यात्रायामशकुनं भवतीति शकुनद्वयं
व्यञ्जितम् ॥ ६ ॥

दुर्दम्भजम्भेति । दुष्टो दम्भः पाण्डुः एव जम्भरिपुः इन्द्रः पक्षे दुष्टः दम्भः
स्वाराज्याभिमानो यस्य तादृशो जम्भरिपुरिन्द्रः तेन धर्षिताः विनाशिताः धर्मा
एव दाराः उपभोग्या यस्य तस्य, पक्षे तेन धर्षिताः सतीस्वभङ्गविधया दूषिता
धर्मदाराः पाणिपृथीती भार्याऽहल्या यस्य तस्य, रूपानुरूपवचसः मुखवैलक्ष्यादि-
रूपानुकूलवाचः गोतमस्य तदाख्यस्य अतिमूर्खस्य च गिरि वचने 'तदत्यन्त-
विमोक्षोऽपवर्गः' इत्येवंप्रकारायामुक्तौ कः श्रद्धधातु विश्वसितु । (तस्मात्)

तुम्हारे पाशको नहीं देखते हैं, तुमने हमारी आंखों पर पट्टियाँ बांध रखी हैं,
हम केवल धूमाकरते हैं ॥ ६ ॥

दम्भस्वरूप इन्द्रने जिसकी धर्मस्वरूप पत्नीको दूषित कर दिया है, दम्भी
इन्द्रने जिसकी धर्मपत्नीको दूषित कर दिया है, उसी स्थितिके अनुरूप वचन

स एव विरूपाक्षसारूप्यं नामापवर्गोऽभिषिच्यताम् ।

वैष्णवसिद्धान्तः—

दहनमभिविशन्तु कर्मतन्त्राण्युपनिषदा सह दह्यतां विवेकः ।

मम तु भवतु भूतिभाजि भक्तिर्भगवति वारिदभासि वासुदेवे ॥ ८ ॥

भवच्छरीरस्य पशुपतिदेहस्य सारूप्यमभेदस्तेन लब्धविभवं प्राप्तसामर्थ्यम् वपुः शरीरम् (तादृशशरीरप्राप्तिः) एव मोक्षः । यस्य गोतमस्य दम्भेन धर्मो दूषितः अथवा स्वाराज्यहृप्तेनेन्द्रेण परानी दूषिता, तेनोक्ते आत्यन्तिकदुःखविगमरूपे मोक्षे कस्यादरो जायताम् ? अतो भवच्छरीरतादात्म्यं प्राप्तस्यात एव चाधिगताबाधित-सामर्थ्यस्य वपुषः प्राप्तिरेव मोक्ष इत्यर्थः । गोतमेन अतिशयेन गौर्गौतमो महामूर्खः, तेन हि अत्यन्तदुःखविगमो मोक्ष उक्तस्तत्रात्यन्तिकत्वं नाम स्वसमानाधिकरण-दुःखासमानकालिकत्वम् । तादृशश्चायं गोतमोक्तो मोक्षः शिलात्वप्राप्तिश्चक्षणतयो-पहस्यते, तदुक्तं नैषधीयेऽपि—“मुक्तये यः शिलात्वाय शाल्मूचे सचेतसाम् । गोतमं तमवेक्ष्यैव यथा त्रित्य तथैव सः ॥” इति ॥ ७ ॥

विरूपाक्षसारूप्यम्—शिवसाधर्म्यम्, इदं सुक्तिः पौराणिकानाम्—ते हि सायुज्य-सारूप्य-सालोक्य-सामीप्य नामभिरुच्यमानप्रकारचतुष्टयं मोक्षमाहुः । शैवा अपि पशुपतिसारूप्यं मोक्षमङ्गीकुर्वन्तस्तत्रैवान्तर्भावयन्ति स्वम् ।

दहनमभिविशन्विति । कर्मतन्त्राणि नित्यनैमित्तिककाम्यकर्मकलापप्रतिपाद-कर्मकाण्डानि तत्साध्यानि फलानि वा कर्म मीमांसाशास्त्रोक्तानि दहनमभिविशन्तु अग्नौ दह्यन्ताम् । (न मम तत्र स्वल्पोऽप्यादरः) विवेकः चिदचिद्भेदरूपः उपनिषदा स्वजनन्या सह दह्यताम् भस्मसाद् भवतु । (तत्रापि मम न स्पृहा) मम तु भक्तिः अनुरागः भूतिभाजि सर्वसामर्थ्यसम्पदुपेते वारिदभासि नवधनद्युतौ

बोलने वाले गोतमकी बातों पर कौन श्रद्धा करे, हे पशुपते, आपके सारूप्यसे वैभवको प्राप्त करनेवाले शरीरकी उपलब्धि ही हमारा मोक्ष है ॥ ७ ॥

यह शिव-सारूप्य ही मोक्ष है; इसीका अभिषेक किया जाय ।

वैष्णवमत—

कर्मकाण्ड आगमें जाय, और आपका विवेक उपनिषदोंके साथ दग्ध हो, मेरी भक्ति मृत्तियुक्त मेघश्यामलवतु भागवत-वासुदेवमें (भगवति) रहे ॥ ८ ॥

अपि च ।

वरं वृन्दावने रम्ये शृगालोऽपि भवाम्यहम् ।

गोतमोक्तां पुनर्मुक्तिं गोतमः प्रतिपद्यताम् ॥ ९ ॥

स एष साम्राज्यमर्हति वैकुण्ठसालोक्यं नामापवर्गः ।

आन्वीक्षिकी—अरे, स्वर्गप्रभेदेष्वपवर्गाभिमानिनोरुपासना भक्तिश्च निःश्रेयसोपाय इत्यापाततो भ्राम्यतोर्भवतोर्भविष्यति काले विज्ञानाधिकारः ।

वासुदेवे कृष्णनामनि विष्णौ भवतु जायताम् । एतन वैष्णवाभिमतमोक्षस्वरूपमुक्तम् , ते हि भक्तिमेव मोक्षसाधनमाहुः ॥ ८ ॥

वरमाति । रम्ये रमणीये वृन्दावने अहं शृगालोपि वरं भवामि कामं जायेय, (परम्) गोतमोक्ताम् शिलात्वप्राप्तिलक्षणां मुक्तिं गोतमः अतिमूढ एव कश्चिन्मद्विन्नः प्रतिपद्यताम् । गोतमोक्तमुक्तिप्राप्त्यपेक्षया वृन्दावने शृगालरूपेण वर्त्तनमपि मम मनाक् प्रियमिति भावः ॥ ९ ॥

वैकुण्ठसालोक्यम्—विष्णुलोकप्राप्तिः । साम्राज्यमर्हति—मोक्षपदाभिषेकमधिकरोति । वैकुण्ठसालोक्यमेव मोक्ष इति स्वीकर्तुं युज्यत इत्याशयः । स्वर्गप्रभेदेषु—स्वर्गप्रकारेषु—पशुपतिसारूप्यविष्णुलोकाधिगतां स्वर्गभेदावेव मोक्षः, (स्वर्गश्चाविशुद्धि-क्षयातिशययोगितया हेय इत्युक्तमन्यत्र) अपवर्गाभिमानिनोः—स्वर्गभेदानेव अपवर्गतया स्वीकुर्वतोः । उपासना शिवस्य शिवसारूप्यरूपमोक्षप्रदेति पाशुपताः, भक्तिर्विष्णुलोकप्राप्तिरूपमोक्षप्रदेति वैष्णवास्तेषाञ्चापवर्गस्वरूपे भ्रमः—स्वर्गप्रभेदेऽपवर्गात्वं ज्ञानम्, तदुपायत्वज्ञानमपि तदनभ्युपाययोरुपासनाभक्त्योरिति बोध्यम् । कालेन—विलम्बेन । उपासनया भक्त्या च चित्तशुद्धिमततो विज्ञानमिति कालविलम्ब उक्तः ॥

रमणीय वृन्दावनमें मैं भले ही शृगाल बनकर रहूँ, यह मुझे स्वीकार है, परन्तु महामूर्ख (गौतम) का मोक्ष तो कोई महामूर्ख ही स्वीकार करेगा ॥९॥

अतः वैकुण्ठसालोक्य ही अपवर्ग है, इसीका अभिषेक न्याय प्राप्त है ।

आन्वीक्षिकी—अरे, तुम लोगोंने स्वर्गके प्रभेदोंको ही मोक्ष मान लिया है । तुमको भ्रम है कि उपासना और भक्ति अपवर्गके साधन हैं, कालक्रमसे तुमको भी मोक्षका अधिकार होगा ।

(प्रविश्य ।)

कर्मकाण्डः—अरे आङ्गिरसि, किं नाम विज्ञानम्, कस्मै प्रयोजनाय कल्पते । नित्यनैमित्तिकानुष्ठाननिषिद्धानुष्ठानाभ्यां पापस्य काम्यकर्मसंन्य-
सनात्पुण्यस्यानुत्पत्तौ प्रागुत्पन्नयोस्तयोर्भोगात्प्रक्षय इति प्रव्रज्याकर्मणैव
निःश्रेयसं साधयति । 'कर्मणैव हि संसिद्धिमास्थिता जनकादयः' श्रूयन्ते ।

अरे आङ्गिरसि—अङ्गिरसा प्रोक्ते न्यायविद्ये, (इदमान्वीक्षिक्याः साधिक्षेपं
संघोषनम्—तन्मतेऽर्चि व्यञ्जयितुम्) किं विज्ञानम् ? कीदृशं विज्ञानस्य स्वरूपम् ? कस्मै प्रयोजनाय कल्पते ? किं फलं साधयति तद्विज्ञानम् ? व्यर्थं तदिति
भावः, अपवर्गस्तत्फलमिति तु मा वादीः, तस्य प्रव्रज्याजन्यत्वप्रसिद्धेरिति तदधि-
क्षेपोपोद्धलकम् । नित्यनैमित्तिकयोरनुष्ठानेन निषिद्धस्य अननुष्ठानेन अकरणेन च
पापस्य (अनुत्पत्तौ काम्यस्य फलविशेषाभिसन्धिना कृतस्य कर्मणः सन्न्यासात् त्या-
गात् पुण्यस्य अनुत्पत्तौ च प्रागुत्पन्नयोः प्रव्रज्यातः पूर्वं जातयोः तयोः पापपुण्ययोः
भोगात्प्रक्षय इति प्रव्रज्याकर्म सन्न्यासः निःश्रेयसम् अपवर्गं साधयति, तदुक्तम्—
कर्मणैवेति—कर्मणा प्रव्रज्याकर्मणा इति । पापपुण्ययोः सतोस्तद्भोगाय प्रेत्यभाव-
परम्परा जायते ततश्च निर्मोक्षः प्रसज्यते, तत्र यत्प्राक्तनं पुण्यं पापं वा तस्य प्रव्रज्या-
वस्थायां भोगेन समाप्तिः क्रियताम्, नित्यनैमित्तिककर्मणामनुष्ठानेन निषिद्धानु-
ष्ठानेन च पापोत्पत्तिः प्रतिबध्यताम्, कर्मणां फलाभिसन्धित्यागपूर्वकमनुष्ठानेन
पुण्यमपि प्रतिबद्धोत्पत्तिकं क्रियतां तदेवं प्रव्रज्याकर्मणा सम्भवत्यपवर्गः, दृष्टश्चानेन
प्रकारेणापवर्गो जनकादेरिति तदाशयः । प्रव्रज्याशब्दस्य कर्मफलत्यागरूपः सन्न्या-
सोऽर्थः, तस्यापवर्गसाधनत्वं श्रुतावप्युक्तम्—'न कर्मणा न प्रजया घनेन त्यागेनैके
अमृतत्वमानशुः' इति ।

[प्रवेश करके]

कर्मकाण्ड—अरी आन्वीक्षिकि, विज्ञान क्या है ? उसका क्या फल है ?
नित्यनैमित्तिक कर्मोंके अनुष्ठान एवं निषिद्ध कर्मोंके अनुष्ठान एवं निषिद्ध कर्मोंके
परित्यागसे पापकी उत्पत्ति नहीं हो पायेगी, काम्यकर्मके सन्न्याससे पापका उदय
नहीं होगा, पूर्वोत्पन्न पाप तथा पुण्यका भोगसे क्षय हो जायगा, इस तरह
प्रव्रज्या कर्म ही निःश्रेयस सिद्ध कर देगा, कर्मसे ही तो जनक आदि सिद्ध हुए ।

आन्वीक्षिकी—अरे निरीश्वरतया स्वतन्त्र, कथमेकेन जनुषा विना समाधिमनुत्तरकायारण्यो जन्मसहस्रापभोग्यानि सुकृतदुष्कृतानि भुञ्जीत, भुञ्जानो वा कर्माशयैः कथं न सीव्येतासति विज्ञाने संन्यासिजनः । भाव, आवयतु भवानन्यः को नाम समाधेरगस्त्य इव समुद्रमाचामति, स इव दण्डकारण्यं सृजतीति ।

पाशुपतवैष्णवसिद्धान्तकर्मकाण्डाः—नास्त्यश्चकारोऽस्माकमिह ।

(इति निष्क्रान्ताः ।)

(ततः प्रविशति सेश्वरमीमांसाद्वयम् ।)

निरीश्वरतया—ईश्वरानङ्गाकारेण । कर्मवादिनो हि मीमांसकाः कर्मैवावृष्टद्वारा फलं जनयन्नापरं देवं फलदातारमपेक्षते, कर्मजनितमदृष्टमेव भागधेयमुच्यते, आशुत्तरविनाशिभिरपि कर्मभिर्जनिते पापपुण्ये द्वारतां प्रपद्य फलं जनयत इति मन्यन्ते, तदाशयेनैव स्वतन्त्रतयोक्ता सा मीमांसाऽत्रेति भावः । जनुषा—जन्मना । अनुत्तर-कायारण्यः—अकृतकायव्यूहः । कर्माशयैः—कर्मफलैः । सीव्येत बध्येत । यथाऽ-गस्त्य एव केवलं समुद्रं पातुं क्षमस्तथा समाधिरेव कायव्यूहजननद्वारा जन्मसहस्रो-पभोग्यं सुकृतदुष्कृतराशिं भोजयितुं क्षमो नान्यः, यथा चागस्त्य एव दण्डकारण्यं जनयितुं प्रभुः तथैव च समाधिरेव केवलं कायव्यूहं जनयितुं प्रभुरिति ।

शेश्वरमीमांसाद्वयम्—रामानुजमतम् शाङ्करमतञ्च (उभयमपि व्यासकृतवेदान्तसूत्रमनुसरतीति सहोपस्थानमुक्तम्) प्रथमा—रामानुजीया । विज्ञानसमु-

आन्वीक्षिकी—अरे निरीश्वर होनेके कारण स्वतन्त्र, एक जन्ममें विना समाधिके किसप्रकार विना कायव्यूहके अनेक जन्मभोग्य पुण्यपापका भोग कर लेगा, और पाप पुण्यभोग करनेपर फिर नये कर्मोंके बन्धन उत्पन्न होंगे ही जबतक कि विज्ञान नहीं होगा । तुम ही सोचो—समाधि-स्वरूप अगस्त्यके बिना दूसरा कौन जन्मसहस्रभोग्य कर्मरूप समुद्रको शोष सकता है, और कौन दूसरा कायव्यूह रूप दण्डकारण्यकी सृष्टि कर सकता है ?

पाशुपत—वैष्णव-कर्मकाण्ड—हमलोगोंका निर्वाह यहाँ नहीं है ।

[प्रस्थान]

प्रथमा—सोऽयं विज्ञानसमुच्चितस्य कर्मणोऽपत्यमानन्दभोगो नामाप-
वर्गः ।

आनन्दोऽयमखण्डसुन्दरवपुर्मूढस्य संसारिणः

प्रच्छन्नो वसति स्म तेन हि नृणां नासीदसौ गोचरः ।

संन्यासेन कृताकृते प्रशमिते ज्ञानेन मोहे हते

धन्योऽनन्यधनो निरन्तरममुं मोक्षं जनो भोक्ष्यते ॥१०॥

द्वितस्य—विज्ञानसहितस्य । अपत्यम्—जन्यम् । रामानुजमते विज्ञानसमुच्चि-
तस्य कर्मणो मोक्षं प्रति कारणत्वमिति तथोक्तम् ।

आनन्दोऽयमिति । अयम् आनन्दः (यस्य भोगोऽपवर्ग इति कथ्यते)
अखण्डम् अनवच्छिन्नं दुःखासम्पृक्तम् अत एव च सुन्दरं वपुः आकारो यस्य
तादृशः, मूढस्य अविवेकिनः स्वं सर्वथा परमात्मभिन्नत्वेनावधारयतः संसारिणः
जीवस्य प्रच्छन्नः सन्नपि अज्ञानपिहितत्वेनासन्नैव प्रतीयमानः वसतिस्म, (अत-
एवासौ विद्यमानोऽप्यानन्दो नृणां मनुष्याणां गोचरः अनुभवविषयो नासीत् ।
संन्यासेन सर्वकर्मफलत्यागेन कृताकृते मुक्तामुक्तकर्मफले प्रशमिते शान्तिं गमिते
सति ज्ञानेन भगवदाराधनजनितेन मोहेऽविवेके हते सर्वथा परमात्मभेदभ्रमे
विनष्टे सति अनन्यधनः आनन्दातिरिक्तभोग्यसामग्रीविहीनः धन्यः पुण्यवान् जनः
अमुम् आनन्दं भोक्ष्यते । सर्वथा परमात्मभेदभ्रमरूपमोहहतो जीवः सन्तमप्या-
नन्दमविन्दन् संन्यासेन मुक्तामुक्तकर्मफले प्रशमं नीते सति भगवदाराधनजन्मना
ज्ञानेन च सर्वथा परमात्मभेदभ्रमरूपे मोहे समापिते भोक्तव्यान्तराभावात्तमेक
प्रच्छन्नभावेन स्थितमानन्दं भोक्ष्यत इति भावः ॥ १० ॥

प्रथमा—विज्ञान समुच्चितकर्मसे उत्पन्न आनन्दभोग ही अपवर्ग है ।

यह अविविच्छन्न रमणीय आनन्दमूढ संसारी पुरुषोंका प्रच्छन्न था, अतः संसारी
उसे जान नहीं पाता था । संन्यासके द्वारा पाप-पुण्यके नष्ट हो जाने एवं
ज्ञानके द्वारा मोहके नष्ट हो जाने पर यह संसारी धन्य हो जायगा, और
निरन्तर उस आनन्दका उपभोग करता रहेगा ॥ १० ॥

द्वितीया—सखि, साधु मन्त्रयसे । स्वरूपलाभ एवायं पुरुषस्य यदानन्दाभिव्यक्तिर्नाम ।

निस्तीर्णः सरिति पुरा गिरा परेषामात्मानं दशममजीगणन्त भौताः ।
आनन्दस्थगितनिजस्वरूपलाभः पुंसोऽभूदुपनिषदा प्रबोधितस्य ११

द्वितीया—शाङ्करी ब्रह्ममीमांसा ।

स्वरूपलाभः—आत्मस्वरूपावगमः । पुरुषो हि स्वं यदा सच्चिदानन्द-ब्रह्मरूपतया तत्त्वमस्यादिवाक्यैर्जानाति तदा तस्य स्वपरूलाभस्तदानन्दाभिव्यक्तिर्जायत इत्यर्थः ।

निस्तीर्णमिति । भौताः पृथिव्यादिपञ्चभूतसमुदायभूताः तत्त्वज्ञानशून्याः मूर्खाः निस्तीर्णं सरिति कृतनदीसन्तरणं नदीं तीर्त्वा स्थितम् परेषां स्वदलवर्त्तिजनमिन्नानां तेनैव पथाऽऽयातानां जनानां गिरा दशमस्त्वमसीत्येवंरूपया आत्मानं दशमम् अजीगणन्त गणितवन्तः, तथैव उपनिषदा वेदान्तवाक्येन तत्त्वमसीत्यादिरूपेण प्रबोधितस्य पुंसो जीवस्य आनन्दस्थगितनिजस्वरूपलाभः आनन्दपिहितस्वरूपोपलब्धिः अभूत् । दशमूढाण्डहात् क्वचिदन्यत्र देशे गत्वा वित्तमर्जयितुं प्रस्थिताः, मध्ये मार्गमागतां नदीं ते बाहुसहाया अतरन्, तीर्णनदीप्रवाहास्ते सर्वे वयं दशापि पारमायाता अथवाऽस्मासु नद्यां कोऽपि मग्न इति परीक्षार्थं स्वानगणयन्, तत्र गणनक्रमे य एव गणयति स स्वं न गणयति एको द्वावितिक्रमेण स्वभिन्नेनैव गणयित्वा नवेति निश्चिनोति, दशमस्य स्वेष्टे जलसमाधिं संभाव्य च रोदिति, अत्रैवावसरे तत्र सार्थान्तरमायातम्, स्थितिमवगत्य च तेषु नवागतैषु कश्चित्तानेकैकशो गणयित्वा दशमस्त्वमसीति दर्शितवान्, तद्वचसा च ते दशममात्मानं गणयित्वा सुस्थतां प्रतिपेदिरे, तथैव जीवः स्वरूपत एवानन्दमयः सन्नपि मायिकावरणवशादात्मनः स्वरूपमानन्दमविदन्नखिद्यत, तत्त्वमसीति श्रुत्या च

द्वितीया—सखि, तुम ठीक कहती हो, यह पुरुषका स्वरूप-लाभ ही तो है जिसे तुम आनन्दाभिव्यक्ति कहती हो ।

मूर्खोंने नदीपार कर लेनेपर जैसे नवागत पान्थके कहनेपर अपनेको दशवां गिना, उसीतरह पुरुष उपनिषद्के कहनेसे अपने आनन्दमय स्वरूप की उपलब्धि करता है ॥ ११ ॥

श्रुतिः—पुत्र धर्ममीमांसे, वत्से ब्रह्माविद्ये, शरीरपरतन्त्रो युवयोरानन्द-
भोगः, न ह्यशरीरं प्रियाप्रिये स्पृशतः । तदयं जीवन्मोक्षोऽपवर्गस्य द्वारि
तिष्ठतु । [वत्से बादरायाण], त्वमेनमेकं दण्डं गृहीत्वा प्रतिपालय ।

ब्रह्मविद्या—भगवति, किमेकेन दण्डेन । मयास्य प्रतिपालनाय गृहीता-
स्त्रयो दण्डाः । अयं पुनरानन्दमये परमात्मनि जीवस्य जीवभेदस्य वा लये
नामापवर्गः परमपदेऽभिषिच्यताम् ।

त्वमानन्दमय इति बोधितः सन् आनन्दमयं स्वं प्रतीत्य कृतकृत्यतामाकलयतीति
भावः । एतच्च शाङ्करमतसर्वस्वम् ॥ ११ ॥

धर्ममीमांसे—इदं रामानुजमतसंबोधनम्, तेन तन्मतस्याचारप्रधानत्वेन
मोक्षव्यवस्थायामनर्हत्वं प्रतीकितेन तदुपहासो ध्वनितः ।

युवयोः—रामानुजमतशाङ्करमतयोः । शरीरपरतन्त्रः—शरीरायत्तः । तद्भ-
वतीभ्यामपवर्गपदेनोच्यमानो न परममोक्षः किन्तु जीवन्मुक्तिदशैव, सोऽयं जीव-
न्मोक्षोऽपवर्गस्य द्वारि पूर्वकाले तिष्ठतु स्वीक्रियताम् ।

अस्य—जीवन्मोक्षस्य । त्रयो दण्डाः—वाङ्मनःकायसंयमप्रतीकरूपतया स्वी-
क्रियन्ते त्रिदण्डिस्वामिमिरिति प्रसिद्धमेव ।

लयः—स्वरूपच्युतिः । यथा समुद्रं प्राप्य नद्यः स्वरूपच्युतिलक्षणं लयं प्राप्नु-
वन्ति, तथा परे ब्रह्मणि जीवो लीयत इति सिद्धान्तस्मारकमिदम् । पाषाण इवेति ।
द्वौ सुपर्णौ इति श्रुत्या त्वदाहृतया यो भेदः प्रतिपादितः स कदापि न गलति, यथा
जले क्षिप्यमाणोऽपि पाषाणः कदापि न गलति, तद्वदयं परापरब्रह्मणोरभेदो नोप-
पादयितुं शक्यते ।

श्रुति—पुत्र धर्ममीमांसे, वत्से ब्रह्मविद्ये, तुम दोनो का ही यह आनन्दो-
पभोग शरीराधीन है क्योंकि शरीरके नहीं रहनेपर प्रिय-अप्रिय स्पर्श नहीं
करते हैं । अतः तुम दोनोंने जिसे मोक्षमान लिया है वह जीवन्मोक्ष है,
यह सदा अपवर्गके द्वारपर रहे । वत्से ब्रह्मविद्ये, तुम एकदण्ड लेकर इसकी रक्षा
करना ।

ब्रह्मविद्या—भगवति, एकदण्डकी क्या बात है ? मैंने इसकी रक्षाके लिये
लिये तीन दण्ड रख लिये हैं । आनन्दमय परमात्मामें जीव अथवा जीवभेदका
लय क्यों न अपवर्गके द्वारपर अभिषिक्त कर लिया जाता है ।

श्रुतिः—अयि सरले, सहजौ सखायाविमौ सुपर्णौ । ये नाम परापरे ब्रह्मणी तयोरेकतरस्यान्यत्र न युज्यते विलयः । भेदस्तु पाषाण इव पयसि पातितः प्रयत्नशतेनापि न विलीयते ।

ब्रह्मविद्या—तदयमात्रायविशुद्धो निरन्तरप्रेत्यभावनिदानस्य लिङ्गशरीरस्य विलयो भवत्याः प्रसादमर्हति ।

आन्वीक्षिकी—भगवति श्रुते, को दोषः । सदा तिष्ठत्वयमप्रतो निर्वाणस्य ।

श्रुतिः—बाढम् ।

ब्रह्मविद्या—महानयमनुग्रहो भगवत्याः ।

(प्रविश्य ।)

सांख्ययोगौ—भगवति, बुद्धिवृत्तिनिगमादपगतविषयोपरागविप्लवायाश्चि-
(ति)शक्तेः स्वरूपावस्थानं नाम विवेकख्यातिपुत्रोऽयमपवर्गपदेऽभिषिच्य-
ताम् ।

आम्नायविशुद्धः—वेदप्रतिपाद्यतथा भद्रार्हः, सत्कुलजश्चेति ध्वनिः । निरन्त-
रप्रेत्यभावनिदानस्य—मरण-शरीरग्रहणे प्रति कारणतां गतस्य । लिङ्गशरीरस्य—
पञ्चज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, पञ्चप्राणाः, मनो बुद्धिश्चेति सप्तदशतत्त्वात्म-
कस्य । अयमेव लिङ्गदेहोऽङ्गुष्ठमात्रं पुरुषं निश्चर्कं यमो बलादित्यादावुक्तो बोध्यः ।

बुद्धिवृत्तीति । (उपात्तविषयाणामिन्द्रियाणां वृत्तौ सत्यां बुद्धेस्तमोऽभिपवे

श्रुति—तुम बहुत सरला हो, यह पर तथा अपर ब्रह्म सहज सखा सुपर्ण हैं, इनमें किसी एकका दूसरेमें लय युक्त नहीं है । पानीमेंके पत्थलकी तरह इनका भेद तो मिटेगा नहीं ।

ब्रह्मविद्या—विशुद्धवंशोत्पन्न अनवरत जन्म-मृत्युके कारण लिङ्गशरीरका विलयही आपकी कृपाका पात्र होवे ।

आन्वीक्षिकी—भगवति, क्या दोष है ? यह सदा निर्वाणके आगे बैठा रहे ।

श्रुति—अच्छी बात है ।

ब्रह्मविद्या—यह आपका अनुग्रह है ।

[प्रवेश करके]

सांख्ययोग—बुद्धिवृत्तिके अभावसे दोषोंसे विषयोपरमाके समाप्त होते

श्रुतिः—नन्वयं केवलस्यात्मनो निष्प्रकारकमालोचनं नाम ब्रह्मबोधोऽप-
वर्गस्य पितापि चपलप्राणतया नाभिषिच्यते ।

आन्वीक्षिकी—आयुष्मन् निर्वाणनामन् अपवर्ग, इत इतः ।

(ततः प्रविशत्यपवर्गः ।)

अपवर्गः—भगवति श्रुते, कनिष्ठे भगवत्यान्वीक्षिकि, भगवत्यः प्रमाण-
विद्याः, विवेकपुत्रो निषेधगोत्रोऽहमपवर्गनामाभिवादये ।

सर्वाः—वत्स, दीर्घतमेनायुषा वर्धस्व ।

मीमांसा—वत्स, प्रभाकरालोकेन प्रत्यभिज्ञातोऽसि । सत्यमसि निषेध-

सति यः सत्त्वसमुद्रेकः सोऽध्यवसाय इति वृत्तिरिति ज्ञानमिति चाख्यायते) तस्या
बुद्धिवृत्तेः (प्रमाणरूपायाः) विगमात् अपगमात् अपगतो विषयोपरागः विषयरूपेण
रूपणं स एव विप्लवः उपसर्गो यस्यास्तस्याश्रितिशक्तेः चेतनायाः स्वरूपेणावस्थानं
यद्विवेकस्य सत्त्वपुरुषान्यतायाः ख्यातेर्बोधादुत्पद्यते, अत एवात्रापवर्गो विवेक-
ख्यातिपुत्र उक्तः ।

चपलप्राणतया—अचिरस्थापितया ।

निषेधगोत्रः—एकविंशतिदुःखध्वंसलक्षणो मोक्षो नैयायिकानाम्, तत्र ध्वंसे
नञर्थनिषेधसंक्रमात्तस्य निषेधगोत्रजत्वम् ।

प्रभाकरालोकेन—सूर्यस्य प्रकाशेन, प्रभाकरनामकस्य मीमांसकैकदेशिनो मतेन
ही चित्तिशक्तिका स्वरूपावस्थान होता है, यह विवेकख्यातिका पुत्र है, इसीको
अपवर्गके पदपर अभिषिक्त किया जाय ।

श्रुति—यह केवलस्वरूप आत्माका निष्प्रकारक आलोचन अपवर्गका
पितामी हो तो चपलप्राणहोनेसे इसे अपवर्गपद पर अभिषिक्त नहीं किया जा
सकता है ।

आन्वीक्षिकी—आयुष्मन् निर्वाणनामक अपवर्ग, इधर आओ ।

[अपवर्गका प्रवेश]

अपवर्ग—भगवति श्रुते, छोटी सरकार आन्वीक्षिकि, और प्रमाण विद्याओ,
विवेकपुत्र निषेधगोत्र मैं अपवर्ग आपको नमस्कार करता हूँ ।

सभी—वत्स, तुम्हारी दीर्घ आयु हो ।

मीमांसा—वत्स मैंने तुम्हको प्रभाकरके आलोचनेसे देखा है, ठीक ही

गोत्रः, विवेकेन तु पालितः केवलमभूर्न पुनः कस्याप्यपत्यं भवति ।

अपवर्गः—मातः, अहमधुनैव जातः ।

श्रुतिः—वत्स अपवर्ग, इह सिंहासने तावदुपविश । त्वामभिषेद्यामः
क्षेत्रज्ञनगराधिराज्ये ।

(अपवर्ग उपविशति ।)

सर्वाः—(रत्नकलशैरभिषिच्य निरूप्य ।) वत्सत्यमेवंविधमखिलविषयाति-
शायिनमपवर्गस्य सुभगभावमवलोक्य जानीमः ।

बुद्धिः शरीरं विषयेन्द्रियाणि सुखं च दुःखैरनिकेतनानि ।

विवेकिने केवलमात्मविद्याविद्योतितारमा स्वदत्तेऽपवर्गः ॥१२॥

मीमांसका हि नित्यसुखसाक्षात्कारो मोक्ष इति पूर्वपक्षं कृत्वा 'नह्यभावात्मकं मुक्त्वा
मोक्षनित्यत्वसाधनम्' इति चाभिधाय सुखः दुःखोत्पन्नाभावमेव मोक्षं मन्यन्ते ।
तदनुसृत्य अत्यन्ताभावस्य नित्यसंसर्गाभावरूपतयाऽज्जन्यत्वं मत्वा 'न कस्याप्यपर्य-
मसि' इत्युक्तम्, 'प्रभाकरालोकेन' इति चानेनैव तात्पर्येण । अखिलविषयातिशा-
यिनम्—सर्वविधानन्दापेक्षयोत्कृष्टम् ।

बुद्धिः शरीरमिति । बुद्धिः प्रात्यक्षिकी षट्प्रकारा, शरीरमेकम्, गन्धरस-
रूपस्पर्शशब्दाः पञ्च पञ्चेन्द्रियाणां विषयाः, मनसश्च विषयो द्वेषेच्छाप्रयत्नस्वरूप

तुम निषेध गोत्र हो । विवेकने तो केवल तुम्हारा पालन किया है, तुम किसीके
पुत्र नहीं हो ।

अपवर्ग—माताम्नो, मैं तो अभी पैदा हुआ हूँ ।

श्रुति—वत्स अपवर्ग, इस सिंहासन पर बैठो, हम तुम्हारा क्षेत्रज्ञ नगरके
सम्राट् रूपमें अभिषेक करें ।

[अपवर्ग बैठा है]

सभी—(रत्नकलशोंसे अभिषेक करके, देखकर) इसतरह सकल विषय
विलक्षण अपवर्गकी इस रमणीयताको देखनेपर हम समझ रही हैं कि—

बुद्धि, शरीर, विषय, इन्द्रिय और सुख, यह सारी वस्तुएं दुःखमय हैं,
विवेकीको केवल आत्मविद्यासे विद्योतित अपवर्ग ही भला लगता है (यह
सत्य है) ॥१२॥

श्रुतिः—वत्स अपवर्ग, अभिषिक्तः क्षणं दृष्टोऽसि । द्रक्ष्यमाणः प्रोणय-
स्यास्मान् । इच्छामि तव प्रतिष्ठेतिवृत्तस्य केनापि कविना प्रणीतं सारस्वतं
प्रबन्धम् ।

मीमांसा—प्रत्यक्षपरिकलितेऽर्थे किं कविप्रबन्धेन ।

आन्वीक्षिकी—मा मैवम् ।

संकेतकेतनोन्मुखदयिताकरतर्जनीव कविश्रुक्तिः ।

दृष्टमपि दर्शयन्ती रमयति चेतांसि चतुराणाम् ॥ १३ ॥

एक एवेति षड्विषयाः, इन्द्रियाणि घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि पञ्च, सुखं चका-
राद् दुःखञ्चेति द्वे तदेवं संहृत्यैकविंशतिरेतानि दुःखैकनिकेतनानि केवलदुःखम-
यानि इति अस्मादेव हेतोः विदेकिने केवलम् आत्मविद्याविद्योतितात्मा आत्मसा-
क्षात्कारप्रकाशितस्वरूपः । अपवर्गः दुःखध्वंसरूपनिर्वाणलक्षणः स्वदते रोचते, सर्वा-
तिशायित्वादिति भावः ॥ १२ ॥

द्रक्ष्यमाणः—भविष्यति काले साक्षात्करिष्यमाणः, एतेन तस्य नित्यतोक्ता ।

तव प्रतिष्ठेतिवृत्तस्य—कथं तव क्षेत्रज्ञनगराधिराज्ये प्रतिष्ठा जातेति कथायाः ।

प्रबन्धं—केनापि कविना प्रणीतमिच्छामीत्यन्वयः ॥

प्रत्यक्षपरिकलिते—स्वयं दृष्टे । किं कविप्रबन्धेन—नास्ति कविप्रबन्धस्य किमपि
फलम् ।

सङ्केतकेतनेति । संकेतकेतनोन्मुखी—संकेतगृहामिमुखी या दयिता प्रिया तस्याः

श्रुति—वत्स, अभिषेकके बाद देखलिया, अब तो तुम बराबर दीखते
रहकर हमें आनन्दित करते रहोगे । मैं चाहती हूँ कि तुम्हारे इस अभिषेककी
कथा पर कोई कवि प्रबन्ध बना दे ।

मीमांसा—जिसे हम आंखोंसे देखरही हैं उसमें प्रबन्ध की क्या
आवश्यकता है ।

आन्वीक्षिकी—नहीं, यह बात नहीं है—

कवियों की श्रुति संकेत-मवनकी ओर जाती हुई दयिता की तर्जनी
अङ्गुलीकी तरह दृष्ट वस्तुको भी दिखलाती हुई चतुरोंके चित्तको आनन्द प्रदान
करती है ॥ १३ ॥

(श्रुतिः सरस्वतीमनुव्यायति ।)

(ततः प्रविशति सरस्वती ।)

सरस्वती—साधु रे नवनवसारस्वतसंसारनिर्माणनूतनप्रजापतयो
वात्स्यायनवंशवर्धना कवयः,

न स्पृष्टाः कुशकर्कशैस्त्रिभुवनस्रग्दुः करैरष्टभिः

श्रीभर्तुर्न कदर्थिताः करुणया कोपेन वा धूर्जटेः ।

ते स्वप्नेऽपि मया पदैर्न मृदिताः सत्यं रसेभ्यः श्ये

युष्माभिर्विषयेषु येऽत्रमिनवः पन्था ममोन्मीलितः ॥१४॥

करतर्जनी निर्देशिकाङ्गुलिः इव कविसूक्तिः दृष्टमपि दर्शयन्ती चतुराणां सङ्घदयानां
चेतांसि रमयति प्रसादयति । यथा सङ्केतगृह्णामिमुखचलितायाः प्रेयस्यास्तर्जनी सङ्के-
तगृहं प्रियेणासकृदष्टमेव दर्शयति अथापि सा प्रियस्य प्रियासाम्मुख्यादिसूचनविधया
परमानन्दं सृजति, तथैव कविसूक्तिरिति वृत्तं पूर्वतो जानतोऽपि जनांस्तन्निवेदन-
प्रकाररामणीयकेन चमत्करोति—उक्तिविशेषस्यैव चमत्कारजीवातुत्वेन स्वीकारात् ।
नहि कवय इति वृत्तमात्रमुपनिबन्धन्ति, इतिहासादेरेव तत्सिद्धेः, अतः कवीनामुक्तेर्न
प्रत्यक्षदृष्टेऽपि वस्तुनि वर्ण्यमाने नैरर्थक्यमुत्प्रेक्ष्यमिति भावः ॥ १३ ॥

नवनवेति । नवनवानाम् नित्यनूतनानाम् सारस्वतसंसारानाम् काव्यप्रबन्ध-
जगताम् निर्माणे नूतनाः प्राचीनाद् ब्रह्मणो भिन्नाः । वात्स्यायनवंशवर्धनाः—
वत्सवंशसन्तानभूताः ।

न स्पृष्टा इति । (हे वात्स्यायनवंशजाः कवयः) युष्माभिः येषु विषयेषु
अपवर्गप्रभृतिषु पारमार्थिकपदार्थेषु देशेषु च अभिनवः केनाप्यप्रकाशितपूर्वः पन्थाः

[श्रुति सरस्वती का ध्यान करती है]

[सरस्वतीका प्रवेश]

सरस्वति—साधु, नवीन नवीन सारस्वत जगत्के निर्माणमें नूतन ब्रह्म
वात्स्यायन वंश जात कविगण, (धन्यवाद !) कुशकर्कश ब्रह्माके आठ हाथोंने
जिन्हें नहीं छुआ है, भगवान् विष्णुकी कृपाने जिन्हें कमी नहीं कदर्थित
किया है, और महादेवकी मोक्षभीषिका कुछ नहीं बिसाई सुका है, जिनपर

(निलम्ब ।) इयमपूर्वा कापि पद्धतिः ।

कथमेकतः शशधराश्मककशा क्षरति क्षपाकृदुदयादिवामृतम् ।

परतः पयोरुहपलाशपेलवा परिवाहिणं रसमसौ निषिञ्चति ॥ १५ ॥

मार्गं मम उन्मीलितः प्रकाशितः कृतश्च ते विषयाः कुशकर्कशैः अनुष्ठानासक्ततया कुशसम्पर्कवशात् कठोरतां गतैः त्रिभुवनस्रष्टुः विधातुः अष्टभिः करैर्न स्पृष्टाः (चतुर्मुखतया ब्रह्मणोऽष्टौ कराः, तैर्ये न स्पृष्टाः अतश्च सुतरां तैर्न रचिताः, रचितत्वे स्पर्शस्यापरिहार्यत्वात्) श्रीमर्तुः विष्णोः करुणया पालनपरिणतिभाजा न कदर्थिताः न दूषिताः (विष्णुनापि रक्षां न प्रापिताः) धूर्जटेः शिवस्य कोपेनापि वा न कदर्थिताः न धर्षिताः (शिवेनापि संहताः) सत्यम् रसेभ्यः सारस्वतसाम्राज्ये सर्वाधिकहृद्येभ्यः शृङ्गारादिरसेभ्यः शये तानुद्दिश्य शपथङ्करोमि ते विषयाः मया स्वप्नेपि पदैः सुतिङ्गन्तलक्षणैः न मृदिताः न क्षुण्णाः पदसंचारेण वा मालिन्यं प्रापिताः । न ब्रह्मणा रचिता न विष्णुना पालिताः नापि वा शिवेन संहता अत एव त्रिजगद्विलक्षास्त्वया प्रदर्शिता मम मार्गा येषु कदापि मया चरणन्यासोऽपि न कृत इति रसशपथपूर्वकं मया कथ्यत इति ॥ एतेनातिनूतनविषयप्रकाशकतया वात्स्यायनवंशवर्द्धनानामेषां कवीनां नूतनप्रजापतित्वं पूर्वमुक्तं समर्थितम् ॥ १४ ॥

कापि पद्धतिः—कोपि मार्गः ।

कथमेकत इति । असौ युष्माभिः प्रकाशितो मम नवः पन्था एव पद्धतिः एकतः एकत्र भागे शशधराश्मककशा चन्द्रकान्तशिलावत् कठोरा, क्षपाकृतः चन्द्रस्य उदयात् इव अमृतं क्षरति सुधां वर्धति, परतः अन्यत्र भागे च पयोरुहपलाशपेलवा कमलपत्रसुकुमारतनुः (असौ) परिवाहिणम् प्रवाहशालिनं रसं

मैंने स्वप्नमें भी पैर नहीं डाला था, ऐसे मेरे मार्ग आपने नये विषयोंमें प्रशस्त किये हैं, मैं यह रसकी शपथके साथ कहती हूँ ॥ १४ ॥

(देखकर)

वस्तुतः यह अपूर्व पद्धति है ।

एक ओर यह चन्द्रकान्त मणिकी तरह कठिन होकर भी चन्द्रोदय होनेसे अमृतकी वृष्टि करती है, दूसरी ओर कमलदलकी तरह कोमल होनेसे प्रवाहशील रसकी सृष्टि करती है ॥ १५ ॥

तन्नूनममोपामपारसारस्वतसंसारसराणिपरिकर्मनिर्माणमर्मविदां त्रिदुषां
वात्स्यायनवत्सानामेकतमस्य प्रातिभोऽयं पन्थाः । ते हि माध्यन्दिनमूर्धन्याः
सुभाषितेर्ष्याकलुषसुलोचनविषानलैः ।

फणं दहन्ति शेषस्य ततः फणदहा मताः ॥ १६ ॥

शाश्वतं सात्त्विकम् आनन्दम् कथं निषञ्चति उत्पादयति । नूतनां युष्मामिः
प्रदक्षिता दार्शनिकविषयाणां सरसया पद्धत्योपनिबन्धनरूपा कविता पद्धतिः एकतः
कठोरत्वेन प्रतिभासमानापि यथा कठोरा चन्द्रकान्तशिला चन्द्रोदयादमृतं
स्वावयति तथैव सात्त्विकमानन्दं ददाति, अपरतश्च काव्यतया कोमलानां पदानां
बन्धवशात्प्रासादिकमर्थं प्रवाहयतीति धन्या यूयं वात्स्यायनवंशवर्द्धना इति
भावः ॥ १५ ॥

अपारेति । अपारः अनन्तः सारस्वतसंसारः कविताजगत् तस्य सरयोः पद्धतेः
परिकर्मणः संस्कारस्य मर्म रहस्यं विदन्ति तेषाम् वात्स्यायना एव वत्साः (सरस्व-
त्याः प्रीतिपात्रतया वत्सत्वमुक्तं तथा) प्रातिभः—कल्पनोदितः । माध्यन्दिन-
मूर्धन्याः—यजुर्वेदस्य शाखासु एका माध्यन्दिनी शाखा तामधीयते ये ते मा-
ध्यन्दिनाः तन्मूर्धन्याः तेषु मुख्याः ।

सुभाषितेति । सुभाषितस्य सूक्तः ईर्ष्या—अहं त्वदपेक्षया—साधीयः सुभा-
षितमुदाहरामि, त्वं नैव मत्सुभाषितापेक्षया साधीयः सुभाषितमुदाहरसीत्येवंरूपया
वा परोत्कर्षाक्षमया आविले कलुषे अस्वाभाविकवर्णनां गते ये लोचने स्वनयने तयो-
र्विषानलैः कोपवज्जालालैः शेषस्य पन्नगपतेस्तदवतारभूतस्य पतञ्जलेर्वा फणं शिरो-
देशं दहन्ति सन्तापयन्ति ततः तस्मादेव कारणात् (एते वात्स्यायनवंश-
जन्मानः) फणदहाः इति मताः कथिताः । अन्यर्थाभिधायिन्या संज्ञयाऽभिहिता
इति ॥ १६ ॥

निश्चय ही अपार सारस्वत संसार मार्गीकी निर्माण क्रियाक मर्मज्ञ वात्स्यायन
वंशज विद्वान् गणमेंसे किसी एक विद्वान्की ही प्रतिभाका यह चमत्कार है ।
माध्यन्दिनी शाखाके ब्राह्मणोंमें अग्रगण्य वह—

सुभाषितकी ईर्ष्याके कारण कलुषित अपनी आँखोंके विषानलसे शेषनागका
फण दग्ध किया करते हैं इसीसे 'फणदहा' कहे जाते हैं ॥ १६ ॥

श्रुतिः—वत्से आन्वीक्षाक, सत्यमाह गिरां देवी । भवन्त्येवंविधा एव
‘फणदहद्विजाः । पश्य ।

निगमसरसोमाने दण्डाः प्रमत्तसरस्वती-

स्खलनपतनारम्भे हस्तावलम्बनयष्टयः ।

सुकृतसदनोपादानं ते भवन्ति भजन्ति ये

रुचिपतिकवेर्वंशस्तम्बप्ररोहकरीरताम् ॥ १७ ॥

सरस्वती—(उपसृष्ट्य ।) नमोऽस्तु तुभ्यं पाठ्यगीताभिनयरसानामुत्प-

एवंविधाः—सुभाषितेन शेषस्यापीर्ष्यामुत्पादयितुं क्षममाणाः ।

निगमसरस इति । ये रुचिपतिकवेः वंशरूपस्य स्तम्बस्य करीरतां प्ररोहरूप-
ताम् प्रजन्ति रुचिपतिकवेर्वंशे जायन्ते ते निगमसरसः वेदरूपस्य सरोवरस्य माने
अगाधतापरिच्छेदे दण्डाः दण्डरूपा भवन्ति, (अर्थाद् वेदसरोऽत्रगाह्य तदीयं तलं
प्रविश्य च तत्परिच्छेदं कर्तुं समर्था जायन्ते) प्रमत्तायाः अनवधानतां गतायाः
सरस्वत्याः स्खलनं मार्गादीषदपसरणं पतनं नितरां भूमिसङ्गमस्तयोः प्राप्तयोः
हस्तावलम्बनयष्टयः स्खलनपतनयोर्निवारणाय दण्डरूपाः भवन्ति । (यथाऽनव-
धानतायां स्खलने पतने च प्रसक्ते सति यष्टिरालम्बनार्था भवति, तद्वदेतेऽपि
वृद्धायाः अत एव चानवधानायाः सरस्वत्याः स्खलनपतनयोर्निर्वर्तका भवन्ती-
त्यर्थः) ते च सुकृतसदनोपादानम् पुण्यभवननिर्माणसामग्रीप्रचयस्वरूपा भवन्ति,
पुण्यं तानेवावलम्ब्य तिष्ठतीत्याशयः । ‘वंशाङ्कुरे करीरोऽस्त्री’ इत्यमरः ॥ १७ ॥

पाठ्यगीताभिनयरसानामुत्पत्तये—पाठ्यम्, गीतम्, अभिनयम्, रसञ्चेति

श्रुति—वत्से आन्वीक्षिकि, सरस्वती ठीक कह रही है, ‘फणदहा’ वंशके
ब्राह्मण ऐसे ही होते हैं—

रुचिपतिकविके वंश रुर वंशके जो कोयल (वच्चे) होते हैं वह निगम
रूप सरोवरकी गहराई नापने वाले मानदण्ड, असावधान सरस्वतीके पतनके
उपस्थित होनेपर उनके हाथोको अवलम्बन देनेवाली यष्टि, एवं सुकृतिरूप
भवनके उपादान हुआ करते हैं ॥ १७ ॥

सरस्वती—(समीप जाकर) पाठ्य गीत एवं रसोंकी उत्पत्तिके स्थान,

स्तये गृहीतश्रृङ्गसामयजुरथर्वमूर्तये भगवत्यै श्रुतये ।

श्रुतिः—स्वदन्तां सामाजिकजनाय तव भावा रसाश्च ।

सरस्वती—भगवति निखिलवाङ्मयलतासंतानमूलशलाके, कथमनुध्वा-
नेन पावितोऽयं जनः ।

श्रुतिः—वत्से, प्रतिष्ठितमपवर्गं सरसेन वाक्यप्रबन्धेनोपश्लोकयितुमादिश-
कः पि देशे कमपि कवयितारम् ।

सरस्वती—नान्यत्र निमिजनपदादीदृशाः कार्कश्यकोमलताकरम्बितप्रबन्ध-
कवयः संभवन्ति । पश्य ।

सर्वमपि नाटकेऽपेक्ष्यमाणं सामग्रीनिबहं त्वमुपस्थापयसीति त्वां प्रति प्रणतोऽस्मि-
त्याशयः । पाठ्याद्युपस्थापनसामर्थ्यं च श्रुतेऽमृतादिस्वरूपधारणजनितमेवेत्याह—
गृहीतेति । तदुक्तम्—‘जग्राह पाठ्यमृगवेदात् सामभ्यो गीतमेव । यजुर्वेदादभि-
नयान् रसानाथर्वणादपि’ इति नाट्यशास्त्रे ।

स्वदन्ताम्—रोचन्ताम् ।

मूलशलाका—आधारस्तम्भः । यथा लताः कमप्याधारस्तम्भमाभित्यैव वर्द्ध-
न्ते ततः पुष्प्यन्ति फलन्ति च तथैव निखिलमपि वाङ्मयं त्वामाधारीकुरुते इत्या-
शयः । अनुध्यानेन पावितः—स्मृत्याऽनुकम्पितः ।

प्रतिष्ठितम्—क्षेत्रज्ञनगराधिराज्येऽभिषिक्तम् । उपश्लोकयितुम्—वर्णयितुम् ?
कवयितारम्—कविम् ।

निमिजनपदादन्यत्र—मिथिलाऽतिरिक्ते देशे । [निमिराद्यो मिथिलाराजः]

श्रृङ्ग यजु साम अथर्व मूर्ति भगवती श्रुतिको मेरा नमस्कार ।

श्रुति—तुम्हारे भाव तथा रस सामाजिक जनोको मला लगे ।

सरस्वती—समस्त वाङ्मय स्वरूपलताओंके आधारस्वरूपे श्रुते, आपने
मुझे स्मरणद्वारा क्यों पवित्र किया है ?

श्रुति—वत्से, साम्राज्यारूढ अपवर्गकी वाक्यप्रबन्धद्वारा स्तुति करनेके लिये
किसी कविको तुम आज्ञा देदो ।

सरस्वती—मिथिलाके अतिरिक्त देशमें कठिनता तथा कोमलतासे सम-
भावमें पूर्ण प्रबन्धके निर्माता कवि नहीं होते हैं । देखिये—एक भागमें गाढ़ा-

गाढापगूढदयितापुलकाङ्किताधो

निष्टप्ततैलपरिमृष्टतदन्यभागः ।

सीरध्वजो नरपतिः प्रबभूव येषां

ते तादृशान्प्रसुवते विदुषो विदेहाः ॥ १८ ॥

तेषामपि मध्ये माध्यंदिनचरणगुरवो वत्सवंशवर्धनाः फणदहद्विजा एव
जानते समाधिजमथ च ध्वनिजन्मानमानन्दमेकपदेऽनुभावयितुम् ।

कार्कश्येति । कार्कश्यमर्थगाम्भीर्यम् , कोमलता सरसता च, ताभ्यां करम्बितस्य
मिश्रितस्य प्रबन्धस्य कवयः निर्माणे यशस्विनः ।

गाढोपगूढेति । येषाम् विदेहानाम् मिथिलानामख्यातजनपदविशेषाणाम्
(देशवाचकतया बहुवचनं वज्जाः कलिङ्गा इतिवत्) नरपतिः राजा सीरध्वजो नाम
जनकः (सीतापिता) गाढोपगूढायाः दृढालिङ्कितायाः दयितायाः वध्वाः पुलकैः
रोमाञ्चितैः अङ्कितम् अर्धम् देहार्धभागो यस्य तादृशोऽयं निष्टप्तेन अतिसंतापितेन
तैलेन परिमृष्टः लिप्तः तदन्यभागः देहापरभागो यस्य तादृशः प्रबभूव जायते स्म,
ते विदेहाः तादृशान् कठिनसरसकाव्यनिर्माणरसिकान् विदुषः प्रसुवते जनयन्ति ।
यस्य मिथिलामह्या राजा जनको गाढोपगूढाया दयिताया रोमाञ्चैरङ्कितमर्धं
देहस्य भागं धारयन्नेव तदन्यदेहभागे सुतप्तं तैलमपि लेपयन्नविकृतचित्त एवा-
वर्त्तिष्ठ, मुक्तत्वेन देहाभिमानराहित्यात्तैलतप्ते वनितालिङ्गिते वा देहभागे सम-
वर्त्तित्वात् , तस्यां मिथिलायामेव एकत्रांशे काठिन्यस्पृशः परत्र रसच्युतश्च प्रबन्धा-
नुत्पादयितुं प्रभवन्तः ज्ञानरसमिश्रप्रबन्धविरचनक्षमाः कवयो जायन्ते यथा राजा
तथा प्रजेति स्मृतेरिति भावः ॥ १८ ॥

तेषाम्—मिथिलाभवानाम् । माध्यन्दिनचरणगुरवः—शुक्लयजुर्वेदस्य वाजस-

लिङ्गनमें बंधी रमणीके रोमाञ्चोसे युक्त होकर, दूसरे भागमें गरम तेलका लेप
करने वाला सीरध्वज जहाँका राजा था, वह मिथिलादेश वैसे ही कठिनकोमलका-
व्यनिर्माण-यशस्वी कवियोंको उत्पन्न करता है ।

उन मैथिल कवियोंमें भी वत्सवंसज 'फणदहा' ब्राह्मण ही एक पदमें समाधि-
जन्य एवं ध्वनिजन्य आनन्दका अनुभव करवानेकी कला जानते हैं ।

श्रुति—तत्र वंशे विद्यत एव विद्यानिधिः पीताम्बरो नाम, यः किल-
प्रकृतिगहने तन्त्रे वैशेषिके विवृतिं व्यधा-

दकुरुत चतुर्वर्गव्याख्यामृतानि च भारते ।

भरतवचसां तत्त्वख्यात्यै निबन्धमभाषत

व्यतनुत तथा तिस्रो बाणीविलासकविः कथाः ॥ १९ ॥

सरस्वती—(साक्षम् ।) देवि, मुषिता वयममुना मध्यमं भुवनमपजहता
वत्सेन वत्सवंशवर्धनेन विद्यानिधिना ।

नेयिशाखाया अध्यापकाः । फणदद्विजाः—साम्प्रतिके व्यवहारे ‘फणहवार’
संज्ञया प्रथिता मैथिलब्राह्मणाः । ध्वनिजन्मानम्—ध्वनिना व्यञ्जनाख्येन शब्दार्थ-
व्यापारविशेषेण जननीयं विलक्षणचमत्कारभुवम् । समाधिजम्—चित्तनिग्रहजन्यं
विज्ञानप्रभवं वा पारमार्थिकम् । एकपदे—सहैव एकत्र शब्दे । अनुभावयितुम्—
लोकज्ञानगोचरतामानेतुम् । फणहवारवंश्या एव कव्यस्तादृशान्प्रबन्धानिर्मातु-
मीशते यत्रैकपद एव पारमार्थिकज्ञानजन्मा ध्वनिजन्मा च लोकप्रथितोऽर्थो लोका-
नुभवगोचरतां प्रतिपद्य स्वदत्ते लोकेभ्य इति भावः ॥

प्रकृतिगहन इति । बाणीविलासकविः विद्यानिध्यपरनामा पीताम्बरः प्रकृति-
गहने स्वभावतो दुर्बोधे वैशेषिके तन्त्रे काणाददर्शने विवृतिं व्याख्याम् व्यधात्
विरचितवान्, भारते महाभारते च चतुर्वर्गव्याख्यामृतानि चत्वारि पृथक् पृथक्
धर्मार्थकाममोक्षप्रतिपादकानि व्याख्यानानि अकुरुत विरचितवान् । भरतवचसां
नाट्यशास्त्रस्वरूपाणां तत्त्वख्यात्यै वास्तविकस्यार्थस्य प्रसिद्धयै निबन्धम् अभाषत
भाष्यरूपेण निर्मितवान्, तिस्रः कथाः कथानामकान् गद्यग्रन्थप्रभेदान् व्यतनुत
अकरोत्, अथवा कथाः वादजल्पवितण्डारूपाः कथा विस्तारितवान् । एतेनास्य
बाणीविलासकवेः सर्वत्राप्रतिहतप्रसरप्रतिभासम्पन्नत्वमुक्तम् ॥ १९ ॥

मुषिताः—वञ्चिताः । मध्यमं भुवनम्—मर्त्यलोकम् । अपजहता—स्थजता ।

बाणी विलास कविने स्वभावतः दुरुह वैशेषिक तन्त्रमें विवृति की रचना की,
महाभारत पर धर्म-अर्थ-काम-मोक्ष परक चार व्याख्यायें लिखीं, नाट्यशास्त्रकी
व्याख्या द्वारा उसका तत्त्व प्रकाशित किया, और तीन कथायें लिखीं ॥ १९ ॥

सरस्वती—(साक्षुनयन होकर) देवि, वत्सवंशमूषण वत्स विद्यानिधिके

अशरणमभूद् ब्राह्मं वर्चो निरिन्धनमैधत

ज्वर इव भुवो देव्या दुःसंवरः कलिसंज्वरः ।

अभजत कथाशेषो धर्मः परैरुपहास्यता-

मकुरुत यदा विद्वान्विद्यानिधिर्द्विगुरुं दिवम् ॥२०॥

आन्वीक्षिकी—भगवति, सत्यमेषा मुषिता तपस्विनी । पश्य ।

अवितथवचोबन्धे चिन्तावशंवदवाङ्मये

विदति निखिला विद्या विद्यानिधौ दिवमीशुषि ।

अशरणमिति । यदा विद्यानिधिः पीताम्बरः दिवं स्वर्गम् द्विगुरुम् गुरुद्वय-
युताम् (एको बृहस्पतिर्गुरुः पूर्वत एवासीदयं च समुपस्थितो द्वितीयो बृहस्पतिसमो
गुहरिति द्यौर्द्विगुररजायत) अकुरुत कृतवान्, (तदा) ब्राह्मं वर्चः ब्रह्मवर्चसम्
(ब्राह्मणाचारः) अशरणम् आश्रयहीनम् अभूत्, भुवो देव्याः दुःसंवरः दुर्निवारः
कलिसंज्वरः कलिसन्तापः (पापपीडा) निरिन्धनम् विनैवेन्धनम् ऐधत अवर्द्धत ।
(पृथिव्यां पापानि ववृधिरे) कथाशेषः केवलायां चर्चायामेव स्थितो (नतु
व्यवहारे) धर्मः परैः अधर्मैः उपहास्यताम् निन्द्यताम् अभजत प्राप्तवान् ।
ब्रह्मवर्चसस्य लोपः पापस्याभ्युदयो धर्मस्य क्षतिश्च तस्मिन्मर्त्यलोकाद्
गतेऽजायतेत्यर्थः, तेन च तस्य ब्रह्मवर्चसशालित्वपापविरोधित्वधार्मिकत्वानि
व्यञ्जितानि ॥ २० ॥

अवितथेति । अवितथः तत्त्वस्पर्शितया मिथ्यासम्पर्कशून्यः वचोबन्धो वाक्य-
प्रबन्धो यस्य तादृशे चिन्तायाः ध्यानस्य वशंवदं वशेस्थितं वाङ्मयम् निखिलमपि
शास्त्रजातं यस्य तथाभूते, निखिला विद्याः आन्वीक्षिकी-त्रयी-वार्त्ता-दण्डनीति-

मर्त्यलोके चले जानेके कारण हम लुट चुकी हैं ।

ब्रह्मवर्चस निराश्रय हो गया, पृथ्वीका दुःशम खेदानल बिना इन्धनके ही
प्रज्वलित हो उठा, धर्म कथाशेष होकर शत्रुओंके उपहासका पात्र हो गया
जबकि विद्यानिधि पण्डित ने स्वर्ग जाकर स्वर्गको दो गुरुओंसे युक्त किया ॥२०॥

आन्वीक्षिकी...भगवति, सचमुच यह लुट गई है । देखिये—

सार्थक वाक्यप्रबन्धके उपस्थापक एवं चिन्तामात्रसे जिसके आगे वाङ्मय

इयमशरणा वाचां देवी लभेत कमाश्रयं

विदितमथवा कृष्णद्वैपायनो भुवि जीवति ॥२१॥

श्रुति—सत्यमेष न विशिष्यते बादरायणो विद्यानिधेः पीताम्बरात् ।
तथा हि तस्य

न धृतसमया न ग्राम्या न च्युतक्रमसंस्कृति-

न रसरहिता नाश्लीला न प्रसिद्धिविरोधिनी ।

न जनितपरोद्वेगा न स्ताक्रमप्यनृते स्थिता

प्रकृतिगदिताप्यासीद्विद्यानिधेर्विबुधस्य वाक् ॥२२॥

लक्षणाः विदति जानति तस्मिन् पीताम्बरनामके विद्यानिधौ दिवम् स्वर्गम् ईयुषि
गतमिति सति इयम् अशरणा आश्रयहीना वाचां देवी सरस्वती कम् आश्रयम्
आस्पदं स्वावासयोग्यम् लभेत भजताम्, अथवा विदितं ज्ञातम्—कृष्णद्वैपायनः
व्यासो भुवि वर्त्तते (चिरजीवितया) संसारेऽस्ति । तत्त्वभाषी ध्यानमात्रोपस्थित-
समस्तशास्त्रज्ञातस्सर्वविद्याज्ञाता च पीताम्बरो नृतस्तदियं सरस्वती कमाश्रयत्विति
यावच्चिन्त्यते तावत् स्मृतिमारोहत् चिरजीविनो व्यासस्य भुवि विद्यमानत्वम्
इति । एतेन तस्य व्याससादृश्यं व्यञ्जितम् ॥ २१ ॥

न विशिष्यते—नाधिकगुणो भवति ।

न धृतसमयेति । विबुधस्य पण्डितस्य विद्यानिधेस्तदुपनामकस्य पीताम्बरस्य
प्रकृतिगदिता अनायासोक्ता अपि वाक् वाणी न धृतसमया न कविप्रसिद्धि-
विरोधिनी, न ग्राम्या न ग्राम्यतादोषदुष्टा, न च्युतक्रमसंस्कृतिः न च्युतक्रमा
न दुष्क्रमतादोषयुता नापि च च्युतसंस्कृतिः न व्याकरणलक्षणहीनतया च्युत-
संस्कारताख्यदोषपूर्णा, न रसरहिता न नीरसा, न प्रसिद्धिविरोधिनी न प्रसिद्धि-
विरुद्धताख्यदोषयुता, न जनितपरोद्वेगा न श्रवणकटुत्वदोषयुक्ततया परोद्वेगजननी,

हाथजोड़कर उपस्थित होता है ऐसे सकल विद्याज्ञाता विद्यानिधिके स्वर्गगामी
हो जानेपर यह अशरणा सरस्वती किसके आश्रयमें रहेंगी, हाँ, ज्ञात हुआ,
कृष्णद्वैपायन अभी पृथ्वीपर जीवित हैं ॥ २१ ॥

श्रुति—टोक ही कृष्णद्वैपायन विद्यानिधि पीताम्बरसे बढ़कर नहीं है ।

सरस्वती—भगवति, न केवलमहमेव निःशरणतया सीदामि । यावदसौ सर्वोऽपि गुणगण एकं समुदायस्थानमलभमानो विप्रकीर्णो यतः कुतश्चिदवतिष्ठते । किं च ।

श्रुतमविनयः शौचं दम्भो दमं मतिविभ्रमः

शममलसता दानं गर्वः कुलं प्रबलो मदः ।

स्तोकमपि स्वल्पभावेनापि अमृते मिथ्याभावे न स्थिता आसीत् । अर्थात् विद्यानिधिना यदनायासमपि कथ्यतेस्म तत्र कोऽपि दोषो न प्राप्यते स्म । अनेन तस्य वश्यवाक्त्वमुक्तम् ॥ २२ ॥

निःशरणतया—आश्रयराहित्येन । सीदामि—कष्टं भजामि । समुदायस्थानम्—सहभावेनावसयोग्यं पात्रम् । विप्रकीर्णः—असंहतभावं गतः । यतः कुतश्चित्—यत्र कुत्रचित् ।

श्रुतमविनय इति । विद्यानिधौ तदाख्यया प्रसिद्धे पीताम्बरे इतः अस्मात् संसारात् देवम् स्वर्गलोकम् ईयुषि गतवति श्रुतं शास्त्राध्ययनम् अविनयः औद्धत्यम्, शौचम् दम्भः, दमम् मनोनिग्रहम् मतिविभ्रमः वैमत्यम्, शमम् बाह्येन्द्रियाणां विषयेभ्यो निवृत्तिम् अलङ्घता आलस्यम्, दानम् गर्वः, कुलम् सत्कुलप्रसूतत्वम् प्रबलो मदः चित्तोद्रेकः, (निहन्ति) तदेवं समुदायतो विवर्तितं सङ्घीभावात्प्रच्युतं धर्मं पाप्मा पापम् पदे पदे प्रतिपदम् निहन्ति विनाशयति वतेति खेदे । यावत् विद्यानिधिरिमां भुवमलमकुरुत यावत्तस्मिन् समुदायरूपेण स्थितानामेषां गुणानां परस्परसाहाय्यकोपलब्ध्या बलवत्तरत्वेन पापं

उस विद्यानिधिकविके द्वारा अनायास रूपमें कही गई बाणी भी न कवि-प्रसिद्धिके विपरीत, न ग्राम्य, न अक्रम, न व्याकरणसे अशुद्ध, न मर्यादाविरुद्ध, न परोद्वेगकारिणी, और न तनिक भी मिथ्या हुमा करती थी ॥ २२ ॥

सरस्वती—(विद्यानिधिके दिवंगत हो जानेसे) केवल मैं ही अशरण नहीं हुई, समस्त गुणगण अस्त-व्यस्त होकर किसी एक मिलनस्थानको नहीं पातेके कारण विलरे हुए हैं, और जहाँ तहाँ रह रहे हैं ।

शास्त्रज्ञानको अविनय, शौचको दम्भ, दमको मतिविभ्रम, शमको आलस्य

इति दिव्यमितः प्राप्ते विद्यानिधौ समुदायतो

वत विघटितं धर्मं पाप्मा निहन्ति पदे पदे ॥२३॥

श्रुति—वत्से, कथय कस्येदानीममृतोदयप्रबन्धघटनभारमारोपयिष्यसि ।

सरस्वती—भगवनि, अस्ति तस्य परापरब्रह्ममीमांसनमांसलविज्ञान-
च सनस्य सकलसारस्वतसंसारसरणिविभागविदो विद्यानिधेः पीताम्बरस्य
चतुर्णां पुत्राणामेकनमो गोकुलनाथो नाम ।

न किमप्यपकर्तुमपारयदधुना तु तस्मिन्निदिवं गते सर्वेऽपीमे भ्रुतादयो गुणा
असंहततया पृथक्पृथगवस्थित्या दुर्बला अजनिषतेति पापं तान्पदे पदे विनाशयति,
तथाहि क्वचित् शास्त्रज्ञानम् अविनयो नाशयति, क्वचित् शौचं दम्भः, क्वचिदपरत्र
दमं मतिविभ्रमः, क्वचिदन्यतो दानं गर्वः, क्वचिदपरत्र च सत्कुलप्रसूतां
प्रबलो मदो विनाशयति । अर्थादधुना यः शास्त्रं वेद सोऽविनीतत्वेन दूष्यते,
शौचं यः पालयति स दम्भं करोति, यो दमं साधयति स वैमत्यपूर्णः, शान्तियुतोऽल-
सतयाऽऽश्लिष्यते, दानीं गर्वं श्रयते, कुलीनश्च दर्पमाश्रयते, इत्येकैकगुणशाली
प्रबलेन तेन तेन दोषेण दूष्यते, विद्यानिधिस्तु शास्त्रशौचदमशमदानसत्कुलजत्वा-
भिधानखिलानपि गुणान्धारयन्नपि विनीतोऽदाम्भिको मतिविभ्रमरहितो निराल-
स्योऽगर्वितः स्मयरहितश्चावर्त्ततेति ॥ २३ ॥

अमृतोदयप्रबन्धघटनभारम्—अमृतोदयनाटकनिर्माणभारम् ।

परापरब्रह्ममीमांसनमांसलविज्ञानवासनस्य—परमपरं च ब्रह्म विचारयितुं
क्षममाणां बुद्धिं विभ्रतः । सकलसारस्वतसंसारसरणिविभागविदः—सर्वविद्याभेदपद्धति-
परिनिष्ठितप्रज्ञस्य ।

दानको गर्व, वंशगौरवको घमण्ड दबा रहा है, इस प्रकार विद्यानिधिके
दिवंगत हो जानेसे समुदायसे विघटित धर्मको पग पग पर अधर्म बाधित कर
रहा है ॥ २३ ॥

श्रुति—वत्से, बताओ अब किसे अमृतोदयप्रबन्धके निर्माणका भार दोगी ?

सरस्वती—परापरब्रह्मवेत्ता सकल सारस्वत संसारके मार्गभेदके विद्वान्
विद्यानिधि पीताम्बरके पुत्रोंमें एक गोकुलनाथ है—

यो जन्मतश्च गुणतश्च मतः कनिष्ठः

श्रीमत्त्रिलोचनकवेश्च धनंजयाच्च ।

स श्रीजगद्धरधरातिलकाग्रजन्मा

निर्मास्यति प्रगुणतत्त्वरसं प्रबन्धम् ॥२४॥

यस्य खल्वियं वाचोयुक्तिः—

अधिगतमुपाध्यायाद्विद्यानिधेरनुचिन्तितं

विरलविषयग्राहिण्यापि स्वया जडया धिया ।

यो जन्मत इति । यः (गोकुलनाथः) श्रीमत्त्रिलोचनकवेः त्रिलोचननाम्नः कवेः धनञ्जयात् तदभिधाञ्च स्वभ्रातुः जन्मतः जन्मना गुणतः गुणविचारणया च कनिष्ठः लघुर्मतः, (यो वयसि गुणे च त्रिलोचनधनञ्जयनामकाभ्यां स्वसोदराभ्यां लघुतया विदितः) श्रीजगद्धरो नाम धरातिलको धरणीभूषणस्वरूपस्तस्याग्रजन्मा ज्येष्ठो भ्राता गोकुलनाथो नाम अमुम् अमृतोदयनामकं प्रगुणतत्त्वम् गुणे साहित्यशास्त्रप्रसिद्धे माधुर्यादौ तत्त्वे दर्शनप्रसिद्धे आत्मानात्मविवेके च प्रकृष्टं प्रबन्धं काव्यमेदं नाटकं निर्मास्यति ॥ २४ ॥

वाचोयुक्तिः—कथनम् ।

अधिगतमिति । उपाध्यायात् अध्यापकतायश्चिन्तितः विद्यानिधेस्तन्नाम-
कात्पितुः, अधिगतम् शास्त्राध्ययनं कृतम्, विरलविषयग्राहिण्या स्वरूपग्राहिण्या
(यावदध्यापितं ततोऽल्पमेव धारयन्त्या) स्वया आत्मनीना जडया अज्ञानो-

जो त्रिलोचन कवि तथा धनञ्जय कविसे जन्ममें तथा गुणमें कनिष्ठ हैं, और पृथ्वीभूषण जगद्धरसे जन्ममें बड़े हैं, वही इस गुणों एवं तत्त्वोंसे पूर्ण अमृतोदय-
का निर्माण करेंगे ॥ २४ ॥

जिनका कहना है कि—

CC-0. Jangam Math Collection. Digitized by eGangotri

उपाध्याय विद्यानिधिसे जो कुछ पढ़ा एवं स्वरूप विषयग्राहिणी अपनी जड़

बहुलमथवा स्तोकं यद्यन्मया श्रुतमर्जि ।

परिणतिरियं तस्य प्रीतस्तयास्तु परः पुमान् ॥२५॥

श्रुति—वत्स, प्रतिहृतास्ते परिपन्थिनः । क्षेत्रज्ञनगराधिराज्यामिषिक्तः कविभिरुपश्लोक्यसे । किं ते भूयः प्रियमुपकरोमि ।

अपवर्गः—मातः अहं पूर्णोऽस्मि । तदापीदमस्तु—

संसारात्प्राप्य निर्वेदं सर्वे निर्वाणलिप्सया ।

श्रवणान्मननाद्ध्यानात्पश्यन्तु पुरुषोत्तमम् ॥२६॥

पहतया धिया अनुचिन्तितम् मननेन हृदये निष्ठापितम् । बहुलम् अथवा स्तोकम् अल्पम्, यत् श्रुतम् शास्त्रं मयाऽर्जितम् अध्ययनमननाभ्यां स्वीयं कृतं तस्य पस्तिनिः अमृतोदयरूपा मे कृतिः, तया कृत्या परः पुमान् परमात्मा प्रीतोऽस्तु प्रीयताम् । भगवदपण्णबुद्ध्या मया प्रणीतमिदमिति तदाशयः ॥ २५ ॥

ते प्रतिपन्थिनः प्रतिहृताः—तव विरोधिनः पराभूताः । अपवर्गस्वरूपविषये विरुद्धमतानि तत्र तत्र परास्तीकृतानि इति ग्रन्थफलमुक्तम् । उपश्लोक्यसे स्तूयसे ।

अहं पूर्णः—न मम किमपि प्रियमवशिष्यते कर्तुम् ।

संसारादिति । सर्वे निर्वाणलिप्सया अपवर्गप्राप्तिकामनया संसारात् प्रेत्यभावापरम्परातः निर्वेदं वैराग्यं प्राप्य श्रवणात् श्रुतिवाक्यजन्यात् परमात्मस्वरूपश्रवणात् मननात् उपपत्तिभिस्तदवधारणात्, ध्यानात् तद्भावनासन्तानरूपान्निदिध्यासनपदामिधेयात् पुरुषोत्तमं पश्यन्तु ॥ २६ ॥

बुद्धिसे जो कुछ विचारा, जो थोड़ा या बहुत शास्त्रज्ञान इस प्रकार अर्जित किया, उसके परिणामस्वरूप इस अमृतोदयसे पुरुषोत्तम प्रसन्न हों ॥ २५ ॥

श्रुति—वत्स, तुम्हारे सारे दुश्मन दबा दिये गये हैं । तुम्हारा क्षेत्रज्ञ-नगराधिपत्यपर अमिषेक हो गया है, कविगण तुम्हारी स्तुति कर रहे हैं । अब और तुम्हारा क्या उपकार करूँ ?

अपवर्ग—मातः, मैं पूर्ण हो गया । फिर भी यह हो—

संसारसे विरक्त होकर निर्वाणकी लिप्सासे सकल प्राणिवर्ग श्रवण-मनन-निदिध्यासनके सहारे पुरुषोत्तमका साक्षात्कार करें ॥ २६ ॥

इति ॥

(निष्क्रान्ताः सर्वे ।)

इत्यपवर्गप्रतिष्ठा नाम पञ्चमोऽङ्कः ।

समाप्तमिदं श्रीगोकुलनाथोपाध्यायकृतममृतोदयं नाम नाटकम् ।

[सवका प्रस्थान]

अपवर्गे प्रतिष्ठा नामक पञ्चम अङ्क समाप्त ।

महामहोपाध्याय गोकुलनाथोपाध्यायकृत अमृतोदय नाटकका
हिन्दी रूपान्तर समाप्त ।

टीकाकर्तुः परिचयः

यो जातो धरणीसुरान्वयसरोहंसात्प्रसर्पद्यशो -
 ज्योत्स्नाद्योतितदिङ्मुखान्मुररिपुभ्यानैकवद्वाशयात् ।
 मिश्राख्यान्मधुसूदनोञ्जयमणौ सीमन्तिनीनां मणौ
 तस्य श्रीयुतरामचन्द्रमुधियो वशाख्या प्रसिद्धयादियम् ॥ १ ॥
 शून्यालोचनलाक्षिसम्मतशरद्याशातिथौ चैत्रगे
 चन्द्रे पुष्यति चेन्दुजस्य दिवसे श्रीशारदानुग्रहात् ।
 रम्ये पाटलिपुत्रसंस्कृतमहाविद्यालये पूर्णता-
 मानीतेयमुमामहेश्वरपदाम्भोजेषु विश्राम्यतु ॥ २ ॥
 'विद्वांसो वसुधातले परवचःश्लाघासु वाचंयमा'
 उक्तचैतद्विमुखीभवामि न मनागालोचनावर्मनः ।
 ते हि स्वर्णपरीक्षणैकनिकषा निष्पक्षपातां दृशं
 निक्षिप्यात्मगुणोचितादरभुवं कुर्युर्ममेमां कृतिम् ॥ ३ ॥
 छिद्रान्वेषणमात्रसज्जधिषणानप्यत्र दोषान् बहून्-
 ग्रन्थे दर्शयतो न मत्सरितया निन्दामि किन्त्वर्थये ।
 निर्दोषेण पथा प्रशस्तरचनां निर्माय काञ्चित्कृतिं
 लोकेभ्यः समुपाहरन्तु भविता भूयो यशोऽनेन वः ॥ ४ ॥
 मान्यान्यानहमाद्रिये नतशिरास्ते ते सखायश्च मे
 येषामाग्रहतो विदन्नपि निजां शक्तिं प्रवृत्तोऽभवम् ।
 व्याख्यानेऽत्र न तैरियं मम कृतिः कार्यान्यथा दृक्पदं
 सर्वानिन्दितकीर्त्तिलाभसुभगं भाग्यं कुतोऽस्मादृशाम् ॥ ५ ॥

इति मुजुप्फरपुरमण्डलान्तःपाति 'पकड़ी' ग्रामवासिना पाटलिपुत्रस्थ राजकीय-

संस्कृतमहाविद्यालये व्याकरणाध्यापकेन मैथिल-पण्डित-

श्रीरामचन्द्रमिश्रशर्मणा विरचितायाम्

'अमृतोदय' नाटकस्य टीकायां

प्रकाशाभिधायां

पञ्चमाङ्कप्रकाशः ॥

शुभमस्तु ॥

अमृतोदय-‘प्रकाश’का

परिशिष्ट

NOTES

विशेषविवरण

१. अविदितमुखसन्धिः

नाटकमें पांच सन्धियां होती हैं । “मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः”

इति पञ्चास्य भेदाः स्युः”

मुखम्—“यत्र बीजसमुत्पत्तिर्नानार्थरससंभवा ।

प्रारम्भेण समायुक्ता तन्मुखं परिकीर्तितम्” ।

नाटकमें सामान्यतः मुखसन्धिका प्रयोग अवश्य किया जाता है, परन्तु निगम-
कविके इस संसार नाटकमें मुखसन्धिका प्रयोग नहीं है क्योंकि इसकी आदि
अवस्था—उत्पत्तिका पता नहीं है यह तो अनादि प्रवाह है ।

×

×

×

२. ‘न दहति सगरान्वयान्’

इस श्लोकका भाव निम्नलिखित कुवल्यानन्दगत श्लोकसे मिलता है,
तुलना कीजिये :—

“व्यास्थं नैकतया स्थितं श्रुतिगणं जन्मी न वल्मीकितो
नाभौ नाभवमच्युतस्य सुमहद् भाष्यं न चाभाषिणि ।
चित्रार्थं न बृहत्कथामचक्रथं सुत्राणि नासं गुरु-
देव, त्वद्गुणवृन्दवर्णनमहं कर्तुं कथं शक्नुयाम्” ॥

×

×

×

“क्षेत्रज्ञनगरवासी मूलमस्मि सर्वस्यारम्भस्य रागो नाम कामरूपो नटः”

संसारकी जड़ राग है क्योंकि रागसे प्रेरित होकर जीव कोई शुभाशुभ
कार्य करता है उससे अहङ्ग बनता है और फिर संसारचक्र प्रवृत्त होता है ।
इसीलिये रागको सर्वव्यापक मूल कहा है । यह कामरूप इसलिये है कि राग-

कार्यभेदसे अपना रूप बदलता रहता है। क्षेत्रज्ञनगरवासीसे तात्पर्य है जीवमें रहनेवाला। क्षेत्रज्ञ-जीव।

रागको जब हम विषयभोगकी ओर प्रवृत्त देखते हैं तब उसका रूप दूसरा होता है, परन्तु जब वही अपने विषय-आश्रय-स्त्री पुत्र आदिके विनश्वरत्व आदि-को देखकर-विविधक्लेशगणके भयसे मोक्षकी ओर मुड़ता है—अमृतोदयकी अभिनीतिके लिये प्रवृत्त होता है तब उसे परमात्मामें राग होता है—यही उसका विविक्तवेष परिग्रह है।

×

×

×

“अपवर्गः करणचक्रविप्रियः पुरुषाय न रोचते”

श्रुति चाहती है कि अद्वैत साम्राज्यपर अपवर्गका अभिषेक हो, परन्तु अभिषेक होनेपरसे कोई राजा स्थिरराज्यसुखका उपभोग नहीं कर सकता है, उसे प्रकृति-प्रजाका अनुरागभाजन होना ही चाहिये, तभी वह राज्यपर टिक सकता है, अतः अपवर्गके लियेभी इन्द्रियमण्डलीरूप प्रजाका अनुराग अर्जित करना अपेक्षित है। वह अपवर्ग सुखानुभूतिशून्य—निरा शुष्कस्वभाव होनेके कारण करण-गणको (इन्द्रियमण्डलीको मला नहीं लगेगा, अतः पुरुषको भी मला नहीं लगेगा, क्योंकि जिसे सामान्यतः परिवारके सभी लोग नहीं चाहते हैं उसे परिवारका मुख्य मालिक भी (चाहकर भी) नहीं चाहनेको बाध्य हो जाते हैं।

इसका उत्तर आगे दिया गया है कि ‘दमेन निरुहीतानि करणचक्राणि’ इन्द्रियोको संयमने वशीकृत—आज्ञा माननेको अपवर्गके वशमें आनेको बाध्य-कर लिया है। पुरुष भी इतनी पावनदीमें है कि वह मनमें भी कभी अपवर्गके विरोध-की बात नहीं सोच सकता है क्योंकि उसकी नफेल प्रमितिके हाथोंमें है।

“अपहरन्तु परेषां विज्ञानमपि मध्यममार्गेण संचरमाणाः”

‘मध्यममार्गेण सञ्चरमाणाः’ का अभिप्राय ‘माध्यमिक’से है। यह बौद्धमतकी एक शाखाविशेषका नाम है। बुद्धने नैतिक जीवनमें दो अन्तों—दोनों छोरों—को अखण्डतपस्या तथा निरन्तर भोगको छोड़कर बीचके मार्गके अवलम्बनका आदर्श उपस्थित किया, अतः वह मध्यममार्ग हुआ। तत्त्वविवेचनमें शाश्वतवाद तथा उच्छेदवादके दोनों एकाग्र मार्गोंका परिहार करके मध्यम मार्गका ग्रहण किया।

इसी बुद्धाभिमत मध्यम मार्गके अवलम्बन करनेसे यह माध्यमिक कहा जाता है । शून्यको ही परमार्थ माननेसे इसे शून्यवाद भी कहते हैं—

‘मुख्यो माध्यमिको विवर्त्तमखिलं शून्यस्य मेने जगत्’ म.ध्यमिक साहित्यका विकास बौद्धपण्डितोंके तार्किक ज्ञानकी पराकाष्ठा है । इस मतके सिद्धान्त ‘प्रज्ञा-चारमिता’ ‘रत्नकरण्ड’ आदिमें पहलेसे भी थे, परन्तु नागार्जुनने अपनी ‘माध्यमिक कारिका’ लिखकर उसे प्रौढ़ता दी ।

माध्यमिक लोग शून्यको ही परमतत्त्व मानते हैं इसीलिये इन्हें शून्यवादी कहा जाता है । लोकव्यवहारमें शून्य शब्द अभाव अर्थमें व्यवहृत होता है परन्तु माध्यमिक लोगोंको शून्य परमार्थसत् है—अनिर्वचनीय है । निर्वचन किसी सविशेषवस्तु ही होता है, निर्विशेषवस्तु कथमपि निर्वचन वर्णन या लक्षणका विषय नहीं हो सकती है । इसीलिये अनिर्वचनीयताको सूचित करनेके उद्देश्यसे परमतत्त्वको शून्य कहा गया है । अनिर्वचनीयता सिद्ध करनेके लिये माध्यमिककारिकामें नागार्जुनने कहा है कि—

“न सन् नासन्न सदसन्न चाप्यनुभयारमकम् ।

चतुष्कोटिविनिर्मुक्तं तत्त्वं माध्यमिका जगुः ॥”

हीनयानबालोंने बुद्धके आचार विषयक मध्यममार्गको मानकरभी विचार विषयक मध्यममार्गको नहीं माना । माध्यमिक लोगोंने विचार तत्त्वपरिच्छेदमें भी बुद्धके मध्यममार्गको ही अपनाया । इनके विचारानुसार शून्य ही परमतत्त्व है—वस्तु न तो एकान्त सत्य है और न एकान्त असत्, किन्तु वस्तुका तत्त्व इन दोनों सत्त्व—असत्त्व के मध्यमें निर्णय है जो शून्यरूप है :—

“अस्तीति नास्तीति उभेपि अन्ता

शुद्धी अशुद्धीति उभेपि अन्ता ।

तस्मादुभे अन्त विवर्जयित्वा

मध्ये हि स्थानं प्रकरोति पण्डितः ॥”

—समाधिराजसूत्र ।

“विलुम्पन्तु बहिविंशम्.....योगमाचरन्तः”

‘योगमाचरन्तः’ से ‘योगाचार’ नामक बौद्धमत परिगृहीत होता है—इस बौद्धमत प्रभेदकी दार्शनिकदृष्टि शुद्ध प्रत्ययवाद की है, आध्यात्मिक दृष्टिके कारण यह विज्ञानवाद कहा जाता है और धार्मिक तथा व्यावहारिक दृष्टिसे इसका नाम योगाचार है। माध्यमिक लोग जगत्के समस्त पदार्थों को शून्य मानते हैं उसीके प्रतिवादमें इस सम्प्रदायकी उत्पत्ति हुई। इस सम्प्रदायका सिद्धान्त है कि जिस बुद्धिके द्वारा जगत्के पदार्थ असत्य प्रतीत होते हैं उस बुद्धिको तो बाध्य होकर सत्य मानना ही पड़ेगा, इसलिये यह संप्रदाय विज्ञान (चित्त-मन बुद्धि) को एकमात्र सत्यपदार्थ मानता है। संक्षेपमें—

‘योगाचारमते तु सन्ति मतयस्तासां विवर्तोऽखिलः’ कहा जा सकता है।

इस संप्रदायके आदिम आचार्य मैत्रेयनाथ थे, उनके शिष्य असङ्गने विज्ञानवादकी प्रसिद्धि एवं प्रतिष्ठाके लिये बड़ा प्रयास किया और वह उसमें सफल भी हुए। इनके प्रयासोंसे ही वसुबन्धुने वैभाषिक मतको छोड़कर योगाचारका अवलम्बन किया। इस मतमें अभिसमयालङ्कारकारिका, महायानसूत्रालङ्कार, एवं अभिधर्मकोश आदि ग्रन्थ प्रसिद्ध हैं।

×

×

×

‘स्वार्थदर्शनमपि परेषामपलपन्तु सूत्रान्तसंस्कृतबुद्ध्यः’

यहाँ ‘सूत्रान्तसंस्कृतबुद्ध्यः’ का अर्थ है सौत्रान्तिक। सौत्रान्तिक लोग सूत्रको ही प्रमाण मानते हैं। ‘यशोमित्र’ ने लिखा है:—‘कः सौत्रान्तिकार्थः? ये सूत्रप्रामाणिका न तु शास्त्रप्रामाणिकास्ते सौत्रान्तिकाः।’ ‘स्फुटार्था’ पृष्ठ १२-रूसी संस्करण १९१२,

इस परिभाषामें शास्त्रसे अभिप्राय ‘अभिधर्म’ से है और सूत्रसे ‘सूत्रपिटक’ लिया जाता है। इसपर शङ्का यह होती है—तब त्रिपिटककी व्यवस्था किस प्रकार होगी, इसका उत्तर यशोमित्रने दिया है कि—‘नैष दोषः, सूत्रविशेषा एव अर्थ-विनिश्चयादयोऽभिधर्मसंज्ञा येषु धर्मलक्षणं भवति’ स्फुटार्था पृ० १२,

अर्थात् अर्थविनिश्चय आदि सूत्र ऐसे हैं जिनमें धर्मका वर्णन है वही अभिधर्मके प्रतीक हैं। इस प्रकार सूत्रपिटक ही सौत्रान्तिकोंके मतमें अभिधर्मपिटकका भी काम करता है।

सौत्रान्तिक लोग सर्वास्तिवादी हैं, वे बाह्यवस्तुओंकी सत्ता स्वीकार करते हैं ।

विज्ञानवादियों ने कहा था कि विज्ञानमात्र सत् है बाह्य पदार्थकी सत्ता मानना भ्रान्ति पर आधारित है । इसपर सौत्रान्तिकोंने कहा कि यदि बाह्य पदार्थकी सत्ता नहीं मानी जायगी तो उनकी काल्पनिक स्थितिकी उपयुक्त व्याख्या नहीं की जा सकेगी ।

बाह्य वस्तुकी सत्ता नहीं मानकर उसे भ्रान्ति-कल्पित कहना संगत नहीं है, बन्ध्यापुत्रकी भ्रान्ति तो नहीं होती है, फिर बन्ध्यापुत्रकी ही तरह असत् बाह्य पदार्थकी भ्रान्तिकृत प्रतीति कैसे मानी जाय ? अतः क्षणिक बाह्य पदार्थ हैं और वह अनुमानगम्य हैं ।

‘अथोऽस्तिक्षणिकस्त्रसावनुमितो बुद्ध्येतिसौत्रान्तिकाः ।’

इन बाह्य पदार्थोंका प्रत्यक्ष संभव नहीं है, क्योंकि जिस क्षणमें किसी वस्तुके साथ हमारी इन्द्रियोंका संपर्क होता है उस क्षणमें वह वस्तु प्रथम क्षणमें उत्पन्न होकर नष्ट हो गई रहती है केवल तज्जन्य संवेदन शेष रहता है । वह जो संवेदन रह जाता है उसीको चित्त देखता है—और उसी संवेदनके द्वारा चित्त उन संवेदनके जनक बाह्य पदार्थोंका अनुमान करता है ।

‘नीलपीतादिमिश्रित्रैर्बुद्ध्याकारैरिद्वान्तरैः ।’

सौत्रान्तिकमते नित्यं बाह्योऽर्थस्त्रनुमीयते ॥’

सर्वसिद्धान्तसंग्रहः पृ. १३.

इस प्रतिष्ठानके आचार्योंमें—कुमारलत, श्रीलाम, यशोमित्र आदि असिद्ध हैं ।

×

×

×

‘परोक्षमर्थमुष्णत्विष इव मुष्णन्तु लोकायतव्यवहारिणः’

यहाँ ‘लोकायतव्यवहारिणः’ से लौकायतिक-चार्वाक लिया गया है ।

‘यावज्जीवेत्सुखं जीवेन्नास्ति मृत्योरगोचरः ।’

CC-0. Jangamwadi Math Collection. Digitized by eGangotri

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥’

यही प्रसिद्धि इस मतके स्वरूपको व्यक्त कर देती है। यह मत इसलिये लोकायत कहा जाता है कि आसान होनेसे लोकमें प्रचरित है, तथा रमणीय हृदय-कर्षक उक्तिपर आधारित होनेसे (चारुः वाक्ः) चार्वाक कहा जाता है। चार्वाक वस्तुतः इस मतके एक आचार्यका नाम है जो वृहस्पतिके शिष्य थे।

इस मतमें एक ही शास्त्रार्थ है कि अनुमानको प्रमाण नहीं माना जाय। अनुमानके प्रामाण्यका खण्डन इन लोगोंने जोर देकर किया है, अन्यान्य प्रमाणों की उपेक्षा की है।

इनके मतका सारांश सायणभाष्यके शब्दोंमें निम्नप्रकार है :—

‘न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।
 नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥’
 अग्निहोत्रं त्रयो वेदास्त्रिदण्डं भस्मगुण्डनम् ।
 बुद्धिपौरुषहीनानां जीविका धातुनिर्मिता ॥
 पशुश्चेन्निहतः स्वर्गं ज्योतिष्टोमे गमिष्यति ।
 स्वपिता यज्ञमानेन तत्र कस्मान्न हिंस्यते ॥
 मृतानामपि जन्तूनां श्राद्धं चेत्तृप्तिकारणम् ।
 निर्वाणस्य प्रदीपस्य स्नेहः संवर्द्धयेच्छ्रिलाम् ॥
 गच्छतामिह जन्तूनां व्यर्थं पाथेयकल्पनम् ।
 गेहस्थकृतश्राद्धेन पथि तृप्तिरवारिता ॥
 स्वर्गस्थिता यदा तृप्तिं गच्छेयुस्तत्र दानतः ।
 प्रासादस्योपरिस्थानामत्र कस्मान्न दीयते ॥
 यावज्जीवेत्सुखं जीवेदणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।
 भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥
 यदि गच्छेत्परं लोकं देहादेष विनिर्गतः ।
 कस्माद् भूयो न चायाति बन्धुस्नेहसमाकुलः ॥

×

×

×

इस मतके पोषक श्लोक विष्णुपुराणमें भी मिलते हैं :—

‘तृप्तये जायते पुंसो भुक्तमन्येन चेततः ।

दद्याच्छ्राद्धं श्रमायान्नं न बहेयुः प्रवासिनः ॥’

इस मतमें अनुमानके खण्डनमें व्याप्तिग्रहका नहीं होना शुक्तिरूपमें कहा गया है :—

‘तस्मादविनाभावस्य दुर्बोधतया नानुमानाद्यवकाशः, धूमादिज्ञानानन्तरमन्यादिज्ञाने प्रवृत्तिः प्रत्यक्षमूलतया भ्रान्त्या वा जायते, कश्चित् फलप्रतिलम्भस्तु मणिमन्त्रौषधादिवद्यादृष्टिकः । अतस्तत्साध्यम् (अनुमानप्रमाणकम्) अदृष्टादिकमपि न । नन्वदृष्टासिद्धौ जगद्वैचित्र्यमाकस्मिकं स्यादिति चेत्—न तद् भद्रम्—स्वभावादेव तदुत्पत्तेः ।

तदुक्तम्—“अग्निरुष्णो जलं शीतं समस्पर्शस्तथानिलः ।

केनेदं चित्रितं तस्मात्स्वभावात्तदव्यवस्थितिः ॥”

×

×

×

“विकल्पगोचरादर्थमपनयन्तु स्वतन्त्रक्षणमयी विभाषा भाषणप्रवीणाः”

यहाँ ‘विभाषा भाषणप्रवीणाः’से अभिप्राय है वैभाषिकसे । ‘वैभाषिक’ बौद्ध-दर्शनकी प्रसिद्ध चारशाखाओंमें एकशाखाके अनुयायी होते हैं । इस सम्प्रदायकी ‘वैभाषिक’ यह संज्ञा १ म विक्रमशतीके बाद हुई, पहले इसे ‘सर्वास्तिवादी’ कहते थे । शङ्कराचार्यने वैभाषिकोंको सर्वास्तिवादी शब्दसे याद किया है :—
“तत्र ते सर्वास्तिवादिनो बाह्यमान्तरं च वस्तु अभ्युपगच्छन्ति भूतं च भौतिकं च चित्तं च चैत्तं च” शा० भा० २।२।१८ वाचस्पति मिश्रने भी वैभाषिकोंको सर्वास्तिवादी कहा है “यद्यपि वैभाषिक-सौत्रान्तिकयोरवान्तरमतभेदोऽस्ति तथापि सर्वास्तिवादितायामस्ति सम्प्रतिपत्तिरिति एकीकृत्योपन्यस्तः” भाभती २।२।१८

कनिष्कके समयमें बौद्धभििक्षुओंको जो चतुर्थ सङ्गीति हुई थी, उसने इस सम्प्रदायके मूलग्रन्थ ‘आर्यकात्यायनीपुत्र’ रचित ‘ज्ञानप्रस्थानशाल्त्र’ पर एक विशाल प्रामाणिक टीका प्रस्तुतकी जिसका नाम ‘विभाषा’ रखा । इसी ग्रन्थको सर्वाधिक मान्यता प्रदान करनेके कारण इस सम्प्रदायको लोग ‘वैभाषिक’ कहने लगे । यशोमित्रने ‘अभिधर्मकोश’की ‘स्फुटार्था’ नामक व्याख्यामें इस शब्दकी ऐसी ही निश्चिती की है :—

“विभाषया दीव्यन्ति चरन्ति वा वैभाषिकाः, विभाषां वा वदन्ति वैभाषिकाः ।”

‘प्रत्यक्षं क्षणभङ्गुरञ्च सकलं वैभाषिको भाषते’ यही इस सम्प्रदायका संक्षिप्त परिचय है । ‘वैभाषिक’ मत बाह्यार्थ प्रत्यक्षवादभी कहा जाता है ।

यही 'क्षणभङ्गुरम्' क्षणभङ्गवादकी बुनियाद है। क्षणभङ्गवाद बौद्धोंका एक प्रमुख सिद्धान्त है। बुद्धने जिन चार आर्य सत्तोंका उपदेश किया था, उनमें एक आर्य सत्य था 'अनित्यम्' यह संसार अनित्य है। इसी आर्य सत्यसे आधारित क्षणभङ्गवाद आगे चलकर बहुशाल वृक्ष बन गया इनका सिद्धान्त है कि :—

‘यत् सत् तत् क्षणिकं यथा जलधरः सन्तश्च भावा अमी
सत्ता शक्तिरिदार्थकर्मणि मितेः सिद्धेषु सिद्धा हि सा ।
नाप्येकैव विधाऽन्यथा परकृतेनापि क्रियादिर्भवेद्
द्वेधापि क्षणभङ्गवज्जतिरतः साध्ये च विश्राम्यति ॥’

(ज्ञानश्री)

‘विकल्पगोचरात् (संदिह्यमानावस्थातः) अर्थम् स्वलक्षणम् स्वयं सत्ताम् अपनयन्तु’का तात्पर्य यह है—वैभाषिक लोग बाह्य तथा आभ्यन्तर वस्तुकी स्वतन्त्र सत्ता स्वीकार करते हैं।

×

×

×

(‘निखिलमपि प्रपञ्चमात्मसात्कुर्वन्तु पञ्चस्कन्धाः’)

बौद्धोंने आत्माको स्वतन्त्र सत्ताको नहीं स्वीकारकर उसे पांच स्कन्धोंका समुदायमात्र कहा है। यह पांच स्कन्ध हैं (१) रूप स्कन्ध, (२) विज्ञान स्कन्ध, (३) वेदना स्कन्ध (४) संज्ञा स्कन्ध (५) संस्कार स्कन्ध ।

(क)—रूप स्कन्ध—रूपशब्द दो प्रकारसे व्युत्पादित होता है—रूप्यन्ते एभिर्विषयाः अर्थात् जिनके द्वारा विषयोंका रूपण किया जाय, इसके अनुसार रूप-इन्द्रियाँ। दूसरी व्युत्पत्ति है—रूप्यन्ते यानि तानि रूपाणि-विषयाः। इस प्रकार रूप स्कन्धसे इन्द्रिय तथा उनके संघातका वाचक हुआ।

(ख) विज्ञान स्कन्ध—“विज्ञानस्कन्धोऽहमित्याकारको रूपादिविषय इन्द्रिय-जन्यो वा दण्डायमानः” (भामती) “अहमित्याकारमालयविज्ञानमिन्द्रियादि-जन्यं च ज्ञानमेतद्वयं दण्डायमानं प्रवाहापन्नं विज्ञानस्कन्ध इत्यर्थः (कल्पतरुः)

(ग) बाह्य वस्तुओंके ज्ञानसे उसके संसर्गका चित्त पर जो प्रभाव पड़ता है वही वेदना स्कन्ध है। वस्तुके प्रिय-द्वेष्य-उदासीन-रूपमें त्रिप्रकारक होनेसे

वह वेदना भी तीन प्रकार की होती है सुख, दुःख, ताटस्थ्य । इन्ही तीन वेदनाओंके समुदायको वेदनास्कन्ध कहा जाता है ।

(घ) सुख-दुःखात्मक वेदनाके आधारपर हम उनका नामकरण करते हैं वही संज्ञास्कन्ध है । विज्ञान और संज्ञामें वही अन्तर है जो नैयायिकोंके यहाँ निर्विकल्प और सविकल्पक ज्ञानमें है । “संज्ञास्कन्धः सविकल्पप्रत्ययः संज्ञा-संसर्गयोग्यः प्रतिभासः—यथा द्रित्यः कुण्डली गौरी ब्राह्मणो गच्छतीत्येवंजातीयकः” (भामती) ‘सविकल्पप्रत्ययः’ इत्यनेन विज्ञानस्कन्धो निर्विकल्प इति भेदः स्कन्धयोर्ध्वनितः इति । (कल्पतरुः)

(ङ) संस्कार स्कन्ध—मानसिक प्रवृत्तियों को कहते हैं, प्रधानतया राग-द्वेषको । रागादि क्लेश, मदमानादि उपक्लेश तथा धर्म-अधर्म ये सब इसमें आते हैं ।

इन्हीं पञ्चस्कन्धों का समुदाय आत्मा है । जैसे चक्र, अक्ष, अर, ईषा, रश्मि आदिके मिलित रूपको रथ कहा जाता है उसी तरह पूर्वोक्त पञ्चस्कन्धोंके समुदायको (व्यवहारार्थ) आत्मा कहते हैं, आत्मा कोई अलग वस्तु नहीं है । जैसे विश्वकी सारी वस्तुएं इन पञ्चस्कन्धोंमें आ जाती हैं वह इनके स्वरूपको देखकर समझा जा सकता है ॥

×

×

×

‘क्षणमात्रमतिसूक्ष्मः प्राणितु भवतां दृष्टिमार्गेऽपवर्गः’

जब कोई विजेता किसी पर विजय प्राप्त करता है तो वह विजितको जीवन भर बनाये रखने के लिये स्वल्प मात्रामें भोजन प्रदान करता है जिससे वह अकार्यक होकर किसी तरह जिन्दा रहता है, उसी तरह बौद्धमतमें नैयायिकोंका अपवर्ग निर्व्यापारस्थिति (क्षण) के रूपमें जिन्दा रहेगा, उसके और व्यापार बन्द रहेंगे ।

×

×

×

संभावनावशे पततु श्रुतेर्दुहिता प्रमितिः

शब्द प्रमाण नहीं है, वह संभावनामात्रोत्थापक है :—

अर्थप्रतीतिजनकं प्रमाणमिति वर्णितम् ।

विकल्पमात्रमूलभाष्यार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यपि ॥

X

X

X

‘विकल्पयोनयः शब्दा विकल्पाः शब्दयोनयः ।

तेमानन्योन्यसंबन्धे नार्थं शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥’

इस प्रकार शब्दमात्रको संभावनामात्रोत्पादक कहकर वेदको भी शब्द-स्वरूपतया अप्रमाण मानने वाले श्रुतिजन्य प्रमितिको संभावना के अधीन कर दे सकते हैं । फलतः श्रुतिकी जन्या प्रमिति (प्रमाणता) संभावनाके वशमें हो जायगी ॥

X

X

X

आस्वाद्य तन्निष्कयम्

निष्कय शब्दका अर्थ होता है बदला, देखिये—“निष्कयोऽस्तु क्तमस्तु तदीयः” (नैषध) “समुत्क्षिप्यः पृथिवीभृतां वरं वरप्रदानस्य चकार शूलिनः । त्रसत्तुभाराद्रिसुताससम्भ्रमस्त्रयं प्रहाश्लेषसुखेन निष्कयम्” (शिशुपालवध)

X

X

X

जगदण्डमयानि

यद्यपि मयट्प्रत्ययो विकारावयवयोरगतार्थे च विधीयते, न स्वार्थे, तथापि ‘तद्धिता’ इत्यधिकारसूत्रे बहुवचननिर्देशेनानुक्ता अपि इन्-टिक्छादयो विधीयन्ते इति महाभाष्योक्तेरादिना मयट् परिग्रहो बोध्यः । नागेशमदृष्टु स्वार्थिकोऽपि ‘तत्प्रकृतवचने मयट्’ इतिमयट् । तत्र तदिति वाक्यभेदेन क्वचित्प्राचुर्यरूपप्रकृत-वचनाभावेऽपि मयड्यमतएव चिन्मयं ब्रह्मेति सामानाधिकरण्यमित्यभिमन्यते ।

(इति वक्ष्यीमहोदयाः)

X

X

X

भवदवयवावनव्यासक्तासु

भवत्या अवयवानामवने व्यासक्तासु इति विग्रहः । भवत्याः—श्रुतेः । तत्र—
‘सर्वनाम्नो वृत्तिमात्रे पुंवद्भावः’ इति पुंवत्वम् ।

X

X

+

कीर्त्तिः—धर्मकीर्त्तिः चन्द्रकीर्त्तिश्च

‘कीर्त्ति’ यह नामकदेश है जिससे धर्मकीर्त्ति तथा चन्द्रकीर्त्ति दोनों लिये जा सकते हैं ।

(१) धर्मकीर्त्ति अपने समयके उद्भूत तार्किक थे, इनका ‘प्रमाणवात्तिक’ ग्रन्थ बहुत लंबा तथा बौद्धन्यायका प्रमुख ग्रन्थ है ।

इनका जन्म चोलदेशके एक ब्राह्मणकुलमें हुआ था, यह कुमारिलभट्टके भागिनेय कहे जाते हैं : यह कुमारिलके समकालिक थे । इनका समय ७ वीं शताब्दी है ।

(२) चन्द्रकीर्त्ति छठी शताब्दीके माननीय बौद्धपण्डित थे । यह भी दक्षिण भारतके थे । इनके गुरु कमलबुद्धि थे । इनके ग्रन्थोंमें ‘माध्यमिकावतार’ तथा ‘प्रसन्नपदा’ प्रसिद्ध हैं ।

‘अलङ्कारप्रमाणतया विभेति परेभ्यो वत्सा काश्यपी’

काश्यपी वैशेषिक विद्या अलङ्कारप्रमाण-कमप्रमाण युक्त होनेके कारण शत्रुओंसे डरती है । वैशेषिक दर्शन प्रत्यक्ष तथा अनुमान दोही प्रमाण मानना है, वह कहता है कि उपमान प्रमाण सादृश्य की प्रतीतिके लिये ही मानना है और सादृश्य की कल्पनाको ही यदि हम ठुकरा दें तो हमारे लिये उपमान अनावश्यक है ।

इसी प्रकार शब्द प्रमाणको भी वैशेषिक दर्शन ने अनुमानमें अन्तर्भूत माना है । शब्दका अनुमानमें अन्तर्भाव करते हुए वैशेषिक दर्शनके माध्यकार प्रशस्तपादने युक्ति दी है :—‘समानविधिस्त्वात्’ इसका भाव्य यह है कि अनुमान और शब्द की विधि समान है इसलिये वह अनुमानसे पृथक् नहीं है । अनुमान और शब्द की विधिमें समानता यह है कि अनुमानमें १ व्याप्तिग्रह २ लिङ्गदर्शन ३ व्याप्तिस्मरण ४ अनुमिति होती है उसीतरह शब्दमें १ शक्तिग्रह २ वाक्यश्रवण ३ पदार्थस्मृति ४ वाक्यार्थबोध होता है इस प्रकार समानविधि होनेसे शब्दको अनुमानके अन्तर्गत कहा है ।

कुछ आचार्य इस प्रकार कहते हैं कि शब्दप्रमाणका फल पदार्थ संसर्गबोध-स्वरूप शब्दबोध है, वह अनुमानप्रमाणसे भी सिद्ध हो सकता है इसलिये शब्द-प्रमाणको अलग मानने की आवश्यकता नहीं है । शब्दप्रमाणको माननेवाले पदार्थोंके

संसर्गबोधको ही वाक्यार्थ मानते हैं उस संगर्गका बोध अनुमानद्वारा हो सकता है। जैसे—‘एते पदार्थाः परस्परं संसर्गवन्तः—आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदस्मारितत्वात्’।

अथवा

“एतानि पदानि स्वस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमाणपूर्वकाणि आकाङ्क्षादिमत्पदत्वात्”

इस प्रकारके अनुमानोंसे संसर्गबोधस्वरूप पदार्थबोधको अनुमानद्वारा सिद्ध-
करके शब्दप्रमाणका खण्डन किया जा सकता है।

×

×

×

“क्रोपकपिलकपोला कापिली”

वैशेषिक वाले शब्दका काम अनुमानसे चलाकर शब्दप्रमाण का विरोध करते हैं इसपर साङ्ख्यविद्याको क्रोध होता है क्यों कि उसे शब्दप्रमाण मान्य है,

“दृष्टमनुमानमाप्तवचनं च सर्वप्रमाणसिद्धत्वात्।

त्रिविधं प्रमाणमिदं प्रमयेसिद्धिः प्रमाणाद्धि ॥”

क्रोधका यह भी कारण है कि यदि इसतरह शब्दप्रमाणका खण्डन स्वीकार कर लेते हैं तब तो कुछ देरके बाद अनुमानको भी अलौकिक प्रत्यक्षमें अन्तर्भाव किया जाने लगेगा, इस प्रकार तो पुनः पूरा चार्वाकमत उपस्थित हो जायगा।

×

×

×

“दलयति तिमिरं निशासु भानोस्तुहिनकरप्रतिबिम्बितः प्रकाशः”

चन्द्रमाको अपना प्रकाश नहीं है, उनपर जब जितने अंशमें सूर्यका प्रकाश पड़ता है वह उतने अंशमें तब प्रकाशशाली बनता है—प्रमाणके लिये भास्कराचार्यका सिद्धान्तशिरोमणि नामक ग्रन्थमें लिखा देखिये—

‘तरणिकिरणसङ्गादेष पानीयपिण्डो

दिनकरदिशि चन्द्रश्चन्द्रिकाभिश्चकास्ति ।

तदितरदिशि बाला कुन्तलश्यामलश्री

र्धट इव निजमूर्त्तिच्छाययेवातपस्थः ॥”

×

×

×

मीमांसा प्रममाथ संभावनाम्

बौद्धोद्धार शब्दप्रमाके खण्डनमें उपस्थित की गई युक्ति 'संभावनामात्रोत्थापकत्वं शब्दानाम्' है। इसका मीमांसाने खण्डन कर दिया है।

X

X

X

“परिपन्थिभिरप्रधृष्ट्या भव”

पाणिनिके—“छन्दसि परिपन्थिपरिपरिणौ पर्यन्त्यातरि” सूत्र (५।२।८०) के अनुसार परिपन्थी शब्दका प्रयोग वेदमात्रमें होना चाहिये, परन्तु कविने उसका यहाँ लोकमें ही प्रयोग किया है, ‘छन्दोवत्कवयः प्रयुज्जते’ यही उत्तर दिया जा सकता है।

X

X

X

परपुरुषविद्वेषिणी

इसका तात्पर्य इतना ही है कि मीमांसा, योगादिसम्मत परमेश्वरका होना नहीं मानती है। “कर्मैव फलदं किंवा कर्मापराधित ईश्वरः” इस तरहका विकल्प उठाकर मीमांसकोंने कर्मको ही फलप्रद माना है, फलतः मीमांसामें ईश्वरकी आवश्यकता कर्मसे पूर्ण हो जाती है, इसीलिये—‘कर्मैति मीमांसकाः’ यह प्रवाद है ॥

“कार्यानुबन्धविधुरानस्याः प्रतीकानुच्छेत्तुमारेभे”

मीमांसकोंका मत है कि वेदमें सिद्ध पदार्थका प्रतिपादन संभव नहीं है, उसमें सर्वत्र किसी न किसी रूपमें क्रिया अथवा क्रियासंबद्ध अर्थका ही प्रतिपादन है। मीमांसाके सूत्र हैं :—‘आज्ञायस्य क्रियार्थत्वादानर्थक्यमतदर्शानाम्’ ‘तद्भूतार्थानां क्रियार्थेन समानायः’। समस्तवेद यागादि क्रियाओंका ही प्रतिपादक है। इसीलिये उसे शास्त्र कहते हैं। शास्त्र-शासनकरण—अर्थात् ‘प्रवृत्तिनिवृत्त्यन्यतरजनक’ है। सिद्ध वस्तुओं जैसे स्वर्गादि अथवा यूप आदिका प्रतिपादन क्रियाके अङ्गरूपमें ही होता है स्वतन्त्र रूपमें नहीं। अतः जिन वेदभागोंका कार्यसंबन्ध नहीं है वह निरर्थक हैं—यही ‘प्रतीकानुच्छेत्तुमारेभे’ का तात्पर्य है। म. म. कश्यपीने इस प्रसङ्गमें लिखा है:—

‘प्रावाणः प्लवन्ते’ ‘वनस्पतयः सत्रमासत’ ‘प्रजापतिरात्मनो वपामुदच्छिनत्’ इत्याद्या बाधितार्थप्रतिपादिका गिरो वेदस्य सर्वथामुत्पलपितत्वाद्यङ्ग्याऽप्रामाण्य-

माविर्भावयन्ति, तत्र कार्यान्विते स्वार्थे पदानां शक्तिरिति कार्यताबोधकल्लिङ्गाद्य-
भावादासां बोधजनकतैव नास्ति, किन्तु पारायणेऽदृष्टमात्रमासां प्रयोजनमिति
प्रामाकराः । भट्टपादास्तु तात्पर्यतोऽविरुद्धार्थत्वमासामामनन्ति ॥”

×

×

×

“तामवारयद् बादरायणविद्या”

मीमांसा जब सिद्धार्थक वेद भागको अप्रमाण कहकर छांट रही थी तो
बादरायणी वेदान्त विद्याने उसे रोका । तात्पर्य यह है कि वेदान्तविद्या सिद्धार्थ
उपनिषदोंका भी प्रामाण्य स्वीकार करती । ‘तत्तु समन्वयात्’ इस सूत्रकी व्याख्यामें
कहा जाता है ‘सर्वेषामेव वेदान्तवाक्यानां ब्रह्मणि तात्पर्यम्’ अतः वेदान्तविद्या
उपनिषदोंका प्रामाण्य मानती है ।

×

×

×

“नित्यपुनरुक्तवचनाभिः”

‘नित्यपुनरुक्तवचनाभिः’—नित्येन वेदेन सह पुनरुक्तं वचनं यासां ताभिः—
वेदार्थमनुवदन्तीभिः । स्मृतियां वेदकथित अर्थकोही कहती हैं कुछ नया अर्थ
नहीं कहती हैं अतः उनको प्रमाण नहीं मानना चाहिये । इस प्रकारसे मीमांसाने
आक्षेप किया । यही धर्मसंहिताओंका मीमांसा द्वारा भर्त्सन कहा गया है ।
न्यायने इस प्रसङ्गमें धर्मसंहिताओंको आश्वासन दिया कि—आप भी प्रमाण हैं
क्योंकि आप स्मृतियोंके द्वारा उच्छिन्नवेदभागका अनुमान किया जाता है ।
‘स्मृत्या श्रुतिं प्रकल्पयेत्’ यह इसीका बोधक है । “अतएव उच्छिन्नश्रुतिभागानुमा-
पकतया स्मृतीनामपि प्रामाण्यम्” इति सिद्धान्तः ।

×

×

×

“त्वरन्ते ममावयवाः कुमारपरामर्शपरिमर्शाय”

मम न्यायस्य प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनरूपपञ्चावयववाक्यरूपस्य अनु-
मानस्य अवयवाः प्रतिज्ञादयः कुमारस्य परामर्शस्य परिमर्शाय आश्लेषाय त्वरन्ते
शीघ्रतां प्रदर्शयन्ति उत्कण्ठन्ते ।

×

×

×

“साधनसदनभूमिकासु”

साधनका अर्थ है हेतु, उस सदनकी तीन भूमिका (महल) स्थिति होती है। प्रथमतः लिङ्गदर्शन होता है, (पहली भूमिका) तदनन्तर व्याप्तिस्मरण (द्वितीय भूमिका) तदनन्तर लिङ्गपरामर्श (तृतीय भूमिका)।

जिसे अनुमानसे वहिका ज्ञान होता है वह प्रथमतः पर्वतमें धूम देखता है तदनन्तर उसे यह स्मृति होती है कि यत्र यत्र धूमस्तत्र तत्र वह्निः, तदनन्तर बाह्य व्याप्य धूमवानयं पर्वत इति व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता ज्ञान होता है यही लिङ्गपरामर्श है, इसीसे अनुमिति की उत्पत्ति होती है।

X

X

X

“साधनसदनस्य तृतीयभूमिकामारोहतः परामर्शस्य करग्रहाय
त्वमहं च मिलितौ प्रभवावः”

यह वाक्य कञ्चुकी ने चेटीसे कहा है। नाटकपक्षमें इसका अर्थ इतना ही है कि विरहदुर्बल परामर्श हमारा तथा तुम्हारा हाथ पकड़ कर ऊपरी मञ्जिल पर जा सकता है। किसी एककी इतनी शक्ति नहीं है कि वह परामर्शको ऊपर महलपर पहुँचा दे, जब होगा तब हम दोनों की सहायतासे ही परामर्श ऊपर महल पर जा सकेगा।

तत्त्वपक्षमें इसका अर्थ इस प्रकार करना चाहिये :—

कञ्चुकी—प्रतिबन्ध—व्याप्ति है, और चेटी साधनसिद्धि है। केवल व्याप्ति अथवा साधनसिद्धिसे तो परामर्श तृतीय अवस्थामें नहीं पहुँच पायेगा, उसके लिये व्याप्तिज्ञान तथा साधनसिद्धि दोनों की अपेक्षा होगी।

साधनाभास—हेत्वाभास परामर्शके समय हेतु दूषित करके साधनसिद्धि तथा व्याप्तिज्ञानको एक जगह नहीं होने देते हैं।

X

X

X

“परामर्शमेव कुण्ठयितुमुत्कण्ठते प्रकरणसमः”

प्रकरणसम—सत्प्रतिपक्ष नामक दोष परामर्शको ही कुण्ठित-विषयित करदेता है, सत्प्रतिपक्ष हो जानेपर हेतुत्वसंशय हो जाता है और उसके हो जानेपर व्याप्ति की उत्पत्ति प्रतिबद्ध हो जाती है—फिर परामर्श कैसे नहीं विषयित हो जाय ?

सत्प्रतिपक्ष हेत्वाभासकाही दूसरा नाम प्रकरणसम है, 'साध्यविपरीत-साधकं तुल्यबलं हेतुन्तरं प्रतिपक्षः।' जैसे—शब्दो नित्यः अनित्यधर्मानुपलब्धेः, इस अनुमानके विपरीत अनुमान है—शब्दोऽनित्यः नित्यधर्मानुपलब्धेः । पहले अनुमानमें जो हेतु अनित्यधर्मानुपलब्धि है दूसरे अनुमानमें उसका विपरीत नित्यधर्मानुपलब्धि हेतु है । इस प्रकार यह दोनों हेतु दो विरुद्ध बातों को सिद्ध कर रहे हैं । अतः वे दोनों तुल्यबल हैं, और प्रतिपक्ष भी है ।

उन दोनोंही हेतुओंके प्रतिपक्ष विद्यमान हैं अतः वह दोनों सत्प्रतिपक्ष हैं हेत्वाभास हैं अतः उनमेंसे कोई भी हेतु अपने साध्यकी सिद्धि नहीं कर सकता है ।

×

×

×

‘सिद्धिरेषा तिरोधित्सति पक्षताम्’

सिद्धि पक्षताको भिन्नदित कर देती है क्योंकि—सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धय-अवः पक्षता’ यही पक्षताका लक्षण है । यहाँ मुक्तावलीका यह अंश ध्यातव्य है :—

“सिषाधयिषामात्रं न पक्षता, विनापि सिषाधयिषां घनगर्जितेन मेघानुमानात् । अतएव साध्यसन्देहोऽपि न पक्षता, विनापि साध्यसन्देहं तदनुमानात् । सिद्धौ सत्यामपि सिषाधयिषासत्त्वेऽनुमितिर्भस्येव, अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टत्वं सिद्धौ विशेषणम्, तथाच यत्र सिद्धिर्नास्ति तत्र सिषाधयिषायां सत्यामसत्यामपि पक्षता, यत्र सिषाधयिषास्ति तत्र सिद्धौ सत्यामसत्यामपि पक्षता, यत्र सिद्धिरस्ति सिषाधयिषा च नास्ति तत्र न पक्षता, सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिद्धेः सत्त्वात्” इति ।

×

×

×

“मीमांसया मन्त्र्यमणोऽत्ययमर्थः... द्विधाकृतात्मानः”

इससे पूर्व साधनासिद्धि नामकी चेटीने कहा था कि जब साधनाभास आदि परामर्शके सामने आप (प्रतिबन्ध) का तथा मेरा (साधनसिद्धिका) मिलना नहीं होने देना चाहते हैं तो—‘वयममिलिता एव साधयामो भर्तुः कार्यम्’ अर्थात् साधनासिद्धि अर्थात् हेतुका पक्षसत्त्वज्ञान, और प्रतिबन्ध (व्याप्ति ज्ञान) अलग अलग रहकर ही अनुमिति उत्पन्न करें । यह मीमांसकमत है इसमें ज्ञानद्वयको अलग २ कारण मानने पर गौरव होता है, अतः नैयायिक लोग लाघवके लिये विशिष्ट परामर्श ज्ञानको कारण मानते हैं । देखिये—‘ननु बहि-

व्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानं विनापि यत्र पर्वतो धूमवानिति प्रत्यक्षं, ततो वह्निव्याप्यो धूम इति स्मरणं तत्र ज्ञानद्वयादेवानुमितेर्दर्शनात् व्याप्तिविशिष्ट-
वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानेन सर्वत्र कारणम्, किन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानत्वेन कारणरस्यावश्यकत्वात् तत्र विशिष्टज्ञानकल्पने गौरवाच्चेति चेन्न,
व्याप्यतावच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवानिति ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेः लाघवाच्च
व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् ।”

×

×

×

यदि तु व्याप्तिप्रकारकं ज्ञानं पक्षधर्मताज्ञानं च स्वतन्त्रं कारणमित्युच्यते तदा
कार्यकारणभावद्वयं, वह्निव्याप्यो धूम आलोकवांश्च पर्वत इति ज्ञानादप्यनुमितिः
स्यात् । इत्थं च यत्र ज्ञानद्वयं तत्रापि विशिष्टज्ञानं कल्पनीयं, फलमुखगौरवस्यादो-
षत्वात्” इतिमुक्तावली ।

“घटयिष्यत्यावामेकत्र सामान्यलक्षणा”

यह कञ्चुकी (प्रतिबन्ध) की चेटी (साधनसिद्धि) के प्रति उक्ति है ।
इससे पूर्वमें चेटीने कहाथा कि—‘यत्र साधनगृहोद्देशे त्वं वर्त्तसे तत्र नास्ति मेऽव-
काशः’ इसका तात्पर्य यह है कि जहाँ व्याप्तिज्ञान है वहाँ हेतुज्ञान नहीं है,
अर्थात् महानसमें धूम वह्निका साहचर्य देखा गया, वह ज्ञान अतीतकी कुक्षिमें
चला गया, अब पर्वतीय वह्निका ज्ञान होता है इन दोनोंका एक स्थानमें मिलन
कैसे होगा ?

इसीका उत्तर ‘घटयिष्यति’ इस वाक्यमें दिया गया है । तात्पर्य यह है कि
पूर्वगृहीत साहचर्य में प्रविष्ट महानसवह्न महानसीयत्वको छोड़कर उस समय
बुद्धिमें वह्नित्वेन सामान्येन उपस्थित हो जायगा जब पर्वतीय वह्निका ज्ञान होगा,
इस प्रकार दोनों मिल जायेंगे ।

यह सामान्यलक्षणाका ही प्रभाव है कि अतीत ज्ञानको पुनः प्रबुद्ध कर देती
है—इसीलिये उसे दूरदर्शिनी कहा है ।

आज मैंने चन्दनका स्पर्श किया उसकी सुगन्धिका अनुभव किया, दशदिनके
बाद दूरसे देखता हूँ कि बोझमें बांध कर भारवाही चन्दन लिये जाता है, मुझे
ज्ञान होता है कि ‘भारवाही सुगन्धिचन्दनं नयति’ इस ज्ञानमें सौरमांशका प्रत्यक्ष

तो नहीं है क्योंकि इन्द्रियार्थसन्निकर्ष नहीं हुआ है, अतः वह ज्ञान सामान्यलक्षणाकृत माना जाता है। उसी तरह यहाँ भी जानना चाहिये।

×

×

×

‘अपत्ये जातमात्रे तु दम्पती न भविष्यतः’

पक्षता तथा परामर्शका संयोग होनेसे अनुमिति उत्पन्न होगी, अनुमितिके जन्म लेते ही सिद्धयभाव नहीं रहेगा, अतः पक्षता नष्ट हो जायगी, और तृतीय क्षणमें ज्ञानस्वरूप परामर्श भी नष्ट हो जायगा—इसप्रकार पक्षता परामर्शरूप दम्पति स्वजन्य-अपत्यस्वरूप अनुमितिके होते ही नहीं रह जायेंगे।

×

×

×

‘सोमसिद्धान्तः समरायाह्वयते’

प्रबोधचन्द्रोदयकी चन्द्रिका टीकामें सोमसिद्धान्तका विश्लेषण इसप्रकार हैः—
“उमया सहितः सोमः, सोमो यथा पार्वत्या सह कैलासे मोदते तद्वद् भक्तः पार्वती-तुल्यया स्वकान्तया सहित ईश्वरवेषधारी मोदते।” प्रबोधचन्द्रोदयमें सोमसिद्धान्त नामक एक पात्रका जो वर्णन है उससे सोमसिद्धान्तका स्वरूप बहुत कुछ स्पष्ट हो जाता है।

‘नरास्थिमालाकृतचारुभूषणः श्मशानवासी नृकपालभोजनः।

पश्यामि योगाञ्जनशुद्धचक्षुषा जगन्मिथो भिन्नमभिन्नमीश्वरात् ॥”

मस्तिष्कान्त्रवसामिपूरितमहामांसाहुतीर्जुहतां

वह्नौ ब्रह्मकपालकल्पितसुरापानेन नः पारणा।

सद्यः कृत्तकठोरकण्ठविगलस्कीलालधारोज्ज्वलै-

रच्यो नः पुरुषोपहारवलिभिर्देवो महामैरवः ॥

दृष्टं कश्चपि सुखं विना न विषयै, रानन्दबोधोन्मिषता

जीवस्य स्थितिरेव, मुक्तिरूपलावस्था कथं प्राप्यते।

पार्वत्या प्रतिरूपया दयितया सानन्दमालिङ्गितो

मुक्तः क्रीडति चन्द्रचूडत्रपुरित्यूचे मृडानोपतिः ॥”

यह सोमसिद्धान्त जगतीकोके सिद्धान्तके ऐसा है, इसका खण्डनभी उसी

तरह होगा—अतः शङ्करमिश्रने वादिविनोद तथा बौद्ध धिक्कारकी टीकाने लिखा—
‘सोमसिद्धान्तोऽपि चार्वाकरीत्या सङ्गमनीयः ॥’

×

×

×

‘पितृप्रसूः’

पितृप्रसू शब्दका अर्थ है सन्ध्या—‘सन्ध्या पितृप्रसूः’ इत्यपरः । (पितृकृत्ये-
सन्ध्यावर्त्तिन्यास्तिथेग्रहत्वादस्याः प्रसूतुल्यपालकतया तथात्वम्) प्रयोगो यथा—
आर्यासप्तशत्याम् :—

‘रजनीमिययुपनेतुं पितृप्रसूः प्रथममुपतस्थे ।

रञ्जयति स्वयमिन्दुं कुनायकं दुष्टदूतीव” ॥

×

×

×

“कन्यारत्नं ह्यपरिशृङ्खलं.....तोषिता”

इस श्लोककी तुलना निम्नलिखित श्लोकसे कीजिये :—

“लक्ष्मीं लेभे मुरारिः समलभत सुधां स्वर्गिवर्गः समग्रां

तत्तद्वस्तूनि बास्तोष्पातरपि सहसैरावतादीन्यवाप ।

पाथोधे त्वत्त एव प्रमथरतिरथ प्रापदापत्करं यत्

क्ष्वेडं तद्युक्तमेवाजनि जनिदिवसादेव यद्वामदेवः” ॥

×

×

×

‘तामिमां दारिकां बादरायणी अन्तःकरणाय

कापिली बुद्धिसत्त्वाय, सौगती चिदालयसन्तानाय” पक्षता तथा परामर्शके
मिलनसे उत्पन्न हुई अनुमितिनामक कन्या किसे दी जाय इसपर मतभेद हो
रहा है । अनुमित्यात्मक ज्ञान किसका धर्म है यह विचार करना है ।

वेदान्त विद्याके अनुसार ज्ञान अन्तःकरणका धर्म है—‘कामः संकल्पो-
विचिकित्सा धृतिरधृतिर्धोर्भाह्वीरेतत् सर्वं मन एव” (वेदान्तपरिभाषा)

साङ्ख्यके अनुसार प्रकृतिपरिणाम बुद्धितत्त्व महत्का धर्म ज्ञान है ।

बौद्धलोग—ज्ञानको प्रवृत्ति विज्ञानसन्ततिके अन्तर्गत होनेसे आलय विज्ञान
सन्ततिका धर्म मानते हैं ।

नैयायिक, वैशेषिक, एवं मीमांसक ज्ञानको पुरुषधर्म कहते हैं ।

×

×

×

‘यस्य त्रैगुण्यशक्तिद्रढिमभरवतः सिद्धिलिङ्गानि’

‘त्रैगुण्यशक्तिद्रढिमभरवतः’ त्रयो गुणास्त्रैगुण्यम्— ज्ञानेच्छाप्रयत्नाः तस्य-
त्रैगुण्यस्य ज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपस्य शक्तिद्रढिमा नित्यतास्वरूपः तस्य भरः सर्वात्मनाऽ-
वस्थितिः, तद्वतः = नित्यज्ञानेच्छाप्रयत्नयुक्तस्येत्यर्थः । इस तरह के नित्यज्ञानेच्छा
प्रयत्नशाली ईश्वरकी सिद्धिके कारण आठ हैं । इस श्लोकमें कुसुमाञ्जलि पञ्चमस्तवक,
१म कारिक को अर्थतः निबद्ध कर दिया गया है । कारिका इस प्रकार है :—

‘कार्या योजनधृत्यादेः पदार्थप्रत्ययतः श्रुतेः ।

वाक्यात्संख्याविशेषाच्च साध्यो विश्वविदव्ययः’ ॥

यहाँ अमृतोदयके इस श्लोकमें जिस क्रमसे हेतु निर्दिष्ट हैं उसी क्रमसे उनके
द्वारा ईश्वरकी सिद्धिमें बनने वाले अनुमानोंका आकार हिन्दीमें देरहा हूँ ।

१. कार्य—पृथिवी आदि कार्य होनेसे सकृत्क हैं घटकी तरह, इस कार्यहेतुक
अनुमानसे पृथिव्यादिके कर्त्ताके रूपमें ईश्वरसिद्धि होती है ।

२. वाक्य—वेद पौरुषेय है क्योंकि वाक्य है भारतादि-वाक्यकी तरह इस अनु-
मानसे वेदका पौरुषेयत्व सिद्ध होता है, जिसके द्वारा वेदनिर्मातृतया
ईश्वरकी सिद्धि होती है ।

३. संख्या विशेष—द्व्यणुकका परिमाण संख्याजन्य है परिमाण एवं प्रचयसे
जन्य न होने परभी जन्य परिमाण होनेके कारण, बराबर परिमाणके
दो कपालोंसे बने घटके परिमाणसे उससे प्रकृष्ट उस प्रकारके कपाल-
त्रयसे बने घटके परिमाणकी तरह ।

इसका तात्पर्य यह है कि एक घट ऐसा बनाया गया जिसमें दो कपाल
हैं, उतने ही बड़े ३ कपालोंके द्वारा एक दूसरा घड़ा बनाया गया,
वह पहले घड़ेसे बड़ा होगा । इसका कारण यही है कि दूसरे घड़ेमें ३
कपाल लगाये गये हैं, कपालके परिमाणमें समानता है । फलतः दूसरे
घड़ेकी विशालताका कारण संख्या ही है, इसी प्रकार द्व्यणुकका
परिमाण संख्याजन्य ही है, वह संख्या अपेक्षाबुद्धिजन्य होती है,

सृष्टि-प्रारम्भमें हमारी आशकी बुद्धि नहीं मानी जा सकती है, फलतः जिसकी बुद्धि उस संख्याधी जनिका है वह ईश्वर है यह मानना होगा, अतः संख्या विशेषसे ईश्वरकी सिद्धि हुई ।

४. श्रुति—वेद पौरुषेय है, वेद होनेसे, आयुर्वेदकी तरह ।

इसमें वेदत्वको हेतु बनाकर वेदका पौरुषेयत्व सिद्ध करते हैं और तत्कृत्तया ईश्वरसिद्धि होती है ।

५—पद—पद माने व्यवहार । घटादिनिर्माणकला स्वतन्त्र पुरुषसे प्रयोज्य है, व्यवहाररूप होनेसे, आधुनिक लिपि आदिके समान ।

सृष्टिके आदिमें घटादिके निर्माणकी शिक्षा देने वाला कोई मनुष्य नहीं था, अतः उस व्यवहारका प्रवर्त्तक ईश्वर ही हो सकता है ॥

६—धृति—ब्रह्माण्ड आदि धृतिमत्—किसीके द्वारा धारण किये हुए हैं—इसी लिये नहीं गिरते हैं, जैसे पक्षीके द्वारा धारित तृणादि । पक्षी जिस तृणको घोंसला बनानेके लिये लेकर आकाशमें उड़ता है वह तृण इसी लिये नहीं गिरता है कि चेतना पक्षी उसे पकड़े हुए रहता है, उसी प्रकार यह ग्रह-उपग्रह आदि सारा ब्रह्माण्ड किसीके द्वारा धृत होनेके कारण ही गिरकर नष्ट नहीं हो जाता है, अतः जो इस ब्रह्म ण्डका धारण करने वाला है वही ईश्वर है ।

७—प्रत्यय—प्रत्यय माने प्रामाण्य ।

वेदज्ञान प्रमा होनेसे प्रत्यक्षादि प्रमाके समान कारणगुणजन्य है, परतः प्रामाण्यवादी न्यायके मतमें कारणके गुणसे ज्ञानमें प्रामाण्य या अप्रामाण्य होता है । इस स्थितिमें वेदके ज्ञानमें जो प्रामाण्य है वह भी उसके वक्त्वारूप कारणके गुणसे जन्य है, इसलिये वेदका वक्ता सर्वज्ञ ईश्वर सिद्ध होता है ।

८—आयोजन—अर्थात् सृष्टिके आदिमें परमाणुद्वयके संयोगजनक कर्म । सर्गके आदि कालमें द्रव्यणुकको उत्पन्न करने वाला परमाणुद्वयका संयोगजनक कर्म चेतनप्रयत्नपूर्वक है, कर्म होनेसे, हमारे शरीरकी क्रियाके समान ।

सृष्टिके आदिमें दो परमाणुओंके संयोगद्वारा द्रव्यणुकको उत्पन्न करने वाला जो कर्म होता है उसका कर्त्ता मनुष्य नहीं हो सकता है, अतः उस प्रयत्नका कर्त्ता जो चेतन है वह ईश्वर है ॥

कुसुमाञ्जलिकी कारिकामें 'धृत्यादेः' में आदि पदसे नाश लिया जाता है, उससे भी ईश्वरका साधन होता है, इस श्लोकमें वह छोड़ दिया गया है ।

'कर्त्ता कार्यस्य धर्ता भुवन-निगमयोः' इससे—'द्यावामूमी जनयन् देव एको भुवनस्य गोता' यह श्रुति स्मारित होती है ।

×

×

×

“अनुमितिजल्पितेन श्रुतिप्रमितेः पिशाचावेशः, पुरुषस्य च श्रुता-
वनभिजातिभ्रमः शशाम”

श्रुतिकी पुत्री प्रमितिको बौद्धादि शत्रुओंने हरलेना चाहा था, बौद्धादिनास्तिकोंने श्रुतिप्रामाण्यपर आक्षेप किया था, जिससे प्रमितिकी रक्षाकी जा चुकी है, जिसका खण्डन नैयायिकोंने कर दिया है, परन्तु श्रुतिप्रमिति इतना घबड़ा गई थी कि लगता था उसे भूत लग गया हो, उसके अङ्ग अवश हो रहे थे, जिसे भूत लगता है उसका अङ्ग अवश हो जाता है, उसके ऊपर उसके आत्मीय विश्वास नहीं करने लगते हैं, उन्हें भय बना रहता है इसपर कवः नजाने, भूतावेश हो जाय । यह सारी कथा पहले आ चुकी है :—

‘परबलपरिमर्दायासतान्तां नितान्तं

पुरुषमुपगतान्तां कापि शङ्का पिशाची ।

अविशदवशमस्या येन सर्वं शरीरं

प्रभवति न कथञ्चित्कर्मणः साधनाय ॥

पिशाचावेशविवशां प्रमितिं तनयां श्रुतेः ।

न भ्रद्वाति पुरुषः प्रमाणयतु तां कृतः ॥”

इस स्थितिमें अनुमितिने पुरुषसे कहा कि प्रमिति पर विश्वास कीजिये, वह अनभिजात तथा परापद्धति होनेसे दुष्ट नहीं है । अनभिजात इसलिये नहीं है कि उसका जनक पिता परमेश्वर सिद्ध है, अकुलीनताका संशय मिट चुका है—
‘वेदः पौरुषेयः वेदस्वात् आयुर्वेदवत्’ इस प्रकार अनुमानके कहनेसे पुरुषका प्रमितिके संबन्धमें अनभिजातिभ्रम शान्त हुआ,

उस प्रमितिको जो पिशाचावेश था या जिससे पुरुषको उसपर विश्वास नहीं होता था, अप्रामाण्यसंशय बना रहता था, वह भी दूर हो गया जब कि अनुमितिने पुरुषसे कहा कि :—

“भुवनघटनमङ्गौ निर्मिमाणस्य यस्य

प्रभवति परमाणुप्रेरणाय प्रयत्नः ।

परिणतिहितहेतो विश्ववृत्तिं विधत्ते

विधिवचनविधातुस्तस्य पुंसो नियोगः ॥”

सृष्टिके आरम्भमें परमाणुओंको परस्पर मिलनेके लिये जिसकी प्रेरणा विवश करती है, उसपुरुष की आज्ञा विधिवाक्य ही परिणामसुख यज्ञादिमें समस्त विश्वकी प्रवृत्तिको उत्पन्न करता है। अर्थात् ईश्वर ही संसार का कर्त्ता एवं सहकर्त्ता है, विश्व की मलाईके लिये उसने जो आज्ञायें दी हैं उन्हीका सङ्कलन वेद है। इस तरह अनुमितिने जब पुरुष को समझा दिया तब पुरुषका जो प्रामाण्यसंशय था वह दूर हो गया।

×

×

×

“अपगतगुणद्वन्द्वा सत्त्वे स्थिता चेतना मलिनविषयस्पर्शं विमुञ्चति”

“सत्त्वं लघुप्रकाशकमिष्टमुपष्टम्भकं चलञ्च रजः ।

लघु वरणकमेव तपः प्रदीपवच्चार्थतो वृत्तिः ॥”

इस सांख्यकारिकाके अनुसार तीनों गुणोंके कार्य पृथक् हैं। जब रजोगुण तथा तमोगुणसे हीन सत्त्व (रजस्तमसी अभिभूय उद्रिकं चित्तम्) मात्रोपाहित चित्त होता है तब मलिन विषय उसमें नहीं आते हैं। देखिये वैशारदी—

‘अभ्यासवैराग्यपुटपाकप्रबोधरजस्तमोमलस्य हि बुद्धिसत्त्वतपनीयस्य स्वरूप-प्रतिष्ठायां विषयेन्द्रियप्रस्थादृतस्यानवसिताधिकारतया च कार्यकारिणी त्रिवैकख्यातिः परङ्कार्यमवशिष्यते’ इति ।

‘श्रौदर्यान्तलमान्द्यदोषशमनीमासेवमानः क्रियाम्’

इस श्लोकमें कुछ इस तरह की बात कही गई है जिससे मालूम होता है प्रासाद धूमसेवन करता है जिसतरह मन्दाग्नि दोषके शमनार्थ मनुष्य धूमपान करता है। धूमपान करनेसे अरोचक का शमन होता है, अरोचक अग्नि-मान्द्यसे भी होता ही है, अतः अरोचक की चिकित्सासे अग्निमान्द्य की भी

चिकित्सा फलतः क्री गई समझनी चाहिये । देखिये—‘तथा कासश्वासारोचकास्यो-
पलेपस्वरभेदमुखासावक्षदथुवमथुकथतन्द्रानिद्राहनुमन्यास्तम्भाः पीनसशिरोरोगकर्णा-
क्षिशूलवातकफनिमित्ताश्वास्य सुखरोगा न भवन्ति”

और

नरो धूमोपयोगाच्च प्रसन्नेन्द्रियवाङ्मनाः ।

दृढवैशद्विजश्मश्रुः सुगन्धविशदाननः ॥

सुश्रुत चि० ४०।१५ -

इस सुश्रुत-ग्रन्थांशके देखनेसे मालूम पड़ता है कि अरुचि की स्थितिमें अरुचिकारणभूत अग्निमान्द्यमें धूमपान लाभप्रद होता है । इसका बीज यह है कि अरुचिमें भी अग्नि की मन्दतारूप-विकृति होती है । उपर्युक्त सुश्रुतके श्लोकमें भोजनोपरान्त धूमपान का उपयोग कहा है, यह धूमपान वातानुलोमक तथा पाचन क्रिया में सहायक होता है, अग्नि की मन्दता की स्थितिमें ही पाचनकार्यमें उसे सहायक की आवश्यकता होती है ।

×

×

×

“पुद्गलाधमः, मलपङ्कधारणतिष्ठद्भोजनतप्तशिलाधिरोहणकेशोस्तुब्ध-
नादिना जीर्यति जीवाजीवसीवनहेतुः ‘संवर’ इति मन्यते”

अमृतोदयकार ने इस ग्रन्थांशसे जैन दर्शन का बाह्यस्थूल परिचय कराया है । जैन दर्शनवाले इस पुद्गलको ही प्रधान तत्त्व मानते हैं, उनका कहना है :—

चेतनालक्षणो जीवः स्वादजीवस्तदन्यकः ।

सत्कर्मपुद्गलाः पुण्यं पापं तस्य विपर्ययः ॥

आस्रवः स्रोतसो द्वारं संवृणोतीति संवरः ।

प्रवेशः कर्मणां बन्धो निर्जरस्तद्वियोजनम् ॥

जीवाजीवपुण्यपापाश्रयसंवरबन्धनिर्जरमुक्तिरूपाणि नव तत्त्वानि । एषु पुण्यस्य संवरे पापस्य चास्रवेऽन्तर्भावे सततत्त्वानि भवन्ति । एतेषां तत्त्वानां श्रद्धा-
पूर्वकेण मोहसहितेन चारित्र्ययोग्यता सम्पद्यते । तदुक्तम्—

‘एतानि तत्र तत्त्वानि यः श्रद्धते स्थिराश्रयः ।

सम्यक्त्वज्ञानयोगेन तस्य चारित्र्ययोग्यता ॥

चारित्र्ययोग्यतायां सत्यां पापकर्मभ्यो विरतौ मोक्षः सम्पद्यते ।

इनके कुछ धार्मिक आचार हैं जिनका उपर्युद्धृत अमृतोदय-ग्रन्थांशमें चर्चा की गई है, उसके संबन्धमें लिखा है :—

‘सरजोहरणा मैश्रमुजो लुञ्जितमूर्द्धजाः ।

श्वेताम्बराः क्षमाशीला निःसङ्गा जैनसाधवः ॥

लुञ्जिताः पिच्छिकाहस्ताः पाणिपात्रा दिगम्बराः ।

ऊर्ध्वाशिनो गृहे दातुर्द्वितीयाः स्युर्जिनर्षयः ॥

×

×

×

‘स्थिरसुखमासनम्’

यहाँ योगशास्त्रोक्त आसनसे तात्पर्य है । योगदर्शनका सूत्र है “स्थिर-सुखमासनम्”—२।४६ यह आसन दशविध है :—

“स्थिरसुखमासनं पद्मासन, भद्रासन, वीरासन, स्वस्तिकासन, दण्डकासन, सोपाश्रय, पर्यङ्क, क्रौञ्चनिषदनो, घ्ननिषदन, समसंस्थान, भेदादशविधम् ।” तदेषां लक्षणान्युक्तानि यथा :—

१. पद्मासनम्—पादाङ्गुष्ठौ निबध्नीयाद्वस्ताभ्यां व्युत्क्रमेण तु ।

ऊर्वोरुपरि विप्रेन्द्र कृत्वा पादतले उमे ॥

पद्मासनं भवेदेतत्सर्वेषामभिपूजितम् ।

२. भद्रासनम्—गुल्फौ च वृषणस्याधः सीवण्याः पार्श्वयोः क्षिपेत् ।

पार्श्वपादौ च पाणिभ्यां दृढं बद्ध्वा सुनिश्चलः ।

भद्रासनं भवेदेतत् सर्वव्याधिविषापहम् ॥

३. वीरासनम्—एकपादमथैकस्मिन् विन्यस्योरौ च संस्थितः ।

इतरस्मिंस्तथा पादं वीरासनमुदाहृतम् ॥

४. स्वस्तिकम्—जानूर्गोर्नन्तरे सम्यक्कृत्वा पादतले उमे ।

शृङ्गुकायः सुखासीनः स्वस्तिकं तत्प्रचक्षते ॥

५. दण्डकासनम्—श्लिष्टाङ्गुलिकौ श्लिष्टगुल्फौ भूमिश्लिष्टजङ्घोरुपादौ प्रसार्योपवेशनं दण्डकासनम् ।
६. सोपाश्रयम्—योगपट्टाश्रयेणोपवेशनं सोपाश्रयम् ।
७. पर्यङ्कः—जानुप्रसारितबाहोः शयनं पर्यङ्कः ।
८. क्रौञ्चनिषदनम्—निषण्णक्रौञ्चवदवस्थानं क्रौञ्चनिषदनम् ।
९. सङ्घनिषदनम्—निषण्णोष्णवदवस्थानमुष्णनिषदनम् ।
१०. समसंस्थानम्—‘जान्वोरुपरि हस्तौ कृत्वा कायशिरोग्रीवाणामवक्रभावेनावस्थानं समसंस्थानम् ।

×

×

×

‘प्राणानायम्य’

आसनस्थैर्यं होनेपर प्राणायाम करके प्राणोंको नियन्त्रित करनेका विधान आया है :—

‘तस्मिन्नासनस्थैर्ये सति प्राणायामः प्रतिष्ठितो भवति, स च श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदरुतः । तत्र श्वासो नाम बाह्यस्य वायोरन्तरानयनम् । प्रश्वासः पुनः कोष्ठस्य बहिर्निःसारणम् । तयोरुभयोरपि सञ्चरणाभावः प्राणायामः । ननु नेदं प्राणायामसामान्यलक्षणम्, तद्विशेषेषु रेचककुम्भकपूरकप्रकारेषु तदनुगतेरयोगात् इति चेन्नैष दोषः, सर्वत्रापि श्वासप्रश्वासगतिविच्छेदसंभवात् । तथाहि कोष्ठस्य वायोर्निस्सरणं रेचकः प्राणायामो यः प्रश्वासत्वेन प्रागुक्तः । बाह्यस्य वायोरन्तर्धारणं पूरको यः श्वासरूपः । अन्तःस्तम्भवृत्तिः कुम्भकः, यस्मिन् जलमिव कुम्भे निश्चलतया प्राणाख्यो वायुरवस्थाप्यते । तत्र सर्वत्र श्वासप्रश्वासद्वयगतिविच्छेदोऽस्त्येवेति नास्ति शङ्कावकाशः । तदुक्तं तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोगतिविच्छेदः प्राणायामः ।’
पात० योगसूत्रम्—२।४९॥

×

×

×

‘प्रत्याहृतेन्द्रियगणः’

प्रत्याहारके द्वारा इन्द्रियोंको चित्तानुगामी बनाया जाता है, देखिये :—

चक्षुरादीनामिन्द्रियाणां प्रतिनियतरञ्जनीयकोपनीयमोहनीयप्रवणत्वप्रहाणेनाविकृतस्वरूपप्रवणचित्तानुगाः । प्रत्याहारः (सो. सू.)

तद्व्याख्या यथा—चक्षुरादीनामिति । शब्दादिविषयेषु केचित् कस्यचि-
द्रक्षणीया रागप्रयोजकाः, केचित्कोपप्रयोजकाः, द्वेषजनकाः, केचिन्मोहनीयाः
वैचित्र्यप्रयोजकाः । तादृशविषयप्रवणत्वं तत्रेन्द्रियाणामासक्तिः । सा चानादिकाल-
मारभ्य प्रवृत्तत्वात्प्रतिनियता । तत्प्रहाणेन तस्यागपूर्वकमिन्द्रियाणां यो निर्विकारात्म-
स्वरूपचित्तस्यानुकारश्चित्तानुरोधित्वं स प्रत्याहारः । बद्धजीवानां स्वभावतश्चित्तमि-
न्द्रियानुरोधि, प्रत्यहारे त्विन्द्रियाणि चित्तानुरोधीनि भवन्ति । चित्ते निरोधोन्मुखे-
प्रयत्नान्तरं विनैव य इन्द्रियाणां निरोधः स चित्तानुकारः इति तात्पर्यम् ॥

×

×

×

‘पुरुषमभिसरन्त्याः सिद्धेः’

संयमस्य सुताजन्या सिद्धिर्मधुमत्यादिरूपा पुरुषमुपतिष्ठते, तस्याः । अत्र
संयमद्वहिता सिद्धिर्नायिकारूपेण पुरुषमभिसरिणीव वर्ण्यते । सिद्धिस्वरूपविषये
दृश्यताम्—

“तदनेन योगानुष्ठानेनादनैरन्तर्यदीर्घकालसेवितेन समाधिप्रतिपक्षक्लेश-
प्रक्षयेऽभ्यासवैराग्यवशान्मधुमत्यादिसिद्धिलाभो भवति ।”

तत्र मधुमती नामाभ्यासवैराग्यादिवशादपास्तरजस्तमोक्लेशमुखप्रकाशमय-
सत्त्वभावनयाऽनवद्यवैशारद्यविद्योतनरूपश्रुतंभरप्रज्ञाख्या समाधिसिद्धिः । तदुक्तं
योगसूत्रे—‘श्रुतंभरा तत्र प्रज्ञा’ । १।४८

×

×

×

‘महामोहपरिवारेष्वेवान्तर्भूता’

श्रुतिं भी महामोहका ही परिवार है, अर्थात् जैसे महामोहके परिवार हैं काम-
क्रोध-लोभ-मोह-मद-मात्सर्य आदि, उन्हींकी तरह श्रुति भी महामोहके परिवारोंमें
है क्योंकि वह सकामकर्मोंका उपदेश करती है, सकामकर्म मोहस्वरूप हैं, अतः
श्रुति मोहपरिवार है, मोहगणमें होकर भी श्रुतिने—मोहके पुत्रों—राग तथा द्वेष—का
उच्छेद किया यह उसका अतिनृशंस कार्य हुआ, अतिनृशंस इसलिये कि मोहने
जिसे स्वपक्षका मानकर विश्वास किया—सकामकर्मोपदेशकतया श्रुतिको रागका
समर्थक मानकर उसको उसके हाथोंमें सौंपा, वही श्रुति विश्वासघात करके
रागका तथा द्वेषका वध करती है, यह उसका अतिनृशंस अत्यन्त अधिक कार्य

है। इस प्रकार जानालिने शङ्का की। इसका उत्तर पतञ्जलिने दिया कि श्रुतिका सारा कार्य अपवर्गको साम्राज्य दिलानेके लिये हो रहा था, उसने जो सकाम कर्मका उपदेश दिया उसका भी लक्ष्य रागका पोषण नहीं, प्रत्युत विरागका जनन ही था। जितने कार्य-उपदेश उसने किये, वह सारी उसकी गूढ़ अभिसन्धियाँ थीं। उसका वास्तविक लक्ष्य मोहका उच्छेद ही था।

×

×

×

“स्वतन्त्रा गतिः—सिद्धया सार्धम्”

‘शब्दाः श्रोत्रसुखाः’ यह श्लोक मधुमती भूमिकाका वर्णन करता है, मधुमती भूमिकामें ऋतंभरा प्रज्ञा होती है जिसके लिये लिखा है:—‘ऋतंभरा तत्र प्रज्ञा’ यो० सू० १।४८ ऋतं सत्यं विभर्त्ति कदाचिदपि न विपर्ययेणाच्छाद्यते। तत्र स्थितौ दाढ्ये सति द्वितीयस्य योगिनः सा प्रज्ञा भवति। चत्वारः खलु योगिनः प्रसिद्धाः, प्राथमकल्हिकः, मधुभूमिकः, प्रज्ञाज्योतिः, अतिक्रान्तभावनीयश्च। तत्राभ्यासी प्रवृत्तमात्रज्योतिः प्रथमः, न त्वनेन परचित्तादिगोचरज्ञानरूपं ज्योतिर्वंशीकृतमित्युक्तं भवति। ऋतंभरप्रज्ञो द्वितीयः, भूतेन्द्रियजयी तृतीयः, परवैराग्यसम्पन्न-अतुर्यः। मनोजवित्वादयो मधुप्रतीकसिद्धयः, इदमेव मनोजवित्त्वमिह ‘स्वतन्त्रा गतिः’ इत्यनेनेकम्।

×

×

×

‘शब्दाः श्रोत्रसुखाः’ इत्यस्य श्लोकस्याधारभूतं योगभाष्यं निम्नरूपम्—
‘तदेतेषु द्वितीयमृतंभरप्रज्ञं मधुभूमिकं स्थानिनो देवास्तस्य सत्त्वशुद्धिमपश्यन्त उप-
निमन्त्रयन्ते—‘भो इहास्यताम्, इह रम्यताम्, कमनीयोऽयं भोगः, कमनीयेयं कन्या,
रसायनमिदं जरामृत्युं वाधते, वैहायसमिदं यानम्, अमी कल्पद्रुमाः, इयं पुण्या
मन्दाकिनी, अनुकूला अप्सरसः, दिव्ये श्रोत्रचक्षुषी, वज्रोपमः कायः। स्वगुणैः
सर्वमिदमुपार्जितं भवता, प्रतिपद्यतामिदमक्षयमजरममरस्थानम्”

(योगभाष्यम्)

×

×

×

“जरदण्डपिण्डगुल्मः”

यह संसारस्वरूप गुल्मरोग विलीन हो जाता है, भगवान् देखते रहते हैं कि फिर यह कितने रूपों उगता है। यहाँ गुल्मरोगको संसारसे तुलित किया गया

है, संसार समाप्त होकर फिर उत्पन्न हो जाता है, गुल्म भी 'चयोपचयवान्' होता है, देखिए :—

‘हृन्नाभ्योरन्तरे ग्रन्थिः संचारी यदि वाऽचलः ।

वृत्तश्चयापचयवान् स गुल्म इति कीर्तितः’ ॥

‘चयापचयवानिति—कदाचिदुपचीयते कदाचिदपचीयते’

इति मधुकोष व्याख्या,

×

×

×

व्यवहरता च निदेशदायिना अवगमितपदप्रवृत्तिम्

शङ्का यह है कि वेदका निर्माण ईश्वर कर तो देते हैं परन्तु उसके अर्थका ज्ञान आदिम मानवजातिको किस प्रकारसे होता है। संकेत-ज्ञान होने पर ही किसी वाक्यसे अर्थबोध होता है, वाक्यगत पदोंके आवाप-उद्वापसे सङ्केतग्रह होता है—“उत्तमवृद्धेन मध्यमवृद्धमुद्दिश्य गामानयेति प्रयुक्ते तं गवानयनप्रवृत्त-मुपलभ्य वालोऽस्य वाक्यस्य सास्नादिमत्पिण्डानयनमर्थ इति प्रथमं प्रतिपद्यते, अनन्तरं च ‘गां बधान, अश्वमानय’ इत्यावापोद्वापाभ्यां गोशब्दस्य सास्नादिमत्-पिण्डमर्थः आनयपदस्य चाहरणमर्थ इति बुध्यते”

इस प्रकार हम देखते हैं कि व्यवहारके द्वारा होने वाले सङ्केतग्रहमें २ आदमी चाहिये ही, एक आदेश देने वाला, दूसरा व्यवहार करने वाला। तब उनके कथन तथा तदनुकूल व्यवहारके आधार पर किसी शब्दका अर्थ जाना जा सकता है। सृष्टि-प्रारम्भमें यह संकेतग्रह कैसे हुआ, ईश्वरने सृष्टि की, वेद भी बना दिया, जिन मानवोंकी सृष्टि हुई वे सभी वेदार्थज्ञान-रहित ही पैदा हुए, फिर वेदार्थज्ञान कैसे हुआ ? किस प्रकारसे वेदगत शब्दोंका सङ्केतग्रह हुआ— इसी शङ्काका समाधान इस श्लोकमें किया गया है।

जैसे इन्द्रजाल दिखलाने वाला दो पुतलियोंको खड़ा कर देता है, उनमें एक राजा है दूसरी उसका नौकर, राजा आज्ञा देता है कुर्छी लाओ, वह लाती है, राजा आज्ञा देता है उसे दूर हटाओ, वह हटाती है, उसी तरह सृष्टि प्रारम्भमें ईश्वरने दो कृत्रिम शरीर बनाये जिनसे व्यवहार तथा आदेश करके लोगोंको वेदगत शब्दोंका संकेतग्रह कराया। यही इस ‘कृतककलेवरद्वयेन व्यवहरता च

निदेशदायिना च' का तात्पर्य है। यही बात कुसुमाञ्जलिकारने 'मायावत्समया-
दयः' लिखकर कही है ॥

+ + +

‘तनयकराङ्गुलिमध्यकुल्यया’

आदमी मरजा है तब उसका पुत्र उसे जल देता है तपणके समय। उस समय जल देनेका कुछ खाश प्रकार है, किसी प्रकार पानी गिरा देने भरसे पितृ-
तृप्ति नहीं होती है, पितृतीर्थसे जल दिया जाता है, मनुस्मृतिकारने लिखा है—

“अङ्गुष्ठमूलस्य तले ब्राह्मं तीर्थं प्रचक्षते
कायमङ्गुलिमूलेऽग्रे दैवं पित्र्यं तयोरधः”

उसी पितृतीर्थको यहाँ अङ्गुलिमध्यकुल्या कहा गया है।

+ + +

क्षीणवासनो विलीनक्लेशत्रयनिरुद्धो विषयोपरागरहितो वा
चेतनासन्तानो नामापवर्गः।

‘क्षीणवासनः’ से तात्पर्य है क्लेशज्ञेयावरणप्रहाण का। बौद्धदर्शनके अनुसार यह आवरण ही वासना है। पुद्गलनैरात्म्यप्रतिपादनसे वह आवरण मिट जाता है देखिये—स्थिरमति का त्रिशिकाविज्ञप्तिमाण्य—

“पुद्गलनैरात्म्यप्रतिपादनं क्लेशज्ञेयावरणप्रहाणार्थम्। तथा ह्यात्मदृष्टिप्रभवा
रागादयः क्लेशाः, पुद्गलनैरात्म्यावबोधश्च सत्कायदृष्टेः प्रतिपक्षत्वात् तत्प्रहाणाय
प्रवर्त्तमानः सर्वक्लेशान् प्रजहाति। धर्मनैरात्म्यज्ञानादपि ज्ञेयावरणप्रतिपक्षत्वात्
ज्ञेयावरणं प्रहीयते। क्लेशज्ञेयावरणप्रहाणमपि मोक्षसर्वज्ञत्वाधिगमार्थम्। क्लेशा हि
मोक्षप्राप्तेरावरणमिति। अतस्तेषु प्रहीणेषु मोक्षोऽधिगम्यते। ज्ञेयावरणमपि
सर्वस्मिन् ज्ञेये ज्ञानप्रवृत्तिप्रतिबन्धभूतम् अक्लिष्टज्ञानम्। तस्मिन् प्रहीणे
सर्वाकारे ज्ञेयेऽसक्तमप्रतिहतं च ज्ञानं प्रवर्त्तत इत्यतः सर्वज्ञत्वमधिगम्यते” ॥

× × ×

“निर्जर-जर्जरइत्यादि”

“निर्जरजर्जरसंवरविघटितगलिताष्टविधबन्धाः।

अविज्ञानावच्छादनामुक्तानामनो जयन्ति जिवतः ॥”

निर्जरेण = निःशेषेण जीर्यति कामक्रोधादिरनेन स निर्जरः केशोल्लुञ्चन-
तसशिलाधिरोहदिस्तपोभेदः, तेन जर्जरः क्षीणतां गमितः संवरः अविवेकादिः,
तथा सति विघटिताः असामर्थ्याः सन्तः गलिताः नष्टाः अष्टविधाः—चत्वारि घाति-
कर्माणि चत्वारि च शुभानि—तत्कर्माष्टकजनिता अष्टविधा बन्धाः क्तेशा येषां ते
तथोक्ताः ॥ अत्रेदं बोध्यम्—जीवोऽजीवश्चेति द्वौ पदार्थौ, जीवश्चेतनः शरीर-
परिमाणः सावयवः, अजीवः षड्विधः—अभ्रभूभूधरादिरेकः, द्वितीयश्च—आस्रव-
संवरनिर्जरबन्धमोक्षाख्याः पञ्च ।

आस्रवत्यनेन जीवो विषयेष्विति आस्रव इन्द्रियसङ्घातः । संवृणोति विवेक-
मित्यविवेकादिः संवरः । निःशेषेण जीर्यत्यनेन क्रोधकामादिः स निर्जरः—केशो-
ल्लुञ्चनतसशिलाधिरोहणादिः । कर्माष्टकेन जन्मपरम्पराबन्धः, कर्माष्टकं तु चत्वारि
घातिकर्माणि चत्वारि शुभानि । तेभ्यो विनिर्गतस्य जीवस्य सततोर्ध्वगमनं मोक्षः । इति ।

×

×

×

“स्वर्गप्रभेदेष्वपवर्गाभिमानिनोः”

पाशुपत तथा वैष्णव लोगोने जिस—सालोक्य-सामीप्य आदिको मोक्ष कहा
है वह तो एक प्रकारका स्वर्ग है, अतः ‘दृष्टवदानुश्रविकः’ न्यायसे वह क्षयी
एवं अतिशययोगी होगा, ऐसी स्थितिमें उसे मोक्ष समझना भ्रम है, हाँ, उनके
द्वारा मोक्षमार्ग प्रशस्त होता है यह बात अवश्य है । इसीलिये आगे कहा कि—
कालेन भविष्यति भवतोरपि मोक्षाधिकारः ।’

+

+

+

म. म. गोकुलनाथोपाध्याय लिखित ‘काव्य-प्रकाश विवरण’ नामक काव्य
प्रकाशकी व्याख्या इधर छप गई है, उसमें उन्होंने अमृतोदय नाटकके कुछ
श्लोकोंके व्यङ्ग्य आदिका निर्देश किया है । पाठकोंके विशेषज्ञानार्थ मैं उनमेंसे
कुछका निर्देश यहाँ कर दे रहा हूँ ।

+

+

+

“सकलमपि मया स्वकर्मबीजं
त्वयि वृषवाह समर्पयांवभूवे ।
तव मम च न चेत्फलं प्रसूते
कथमधुनाप्यहमेव दोषभूमिः ॥” ३।३०

“अत्र वृषवाहो नाम धर्माधिष्ठाता भगवान् महोक्षवाहनो विरूपाक्षः प्रकरणादिवशादभिधेयः, स व्यङ्ग्यस्य बलीवर्दवाहनवृत्तेरर्धसीरिणस्तादात्म्येनाध्यवसीयते । तेनार्धसीरिणे बीजादिस्वामिनो बीजानपण्ये चेतसस्यप्रसवविपर्ययः, तदा बीजादिस्वामी दोषभाजनं भवति । न चेद् अर्धसीरिण एवापराध इति लोके स्थितिः । मया तु त्वयि वृषवाहे भगवति भूतभावने कर्मबीजान्यर्पितानि, तानि त्वयि निसर्गनिर्लेपे, मयि च निष्कामे न फलन्ति चेत् तदा त्वय्येव दोषकारणं विद्यते, न च त्वयि दोषा इति विशेषोक्तिरहमेवेत्येवकारसन्दर्भसिद्धा । त्वयि विद्यते दोषकारणम्, मयि तु क्षेत्रस्वामिनि क्षेत्रज्ञे दोषाणामुद्भव इत्यसङ्गतिरित्यलङ्कारयोः सङ्करो वृषवाहेति, अधुनापीति, अहमेवेत्यादिपदैः प्राधान्येन व्यज्यते । भगवति कर्मफलार्पणं नामेश्वरप्रणिधानस्वरूपो नियमो योगाङ्गं वस्तु च प्रतीयते । मुमुक्षालक्षणफलामिषाधमूलकर्ममूलदोषक्षयौत्सुक्यभावश्चानुभाव्यते । तथा चात्र वस्तु अलङ्कारातिशायि” ॥

+

+

+

“व्यवधिरुपरराम भूवक्त्रा
भवसि पुरेव न मां क्षमः प्रहर्तुम् ।
तदिह भवतु तावदेकशेषा-
परविलग्रावधिरावयोर्विमर्दः ॥” ४।७८

“अत्र विमर्दशब्दः परस्परपक्षलोषमेव स्वार्थमवगमयार्थशक्त्या द्वयोरेकतरविलयफलकस्वरूपानुगामिधर्मसंवलनेन प्रधानकर्म ध्वनयितुमर्हतीति तदेव व्यङ्गनीयं विमर्दपदस्याभिधामूलव्यङ्ग्यनयापि गम्यमित्युभयशक्तिसमुत्पत्त्यापि प्रधानकर्मभवनाशंसनस्य रणोत्साहरूपभावस्य चावश्यंमावामिव्यङ्ग्यकृतावच्छेदकसमभिव्याहृते लोटप्रत्यये प्रवेशः । लोटप्रत्ययप्राप्तमौत्सुक्यमुत्साहं पुष्पात्येतावत्येव पदादे रसादिव्यङ्ग्यकृतेति प्राक् प्रतिपादितम् । सङ्गरभवनाशंसनरूपव्यङ्ग्यस्यापि सङ्गरांशे विमर्दपदेनैवाशंसनांशे लोटाऽप्यसाधारणं व्यङ्ग्यत्वमवसेयम् । अथ चैतस्मिन् व्यङ्ग्ये रणोत्साहे भूविचिक्तेत्यनेनोपात्तमुद्दीपनं तत्रोपात्तो व्यवधिरुपररामेति हेतुः । तेनेदानीं कूटयुद्धावाध्यत्वमात्मनो बोध्यते । तेन च ‘भवसि पुरेव न मां क्षमः प्रहर्तुम्’ इति पादेनोपात्तं वस्तुक्रियते । पुरेवेत्यनेन पदेन चासाधारण्येन पूर्वापकारस्मरणमवगम्यते । तेन चोभयशक्त्युत्थं रणाशंसनं तदुत्साहश्चोपक्रियत इति भवति द्वयोरेकव्यङ्ग्यकृतानुप्रवेश इति ॥”

“नित्ये विभौ मयि निसर्गशुचौ शरीर-
तादात्म्यबन्धमवरोपितवाँस्त्वमासीः ॥
द्वैतोष्मिन्ने त्वयि परापरवस्त्वभेद-
मारोप्य निर्वृतिमुपैमि चिरादिदानीम् ॥”

“स्वयाऽतात्त्विकं शरीरमात्रस्य तादात्म्यमारोपितम्, तात्त्विकद्वितीयरहित-
सर्ववस्त्वभेदस्त्वयि पारमार्थिको निवेशित इत्यारोपयतिना बद्धमूलत्वस्यापि लाभ-
सम्भवादित्यौपनिषदसिद्धौ व्यङ्ग्यः ।

अथवा भ्रमवाचिनाऽऽरोपयतिना शरीरमात्रस्य मय्यारोपमूलं त्वमभूः, मया
तु समस्तवस्त्वभेदस्त्वभेदस्त्वय्यारोपित इति कृते प्रतिकृतं मयेतिव्यतिरेकेणाभेदभ्रम
एवापवर्गसाधनमित्यन्वीक्षारक्षितो व्यङ्ग्य इत्यनयोर्विरोधः ।”

+

+

+

“अपरिमितविभागभूमिरेक-
स्त्वमसि ततो जगदण्डबिन्दुरासीन् ।
तदिति दशविधा दिशामधीश
त्वदवतरा गणितक्रमेण सिद्धाः ॥”

“अत्रैकपदस्य गुणवाचिनोऽद्वितीयेऽर्थे सङ्क्रमितमेकलिपौ चात्यन्ततिरस्कृत-
वाच्यमित्युभयोरेकवाचकानुप्रवेशः संभवत्येव । एवं बिन्दुपदस्य गोलाकारेऽजह-
त्स्वार्था, शून्यलिपौ च जहत्स्वार्था लक्षणा ॥”

+

+

+

“अलमवगलितेन्द्रियप्रवृत्ते-
स्तव जरतः पुरुषस्य जागरेण ।
प्रभवति दमनाय दोषदस्योः
सपदि मनागपि मादृशां प्रबोधः ॥”

अत्र जरत्पदस्याज्ञानस्वरूपादिद्याविरहे लक्षणा, कालदेशाद्यपरिच्छेद्यत्वं निसर्ग-
मुक्तत्वञ्च व्यङ्ग्यमितिलक्षणामूलाया बृद्धस्य पुंसो निद्राच्छेदस्य च रूपकमुपमानोप-
मेयभावो वा व्यङ्ग्य इति अभिधामूलायाश्च व्यञ्जनाया एकानुप्रवेशो दुर्घटः ।
तच्च जागरपदाभिव्यङ्ग्यं स्वाभाविकबन्धशून्यत्वम् अत्यन्तदेनैकवर्त्याभिधानद्वारा

व्यञ्जितस्य स्वाभीष्टदोषदस्युदमनफलानुपधानस्योपकरोति । तव हि सदपि विज्ञानं न त्वद्वोषप्रशमाय, तव नित्यनिर्दोषत्वात्, नाप्यस्मदीयदोषोपशमाय, प्रबुद्धेपि त्वयि जीवदोषाणां रागादीनामनुपशमात्, तयोरनुग्राह्यानुग्राहकभावः ।

एवं प्रबोधपदस्य तत्त्वसाक्षात्कारः प्रकरणवशादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यः, निद्राब्धेदस्त्वमिधामूलव्यञ्जनागम्यः । अतएव जागरामेदाध्यवसितात्प्रबोधादस्य व्यतिरेकोऽपि ध्वननपथमवतरतीति ध्येयम्” ॥

+

+

+

“ब्रह्माण्डविन्दुगणवर्षणवारिवाह

वज्रं च मुञ्चसि निषिञ्चसि जीवनञ्च ।

सृष्टं त्वया स्वपरदृष्टिविलोपकष्टं

निर्माण्डुमहेति तवैव विवेकविद्युत्” ॥

“अत्र ब्रह्माण्डानां विन्दुरूपकेण परिमाणापकर्षश्च जातविलीनत्वञ्च द्योत्यते । ताभ्यां च ‘परमविभुव्यापकं ब्रह्म’ ‘नित्यं ब्रह्म’ इति विवेकद्वयमिति तयोरेकवाचकानुप्रवेशः । गणत्वोत्कीर्त्तनेन च सहभूतानां समुच्चयः पूर्वापरपरम्परा च प्रत्याख्यते । वर्षणपदेन च गर्भितस्य बहिः प्रकाशनमुच्यते । तेन ब्रह्माण्डगणवर्षणेन ‘यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते’ इति स्वरसिद्धं नानादेशकालसंसृष्टनाना-ब्रह्माण्डनिदानमिदमनादिनिधनमनन्तं ब्रह्मेतिमतिरमिव्यज्यते । सा च गणपद-द्योत्यं कालदेशापरिच्छेद्यवृत्तं भवतीति सम्भवति मतिविवेकयोरलक्ष्यक्रमयोरनुग्राह्यानुग्राहकभावः ।

एवं वज्रपदस्य निधनसाधने जीवनपदस्य प्राणधारणकारणे चोपादानलक्षणाद्वयेन परिवृंहिताभ्यां मोचनत्वेन नियोगस्य निषेचनत्वेन निर्माणस्याध्यवसानाभ्यां बोधितं भगवतो निधनसाधननियोगप्राणनोपायनिर्माणोभयम्—‘येन जातानि जीवन्ति यत्प्रयन्त्यमिसंविशन्ति’ इति श्रुतिसिद्धं स्थितिसंहारकर्तृत्वमवगमयत् नतिस्तुतिभक्तीरमिव्यनक्त्यासामेकव्यञ्जकानुप्रवेशः । तदेव च व्यञ्जकममिधामूलव्यञ्जनया गम्येनाशनिविमोक्षजलक्षरणवृत्तान्तेनामेदाध्यवसितं वाच्यस्य वारिवाह-रूपकस्योपकरोतीति ध्वनिगुणीभूतव्यञ्ज्ययोरेकव्यञ्जकानुप्रवेशः ।

एवं त्वया सृष्टं त्वदीयसत्ताधीनसत्ताकम्, अनादेरपि भावस्य सत्ताया-व्यावहारिकमात्रत्वात् स्वस्य परस्य चात्मनः साक्षात्कारविरहकष्टमविद्यालक्षणं

ध्वंसयितुं त्वद्विषयको विद्योतको त्रिवेकः प्रभवतीति वाक्यार्थः, तेन 'तमेव विदि-
त्वातिमृशुमेति' इति श्रुतिसिद्धमपवर्गसाधनत्वं बोध्यते, औपनिषदैरविद्यानिवृत्तेरेव
निर्वाणत्वोपगमात् । तच्च भगवद्विषयिणीं भक्तिमभिव्यनक्ति ।

अपि चामिधामूल्यञ्जनव्यापारगम्येन मेधावरणसूत्रस्य स्वपरदर्शनविरोधिनः
कष्टस्यान्वकारस्य मेधाङ्कवर्त्तिभ्युदुत्तारणीयतावृत्तान्तेनाभेदाध्यवसितं तदेव व्यञ्जकं
वाच्यस्य रूपकस्योपकरोतीति अत्रापि ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः सङ्करोऽवसेयः" ।

॥ परिशिष्टं समाप्तम् ॥

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi

Acc. No.

श्लोकानुक्रमणिका

असकृदुपद्भिः	११२	आनन्दोऽयं	५११०
अमिलषित	११२०	इयतो दिवसान्	३१२६
अपवर्गः पुमर्था	११२२	इदमपवरकं तदेव	४१८३
अन्योन्यव्यति	११२९	उदयनतुषारधामा	२११८
अग्रे चलत्यभि	२१६	उडुनि मयि रवे	४१६७
अमुना ह्यवेगेन	२११६	ऊर्ध्वं धाव	२११२
अशुचिवयुषा	३१५	ऐक्यङ्गतासु	२१५
अपरिचित	३१८	कोणाहति	११२७
अविदितगतिना	३११५	कथाकथित	२११०
अद्भिः करप्रकर	३१३४	क्षमापृष्ठे	२११३
अचिरपरिचितो	४११७	काष्ठान्तसङ्घटित	२११४
अलमवगलि	४११९	कण्ठे गृह्यति	२१२७
अमिसरति	४१२३	का मैत्री मरुता	३१२
अपगतपदपा	४१२६	कन्यारत्नं ह्य	३१३
अपटुभिरमि	२१२७	कुजगति	३११४
अविरतपरि	४१३५	कितव तव वशे	३११६
अपरिमितविभाग	४१३६	कर्पूरैः परिपूरिता	३१२५
अथ शयित	४१४८	कर्मभ्यः पर	४११
अजिनमुशल	४१५४	क्षितिबलपि	४११५
अविषमचतुरस्र	४१५९	क्षचिदपि विषये	४१२२
अपरिमितकृतेः	४१६०	कुत्राप्युद्भ्रियते	४१३२
असकृदनटद	४१७३	किरति सकल	४१३९
अशरणमभूद्	५१२०	किमपि निविशते	४१६५
अवितथवचो	५१२१	कथमेकतः	५११५
अधिगतमुपा	५१२५	क्षणिकाणुसञ्चय	५१४
आविर्भवन्ति	४१३४	खलः पाटवरी	२१२३

खपुटपटल	४।४४	ध्रुवमियमप	४।८४
गर्मन्धत्तां	२।२०	न दहति सगरा	१।३
गृध्रैरुद्धूयमाने	२।२४	नोद्वेजयन्ति	१।४
गुणमपि तव	२।२५	निभृतनिलीनां	१।५
ग्रहणइसरसी	४।३७	न खलु विघटिताः	१।७
गुणगणमपनीय	४।६९	नाद्यापि श्रुतिगो	१।९
गाढोपगूढ	५।१८	नित्ये विभौ	१।१३
चार्वाकाणाम्	२।२२	निगमवनवनस्पते	१।२१
जननि तव पुम	१।११	निर्धौतः पलितेन	२।१
जडवपुषि	१।२८	निर्वान्त्यः	३।१२
जहणहृदेह	२।३	नव इव वशगो	४।६
ज्वलति सुलभम्	२।४	न तव पुरि	४।३०
जार्ति विहाय	३।४	ननु कृतककले	४।४९
जात्या देशेन	३।१८	न धरणिरुपरि	४।५६
जहिहि तरलां	३।१	न जगदिदमहेतुतो	४।६१
जगदिदमुप	४।३	न धरणिसलिला	४।७२
जनशरण	४।४७	नोर्ध्वं धाव-	४।८१
टङ्कोत्कीर्णा	२।७	निस्तीर्ण	५।११
णिज्जल	५।५	नस्पृष्टाः	५।१४
तथाहि सिद्धः	१।१६	निगमसरसो	५।१७
स्वमखिल	४।६३	न धुतसमया	५।२२
स्वममृतविषय	४।६६	प्रसरति विषयेषु	१।३
रयक्ताश्वन्य	५।१	प्रतिग्रहमतिथि-	१।८
द्रुहिणमवन	१।२५	प्रभवति मतये	१।१९
दिगपदिश	४।७५	प्रसभनिविशमान	१।२६
दुर्दम्भजम्भरिपु	५।७	पश्यैषा नरक	२।२५
दहनमभिदिश	५।८	प्रौढन्नेदोऽज्जलितो	२।२८
धूमायते	३।३३	परबलपरिमर्दा	३।६

पिशाचावेश	३।७	भूमौ तुरङ्गम	२।१९
परिणतनिशाकेश	३।११	भुवनघटनभङ्गौ	३।९
प्रथमं निपपात	२।८	भगवन्ति नियते	३।२९
पूर्वं प्रमिस्था	३।२७	भवदंभित	४।५
पश्यामि ध्रुव	३।३०	भवदभिरुचि	४।८
पौरस्त्येतर	३।३१	भवतु त्रिधिरपूर्वं	४।५१
पुरि पुरि	४।९	भ्रमयसि नवघा	४।५८
परेषां वध	४।१६	भवपथपथिको	४।६८
प्रकृतिरिय	४।२१	भुवनभवन	४।७१
परिमितविभवं	४।२४	मिलति नयन	१।२३
पुरहर पर	४।३१	मुहुर्मिहिरतप्तेन	१।१८
प्रकृतिमल्लिन	४।३८	माद्यदर्पान्ध	२।११
प्रकृतिचटुल	४।४१	मम भवपथिक	३।२१
परपुरमभि०	४।४०	मग्नाधौ	३।३२
प्रकृतिचपल	४।४५	मतिघनमितरे	४।१३
प्रलयदहन	४।४६	मयि फलकधिया	४।१८
प्रभवति परमाप्त	४।५०	मयि परमविभौ	४।७६
प्रथमसमय	४।५५	याज्यैराज्य	१।१७
प्रवहपवन	४।५७	यो वेगतो गतो	२।१७
पुरुषस्यास्य	५।३	यदपि सृजति	२।२९
प्रकृतिगहने	५।१९	यस्य त्रैगुण्य	३।१०
ब्रह्माण्डत्रिन्दुगण	१।१	यदि विरहितभोग	३।२२
ब्रह्माण्डत्रिन्दुतिल	१।१४	यदि सह मनसा	२।२८
बहुविधभव	३।१७	यो जन्मतश्च	५।२४
बहुतरजगद	४।४	रिपुरपकुशते	१।१२
ब्रह्माण्डानि	४।३३	विप्राकारे	१।१०
ब्रह्मस्तम्भ	४।४३	विषमनिगम	१।१४
बुद्धिः शरीरं	५।१२	वाण्यपिप्त	२।२

विच्छिन्नाममुनैव	२।१५	श्रुतमविनयः	५।२३
वहति करण	३।२४	साकाङ्क्षाः	१।१५
वरमुपहसनीय	४।७	स्तम्भेन कर्मणि	१।९
व्यरमदवसरः	४।१४	सेनेतिधूम	२।२१
विगतविपरि	४।२०	स्कन्धे व्यापार	२।२६
विषमनिगम	४।२	सौघस्य प्रति	३।१३
विलयमुपजगाम	४।४२	सुरसमपि	३।१९
विकिरति परितो	४।५३	सकलमपि	३।२०
विशकलित	४।६२	स्थिरसुखवृषी	३।२३
विगलदवयवं	४।७४	स्वपिषि न	४।१७
व्यवधिरुपरराम	४।७८	स्मरसि कथम	४।१२
विगलितगुण	५।२	सपदि गुणगणो	४।३०
विधित्रयमिलितो	५।७	संसारत्	५।२६
वरं वृन्दावने	५।९	सुभगपरिचयं	४।७९
शचीव शकं	१।३१	स्तनकलश	४।८०
शब्दाः श्रोत्रमुखाः	३।२८	सुखकामः	४।८२
श्रुतिजनक	४।११	संकैतकैतनो	५।१३
शिव तव मम	४।६४	हितविधिकपटा	४।५२
शमितजड तदा	४।७७	होउजणाणं	१।३०

SRI JAGADGURU VISHWARADHYA
JNANA SIMHASAN JNANAMANDIR
LIBRARY

Jangamawadi Math, Varanasi
Acc. No. ००५५

CC-0. Jangamawadi Math, Varanasi. Digitized by eGangotri

नाटक-ग्रन्थाः—

१ अनघनाथव । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	८-००
२ अभिज्ञान शाकुन्तल । किशोरकेलि संस्कृत-हिन्दी टीका सहित ।	६-००
३ अभिप्रेक्षणाटक । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-५०
४ अविमारक । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	३-००
५ उत्तररामचरित । चन्द्रकला संस्कृत-हिन्दी टीका, नोट्स सहित	४-५०
६ ऊरुभङ्ग । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	१-५०
७ कर्णभार । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	१-२५
८ कर्पूरमञ्जरी । मरकन्द संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	३-००
९ चारुदत्त । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-५०
१० धृतघटोत्कच । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	१-२५
११ दूतवाक्य । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	१-२५
१२ नागानन्दनाटक । भावार्थदीपिका संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	३-००
१३ पञ्चरात्र । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-२५
१४ प्रतिज्ञायौगन्धरायण । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-००
१५ प्रतिमानाटक । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-००
१६ प्रबोधचन्द्रोदय । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-५०
१७ प्रसन्नराघव । चन्द्रकला संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	४-५०
१८ प्रियदर्शिका । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-००
१९ बालचरित । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-५०
२० भासनाटकचक्र । 'प्रकाश' संस्कृत-हिन्दी व्याख्या सहित	२२-००
२१ मध्यमव्यायोग । भास विरचित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	१-२५
२२ महावीरचरित । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	४-००
२३ मालतीमाधव नाटक । चन्द्रकला संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	५-००
२४ मालविकाग्निमित्र । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	३-००
२५ मुद्राराक्षस । शशिकला संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	३-२५
२६ मृच्छकटिक । प्रबोधिनी संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	६-००
२७ रत्नावली । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	३-००
२८ विक्रमोर्वशीय । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	३-००
२९ वेणीसंहार नाटक । प्रबोधिनी संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	३-००
३० स्वप्नवासवदत्त नाटक । प्रकाश संस्कृत-हिन्दी टीका सहित	२-५०
३१ सुभद्राहरण । माधवप्रणीत । 'प्रकाश' व्याख्या सहित	१-००
३२ सौगन्धिकाहरण । विश्वनाथकृत । 'प्रकाश' व्याख्या सहित	१-५०